

*До 100-річчя
початку Української революції
1917–1921 років*

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Ірина МАТЯШ

УКРАЇНСЬКА КОНСУЛЬСЬКА
СЛУЖБА 1917–1923 рр.
ЯК ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ:
СТАНОВЛЕННЯ,
ФУНКЦІОНУВАННЯ, ПЕРСОНАЛІЇ

Київ 2016

УДК 35.081.72:94 (02)
ББК Х911.122
М354

У монографії на підставі широкого кола документальних джерел висвітлено процес формування консульської служби незалежних українських урядів і радянської України та функціонування її як державного інституту в 1917–1923 рр. Проаналізовано принципи відмінності в організаційному та нормативно-правовому забезпеченні діяльності консульських установ. Розглянуто функції і завдання українських консульств та повноважних представництв УСРР, з'ясовано особистий внесок у розбудову консульської служби перших українських консулів. Досліджено діяльність перших навчальних закладів з підготовки консульських працівників та особливості взаємодії зовнішньополітичного відомства УНР, Української Держави та УСРР з іноземними консулами.

Для науковців, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів, працівників консульської служби та всіх, хто цікавиться історією консульської служби.

Відповідальний редактор

член-кореспондент НАН України *С.В. Віднянський*

*Ухвалено до друку рішенням Вченої ради
Інституту історії України НАН України
(протокол № 3 від 29 березня 2016 р.)*

Рецензенти:

Жалоба І.В., д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри дипломатичної та консульської служби Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України

Матвієнко В.М., д-р іст. наук, проф., керівник відділення післядипломної освіти, завідувач кафедри міжнародних організацій і дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Пиріг Р.Я., д-р іст. наук, проф., головний науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України

Смелянчук О.Ф., д-р габіліт., проф. Інституту славістики Польської Академії наук, візит-професор Варшавського університету.

З М І С Т

Вступ	7
Розділ 1. Історіографія та джерельна база досліджень історії української консульської служби 1917–1923 рр.	
1.1. Історія української консульської служби в дослідженнях українських та зарубіжних науковців	15
1.2. Особливості джерельної бази історії української консульської служби.....	36
Розділ 2. Розроблення правових та організаційних засад створення консульської служби Української Народної Республіки та Української Держави	
2.1. Структура і завдання зовнішньополітичного відомства: вироблення компетенцій та правових засад.....	59
2.2. Вирішення проблеми кадрів: заснування спеціальних навчальних закладів у сфері консульської служби	102
2.3. Інститут почесних консулів: місія і виконавці	119
Розділ 3. Діяльність перших українських консульств: завдання, функції, практичний досвід	
3.1. Організаційні заходи зі створення консульств Української Держави	137
3.2. Діяльність українських консульств у радянській Росії	152
3.3. Консульство в Мюнхені — «остання барикада» консульської служби Української Народної Республіки.....	189
3.4. Нереалізовані проекти заснування консульських установ. Історія «консульства в Бессарабії»	215
3.5. Специфіка консульської діяльності посольств і дипломатичних місій	232
Розділ 4. Організація «радянської» консульської служби в Україні	
4.1. Організаційні та правові засади формування консульської служби Української СРР.....	247
4.2. Функції та завдання Управління Уповноваженого НКЗС УСРР у Києві та Одесі.....	267
4.3. Започаткування підготовки кадрів для радянських консульських установ	277

4.4. Консульська діяльність Повноважних представництв УСРР за кордоном (1921–1923).....	294
Розділ 5. Іноземні консульства в Україні та специфіка їх взаємодії з національними і радянським зовнішньополітичними відомствами (1917–1923)	
5.1. Консульський корпус у Києві доби Української Центральної Ради.....	319
5.2. Іноземні консули в Києві доби Гетьманату та Директорії.....	346
5.3. Особливості діяльності іноземних консулів у Києві та радянській столиці України.....	384
5.4. «Нецентральні» консульські округи іноземних представників на території України.....	403
Висновки	424
Використана література	441
Показчик імен	458
Summary	478

Історія розвитку консульських зносин України з іноземними державами є невід'ємною складовою світової історії міжнародних відносин. Інститут консулів має глибоке коріння. Від свого історичного прообразу — давньогрецької проксенії — він еволюціонував із розвитком торговельно-економічних зв'язків між країнами та торговельного мореплавання до регламентованої міжнародним правом і національним законодавством різних країн сучасної служби, покликаної захищати за кордоном економічний суверенітет та інтереси фізичних і юридичних осіб держави, що акредитує її співробітників.

Значення консулів, «до завдань яких належить захист торговельних інтересів і допомога співвітчизникам за кордоном», як значав один із найавторитетніших фахівців у сфері дипломатичної та консульської служби світового рівня Жуль-Мартін Камбон (1845–1935), вирросло в той момент, коли «з усіх пружин, що спричиняють рух державної машини, матеріальні інтереси посіли головне місце, і з огляду на це визначають відносини між націями»¹.

Завдання сучасних консульських установ України полягають у захисті за кордоном прав та інтересів нашої держави, юридичних осіб і громадян України, сприянні розвитку дружніх відносин України з іншими державами, розширенню економічних, торговельних, науково-технічних, гуманітарних, культурних, спортивних зв'язків і туризму; сприяння вихідцям із України та їхнім спадкоємцям у підтримці контактів з батьківщиною².

Як постійний державний орган зовнішніх зносин, консульські установи (генеральні консульства, консульства, віце-консульства, консульські агентства) засновуються в державі на підставі угоди з іншою державою для виконання консульських функцій у визна-

¹ Камбон Ж. Дипломат / пер. с фр.; Никольсон Г. Дипломатия / пер. с англ. — М.: Нучная книга, 2006. — С. 78.

² Консульський Статут України (2 квітня 1994 р.) // Інформаційно-довідковий бюлетень з консульських питань. — К., 1996. — Вип. I. — С. 68–86.

ченому консульському окрузі. Правові засади функціонування української консульської служби складають Віденська Конвенція про консульські зносини від 24 квітня 1963 р., Консульський статут України³, затверджений Указом Президента України від 2 квітня 1994 р. № 127/94, поточне національне законодавство, міжнародні договори України, міжнародні порядки та інші міжнародні нормативно-правові акти, пов'язані зі сферою консульських зносин.

Інституційна складова сучасної консульської служби України репрезентована 29 консульськими установами у 18 країнах, серед яких 16 генеральних консульств у 9 країнах: Королівстві Іспанія (Барселона), Італійській Республіці (Мілан, Неаполь), Канаді (Торонто), Китайській Народній Республіці (Гуанчжоу, Шанхай), Федеративній Республіці Німеччина (Гамбург, Мюнхен, Франкфурт-на-Майні), Республіці Польща (Краков, Люблін), Російській Федерації (Ростов-на-Дону, Санкт-Петербург), США (Нью-Йорк, Сан-Франциско), Турецькій Республіці (Стамбул) та 13 консульств у 12 країнах: Республіці Білорусь (Брест), Федеративній Республіці Бразилія (Сан-Паулу), Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії (Единбург), Грецькій Республіці (Салоніки), Королівстві Іспанія (Малага), Республіці Молдова (Бельц), Федеративній Республіці Німеччина (Дюсельдорф), Об'єднаних Арабських Еміратах (Дубай), Республіці Польща (Гданьськ), Російська Федерація (Єкатеринбург, Новосибірськ), Угорщині (Ніредьгаза), Чеській Республіці (Брно).

Крім того, в розвитку міжнародних відносин на сучасному етапі помітну роль відіграє інститут почесних (нештатних) консулів (анг. — *honorary consul*). За даними Міністерства закордонних справ України, почесні консули України діють у 112 містах 71 країни світу⁴. Вимоги до особи претендента на посаду почесного консула, його місія та статус, переваги, привілеї та імунітети, визначаються, окрім згаданих нормативно-правових актів, Положенням про нештатних (почесних) консулів України, затвердженим Указом Президента України від 17 лютого 1997 р № 150/97. Основні функції почесних консулів, відображені в зокрема в статті 2 Положення про нештатних (почесних) консулів України («захист у державі перебування інтересів

³ Там само.

⁴ Почесні консули України. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mfa.gov.ua/ua/about-mfa/abroad/honorary-consulates>

України, громадян України, її юридичних осіб у межах, що допускаються міжнародним правом; сприяння розвитку торговельних, економічних, культурних та наукових зв'язків між Україною та державою перебування, розвитку дружніх відносин між ними іншими шляхами відповідно до положень Віденської конвенції про консульські зносини; з'ясування усіма законними засобами умов та подій у торговельному, економічному, культурному та науковому житті держави перебування, повідомлення про них у встановленому Положенням порядку Уряду України в особі Міністра закордонних справ України, а також надання відомостей заінтересованим особам; надання допомоги та сприяння громадянам України, її юридичним особам»⁵), передбачалися ще проектами документів, які розроблялися в Українській Народній Республіці доби Центральної Ради, Українській Державі та реалізовувалися в Українській Народній Республіці доби Директорії.

Саме в цей період формувалася українська консульська служба, відбувалося розроблення її правових засад, закладалися національні традиції в царині консульських зносин. Завдання пропонованого увазі шановного Читача дослідження полягали у відтворенні процесу формування та функціонування української консульської служби як державного інституту в 1917–1923 рр. — від часу створення спеціального підрозділу зовнішньополітичного відомства (тоді — Генерального секретарства справ міжнародних УНР), початку розроблення зусиллями його співробітників проектів перших нормативно-правових актів, які регламентували діяльність майбутніх консульств у грудні 1917 р., до припинення діяльності останньої консульської установи УНР — Консульства УНР у Мюнхені в лютому 1923 р. з одного боку та завершення відносно самостійного існування НКЗС УСРР і ліквідації повноважних представництв УСРР із консульськими функціями в вересні 1923 р. — з другого. На тлі посиленої уваги впродовж 25 років державної незалежності України до інституційної історії української дипломатії, політичної історії України доби Української революції 1917–1921 рр., персоналій видатних державних і громадсько-політичних діячів цього періоду історія консульської служби опинилася дещо «на узбіччі» історичних досліджень. Починаючи від часу окреслення американським істориком дипломатії українського

⁵ Положення про нештатних (почесних) консулів України. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?-nreg=150%2F97>

походження Володимиром Трембіцьким в другій половині 1960-х рр. історії консульської служби як актуальної проблеми досліджень⁶ діяльність консульських установ розглядалася переважно в контексті досліджень процесу формування та розвитку дипломатичних установ, фрагментарно і принагідно. Відтак є підстави констатувати наявність своєрідної історіографічної лакуни, яка потребує заповнення.

В цьому контексті на широкій джерельній базі в процесі підготовки монографії досліджувалася організаційна структура та діяльність відповідних підрозділів зовнішньополітичного відомства Української Народної Республіки, Української Держави, УСРР щодо розроблення нормативно-правових та організаційних засад консульської служби, їх взаємодії із іноземними консулами в Україні, вироблення розуміння місії українського консула. Чи не найкраще її сутність сформулював один із творців української консульської служби 1917–1923 рр. В.Я. Оренчук, який вважав, що майбутні консули мають усвідомлювати свою відповідальність «бути для українських горожан за кордоном, провідниками, учителями та опікунами»⁷ і водночас «вірним жовніром Української Держави», здатним «проводити практично в життя тільки то, що від него вимагає народне добро, честь і слава рідної землі і у всіх руководитись сильною вірою в світле будуче Української Держави та любов'ю до своєї родини»⁸. За такими принципами він організовував і свою діяльність на посаді консула УНР у Мюнхені.

Організаційно-практичні питання заснування перших консульських установ вивчалися з урахуванням відомостей, поданих у працях українських (Л.Г. Білоусова, Д.В. Веденєєв, Л.А. Вовчук, О.В. Даниленко, І.Б. Дацків, Н.В. Кривець, О.Р. Купчик, В.М. Матвієнко, Ю.Б. Нетреба, В.В. Павленко, В.В. Пилипенко, В.В. Соловйова та ін.) та зарубіжних істориків (Рудольф Агстнер, Ян Яцек Брусський, Нонна Василевська, Ігор Ґалаґіда, Володимир Трембіцький), спогадах українських діячів (М.М. Ґалаґана, Д.І. Дорошенка, Н.В. Суровцевої, О.Я. Шульгіна та ін.) та іноземних дипломатів (Г. Гуммеруса, І.Д. Шишманова та ін.), на підставі архівної інформації, виявленої в українських та зарубіжних архівних установах.

⁶ *Трембіцький Володимир*. Українська консульська служба, 1918–1924 // Літ. Україна. — 1990, 9 серпня. — С. 3; 16 серпня. — С. 3.

⁷ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 53, арк. 5 зв.

⁸ Там само, арк. 6.

Шляхом порівняльного аналізу з'ясовувалися відмінності в принципах і методах діяльності консульської служби Української Народної Республіки (обох періодів) і Української Держави та радянських установ із консульськими функціями. Окрему увагу приділено питанням започаткування підготовки кадрів для консульських установ та формування в Україні інституту почесних (нештатних) консулів.

Важливий аспект функціонування консульської служби на стадії її формування в 1917–1923 рр. складала взаємодія з іноземними консульськими установами. В зв'язку з цим досліджувалися основні форми і методи діяльності іноземних консульств в Українській Народній Республіці та Українській Державі, а також — в Українській СРР, виявлялися особливості їх функціонування, способи і форми взаємодії з українським зовнішньополітичним відомством та іншими державними органами, з'ясовувався особовий склад консульських установ та роль їх керівників у започаткуванні консульських зносин із незалежною молодого державою та вплив на формування її міжнародних зв'язків.

Важливим для автора під час дослідження був персональний внесок дипломатичних та консульських працівників у розбудову української консульської служби як державного інституту на європейських засадах. Яскравий, належно не поцінований, слід у цій сфері залишили О.О. Ейхельман, І.Г. Красковський, В.Я. Оренчук, І.С. Токаржевський-Карашевич та ін. Напередодні 100-ліття від початку Української революції 1917–1921 рр. заснування дипломатичної і консульської служби вони заслуговують на спеціальну згадку, продовжену в біографічних дослідженнях.

Автор висловлює щирю подяку за цінні поради і консультації колегам-науковцям, дипломатам і архівістам: Г.В. Боряку, В.М. Лебедевій (Республіка Білорусь), О.М. Медовнікову, Р.Я. Пирого, В.В. Томазову, Ласло Сьогі (Угорщина); за зацікавлене обговорення рукопису цієї праці колегам із відділу історії міжнародних відносин та зовнішньої політики України: С.В. Віднянському, О.А. Іваненко, Н.В. Кравець, А.Ю. Мартинову; за сприяння в архівних пошуках — Н.В. Маковській, О.Б. Берковській (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України), Г.В. Порохнюк (Наукова бібліотека центральних державних архівів України), В.П. Купченко, О.І. Ємчук (Державний архів м. Києва), С.Ф. Арсеньєвій, Г.І. Бойко (Державний архів Київської області), Л.Г. Білоусовій (Державний архів Одеської області), Л.Л. Левченко (Державний архів Миколаївської області), В.М. Гудим (Дер-

жавний архів Полтавської області), маг. Іванні Ребет та о. Віктору Головачеві (Архів та Бібліотека Українського вільного університету, м. Мюнхен), Софії Качор (Архів Осередку української освіти і культури, м. Вінніпег, Манітоба, Канада).

Окрема подяка заступнику міністра закордонних справ України В.В. Пристайку за сприяння в дослідженні та генеральному консулові України в Мюнхені В.В. Костюку і віце-консулові Генерального консульства України в Мюнхені С.С. Пашкевичу за допомогу в пошуках приміщення першого українського консульства в Мюнхені.

**Історіографія та джерельна база
дослідження історії української
консульської служби 1917–1923 рр.**

- 1.1. Історія української консульської служби
в дослідженнях українських та зарубіжних
науковців**
- 1.2. Особливості джерельної бази історії укра-
їнської консульської служби**

sists of six open quarries, a mine and three and agglomeration factories and produces manganese concentrate. In 1970 it employed 3,500 workers.

Orel, Artem, b 2 November 1897 in Saksahan, Verkhnodniprovsk county, Katerynoslav gubernia, d 19 July 1972 in Perth Amboy, New Jersey. Linguist. He studied at the Kharkiv Institute of People's Education (1922-30) and worked as a book editor and translator. In the 1930s he was persecuted and in 1938-9 imprisoned. During the German occupation of Ukraine he was literary editor of the Kharkiv paper *Novi Ukraïna* and an editor of the Divi-German paper *Do peremohy*. As a postwar refugee he worked for the journal *Pisun* in Augsburg and published an orthographic dictionary (1946). After emigrating to the United States in 1950, he compiled a Ukrainian dictionary of foreign loanwords (3 vols, 1963-6) and contributed articles to émigré periodicals, such as *Svoboda*, *Ukrains'ki tsiati*, *Nasha but' kiroshchyna*, and *Novi dni*.

Vasyi Orel

Vasyi Orenchuk

Orel, Vasyi, b 10 January 1928 in Vasurynska Stanytsia, plastunivska (now Dnipro) county, Kuban, d 31 August 1987 in Mykolajiv. Community activist and specialist in regional studies. He graduated from the Krasnodar Pedagogical Institute with a degree in philology in 1950. In 1952, together with his wife, I. Orel, he established a

in 1976 in...
...es at Chern...
...he served in the...
...armies. After the w...
...University and the w...
...As a student he w...
...Ukrainian Student...
...taught international...
...ty in Prague and th...
...the law faculty an...
...1969-80. He wrote...
...1967-80. He wrote...
...and the student m...
...OUN (Bandera facit...
...its publications AN...
...Vasyl'nyi slivkiv, a...
...honors was publish...
...1982.

Orelka River [Or...
...ary of the Orel Riv...
...area of 805 sq km...
...ern part of Kharkiv...
...and tends to dry ou...
...industry and agri...
...passes through its

Orenchuk, Vasyi [O...
...in Stokholm, Radek...
...Munich. Businessm...
...ter completing his...
...1913) universities...
...and captured in ac...
...from internment at...
...Kiev. He served as...
...ment at the Minist...
...consul in Germany...
...up a successful imp...
...ed his free time to

1.1. Історія української консульської служби в дослідженнях українських та зарубіжних науковців

Заслуга в започаткуванні досліджень з історії консульської служби в Україні 1917–1923 рр. у другій половині 1960-х років належить американському історику українського походження, професору університету Нью-Йорка Володимиру Трембіцькому (1919–2008)¹. У своїй праці «Українська консульська служба 1918–1924 рр.»², опублікованій 1980 р. у виданні Українського вільного університету в Мюнхені за матеріалами «студійно-наукової» конференції в Парижі 1976 р.³, учений не лише репрезентував власну концепцію розвитку української консульської служби в окреслений період, а й наголосив на актуальності подальших досліджень цієї проблеми. Основні напрями діяльності українських консульських установ доби Української Держави та Української Народної Республіки В. Трембіцький окреслив на підставі доступних йому джерел. Цінність студії полягає насамперед у новизні порушеної в ній проблеми, а також — у виявленні важливих особливостей діяльності українських консулів у 1917–1923 рр. Йдеться, наприклад, про ви-

¹ *Трембіцький В.* Консуляти в Українській державі 1917–20 років і українська консульська служба // Вісник. — Нью-Йорк, 1968. — № 2. — С. 21–22; *Трембіцький В.* До 40-ліття дипломатичних зносин Української держави, 1918–1921 // Вісник. — Нью-Йорк, 1958. — № 4. — С. 9–12; № 5. — С. 15–17; *Трембіцький В.* Санітарна блокада України 1919 р. // Вісті комбатанта. — Торонто, 1973. — № 5/6. — С. 59–66; *Трембіцький В.* Червонохресні взаємини з суміжними державами // Вісті комбатанта. — Торонто, 1973. — № 3. — С. 87–93; № 4. — С. 8–14; *Трембіцький В.* Заходи українських урядів у справі звільнення українських вояків з італійського полону // Вісті Комбатанта. — Торонто, 1973. — № 1. — С. 55–64; *Трембіцький В.* Розміщення консульських бюро для червонохресних представництв Української держави 1918–1923 рр. // Вісті комбатанта. — Торонто–Нью-Йорк, 1975. — № 3/4. — С. 33–35.

² *Трембіцький Володимир.* Українська консульська служба, 1918–1924.

³ Див.: *Симон Петлюра.* Збірник студійно-наукової конференції в Парижі (травень 1976): статті, замітки, матеріали / Ред. Володимир Косик. — Мюнхен; Париж, 1980. — 237 с. (серія «Монографії», ч. 32 / Український вільний університет; Бібліотека імені Симона Петлюри).

значення автором місії консула — як «першої бойової лінії в дипломатичному світі», «пропагатора за кордоном української справи», опікуна «українських громадян, незалежно від їхньої релігійної приналежності», наголошенні рівноправності українських консулів із представниками інших держав у країнах перебування попри брак у багатьох випадках офіційного визнання⁴.

Автор висвітлив процес створення та діяльності консульських установ у окреслених ним хронологічних межах (1918–1924 рр.) та показав труднощі формування консульської служби, розглянув способи реалізації консулами в частині їхньої компетенції законів про українське громадянство, вказав на існування спеціального закладу для підготовки консульських кадрів, наголосив на усвідомленні консулами відповідальності за свої дії та зауважив, що жодного з українських консулів не усунули з посади за порушення «консульських правил і законів», передбачених міжнародним законодавством. Розглядаючи як основні завдання консулів УНР допомогу біженцям, інформування європейців про українські справи та розроблення планів товарообміну, В. Трембіцький виокремив дві інституційні форми консульської діяльності: окремі консульства (генеральні консульства, консульства, віце-консульства та консульські агентства) та консульські підрозділи при посольствах і дипломатичних місіях, окреслив їх спільні функції у сфері консульської діяльності.

При цьому можна назвати вразливим обґрунтування хронологічних меж студії. Якщо практична розбудова консульської служби розпочалася 1918 р. в Українській Державі, то розроблення її правових засад встигли розпочати ще співробітники Генерального секретарства справ міжнародних уже в грудні 1917 р., одразу після його реорганізації з Генерального секретарства справ міжнаціональних. Верхню хронологічну межу В. Трембіцький вказав як 1924 р., ґрунтуючись на часі припинення діяльності останніх дипломатичних представництв УНР — надзвичайних дипломатичних місій в Угорщині та Швейцарії. На той час систему консульських установ уже було фактично зруйновано. Відомо, що залишаючи Будапешт у травні 1924 р., голова місії В. Сікевич витратив кілька місяців на «консервування» роботи дипломатичної установи та підготовку архіву, відтак консульську роботу не

⁴ *Трембіцький Володимир*. Українська консульська служба, 1918–1924 // Літ. Україна. — 1990, 9 серпня. — С. 3.

проводив⁵. Посольство в Берні після переведення його очільника М. Василька 1923 р. до Німеччини, вже не мало керівника в ранзі посла і фактично перебувало в стадії ліквідації (як Надзвичайна дипломатична місія), що тривала до 1926 р. Архів посольства спершу зберігався в приватному архіві юриста Ернета фон Бергена, а з 1969 р. — у Федеральному архіві Швейцарії і за сприяння почесного генерального консула України у Швейцарії Агатона Ерні та Надзвичайного і Повноважного Посла України у Швейцарії Ніни Ковальської 2000 року був урочисто переданий в Україну⁶. Очевидно, автор переглянув свою позицію, оскільки в інших працях, верхня межа існування консульств указувалася і як 1923 р.

Слід зауважити й те, що твердження В. Трембіцького щодо регулювання консульської діяльності «державними законами, розпорядженнями УНР і гетьманського правління»⁷, є дискусійним. Закони про українське громадянство, до яких апелював автор, справді мали надзвичайно важливе значення в діяльності консульських установ, однак профільних законів (попри їх детальну розробленість і фактичну готовність проєктів) ні в Українській Державі, ні в УНР не було ухвалено, окрім законів Української Держави, які визначали конфігурацію системи консульських установ.

Попри деякі інші неточності (в кількісних параметрах консульських установ; в прізвищах та розподілі консулів, у твердженні про передання опіки над українцями генеральним консулом Української Держави в Москві О. Кривцовим консулові Данії, тоді як цю функцію прийняв представник Грузії; в наголошенні важливої ролі консулів у Швейцарії (Є. Сокович, О. Вілінський), тоді як вони не змогли офіційно відкрити консульства тощо) праця В. Трембіцького довго залишалася єдиним спеціальним дослідженням цього питання. Через деякий час цей авторитетний дослідник історії дипломатії знову повернувся до думки про потребу в «солідній науковій праці», яка б детально висвітлювала історію дипломатичної і консульської служби в статті «Український дипломатичний корпус 1917–1924

⁵ Детальніше див.: *Матяш І.Б., Мушка Ю.Ю.* Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: історія, спогади, архівні документи. — К.: Вид. дім «КМ Academia», 2005. — 400 с.

⁶ *Лозицький В.С.* Архів Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Берні за 1918–1926 рр. передано в Україну // *Архіви України.* — 2000. — № 1-3(243). — С. 74–80.

⁷ *Трембіцький Володимир.* Українська консульська служба, 1918–1924 // *Літ. Україна.* — 1990, 9 серпня. — С. 3.

(до 70-х роковин державности 1919–1989)»⁸. Фактично В. Трембіцький у своїх працях виробив схему вивчення української консульської служби 1917–1923 рр., яка потребувала ретельних досліджень архівної інформації в ширшому ареалі.

Ця проблематика набула розвитку в студіях українських істориків (Д.В. Веденєєв, І.Б. Дацків, Н.В. Кривець, В.М. Матвієнко, І.Б. Матяш, В.В. Павленко, В.В. Соловійова та ін.) уже після відновлення державної незалежності України. В умовах нової наукової парадигми зрозумілий інтерес до раніше «забороненої» теми спричинив публікацію великої кількості праць, присвячених розвитку української дипломатії та формування засад зовнішньої політики незалежної держави. Дослідження історії української дипломатії як «надзвичайно яскравої, емоційно насиченої грані історичного буття українського народу»⁹ сформувалося в пріоритетний напрям історіографії. Активність студій у цій царині засвідчили дисертації Д.В. Веденєєва, О.П. Дуброви, Т.В. Заруди, С.В. Варгатюка, В.В. Соловійової¹⁰ та ін., монографії М.С. Держалюка, В.М. Матвієнка, В.В. Павленко та ін.¹¹,

⁸ *Трембіцький Володимир*. Український дипломатичний корпус 1917–1924 (до 70-роковин державности 1917–1989) // Альманах Українського народного союзу на рік 1989. — Річник 79. — Джерсі–Нью-Йорк: Вид-во «Свобода», 1989. — С. 70–76.

⁹ *Смолій В.* Передмова // Нариси з історії дипломатії України / О.І. Галенко, Є.Є. Камінський, М.В. Кірсенко та ін.; Під. Ред. В.А. Смолія. — К.: Вид. Дім «Альтернативи», 2001. — С. 7.

¹⁰ *Веденєєв Д.В.* Зовнішня політика Директорії УНР: автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1994. — 17 с.; *Заруда Т.В.* Зовнішньополітична діяльність уряду Української Держави, 1918 р.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1995. — 15 с.; *Варгатюк С.В.* Становлення зовнішньополітичної служби України, 1917–1920: автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1996. — 26 с.; *Павленко В.В.* Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. — К., 1996. — 46 с.; *Городня Н.Д.* Політика країн Антанти та США щодо державности України в 1917–1919 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1996. — 24 с.; *Соловійова В.В.* Дипломатичні представництва Української Народної Республіки в країнах Центральної Європи за доби Директорії (1918–1920 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1996. — 18 с.; *Кучик О.С.* Україна в зовнішній політиці Антанти (1917–1920 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 2001. — 20 с.; *Матвієнко В.М.* Політика УНР та Української Держави щодо новопосталих державних утворень на території колишньої Російської імперії (1917–1921 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. — К., 2003. — 40 с.; *Гісем О.В.* Дипломатичні відносини між Польщею та УСРР 1921–1923 рр.: дис. ... канд. іст. наук. — К., 2008. — С. 35–62 (розділ II «Обмін дипломатичними представництвами між УСРР і Польщею») та ін.

¹¹ *Павленко Вікторія*. Українсько-болгарські взаємини. 1918–1939 рр. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. — 224 с.; *Цветков Г.М.* Міжнародні відносини й

видання біографічного характеру¹², започаткування збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки»¹³, наукового щорічника «Україна дипломатична», вихід першої у цьому сегменті наукових досліджень синтетичної праці — «Нариси з історії дипломатії України»¹⁴, зрештою — двотомної «Української дипломатичної енциклопедії»¹⁵. В студіях з історії дипломатії та зовнішньої політики УНР (обох періодів) та Української Держави мали місце деякі сюжети про створення та діяльність консульських установ.

До історії формування консульської служби в контексті загальної історії української дипломатії 1917–1923 рр. першим серед українських дослідників звернувся в 1990-х роках Д.В. Веденєєв¹⁶, який

зовнішня політика в 1917–1945 рр. : навч. посібник для студентів вищ. закладів освіти. — К. : Либідь, 1997. — 230 с.; *Держалюк М.С.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. — К.: Оріони, 1998. — 240 с.; *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917–1921 рр.: на теренах постімперської Росії. — К.: ВПЦ «Київський ун-т», 2002. — 373 с.; *Кудлай О.* Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 — квітень 1918 рр.). — К., 2008. — 116 с. та ін.

¹² *Табачник Д.В.* Україна на шляху у світ : керівники зовнішньополітичних відомств України в 1917–1996 рр. : біогр. нариси, документи і матеріали : навч. посіб. для студ., аспірантів спец. «Державне управління», «Міжнародні відносини», «Історія», «Історія України». — К. : Укр. Акад. держ. упр. при Президентові України, 1996. — 384 с.; *Стрельський Г.В.* Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917–1920 рр.) : біогр. довід. — К., 2000. — 48 с.; *Матвієнко В., Головченко В.* Історія української дипломатії ХХ століття у постатях. — К.: ВПЦ «Київський ун-т», 2001. — 266 с.; *Табачник Дмитро.* Історія української дипломатії в особах: навч. посібник. — К.: Либідь, 2004. — 640 с. та ін.

¹³ Збірник наукових праць започатковано Інститутом історії України НАН України 1991 р., відповідальний редактор С.В. Віднянський; науковий щорічник засновано Генеральною дирекцією з обслуговування іноземних представництв 2001 р., видавець П.О. Кривонос.

¹⁴ Нариси з історії дипломатії України / О.І. Галенко, Є.Є. Камінський, М.В. Кірсенко та ін. / За ред. В.А. Смоля. — К.: Видавн. дім «Альтернативи», 2001. — 736 с.

¹⁵ Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол. : Л.В. Губерський (голова) та ін. — К.: Знання України, 2004. — Т. 1. — 760 с.; Т. 2. — 812 с.

¹⁶ *Веденєєв Д.* На захисті прав українства: З історії консульської служби України // Розбудови держави. — 1994. — № 4. — С. 33–38; *Веденєєв Д.* Становлення зовнішньополітичної служби України, 1917–1920 : Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1994. — 209 с.; *Гайдуков Л.Ф., Веденєєв Д.В.* Служба повного профілю. Розбудова зовнішньополітичної служби Української Держави гетьмана Павла Скоропадського // Політика і час. — 1998. — № 6. — С. 71–78; *Веденєєв Д.В., Будков Д.В.* Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 роки. — К.: «КІС», 2006. — 312 с.; *Веденєєв Д.В.* Дипломатична

залучив до наукового обігу нову інформацію, що міститься в архівних документах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Започаткування та формування мережі консульських установ Д.В. Веденєєв розглядав як складову створення дипломатичної служби (в тому числі й Української СРР), вказуючи на існування різних проектів відповідних законів, початок діяльності навчального закладу для підготовки консулів та окреслюючи основні функції консулів.

У питанні розбудови мережі консульських установ, дослідник опирався на підрахунки В. Трембіцького, здійснені за архівною інформацією, що міститься в наказах зовнішньополітичного відомства, залишаючи поза увагою той факт, що не всі призначені консули розпочали свою діяльність: дехто відмовився сам, деяким перешкождали представники місцевої влади, відкриття окремих консульських установ було заборонено урядом держави перебування тощо. Цінним результатом дослідження В.Д. Веденєєва стало доведення на підставі архівної інформації факту діяльності в УНР та Українській Державі консульських установ іноземних держав¹⁷, на відміну від згаданих В. Трембіцьким лише представників Італії та Греції¹⁸. Крім того, В.Д. Веденєєв, апелюючи до висновків В.С. Сідака¹⁹, вказував на залучення більшовицьких консульських співробітників до виконання функцій агітаторів та інструкторів з підготовки збройного повстання в Києві та Одесі, виокремлюючи їхню тіньову функцію. Тим самим науковець окреслив як перспективну тему досліджень діяльності іноземних консульств в Україні.

Слід зазначити, що реальну кількість українських консульств в більшовицькій Росії було подано 1995 р. у виданні спогадів П.П. Скоропадського²⁰, у наукових коментарях, підготовлених відомими істо-

служба Української держави. 1917–1923 роки: Навч. посібник. — К.: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2007. — 260 с. та ін.

¹⁷ *Веденєєв Д.В.* Дипломатична служба Української держави. 1917–1923 роки. — С. 50, 90–91.

¹⁸ *Трембіцький Володимир.* Український дипломатичний корпус 1917–1924. — С. 73.

¹⁹ *Сідак В.С.* Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). — К.: Видавн. дім «Альтернативи», 1998. — С. 76–77.

²⁰ *Скоропадський Павло.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918 / Гол. ред. Ярослав Пеленський. — К.–Філадельфія, 1995. — С. 370.

риками К.Ю. Гломоздою, Р.Я. Пирогом, О.С. Рубльовим. Однак залучена до наукового обігу в археографічному виданні інформація дослідниками історії дипломатії використовувалася не надто продуктивно, а оприлюднена кількість установ потребувала подальшого уточнення.

Невдовзі українська історіографія історії дипломатії поповнилася працями Л.Ф. Гайдукова²¹, Н.В. Кривець²², В.М. Матвієнка²³, І.Б. Матяш²⁴, В.В. Павленко²⁵, В.В. Пилипенка²⁶, В.В. Соловійової²⁷, у яких

²¹ *Гайдуков Л.Ф.* Традиції України в підготовці дипломатичних кадрів : діалог з історією, 1918–1922 рр. // Наук. вісн. Дип. академії України. — 1998. — Вип. 1. — С. 66–71; *Гайдуков Л.Ф.* Щоб працювати на її честь і на її славу : підготовка дипломатичних кадрів в Україні : маловідомі факти // Політика і час. — К., 1998. — № 2. — С. 67–74.

²² *Кривець Н.В.* Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка, 1918–1933 рр. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. — 322 с.

²³ *Матвієнко В.* Українська дипломатія 1917–1921 років на теренах постімперської Росії; *Матвієнко В.* На шляху розбудови дипломатичної служби : перші відомства закордонних справ України // Україна дипломатична : наук. щорічник. — К., 2008. — Вип. 9. — С. 160–170 та ін.

²⁴ *Матяш І.* Лист консульського агента Української Держави в Казані П. Бочила до Міністерства закордонних справ про політичну ситуацію та становище громадян України в Поволжі // Зовніш. справи. — 2009. — № 6/7. — С. 54–55; *Матяш І.* Формування консульської служби // Зовніш. справи. — 2009. — № 3. — С. 58–61.

²⁵ *Павленко Вікторія.* Іван Шишманов — повноважний посол Болгарії в Україні // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — Вип. 19. — С. 59–70; *Павленко В.В.* Дипломатична місія Української Народної Республіки в Болгарії (1918–1920) // Український історичний журнал. — К., 1992. — № 12. — С. 18–31.

²⁶ *Пилипенко Віктор.* Відносини між Україною та Фінляндією (1918–1921 рр.) // Етнічна історія народів Європи. — 2000. — Вип. 5. — С. 59–63.

²⁷ *Соловійова В.В.* Дипломатичні представництва Української Народної Республіки в країнах Центральної Європи за доби Директорії (1918–1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 1999. — 20 с.; *Осташко Т., Соловійова В.* Дипломатичні представництва УНР в країнах Західної Європи (1918–1921 рр.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — К., 2002. — [Вип. 1]. — С. 187–231; *Соловійова В.В.* Українська дипломатія у країнах Центральної Європи 1917–1920 рр. — Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2004. — 170 с.; *Соловійова В.* Консульська служба УНР у Центральноєвропейському регіоні // Український історичний журнал. — 2006. — № 3. — С. 84–88; *Соловійова В.В.* Формування та діяльність дипломатичних представництв українських національних урядів 1917–1921 рр.: дис. ... докт. іст. наук. — К., 2006. — 470 с.; *Соловійова В.В.* Торговельно-економічна діяльність українських дипломатичних представництв (1917–1920 рр.) // Наук. пр. Кам'янець-Подільського держ. ун-ту. — Кам'янець-Подільський, 2006. — Т. 16 : На пошану професора А.О. Копилова. — С. 102–110. — (серія «Іст. науки»).

приділялася тією чи іншою мірою увага діяльності консульських установ.

Істотний внесок у дослідження історії консульської служби зробив проф. Л.Ф. Гайдуков. На підставі виявленої ним у фондах ЦДАВО України архівної інформації вчений систематизував розпорошені згадки про існування певної форми підготовки кадрів для консульських установ, висвітлив основні моменти діяльності консульських курсів, консульського факультету Близькосхідного інституту та створеного на його базі Київського інституту зовнішніх зносин. Публікації Л.Ф. Гайдукова започатковували студії в сфері підготовки кадрів для зовнішньополітичного відомства ще в середині 1990-х років.

Київський історик дипломатії В.М. Матвієнко в контексті вивчення розвитку дипломатичних стосунків України з Всевеликим Військом Донським, Білоруською Народною Республікою, Кавказом, Фінляндією, Польщею, Естонією, Латвією і Литвою розглянув спроби започаткування та діяльність консульських установ УНР та Української Держави, звертав увагу на роль призначеного консулом Української Держави в БНР А. Квасницького в започаткуванні українсько-білоруського товарообміну, посередництві в заснуванні відділення Українського державного банку²⁸ та білоруського консула Г.Ф. Базаревича в організації міжурядових контактів УНР і БНР²⁹, вказував на заснування в Києві грузинського консульства та призначення на консульські посади представників Української Держави в Тифлісі й Батумі³⁰. Він уперше детально аналізував проблему щодо призначення віце-консула УНР у Баку та характеризував особу В.М. Кужіма, висвітлював спроби налагодження товарообміну між Українською Державою і Фінляндією. Відтак В.М. Матвієнко вперше дослідив у процесі вивчення розвитку міждержавних стосунків формування консульських зносин між УНР, Українською Державою та країнами «постімперської Росії». Істотним внеском у дослідження питань формування організаційних засад української дипломатичної служби стали надалі й інші праці цього вченого.

Комплексний аналіз інформації, що міститься в консульських архівах, вперше застосував у своєму дослідженні С.А. Борисенко.

²⁸ Матвієнко В. Українська дипломатія 1917–1921 рр. : на теренах постімперської Росії. — С. 147.

²⁹ Там само. — С. 153.

³⁰ Там само. — С. 176.

В змістовній розвідці «Документи консульських установ Української Держави в РСФРР як історичне джерело»³¹ він ретельно проаналізував основний комплекс архівних документів, пов'язаних із діяльністю українських консульських установ в радянській Росії в липні–листопаді 1918 р. Цілком обґрунтовано С.А. Борисенко виокремив у документальному масиві три групи: «1) звіти, інформації, повідомлення консульських установ, інших міністерств і відомств Української Держави; 2) листи, звернення, протести до НКЗС, інших відомств РСФРР; 3) заяви, листи, скарги українців, що мешкали в РСФРР»³². На підставі джерелознавчого аналізу дослідник підтвердив оприлюднену К.Ю. Гломоздою, Р.Я. Пирогом та О. С. Рубльовим інформацію про кількість українських консульств у РСФРР і зробив обґрунтований висновок про те, що захист прав та інтересів співвітчизників склав основну місію консулів Української Держави в радянській Росії.

На виконання консульських функцій співробітниками Посольства Української Держави в Болгарському царстві звертала увагу В.В. Павленко. Дослідниця українсько-болгарських відносин указала на здійснення посольством на чолі з О.Я. Шульгиним та його наступниками допомоги українським біженцям та військовополоненим, захисту українських громадян у Болгарії³³. Крім того, В.В. Павленко зауважила спроби налагодження українсько-болгарських торговельних зносин болгарським послом в Українській Державі І.О. Шишмановим, висвітлила його контакти з українськими кооперативними товариствами, опікування болгарськими громадянами та сприяння повернення їх додому³⁴. Тим самим, в історіографії актуалізувалася питання виконання дипломатичними представництвами консульських функцій.

Питання про створення українського консульства та посольства 2-го розряду у Фінляндії дослідив В.В. Пилипенко, акцентувавши

³¹ *Борисенко С.А.* Документи консульських установ Української Держави в РСФРР як історичне джерело // *Архіви України*. — 2003. — № 1-3(251). — С. 146–149.

³² Там само. — С. 147.

³³ *Павленко Вікторія.* Українсько-болгарські взаємини. 1918–1939 рр. — С. 23–41.

³⁴ Там само. — С. 12–23.

увагу на діяльності спершу консула, а згодом — секретаря посольства Петра Сливенка³⁵.

Дослідниця В.В. Соловійова у одноосібних працях³⁶ та в співавторстві³⁷ продовжила розпочаті В. Трембіцьким та В.Д. Веденєєвим дослідження українських дипломатичних представництв у Європі. Звернула вона увагу також на діяльність консульських установ, припускаючись при цьому деяких суперечливих тверджень (зокрема, обґрунтування відміни закону Української Держави від 4 липня 1918 р. «Про заклад генеральних консульств і консульських агентств за кордоном» та видання закону 6 листопада 1918 р. реорганізацією консульської служби, яка «вимагала більш досконалої системи диференціації консульств»³⁸, тоді як консульства ще фактично не розпочали свою діяльність; твердження слідом за В. Трембіцьким про відкриття консульств у Женеві та Цюриху, які не отримали дозволу влади на початок роботи; визначення попередньої посади консула у Мюнхені В.Я. Оренчука як «віце-директор департаменту чужоземних зносин», хоч він обіймав перед призначенням посаду віце-директора загального департаменту; датування закриття консульств в Угорщині 1924 р., хоч там не було спеціальних консульств, а консульські функції виконувала Надзвичайна дипломатична місія УНР в Угорщині³⁹). Однак у цілому дослідження В.В. Соловійової стали певним внеском у розвиток студій історії української дипломатичної та консульської служби.

Публікація, присвячена конкретній українській консульській установі, з'явилася на початку 2000-х років у збірнику наукових праць відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України «Міжнародні зв'язки Украї-

³⁵ *Пилипенко Віктор*. Відносини між Україною та Фінляндією (1918–1921 рр.).

³⁶ *Соловійова В.В.* Дипломатичні представництва Української Народної Республіки в країнах Центральної Європи за доби Директорії (1918–1920 рр.); *Соловійова В.В.* Формування та діяльність дипломатичних представництв українських національних урядів 1917–1921 рр.; *Соловійова Вікторія*. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. — К.—Донецьк, 2006. — 394 с.

³⁷ *Осташко Т., Соловійова В.* Дипломатичні представництва УНР в країнах Західної Європи (1918–1921 рр.).

³⁸ *Соловійова В.* Консульська служба УНР у Центральноевропейському регіоні // Український історичний журнал. — 2006. — № 3. — С. 84.

³⁹ *Соловійова Вікторія*. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. — С. 280.

ни : наукові пошуки і знахідки». 2003 р. у ньому було опубліковано статтю «Українське консульство в Мюнхені (1919–1922 рр.)» Н.В. Кривець⁴⁰. На підставі вивчення звітів консула В.Я. Оренчука дослідниця висвітлила основні віхи діяльності консульства, справедливо виокремивши як пріоритетний напрям його діяльності спроби встановлення торговельних контактів УНР і Баварії. Деякі аспекти українсько-німецьких дипломатичних та консульських зносин дослідниця висвітлила і в одноосібній монографії⁴¹. Зокрема, Н.В. Кривець звернула увагу на роботу очолюваного Г. Петренком консульського відділу Посольства УНР у Берліні, який сприяв українським громадянам щодо повернення на батьківщину, надавав матеріальну допомогу біженцям і військовополоненим, студентам-емігрантам⁴². Щодо радянського повпредства авторка вказала на мінливість підходів до вирішення ним проблеми, пов'язаної з поверненням в УСРР німців-колоністів. Загалом можна вказати на притаманне працям Н.В. Кривець уважне ставлення до архівної інформації як на характерну їх ознаку.

Увагу діяльності українських консульств приділяли й іноземні дослідники. Польський науковець із Кракова Ян Яцек Бруський (Jan Jacek Bruski), аналізуючи зовнішню політику С. Петлюри і стосунки з Річчю Посполитою, та ґрунтуючись на спогадах Ісака Мазепа, вказав на сумнівність персони українського консула в Гданську Кліма Павлюка, характеризуючи його як польського агента й називаючи його інше прізвище — Закревський⁴³. Спеціальну розвідку діяльності консульства УНР у Гданську присвятив інший польський учений — Ігор Галагіда (Igor Hałagida)⁴⁴. Гданський науковець, апелюючи до пуб-

⁴⁰ *Кривець Н.* Українське консульство в Мюнхені (1919–1922 рр.) // Міжнародні зв'язки України : наукові пошуки і знахідки : Зб. наук. пр. — 2003. — Вип. 12. — С. 77–85.

⁴¹ *Кривець Н.В.* Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка, 1918–1933 рр. — 322 с.

⁴² *Кривець Н.В.* Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка, 1918–1933 рр. — С. 221.

⁴³ *Bruski Jan, Jacek.* Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie, 1919–1924. — Kraków: Wydawnictwo ARCANA, 2004. — Wyd. 2. — S. 113–116; *Mazena I.* Україна в огні й бурі революції. — К.: Темпора, 2003. — С. 255.

⁴⁴ *Hałagida Igor.* Konsulat Ukraińskiej Republiki Ludowej przy Elisabethwall 9 (przyczynek do dziejów Wolnego Miasta Gdanska) // Polska-Ukraina. Ludzie pojednania. Ukraińcy na Pomorzu w XX wieku: Materiały z sesji naukowych pod redakcją Tadeusza Stegniera. — Gdansk: Wydawnictwo 'STEPAN desing', 2002. — S. 117–122.

лікацій Я.Я. Брусського та В. Трембіцького, вказав на існування українського консульства в вільному місті Гданську, та визначив задум його створення «в середовищі петлюрівців» у другій половині 1920 р., залишаючи поза увагою спробу започаткування роботи Українського консульства в Гданську в 1918 р., за часу існування Української Держави. І. Галагіда правомірно зауважив, що К. Павлюк користувався всіма консульськими імунітетами, назвав конкретну дату припинення діяльності консульської установи — 16 червня 1921 р. та адресу перебування її очільника в 1924 р. як Elisabethwall, 9⁴⁵.

Плідно працює в цьому сегменті досліджень тернопільський науковець І.Б. Дацків⁴⁶, помітною особливістю наукової творчості якого також є ретельне дослідження джерел, залучення до наукового обігу нової інформації, що міститься в документах українських і зарубіжних архівів. У контексті дослідження зовнішньополітичної діяльності Української Народної Республіки, Української Держави, Західно-Української Народної Республіки дослідник розглянув і основні моменти формування української консульської служби та вказав на присутність іноземних консулів у Києві, Одесі, Харкові. В кількісному вимірі інституційної складової консульських зносин він також опирався на підрахунки В. Трембіцького, хоч наводив таблицю присутності зарубіжного консульського корпусу в Україні, в якій переконливо довів потребу коригування оприлюднених кількісних показників⁴⁷ щодо зарубіжних представництв.

Ширшого дослідження потребує й діяльність «французького консула» в Одесі Еміля Енно, прихильника ідей генерала Антона Денікіна, охарактеризованого І.Б. Дацковим як особа, що мала «великий

⁴⁵ Там само. — С. 122.

⁴⁶ *Дацків І.Б.* Дипломатичні дії Української Держави за кордоном 1918 р. у захисті національних інтересів // *Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Сер.: Історія.* — Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. — Вип. 1. — С. 91–95; *Дацків І.Б.* Створення системи дипломатичних представництв і місій Української Народної Республіки // *Наук. вісн. Чернів. ун-ту : зб. наук. ст. Сер.: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини.* — Чернівці : Рута, 2008. — Вип. 378/379. — С. 111–114; *Дацків І.Б.* Дипломатія українських національних урядів у захисті державності (1917–1923 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук. — К.: Дип. акад. України при М-ві закордон. справ України, 2010. — 34 с.; *Дацків І.Б.* Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. — Тернопіль: Астон, 2009. — 520 с. та ін.

⁴⁷ *Дацків І.Б.* Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. — С. 240–244.

вплив на позицію як Франції, так і інших країн Антанти щодо України»⁴⁸. Переважна більшість авторів за спогадами гетьмана Української Держави П.П. Скоропадського вказує на перебування цієї персони в Одесі та Яссах та приїзд у Київ лише в день зречення гетьманом влади. Натомість російський дослідник Білого руху Александр Пученков на підставі спогадів В.В. Шульгина, з яким Е. Енно перебував у тісному контакті⁴⁹, детально охарактеризував персону капітана французької контррозвідки, що видавав себе за інженера і мав титул віце-консула, — Е. Енно та розкрив його роль у організації інтервенції⁵⁰. Уточнення потребують і наведені І.Б. Дацківим відомості щодо консула БНР П. В. Тремповича, якого заступив не О.Й. Модзолевський⁵¹, як указано автором, а Г.Ф. Базаревич. О.Й. Модзолевський тимчасово виконував функції й офіційно на посаду консула не призначався.

На підставі опублікованих консульських звітів висвітлив нетривале перебування в Києві в 1918 р. американського консула Дагласа Дженкінса відомий фахівець і зовнішньої політики ЗУНР та українсько-американських дипломатичних відносин, знавець зарубіжних дипломатичних архівів О.В. Павлюк у колективній монографії «Нариси історії дипломатії України»⁵². Дослідник звернув увагу на критичне ставлення американського консула до діяльності голови Української Центральної Ради М.С. Грушевського, звинувачення його в зв'язках із австрійською розвідкою та близькістю до «соціалістичних» ідей. Згадав автор також і про переведення з Одеси в Київ

⁴⁸ *Дацків Ігор*. Еволюція українсько-французьких відносин в умовах української революції (1917–1921 рр.) // Україна–Європа–Світ: Міжнародний зб. наук. праць. — 2014. — Вип. 13. — С. 152–161. — Серія: «Історія, міжнародні відносини».

⁴⁹ *Шульгин В.* Консул Энно // Русская газета. — Париж. — 1924, 12–17 октября.

⁵⁰ *Пученков А.С.* «Большой город дает возможности развернуться»: из истории французской интервенции в Одессе // Труды исторического факультета Санкт-Петербургского университета. — 2013. — № 14. — С. 125–157; *Пученков А.С.* Антибольшевистское движение на Юге и Юго-Западе России (ноябрь 1917 — январь 1919 г.): идеология, политика, основы режима власти: дисс. ... докт. истор. наук. — СПб: Санкт-Петербургский институт истории РАН, 2014. — С. 548–594.

⁵¹ *Дацків І.Б.* Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. — С. 262.

⁵² *Павлюк О.В.* Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920) // Нариси з історії дипломатії України. — С. 321–322; *Павлюк О.В.* Східна Галичина в європейській політиці 1918–1919 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1993. — 21 с.; *Павлюк О.* Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). — К.: Видавн. дім “KM Academia”, 1996. — 188 с. та ін.

англійського консула П. Багге та влучно охарактеризував позицію французького представника в УНР Ж. Табуї як готовність надавати допомогу без офіційного визнання⁵³.

Дослідження взаємодії консульської служби з іноземними представництвами в Україні та діяльність іноземних консулів зберігають актуальність як окремий напрям досліджень, оскільки на тлі детального опрацювання науковцями різних аспектів роботи іноземних консулів на Півдні України у ХІХ — на початку ХХ століття (Л.Г. Білоусова⁵⁴, Л.А. Вовчук⁵⁵, О.П. Тригуб⁵⁶ та ін.) та появи в українській історіографії уваги до такого важливого історичного джерела як звіти та рапорти іноземних консулів про Україну (Л.А. Вовчук⁵⁷, І.В. Жалоба⁵⁸; В.М. Константинова, І.І. Лиман та А. Ігнатова⁵⁹), питання діяльності іноземних консульств в Українській

⁵³ Павлюк О.В. Дипломатія незалежних українських урядів. — С. 322.

⁵⁴ Білоусова Лілія. Матеріали Державного архіву Одеської області про діяльність іноземних консульств в Одесі в ХІХ — на початку ХХ століть // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки; Міжвідомчий зб. наук. праць. — Вип. 24. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. — С. 374–390.

⁵⁵ Вовчук Л.А. Консули Одеси в економічному житті Південної України (ХІХ — початок ХХ ст.) // Краєзнавство. — 2012. — № 2. — С. 121–126; Вовчук Л.А. Просопографічний портрет іноземних консулів Чорноморсько-Азовського регіону Російської імперії (кінець ХVІІІ — початок ХХ ст.) // Наукові праці. — Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. — Вип. 229, том 241. — С. 46–53. — (Серія «Історія»); Вовчук Л.А. Дипломатичні зв'язки України на завершальному етапі Першої світової війни // Гілея : наук. вісник. — К. : Вид-во «Гілея», 2014. — Вип. 90 (11). — С. 60–64.

⁵⁶ Тригуб О.П. «Почесні шпигуни» (розвідницька діяльність іноземних консулів на Півдні України на початку ХХ ст.) // Гілея : наук. вісник — К.: ВІР УАН, 2012. — Вип. 67 (№ 12). — С. 49–50.

⁵⁷ Вовчук Л.А. Джерела до історії консульських установ іноземних держав на Півдні України (кінець ХVІІІ — початок ХХ ст.) // Історичний архів. Наукові студії : Зб. наук. праць. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. — Вип. 9. — С. 101–106.

⁵⁸ Жалоба І.В. Діяльність консульських установ Габсбурзької монархії другої половини ХІХ ст. (за матеріалами засідань Буковинської торгово-промислової палати) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — Вип. 15. Світова та українська дипломатія: історичний досвід, сучасний стан, перспективи. — Київ, 2009. — С. 392–402.

⁵⁹ Константинова Вікторія. European Vector of the Northern Azov in the Imperial Period: British Consular Reports about Italian Shipping = Європейське спрямування Північного Приазов'я в імперську добу: британські консульські рапорти про іта-

Народній Республіці доби Центральної Ради, Українській Державі та Українській Народній Республіці доби Директорії вивчено недостатньо.

Щоправда, в працях Л.Г. Білоусової та Л.А. Вовчук, дослідження яких ґрунтуються на солідній джерельній базі, є згадки про іноземних консулів у Одесі, Миколаєві, Херсоні в 1918–1921 рр. Зокрема, Л.Г. Білоусова вказала на роль консулів Великої Британії та Туреччини в організації евакуації іноземних підданих із Одеси, констатувала факт убивства більшовивакми грецького консула Серафідіса за підозрою в співпраці з білогвардійцями та організації таємного осередку⁶⁰. Л.А. Вовчук окреслила конфігурацію консульського корпусу в Миколаєві та Одесі в 1917–1919 рр., ретельно дослідивши різні історичні джерела, які містили відомості про іноземних консулів⁶¹. Щодо цитованого дослідницею відомого звіту отамана м. Миколаєва від 21 листопада 1918 р. про виїзд із міста за вимогами окупаційної влади англійського консула Генріха Брауна, португальського — Петра Кологераса і французького та бельгійського Адольфа Вадона слід зауважити, що французький консульський агент і бельгійський віце-консул А. Вадон не виїхав, а помер⁶². Очевидно, міський отаман не з'ясував причину відсутності консула в місті, а подав до МЗС Української Держави на вимогу консульського департаменту неперевірену інформацію. Загалом хронологічні та географічні межі праць згаданих дослідниць, відповідно до поставлених ними завдань не передбачали висвітлення напрямів та форм взаємодії української консульської служби 1917–1923 рр., що перебувала на етапі формування, з консульськими представниками іноземних держав.

лійське судноплавство / Вікторія Константинова, Ігор Лиман, Анастасія Ігнатова. — Бердянськ: ФО-П Ткачук О. В., 2016. — 184 с. Текст англ., укр.

⁶⁰ *Білоусова Лілія*. Матеріали Державного архіву Одеської області про діяльність іноземних консульств в Одесі в XIX — на початку XX століть. — С. 236–237.

⁶¹ *Вовчук Л.А.* Дипломатичні зв'язки України на завершальному етапі Першої світової війни. — С. 60–64.

⁶² Адрес-календарь Николаевского градоначальства на 1915 год. — Николаев, 1914. — С. 123; Адрес-календарь и справочная книжка города Николаева на 1904 год. — Николаев, 1903. — С. 167, 294, 295; Адрес-календарь Николаевского градоначальства на 1913 год. — Николаев, 1913. — С. 107; Адресная и справочная книга всего Николаева на 1912 год. — Николаев, 1911. — С. 62; Державний архів Миколаївської області, ф. 229, оп. 4, спр. 553, арк. 30.

Спеціальну увагу заснуванню консульських установ Австро-Угорщини в 1918 р. у Києві та Одесі у контексті дослідження австрійсько-українських консульських зносин присвятив австрійський науковець і дипломат проф. Рудольф Агстнер (Rudolf Agstner)⁶³. На підставі документів, виявлених у Австрійському державному архіві, дослідник висвітлив погляди на розвиток подій в Україні цього періоду керівника австрійської делегації графа Йогана Форгача та обставини призначення консулом у Київ Вальтера Ріттера Принціга фон Гервальта⁶⁴.

Біографічні відомості (з більшим чи меншим ступенем повноти інформації) про іноземних консулів, які працювали в Києві в досліджуваній період, містять праці Неллі Портнової⁶⁵ (про Григорія Гуревича), Георгія Браїловського⁶⁶ (про родину Гріпарі), Наталії Баранової-Шестової⁶⁷ (про Даниїла Балаховського), Александра Боханова⁶⁸ (про Даниїла Балаховського, Гавриїла Енні), Андрія Фединського (про Дагласа Дженкінса)⁶⁹, Нонни Василевської (про Павла Тремповича)⁷⁰ та ін.

Також є згадки про діяльність іноземних представників (у тому числі й консулів) у працях відомих дослідників доби Гетьманату Р.Я. Пирого⁷¹, П.П. Гая-Нижника⁷², в дослідженні О.С. Рубльова та

⁶³ *Агстнер Р.* Про цесарів, консулів і купців. Австрія і Україна 1785–2010. — Wien-Berlin : Lit Verlag GmbH & Co. KG, 2011. — 409 с.

⁶⁴ Там само. — С. 306–313.

⁶⁵ *Портнова Нелли.* Это бесконечное отщепенство / Нелли Портнова // Лехаим. — 2012, сентябрь. — Вив. 9 (245). — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.lechaim.ru/ARHIV/245/245.html>

⁶⁶ *Браїловский Георгий.* Последний хозяин Барановки // Антиквар. — 2012, июнь. — № 6 (64). — С. 16–17.

⁶⁷ *Баранова-Шестова Наталия.* Жизнь Льва Шестова. По переписке и воспоминаниям современников. Т. 1. — Париж: La Presse Libre, 1983. — 360 с.

⁶⁸ *Боханов А.Н.* Деловая элита России. — М., 1994. — 276 с. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/bohanov/04.php

⁶⁹ *Fedytsky Andrew.* Ukraine's historic opportunity // The Ukrainian Weekly. — 1997, February 23. — № 8, Vol. LXV.

⁷⁰ *Василейская Нона.* Жыцьцёвы шлях Паўла Трамповіча // Spadcyна. — 1998. — № 2. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.spadcyна\2_98\Tramp.doc 16.03.98/

⁷¹ *Пиріг Р.Я.* Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. — 209 с.; *Пиріг Р.Я.* Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Національна академія наук України Інститут історії України. — К., 2011. — 335 с.; *Пиріг Р.Я.* Діяльність урядів Павла Скоро-

О.П. Реєнта «Українські визвольні змагання 1917–1921 рр.»⁷³, в колективній монографії «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки»⁷⁴, в працях А.С. Пученкова⁷⁵, що ґрунтуються на широкому колі архівних документів, спогадах представників білогвардійської еміграції та емігрантській пресі, але позначених тенденційними оцінками досліджуваних осіб і подій, та в статтях з історії українсько-французьких міждержавних взаємин Б.М. Гончара і Н.Д. Городньої⁷⁶, становлення українсько-турецьких дипломатичних та консульських зносин Б.В. Сергійчука⁷⁷, спроб встановлення двосторонніх стосунків УНР і БНР О. Кукси⁷⁸ та В.М. Лебедєвої⁷⁹

падського: персональний вимір. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. — 518 с. та ін.

⁷² *Гай-Нижник П.* Фінансові взаємини Української Народної Республіки і Української Держави з Німеччиною та Австро-Угорщиною (1918) // Україна дипломатична. — 2003. — Вип. 3. — С. 394–412; *Гай-Нижник П.* Фінансові взаємини Української Народної Республіки з Французькою Республікою як віддзеркалення стосунків України та країн Антанти (1917–1918 рр.) // Пам'ять століть. — 2007. — № 2. — С. 133–152 та ін.

⁷³ *Рубльов О.С., Реєнт О.П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. — К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. — 320 с.

⁷⁴ Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / Вольфрам Дорнік та ін. ; упоряд. В. Дорнік ; пер. з нім. В. Кам'янець ; наук. ред. Р. Пиріг. — К.: Ніка-Центр, 2015. — 512 с.

⁷⁵ *Пученков А.С.* Национальный вопрос в идеологии и политике южнорусского белого движения в годы гражданской войны 1917–1918 гг.: дисс. ... канд. истор. наук. — СПб.: Санкт-Петербургский университет, 2005. — 233 с.; *Пученков А.С.* Антибольшевистское движение на Юге и Юго-Западе России (ноябрь 1917 — январь 1919 г.): идеология, политика, основы режима власти. — 958 с. та ін.

⁷⁶ *Гончар Б.М., Городня Н.Д.* Відносини між Францією та УНР (грудень 1918 — січень 1919 рр.) // Український історичний журнал. — 2000. — № 2. — С. 44–52.

⁷⁷ *Сергійчук Б.В.* Українсько-турецькі відносини в першій чверті ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2011. — 19 с.; *Сергійчук Богдан.* На межі двох світів: українсько-турецькі відносини в середині ХVІ — на початку ХХІ ст. / Б. Сергійчук, В. Сергійчук. — К.: ПП Сергійчук М.І., 2012. — 320 с.; *Сергійчук Б.В.* Документи з Османського Архіву про відносини Української Держави й Туреччини в 1918 році // Національна та історична пам'ять. — 2013. — Вип. 7. — С. 226–231.

⁷⁸ *Кукса Александр.* Украинская дипломатия начиналась в Беларуси // Беларуская думка. — 2012. — № 11. — С. 68–74

⁷⁹ *Лебедзева В.* Дыпламатычная місія БНР у перамовах з Украінай (1918 г.) / В. Лебедзева // Białoruskie Zeszyty Historyczne. — Białystok, 2001. — Т. 15. — С. 97–108, 570; *Лебедзева В.* Тэрытарыяльнае пытанне на беларуска-ўкраінскіх перамовах 1918 г. : факталагічны і крыніцазнаўчы аспекты // Архівознаўство. Археаграфія.

(Республіка Білорусь), В.М. Матвієнка⁸⁰, Дороти Михалюк⁸¹ (Республіка Польща), заснування дипломатичних та консульських представництв Української Держави і Грузинської Демократичної Республіки — Аміран Бежуашвілі та Симона Кіладзе⁸² (Грузія) та ін. Узагальнені відомості щодо історії заснування консульських установ, персоналій їх співробітників та форм діяльності подавали ювілейні видання, присвячені 20-літтю встановлення дипломатичних зносин між Україною і Азербайджаном⁸³ та Україною і Румунією⁸⁴, а також джерелознавчі статті київських архівістів С.Ю. Карамаша про Василя Кужіма⁸⁵ та І.М. Мягкого про джерела до історії українсько-фран-

Джерелознавство : міжвід. зб. наук. пр. — К., 2000. — Вип. 2 : Архівознавчі читання. — С. 104–113.

⁸⁰ *Матвієнко В.* Державно-політичні відносини та налагодження економічного співробітництва Української держави з Білоруською Народною Республікою // Пам'ять століть. — 2003. — № 1. — С. 47–58; *Матвієнко В.М.* Проблеми формування українсько-білоруських відносин : історичний досвід // Науковий вісник Дипломатичної академії. — К., 2001. — Вип. 5 : Українська зовнішня політика та дипломатія : десять років незалежності. — С. 297–305; *Матвієнко В.М.* Розвиток українсько-білоруських відносин за доби Директорії // Вісн. Акад. праці і соц. відносин Федер. профспілок України. — 2002. — № 2, ч. 2. — С. 39–41.

⁸¹ *Михалюк Д.* Дипломатичні зносини Білоруської Народної Республіки та Української Народної Республіки і Гетьманату у світлі документів (березень–грудень 1918 р.) // Студії з архів. справи та документознавства. — К., 2004. — Т. 12. — С. 107–114; *Михалюк Д.* Беларуская Народная Республіка 1918–1920 гг. : ля вытокаў беласкай дзяржаўнасцы / навук. рэд. Станіслава Рудовіч; переклад з поляскай мовы Алесь Пілецкі. — Смаленск: Інбелкульт, 2015. — 496 с.

⁸² *Кіладзе Симон.* Невідомі сторінки дипломатії // Хроніка-2000: Український культурологічний альманах. — К., 2001. — № 43 : Україна–Грузія. — С. 27–33; *Бежуашвілі А.* Україна і Грузія: дипломатичні відносини 1918–1920 років // Україна–Грузія: Хроніка 2000: Український культурологічний альманах. — К., 2002. — Вип. 47–48. — С. 20–25; публікація архівних документів. — С. 26–110.

⁸³ *Гасымлы М.Дж., Купчик О.Р., Дамиров А.У.* Украинско-азербайджанские отношения: история и современность. — Изд. Второе, испр. и доп. — К.: Изд. дом Дмитрия Бураго, 2014. — 160 с.

⁸⁴ Україна–Румунія: 20 років дипломатичних зносин ; укр. та рум. мовами / упор. В.Д. Котик. — Чернівці : Букрек, 2012. — 152 с.: іл.

⁸⁵ *Карамаш С.* Нові відомості про Василя Кужіма — дипломата і віце-консула України в Азербайджанській Демократичній Республіці // Лідер двох епох: Азербайджансько-українські відносини через призму життя і діяльності Гейдара Алієва. — К., 2013. — С. 218–225; *Тагирзаде Адалет, Карамаш Сергей.* Новые документальные сведения о В.Н. Кужиме (1884–1958) // Цивилизация. — 2014. — № 8. — С. 140–150.

пузьких відносин у фондах ЦДАВО України⁸⁶, біографічні розвідки та монографії В.М. Матвієнка і В.І. Головченка⁸⁷, Я.Б. Турчин⁸⁸, В.В. Пилипенка⁸⁹, О. Зубко і М. Труса⁹⁰, Р.Я. Пирога⁹¹ та ін.

Робота українських консульських установ у частині надання допомоги військовополоненим і біженцям потрапляла до поля зору дослідників проблеми репатріації українців після Першої світової війни, зокрема В.М. Власенка⁹², Л.М. Жванко⁹³, М.І. Павленка⁹⁴, І.В. Срібняка⁹⁵, М.В. Стопчака⁹⁶ та ін., вказівку на передбачення нор-

⁸⁶ *Мяжкий І.М.* Відносини України та Франції у 1917–1920 рр. у документах ЦДАВО України // Архіви України. – 2010. – № 3-4. – С. 125–144.

⁸⁷ *Матвієнко Віктор, Головченко Володимир.* Історія української дипломатії у посталях.

⁸⁸ *Турчин Я.Б.* Отто Ейхельман : постать на зламі століть. Політологічний дискурс. – Львів : Вид-во Нац. ун-т «Львів. політехніка», 2010. – 519 с.

⁸⁹ *Пилипенко В.В.* Дипломатична діяльність Петра Сливенка у Фінляндії (1918 р.) // Національна та історична пам'ять. – 2013. – Вип. 7. – С. 218–225.

⁹⁰ *Зубко О., Трус М.* Білоруський слід в українській дипломатії : (крізь призму життя Івана Красковського) // Київ. старовина. – 2008. – № 4. – С. 92–101, 1063; *Зубко О.* Іван Красковський – голова української дипломатичної місії УНР на Кавказі (1919–1920 рр.) // Проблеми історії та історіографії України : прогр. і матеріали наук.-практ. конф. [«День науки іст. ф-ту», Київ, 2011 р.]. – К., 2011. – С. 30–32.

⁹¹ *Пиріг Р.Я.* Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. – С. 421–450.

⁹² *Власенко В.М.* До діяльності Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії (1919–1923 рр.) // Україна дипломатична : наук. щорічник. – К., 2007. – Вип. 8. – С. 176–217; *Власенко Валерій.* До історії української еміграції у Південно-Східній Європі (Український Червоний Хрест на Балканах) Пам'ятки : археографічний щорічник. – К., 2013. – Т. 14. – С. 80; *Власенко В.Н.* Формирование украинской политической эмиграции в Румынии в межвоенный период (первая волна) // Русин. – 2014. – № 1 (35). – С. 106–120.

⁹³ *Жванко Л.М.* Проблема біженців першої світової війни в контексті українсько-радянських переговорів (1918 р.) // Наук. вісник Ужгородського ун-ту, – 2011. – Вип. 27. – С. 41–52 (Серія «Історія»); *Жванко Л.М.* До проблеми репатріації іноземних біженців з територій колишньої Російської імперії (1918–1925 рр.) // Київ. старовина. – 2011. – № 2. – С. 81–97; *Жванко Л.М.* Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). – Х.: Віroveць А. П. «Апостроф», 2012. – 568 с.

⁹⁴ *Павленко М.* Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії : ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.) – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 353 с.

⁹⁵ *Срібняк І.* Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). – К., 1999. – 316 с. : іл. – Із змісту : [Розд.] 3 : Діяльність українських

мативно-правовими документами доби Української Держави можливості заснування інституту почесних консулів містить праця С.В. Лозинської⁹⁷.

Активно досліджують сучасні науковці (О.В. Гісем⁹⁸, О.Р. Купчик⁹⁹, О.В. Даниленко¹⁰⁰, Ю.Б. Нетреба¹⁰¹, В.В. Сокирська¹⁰², І.Ю. Стрельникова¹⁰³) дипломатичну діяльність більшовицького уряду УСРР, у тому числі звертаючи увагу на питання організації кон-

дипломатичних і військово-санітарних місій по репатріації полонених українців (1918–1920 рр.). — С. 159–203.

⁹⁶ *Стопчак Микола*. Діяльність дипломатичних представництв директорії УНР у країнах антанті в сучасній вітчизняній історіографії // Наукові записки. — 2012. — Вип. 19. — С. 324. — (Серія «Історичні науки»).

⁹⁷ *Лозинська С.В.* Інститут почесних консулів в міжнародному праві та практиці України: дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2000. — 186 арк.

⁹⁸ *Гісем О.В.* Створення повноважного представництва (посольства) УСРР у Польщі в 1921 р. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 2005. — Вип. 14. — С. 74–91.

⁹⁹ *Купчик О.Р.* Організаційно-правові засади функціонування органів зовнішньої політики в УСРР (1922–1924 рр.) // Вісник Академії адвокатури України. — 2011. — № 1(20). — С. 168–174; *Купчик О.Р.* Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1919–1923 рр.) : між укр. формою та радянським змістом. — Тернопіль, 2011. — 264 с.; *Купчик О.Р.* Організаційно-правові засади функціонування Управління Уповноваженого РКЗТ РСФРР при РНК УСРР (1919–1922) // Наукові записки. Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». — К., 2011. — Т. 117. — С. 20–23. — (Серія «Історичні науки»).

¹⁰⁰ *Даниленко О.* Українська радянська дипломатія 1920-х рр.: умови функціонування та повсякденність // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / Упоряд.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю. — Переяслав-Хмельницький, 2010. — С. 126–129; *Даниленко Олександр*. Українська радянська дипломатія 1920-х рр.: персоналії, статус, функції // Історія України: маловідомі імена, події, факти: 36 статей. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — № 36. — С. 150–171.

¹⁰¹ *Нетреба Ю.Б.* Дипломатичне протиборство представництв УСРР та УНР у Німеччині (1921–1922 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Чернівці, 2009. — 18 с.; *Нетреба Ю.Б.* Протистояння дипломатичних представництв УСРР та УНР у Німеччині (1921–1922). — К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2012. — 204 с.

¹⁰² *Сокирська В.В.* Українська дипломатична місія УСРР при Народному комісаріаті в справах національностей РСФРР // Грані: Альманах. — 2015, липень. — № 7 (123). — С. 146–152.

¹⁰³ *Стрельникова І.Ю.* Правове регулювання діяльності органів зовнішніх зносин УСРР у 1918–1922 рр. // Форум права. — 2007. — № 2. — С. 206–210; *Стрельникова І.Ю.* Організаційно-правові засади функціонування зовнішньополітичного відомства в УСРР (1917–1929 рр.). — Харків, 2012. — 200 с.

сультських зносин УСРР з іншими країнами. Зокрема О.Р. Купчик та І.Ю. Стрельникова дослідили нормативно-правову базу та організаційну структуру діяльності органів зовнішньополітичного відомства радянської України. О.Р. Купчик висвітлив консульські функції уповноваженого НКЗС СРСР при РНК УСРР та підпорядкованих йому Повіреного уповноваженого НКЗС в Одесі й Повіреного уповноваженого НКЗС у Києві. Праці О.В. Даниленка позначені акцентованою увагою до наукової термінології та персоналістичних аспектів дипломатичної служби. В.В. Сокирська зробила спробу узагальнити відомості про склад і зміст архівних фондів українських і російських архівів, де зберігаються документи з досліджуваної нею тематики¹⁰⁴. Водночас дискусивними видаються деякі інтерпретації цією дослідницею подій дипломатичної історії 1921–1923 рр., зокрема щодо успіхів «молодої радянської дипломатії» в зв'язку з підписанням Ю.М. Коцюбинським перших міжнародних угод УСРР чи засудження позиції чехословацького уряду, котрий «припускав можливість одночасного функціонування в Чехословаччині дипломатичної місії УНР»¹⁰⁵, в яких відчутний вплив методологічного інструментарію радянської історіографії.

Таким чином, питання становлення консульської служби в Україні знайшло відображення в низці праць українських та зарубіжних науковців, присвячених історії зовнішніх зносин та формування дипломатичної служби, організаційно-правових засад функціонування дипломатичних установ, репатріації українських військовополонених та біженців, біографічних дослідженнях. Характерною рисою таких публікацій щодо діяльності консульських установ є контекстність та в багатьох випадках — розуміння консульської служби як невід'ємної складової дипломатичної служби і перенесення усталеного в міжнародному праві поняття «дипломатичний корпус» як сукупність глав

¹⁰⁴ Сокирська В.В. Фонди Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України як джерело вивчення російсько-українських відносин у період становлення тоталітарної держави // Історичний архів. Наукові студії : зб. наук. праць. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. — Вип. 7. — С. 143–147; Сокирська В.В. Джерела з історії становлення та розвитку російсько-українських відносин 1920-х рр. у фондах федеральних архівів Російської Федерації // Історичний архів: Наукові студії : зб. наук. праць. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. — Вип. 10. — С. 179–186.

¹⁰⁵ Див.: Сокирська В.В. Українська дипломатична місія УСРР при Народному комісаріаті в справах національностей РСФРР.

іноземних дипломатичних представництв (а у ширшому розумінні — співробітників), акредитованих у столиці країни перебування, на керівників дипломатичних та консульських установ УНР та Української Держави.

Спеціально присвяченими історії консульської служби залишаються праці зарубіжних дослідників: В. Трембіцького (США) та Р. Агстнера (Республіка Австрія). Не можна не погодитися у зв'язку з цим із висновком проф. М.В. Стопчака про те, що діяльність консульських установ потребує «більш прискіпливої уваги», оскільки «назагал, висвітлюється лише епізодично»¹⁰⁶.

1.2. Особливості джерельної бази історії української консульської служби

Для дослідження процесу формування консульської служби як державного інституту в Україні важливе значення мають архівні документи, що зберігаються в українських і зарубіжних архівах. Широкий спектр ретроспективної інформації, пов'язаної з діяльністю українських консульських установ та розвитку консульської служби в 1917–1923 рр., міститься в документах, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (надалі — ЦДАВО України).

Тут зосереджено дипломатичні архіви УНР (обох періодів), Української Держави, Української СРР/РСР від 1917 по 1943 рр. У міжнародній практиці поняття «дипломатичний архів» розуміють як «сукупність документованої інформації, утвореної в діяльності відомства закордонних справ та його закордонних представництв»¹⁰⁷ — нормативно-правові акти, проекти та оригінали текстів міжнародних угод, дипломатичне листування, внутрішньовідомчі документи. Згідно з Віденською конвенцією про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р.,

¹⁰⁶ *Стопчак Микола.* Діяльність дипломатичних представництв Директорії УНР у країнах Антанти в сучасній вітчизняній історіографії. — С. 324.

¹⁰⁷ Див.: *Матвієнко В.М., Гайдуков Л.Ф.* Архіви дипломатичні // Українська дипломатична енциклопедія. У 2-х т. Т. 1. — К.: Знання України, 2004. — С. 81–82.

архіви і документи закордонних представництв є «недоторканими в будь-який час незалежно від їх місця розташування» (ст. 24), так само як і офіційне дипломатичне листування, пов'язане з виконанням дипломатичним представництвом своїх функцій (п. 2, ст. 27), та документи і кореспонденція дипломатичних агентів (п. 2, ст. 30) у сфері їхньої діяльності¹⁰⁸.

Зберігання історичних дипломатичних архівів у «неспеціалізованому» державному архіві, що не становлять цілісного комплексу з «сучасним», є специфічною рисою українського дипломатичного архіву. Крім того, частина дипломатичного архіву відклалася в державних архівах областей України (зокрема, Київської, Одеської, Харківської) у результаті перерозподілу фондів і вилучення їх із фондів ЦДАВО України. В Галузевому державному архіві Служби безпеки України та Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського також зберігаються документи, які можна вважати такими, що належать до дипломатичного архіву. Це документи відомих осіб, що відклалася у фондах особового походження, кримінальних справах чи фондах установ, де працювали видатні українці, які залучилися до становлення української дипломатії. Ще одну частину документів, що висвітлюють діяльність консульських установ, зберігаються в державних архівах чи приватних колекція за кордоном. Цю складову дипломатичного архіву можна умовно назвати «Дипломатичний архів української еміграції».

«Сучасні» фонди українського дипломатичного архіву (створені після 1944 р.) зосереджено в Галузевому державному архіві МЗС України, який є структурним підрозділом (відділом) МЗС і функціонує в такому статусі від квітня 2004 р., успадкувавши свої функції і завдання від Архіву МЗС УРСР (1951–1993) та Історико-архівного управління МЗС України (1993–2004).

Значна частина документів перших українських дипломатичних і консульських установ доби визвольних змагань 1917–1921 рр. після тривалої європейської одиссеї повернулася в Київ у складі української частини так званого «Празького Російського Архіву», переданого чехословацьким урядом УРСР згідно з «дарчим актом» від 30 серпня 1945 р. із умовою, що він повинен «зберігатися в Києві в українському центральному архіві як самостійний відділ, поіменованій “Празький український архів”, і що чеській стороні повинні бути надані фото-

¹⁰⁸ Див.: Про ратифікацію Віденської конвенції про дипломатичні зносини: Указ Президії Верховної Ради Української РСР // ВВР. — 1964. — № 13, ст. 199.

копії тих документів, що передаються”¹⁰⁹. Історія передавання празьких архівів достатньо досліджена українськими і зарубіжними науковцями¹¹⁰. Ці архіви зберігаються нині в ЦДАВО України та ЦДАГО України й 1992 р. передані на загальне зберігання та відкриті для наукових пошуків. Варто лише зазначити, що «перебрання архівів закордонних місій УНР та збереження цих архівів» відповідно до порушеного міністром закордонних справ А.В. Ніковським 23 травня 1924 р. Рада народних міністрів УНР доручила О.Я. Шульгину¹¹¹.

Найбільше дипломатичних документів було зібрано в Музеї визвольної боротьби України в Празі та Українському історичному кабінеті (1925–1948), зокрема, в «дипломатичному» відділі, де акумулювалися документи, утворені в діяльності українських урядів та їх міністерств і відомств (1917–1921), документи про діяльність української еміграції за кордоном — українських партій, спілок, комітетів; особові фонди В.К. Винниченка, М.Ю. Шаповала, С.П. Шелухіна та ін. Фонди МВБУ частково повернулися в Україну, а частково залишилися у Національному архіві Чеської Республіки (Národní archiv České Republiky, f. Ukrajinske museum, Praha, (1659) 1925–1948) та Слов'янської бібліотеки Національної бібліотеки Чеської Республіки. Документи дипломатичних та консульських установ, інших державних установ, що припинили своє існування й не мали перспектив повернутися на рідну землю, де більшовики встановлювали свою владу в усіх сферах, приватні колекції українських дипломатичних та консульських працівників склали основу архівних фондів МВБУ, які формувалися в надзвичайно складних умовах.

Багато документів, пов'язаних із розвитком української консульської служби відклалася в зарубіжних дипломатичних архівах. Їх дослідження вимагає знання іноземних мов, часто рідкісних. З цієї точки зору особливо цінним видається запровадження до наукового обігу архівної інформації зокрема документів із Османського архіву в

¹⁰⁹ Див.: *Лозенко Л.І.* Празький український архів: історія і сьогодення // *Архіви України*. — 1996. — № 1-6. — С. 24.

¹¹⁰ *Мушинка Микола.* Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси. — К., 2005. — 160 с.; *Боряк Тетяна.* Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010). — Ніжин: Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011. — 544 с.; *Палиєнко Марина.* Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). — К.: Темпора, 2008. — 688 с., іл. та ін.

¹¹¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 171, арк. 84.

Стамбулі Б.В. Сергійчуком¹¹², із Архіву Міністерства закордонних справ Фінляндії В.В. Пилипенком¹¹³, із Державного архіву Азербайджанської Республіки Адалетом Тагірзаде та Сергієм Карамашем¹¹⁴.

Основний масив архівної інформації з досліджуваної проблеми зосереджено у ЦДАВО України, у фондах органів управління у сфері зовнішніх зносин: «Народне міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, 1917–1918 рр.» (ф. 2592), Міністерство закордонних справ Української Держави, 1918 р.» (ф. 3766), «Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, 1918–1924 рр.» (ф. 3696), «Управління уповноваженого Народного Комісаріату Закордонних справ СРСР на Україні, м. Харків» (ф. 4), «Уповноважене представництво УСРР при всіх закордонних установах допомоги голодуючим при Всеукраїнській центральній комісії з боротьби із наслідками голоду, м. Харків» (ф. 261). Тут відклалися проекти нормативно-правових актів у сфері формування консульської служби, накази щодо призначення консулів, штатні розписи і кошториси, циркулярно розіслані закордонним установам акти («обіжники») з питань організації їхньої діяльності, протоколи засідань комісії з обговорення кандидатур на консульські посади, дипломатичні паспорти консулів, листування з українськими та іноземними консульськими установами і німецькою окупаційною владою, звіти закордонних представництв, звернення українських громад за кордоном з приводу призначення консулів, бланки національних паспортів; списки осіб, які хотіли отримати національний паспорт або дозвіл на виїзд із УСРР тощо.

Велику частину документів складає листування іноземними мовами та авторизовані переклади звернень іноземних консулів до зовнішньополітичного відомства та інших державних органів. Збереглися деякі стислі біографічні довідки про претендентів на посади консулів та осіб, призначених на ці посади, їхні фото, та взірці бланків, відтиски печаток, бухгалтерські книги. Господарські питання, пов'язані зі створенням у системі установ зовнішньополітичного

¹¹² *Сергійчук Б.В.* Документи з Османського Архіву про відносини Української Держави й Туреччини в 1918 році. — С. 226–231.

¹¹³ *Пилипенко В.В.* Дипломатична діяльність Петра Сливенка у Фінляндії (1918 р.). — С. 218–225.

¹¹⁴ *Тагірзаде Адалет, Карамаш Сергей.* Новые документальные сведения о В.Н. Кужиме (1884–1958). — С. 140–150.

відомства спеціального підрозділу з обслуговування іноземних представництв, задокументовані у фонді «Українське бюро з обслуговування іноземців при НКЗС УРСР (Укрбюробін), 1922–1927» (ф. 60).

Інформація про консульські функції посольств і дипломатичних місій відклалася в фондах закордонних дипломатичних установ: «Посольство Української Держави в Німеччині, м. Берлін» (ф. 3077), «Посольство УНР в Німеччині» (ф. 3619), «Надзвичайна дипломатична місія УНР у Румунії, м. Бухарест» (ф. 2471), «Надзвичайна дипломатична місія УНР в Угорщині, м. Будапешт» (ф. 3518), «Посольство Української Держави і УНР в Фінляндії» (ф. 3512), «Надзвичайна дипломатична місія УНР у Скандинавії» (ф. 3513), «Надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки в Італії, м. Рим» (ф. 4472), «Українська надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки у Швейцарії, м. Берн» (ф. 4211), «Дипломатична місія Української Народної Республіки в Голландії та Бельгії, м. Брюссель» (ф. 4442), «Надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки в Англії, м. Лондон» (ф. 4443), «Надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки в РСФРР, м. Харків» (ф. 4523), «Надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки в Греції» (ф. 4441), «Українське радянське посольство у Польщі, м. Варшава» (ф. 67), «Делегація Української Держави в справі мирних переговорів з Росією, м. Київ» (ф. 2607) та ін. На особливу увагу в контексті досліджуваної проблеми заслуговують звіти дипломатичних представництв щодо їх консульської діяльності, подані на запити МЗС УНР у листопаді–грудні 1920 р.¹¹⁵ Почесна роль прийняти архів Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Берні для постійного зберігання в ЦДАВО України і поповнення українського дипломатичного архіву випала на долю відомого історика, тодішнього заступника голови Державного комітету архівів України В.С. Лозицького¹¹⁶.

¹¹⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 562 «Звіти про діяльність консульських відділів при місіях УНР за кордоном».

¹¹⁶ *Лозицький В.* Дні української культури в Берні : [церемонія відкриття на фасаді посольства України у Швейцарській Конфедерації пам'ятної дошки на честь Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Швейцарії (1918–1926 рр.)] // *Голос України*. – 2001. – № 8. – С. 1; *Лозицький В.* Про архів Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Берні (1918–1926) // *Україна дипломатична : наук. щорічник*. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 275–280.

Документи, утворені в діяльності консульських установ, зберігаються у фондах: «Консульське агентство Української Держави при Всевеликому Війську Донському, м. Новочеркаськ» (ф. 1004), «Генеральний консул Української Держави в Москві, м. Москва» (ф. 1236) «Генеральне консульство Української Держави в Петрограді» (ф. 2187), «Віце-консул Української Держави в Саратові, м. Саратов Саратовської губернії» (ф. 2221), «Віце-консульство Української Держави в м. Пензі, м. Пенза Пензенської губернії» (ф. 2223), «Уповноважений представник Генерального консульства Української Держави в Москві по Тамбовській губернії, м. Тамбов» (ф. 1235), «Українське генеральне консульство в Цюриху (Швейцарія)» (ф. 4455); «Генеральний комісар Української Народної Республіки в Румунії, м. Ясси» (ф. 3539); «Консульство Української Народної Республіки в Гданську (Польща)» (ф. 2480). Велику частину складу цих фондів поспіль із розпорядчою документацією (наказами з основної діяльності та з особового складу, розпорядженнями, інструкціями і положеннями про консульства та їх окремі відділи, листуванням і списками співробітників; звітами консулів, яким удалося розпочати діяльність, про загальний стан справ та ситуацію в країні перебування, становлять журнали реєстрації та різні списки українських громадян. Йдеться зокрема про списки українських підданих, заарештованих Надзвичайною комісією для боротьби з контрреволюцією та спекуляцією за контрреволюційну діяльність, ухилення від військової повинності та спекуляцію; документи, подані для отримання віз, заяви, скарги, посвідчення, паспорти; документи з копіями витягів із метричних книг про звільнення підданих Української Держави від військової служби в РСФРР та захист їхніх особистих і майнових прав, що дають підстави розглядати консульські архіви як джерело генеалогічної інформації. Водночас документи цих фондів містять персональні дані консулів, їх дипломатичні паспорти, посвідчення дипломатичних кур'єрів, особові справи службовців консульств і дають уявлення про особовий склад консульств та уможливають уточнення відомої з інших джерел інформації.

Так, одна з документальних знахідок дає підстави вважати, що генеральним консулом Української Держави в Петрограді був Сергій Федорович Веселовський — інженер і директор заводу в Петрограді, голова Комітету українського громадянства в Петрограді, а не Сергій Феофанович Веселовський — один із засновників Української Центральної Ради, вчений і педагог вищої школи. В біографічних довідках

про Сергія Феофановича Веселовського наводяться такі факти, як участь у роботі Центральної Ради, повернення влітку з Петрограда в Київ і початок 1 липня 1918 р. роботи в Київському державному українському університеті¹¹⁷. Документи містять інформацію про проведення Сергієм Федоровичем Веселовським засідань комітету 21 березня 1918 р., призначення 5 липня 1918 р. на посаду генерального консула Української Держави в Петрограді, повернення в Київ разом із усіма співробітниками консульства та архівом 4 грудня 1918 р.¹¹⁸ Отже, є підстави вважати, що це різні особи. Підтверджує це припущення і заввага Д.І. Дорошенка, який називаючи призначених у Росію консулів, вказує лише «інженер Сергій Веселовський» без притаманних його стилю характеристик, які мали б бути ширшими відносно відомої особи¹¹⁹. Певною мірою доводять це і результати перехресного пошуку у фондах інших державних архівів. Так, фонд особового походження № 4383 «Личный фонд Веселовского С.Ф. (профессора, члена Украинской Центральной Рады от УСДРП)» у Державному архіві Київської області містить лише сім справ, серед яких листи дружини про прагнення приїхати до нього, про виклики його до Чернігова, конверт із чернігівською адресою С.Ф. Веселовського, копія засідання Сільськогосподарського вченого комітету від 1 серпня 1920 р., лист від секретаря фракції УСДРП із запрошенням прибути на засідання фракції 3 квітня 1918 р., посвідчення члена Української Центральної Ради тощо. При цьому слід зазначити, що перспективи архівної евристики, результати якої дали б підстави для остаточних відповідей на всі питання та створення біографічних нарисів про українських консулів у радянській Росії, ще зберігаються. Багато питань у цій сфері зокрема стосуються відтворення повного переліку співробітників консульських установ 1917–1923 рр., оскільки за виявленими архівними документами складно з'ясувати ім'я та по батькові деяких співробітників консульської служби. Загалом біографічні дослідження в сфері консульської служби мають очевидну актуальність, оскільки через діяльність ключових осіб чітко простежується інституційна історія української дипломатії.

¹¹⁷ Див.: Веселовський Сергій Феофанович // Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. — К., 1998. — С. 73–74.

¹¹⁸ ЦДАВО України, ф. 2187, оп. 1, спр. 17, арк. 1–1зв.

¹¹⁹ *Дорошенко Дмитро*. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) : Науково-популярне видання. — К.: Темпора, 2007. — С. 275.

Це стосується і діяльності іноземних консулів в Україні. Деякі фонди іноземних консульств та організацій, що виконували консульські функції в УНР та Українській Державі, сформовано в ЦДАВО України. Йдеться про фонди: «Генеральне консульство РСФРР в Києві, м. Київ» (ф. 2482), «Естонський національний комітет в Києві, м. Київ» (ф. 2224), «Французьке консульство в Києві, м. Київ» (ф. 4466), «Англійське консульство в Києві, м. Київ» (ф. 4467) та ін. Особливість кількісного і якісного складу цих фондів щодо висвітлення діяльності іноземних консульств полягає у фрагментарності збереженої інформації. Тут відклалося переважно листування з державними органами (передусім — зовнішньополітичним відомством) УНР та Української Держави в оригіналах, копіях і чернетках та інші документи персонального характеру. Документи містять цінну фактографічну інформацію про персональний склад консульств, їх адреси, рівень та інтенсивність контактів із українськими державними органами тощо. Спроби встановлення контактів із іноземними консулами засвідчують листи винахідника Лучинського, який пропонував англійському консульству свій пристрій для знищення підводних човнів і охорони торговельних суден. Найкраще збереглися документи російського генконсульства, що містять листування, положення про відділи, списки співробітників, копії наказів, протоколи засідань та ін. Однак основна частина архівної інформації щодо діяльності іноземних консулів в Україні міститься в дипломатичних архівах держав, представниками яких в УНР, Українській Державі та УСРР були ці консули. Відтак перспективним напрямом дослідження діяльності іноземних консульських установ в Україні та їхньої ролі у формуванні міжнародних зносин є вивчення фондів зарубіжних дипломатичних архівів, куди надходили звіти консулів та архіви консульств після завершення місії.

Кілька фондів, які є складовою дипломатичного архіву й зберігають важливу для дослідження процесу формування консульської служби інформацію, переміщено зі ЦДАВО України до обласних архівів. Так, колишній фонд 97 «Агентство уповноваженого НКЗС УРСР на Україні, м. Київ» зберігається в Державному архіві Київської області як «Управління Уповноваженого НКЗС в Київському районі» (ф. 4205). В ньому відклалися накази, листування, списки та документи іноземних громадян, які подавали заяви для отримання дозволу на виїзд з України, матеріали про створення іноземних представництв, про роботу Інституту зовнішніх зносин у Києві. Інфор-

мацію, що міститься в документах цього фонду, вперше залучено до наукового обігу.

Фонд «Управління уповноваженого НКЗС УРСР в Одесі» передано із ЦДАВО України в Державний архів Одеської області (ф. 65), де відклалося листування з іноземними консульствами, звіти, заяви громадян (часто із витягами з метричних книг у додатках), запити щодо використання суден для перевезення біженців тощо.

Окрім фондів, які складають дипломатичний архів, цінну для дослідження історії консульської служби інформацію містять фонди державних органів: Ради Народних Міністрів УНР (ф. 1036), Ради Міністрів Української Держави (ф. 1064), Української Центральної Ради (ф. 1115) та ін. Інформація про створення консульських курсів та заснування Близькосхідного інституту відклалася у фонді Міністерства освіти (ф. 166), перебіг мирних переговорів делегацій Української Держави і РСФРР у Києві в травні–жовтні 1918 р. відображають документи ф. 2607 «Делегація Української Держави в справі мирних переговорів з Росією, м. Київ». Документи, пов'язані з персоналістичним аспектом історії консульської служби, зберігаються у фондах особового походження: О.О. Ейхельмана (ф. 3882), В.А. Сапільського (ф. 3987), С.В. Петлюри (ф. 3809), В. Трембіцького (ф. 5227) в ЦДАВО України, Н.В. Суровцевої (ф. 302) в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України та ін.

Документальний масив, утворений у діяльності Київського інституту зовнішніх зносин, нами виявлено у фондах Державного архіву м. Києва. Його інформація вперше залучається до наукового обігу. Фонд 744 «Київський торговельно-промисловий технікум» включає архіви Близькосхідного інституту та Київського інституту зовнішніх зносин, реорганізованого в Технікум зовнішніх зносин. Тут відклалися положення і статuti інституту, протоколи засідань вченої ради, програми і навчальні плани, списки студентів і залікові відомості, документи студентів із біографічними відомостями, листування, особові справи викладачів, розклади занять тощо. Виявлені документи мають не лише меморіальну чи джерелознавчу цінність, а зберігають наукове значення для розроблення програм і курсів лекцій в сучасних вишах, які готують кадри для зовнішньополітичного відомства з огляду на видатний за складом професорсько-викладацький колектив. Тут читали лекції професори К.Г. Воблій¹²⁰, О.М. Волков,

¹²⁰ Державний архів м. Києва, ф. 744, оп. 1, спр. 132, арк. 4–6.

О.М. Горовцов, О.М. Гуляєв, Т.Г. Кезма¹²¹, А.Ю. Кримський, Б.Л. Личков, М.Л. Туницький¹²² та ін.

У державних архівах Миколаївської та Одеської областей у фондах «Канцелярія Миколаївського градоначальника, м. Миколаїв Херсонського повіту Херсонської губернії» (ф. 229) та «Канцелярія Одеського градоначальника» (ф. 2), «Одеська міська управа» (ф. 16), «Одеська митниця» (ф. 41) збереглися деякі відомості про організацію виїзду іноземних громадян на батьківщину, роботу іноземних консулів, прохання про отримання або обмін закордонних паспортів, про розшук осіб, обіжники МЗС тощо.

Для розуміння особливості діяльності радянських установ із консульськими функціями важливі документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України, сконцентровані у ф. 1 «Центральний Комітет Компартії України» й частково опубліковані в збірниках документів. Є відомості про долю співробітників консульських установ і в ф. 269 «Колекція документів “Український музей у Празі”» та ф. 263 «Колекція позасудових справ реабілітованих». 1957 р. до архіву Інституту історії партії при ЦК КПУ (нині — ЦДАГО України) «в атмосфері таємничості»¹²³ із КДБ УРСР надійшли на державне зберігання документи дипломатичних представництв і місій УНР, Української Держави та ЗУНР, що склали основу ф. 269 «Колекція документів “Український музей у Празі”», яка нині перебуває у відкритому доступі. Джерела до дослідження долі репресованих представників дипломатичної та консульської служби відклалися також у Галузевому державному архіві Служби безпеки України.

Крім того, частина українських дипломатичних документів залишилися за межами України й нині перебуває в складі фондів державних та недержавних архівних установ або в приватних колекціях. Інтерес мають з цієї точки зору фонди канадських архівів, зокрема Архів Осередку української культури і освіти, створеного 1944 р. у Вінніпедт (Манітоба, Канада). Тут знайшли осідок документальні зібрання колишніх українських дипломатів: Івана Бобер-

¹²¹ *Кочубей Ю.М.* Араб і арабіст Тауфік Кезма (1882–1958) // Східний світ. — 2012. — № 4. — С. 56–61.

¹²² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1503, арк. 5.

¹²³ *Кентій А.В.* Фонд «Український музей у Празі» ЦДАГО України як складова «Празького архіву» // Архіви України. — 2000. — № 1–3 (243). — С. 43–49.

ського, Андрія Ливицького, Миколи Мандрики, Євгена Онацького, Володимира Сікевича, Євгена Слабченка, дипломатичні та консульські документи УНР і ЗУНР тощо. Головна спонука надання документальних пожертв, із яких склалися фонди архіву, полягала в сподіванні на збереження документів та можливість запровадження інформації, що містилася в них, до наукового обігу. Це було надзвичайно важливо для власників переданих колекцій, котрі мріяли про повернення на рідну землю якщо не своїх зібрань, то хоча б згадки про них. Відповідно потрапляли до архівів також і документи офіційного походження, оскільки серед українських емігрантів були державні службовці різних рангів (від міністрів до працівників канцелярій) міністерств та відомств УНР, які свого часу вивезли ці документи; та дипломати чи консули, котрі зберегли у власних колекція документи дипломатичних представництв.

У колекції Євгена Деслава — Є.А. Слабченка (Вох 1/1: 1/3 Fa-5-7) в Архіві Осередку української культури і освіти вдалося виявити інформацію про перебування в Києві в грудні 1917 р. — лютому 1918 р. американського консула Даглеса Дженкінса. Український колекціонер придбав опубліковані звіти американського консула під час роботи над «Дипломатичною історією України»¹²⁴. Текст цієї праці також зберігається в указаній колекції. Інтерес мають й інші звіти іноземних консулів, що передавалися до МЗС країн, які їх відрядили. Відтак актуальність зберігає подальше дослідження опублікованих дипломатичних документів у США, Греції, Данії, Італії, Франції, Німеччині та інших країнах. Збереглися в колекції й фотодокументи: колективні фото співробітників українських дипломатичних місій, фото консула в Берні Зенона Курбаса та ін.

Ширшу, ніж біографічного характеру, інформацію містять документи фонду особового походження № Р5998 «Гуревич Григорий Евсеевич, датський консул в Києве» в Державному архіві Російської Федерації. Фонд потрапив до цієї архівної установи у складі документів колишнього Російського закордонного історичного архіву в Празі в 1946 р. У ньому відклалися документи, пов'язані з консульською діяльністю Г.О. Гуревича, створені українською, німець-

¹²⁴ Детальніше див: *Матяш Ірина*. Доля «Дипломатичної історії України» французького українця Євгена Слабченка // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. — Міжвідомчий зб. наук. праць. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. — Вип. 24. — С. 391–410.

кою, французькою мовами, івритом упродовж 1917–1926 рр. Особливу цінність мають зокрема власноручна записка Г.О. Гуревича про висилку Наркоматом закордонних справ УСРР представників колишніх іноземних консульств з України в 1919 р., листування з іноземними консулами в Києві, з Міністерством закордонних справ Української Держави, відомості про надання допомоги іноземним підданам, протоколи засідань консульських колегій. У фонді збереглися особисті документи консула: закордонний паспорт, виданий 1919 р., посвідки й перепустки за 1918–1919 рр. Крім того, дотичну до історії консульської служби інформацію містять інші фонди Державного архіву Російської Федерації: «Секретаріат УНР» (ф. Р-7527), «Міністерство закордонних справ УНР» (ф. Р-6087), «Дипломатична місія УНР в Парижі» (Р-6275), «Делегація УНР на Мирній конференції в Парижі» (Р-7027) та ін.

Документи про спроби встановлення консульських зносин у 1918–1919 рр. між Українською Народною Республікою, Українською Державою та відклалися в фонді Національного архіву Республіки Білорусь «Народний секретаріат Білоруської Народної Республіки» (ф. 325). Тут збереглися зокрема ухвали про призначення консулами в УНР П.В. Тремповича, Г.Ф. Базаревича, кадровий склад консульства, фінансування його діяльності, протоколи засідань державних органів із цих питань.

В архіві Українського вільного університету в Мюнхені зберігся невеликий за обсягом фонд особового походження останнього консула УНР — В.Я. Оренчука, в якому зібрано газетні витинки про діяльність консульства та зі статтями консула, листування, запрошення на імпрези тощо. Найцінніша знахідка в цьому архіві — фото В.Я. Оренчука та рукопис змісту його праці про становлення дипломатичної і консульської служби УНР, до якої він мав безпосереднє відношення¹²⁵. За авторським задумом, це мала бути аналітична праця, що встановлювала періодизацію розвитку української дипломатії 1917–1923 рр., вказувала на тяглість традицій та містила оцінку причин втрати державності. В.Я. Оренчук розглядав знищення української дипломатичної та консульської служби як «перервану традицію» і виокремлював в окресленому періоді чотири етапи: «а) від проголошення IV універсалу до гетьманського перевороту;

¹²⁵ Архів Українського вільного університету (Мюнхен), фонд Василя Оренчука (№ 44).

б) гетьманський період; в) час директорії; г) від грудня 1920 р. до скасування української державності 1923 р.»¹²⁶. В окремих розділах планувалося подати характеристику дипломатів усіх чотирьох етапів з точки зору їх національної належності та готовності до дипломатичної служби за кордоном, а також показати практичні здобутки дипломатичних представництв, «світлі і темні сторони» їх діяльності за кордоном. Критично оцінював автор «успіхи» української дипломатії на Паризькій мирній конференції та планував детально проаналізувати причини невдач, впливи антиукраїнської пропаганди на стан української справи в світі. Рукопису цієї праці досі виявити не вдалося. Можна припустити, що В.Я. Оренчук не реалізував свій задум.

Водночас не дав очікуваного результату архівний пошук у фондах Архіву Віденського університету, де В.Я. Оренчук навчався (за не підтвердженими відомостями) на правничому факультеті. Серед особових справ студентів і випускників правничого факультету за 1909–1914 рр. його справи не виявлено. Очевидно, актуальність пошуків зберігається, як і спеціального дослідження діяльності останнього консула УНР, яким довелося стати В.Я. Оренчуку, з огляду на його внесок у розбудову національної консульської служби.

Цінні матеріали містить і фонд «Токаржевський-Карашевич, Ян, 1885–1954, історик-геральдист, політичний та дипломатичний діяч» в Архіві та бібліотеці Наукового Товариства імені Тараса Шевченка в Нью-Йорку, загальним обсягом 11 099 документів у 67 папках (файлах) за 1902–1954 рр. За складом це зібрання досить різноманітне, воно містить історичні, геральдичні, генеалогічні матеріали, в тому числі з історії дипломатії, еміграції та оцінки діяльності Симона Петлюри. Важлива з точки зору досліджуваної проблеми інформація збереглася в папці 27 «Матеріали з історії дипломатії та державного устрою» щодо поглядів І. С. Токаржевського на структуру і функції Міністерства закордонних справ. Виокремлюючи консульсько-торговельний відділ як структурний підрозділ міністерства, він відносив до компетенції цього підрозділу всі юридичні питання щодо торговельних зносин, трактати і конвенції в сфері консульської служби і зовнішньої торгівлі, забезпечення комунікації з українськими консульськими представниками та іноземними консулами. Серед категорій консульських працівників І.С. Токаржевський-Карашевич ви-

¹²⁶ Там само.

окремлював «нетрадиційні» сім груп: генеральний консул і дипломатичний агент, генеральний консул, консул I рангу, консул II або віце-консул, консульський агент, консульський ученик I рангу, консульський ученик II рангу. Інтерес мають і роздуми автора про поняття «дипломатія» та покликання дипломата, висновки щодо обсягу знань, необхідних майбутньому працівникові дипломатичної і консульської служби (від політичної історії до уміння вести переговори і писати дипломатичні ноти). Крім того, на його думку, «український дипломат повинен детально знати історію України й свого народу, без передвзятих думок й без необоснованих симпатій чи антипатій» до сусідніх держав, але «з повним розумінням національної окремішності української нації» (ф. 27, арк. 54 зв.). Документи зібрання створено українською, польською, німецькою, англійською, французькою, італійською, литовською, турецькою та іншими мовами. Відтак фонд І.С. Токаржевського-Карашевича в архіві НТШ у Нью-Йорку потребує детальнішого вивчення.

Недослідженим фрагментом джерельної бази історії української консульської служби залишаються й архіви українських почесних консулів. Їх виявлення і вивчення має значення не лише для відтворення цього важливого періоду розвитку української консульської служби та життя українських громад за кордоном, а й для генеалогічних досліджень із огляду на склад і зміст таких фондів.

Велику частину інформації, що міститься в архівних фондах названих архівів, уже запроваджено до наукового обігу шляхом публікації збірників документів та джерелознавчих розвідок. Спеціальних збірників документів з історії консульської служби ще не підготовлено. Однак значну кількість документів, пов'язаних з формуванням консульських установ, призначення консулів, започаткування роботи консульських курсів, матеріально-фінансовим забезпеченням роботи консульств, взаємодією зовнішньополітичного відомства з консульським корпусом у Києві тощо опубліковано в збірниках документів та в окремих розділах видань, присвячених діяльності конкретного дипломатичного представництва: «Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.)»¹²⁷,

¹²⁷ Історія української дипломатії : перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.) : документи і матеріали / Держкомархів України, Укр. НДІ архів. справи та документознавства; [авт. передм., упоряд.: І.Б. Матяш та ін.; редкол.: К.І. Грищенко (голова) та ін.]. — К.: Вид-во гуманіт. л-ри, 2010. — 592 с. : табл.

«Дипломатія УНР і Української Держави в документах і спогадах сучасників»¹²⁸, «Україна і Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УСРС з Другою Річчю Посполитою»¹²⁹, «Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: історія, спогади, архівні документи»¹³⁰, «Надзвичайна дипломатична місія УНР у Греції (1919–1920 рр.)»¹³¹, «Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922)»¹³².

Обговорення питань, пов'язаних із діяльністю українських консульств у більшовицькій Росії, відображені в протоколах засідань мирних переговорів у Києві в травні–жовтні 1918 р. Корпусну публікацію документів (протоколів і стенограм пленарних засідань, тексту преліминарної міждержавної угоди, нот, декларацій, заяв тощо) здійснено в збірнику документів «Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 року» з відповідним науковим апаратом¹³³. Окремі нормативно-правові акти та розпорядчі документи в сфері формування консульських установ містять інші корпусні видання:

¹²⁸ Дипломатія УНР і Української Держави в документах та спогадах сучасників: У двох томах / Упоряд. і передм. І.М. Гнатишина, О.С. Кучерука, О.О. Мавріна; Вступ. слово В.С. Огризка. — К.: Укр. письменник, 2008. — Т. 1. — 369 с.; іл.; Т. 2. — 379 с.

¹²⁹ Україна і Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УСРС з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали. НАН України. Інститут історії України; упорядкування, коментарі, вступна стаття: Н.С. Рубльова, О.С. Рубльов. — К.: Дух і літера, 2012. — 624 с.

¹³⁰ Матяш І.Б., Мушка Ю.Ю. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: історія, спогади, архівні документи. — 400 с.

¹³¹ Надзвичайна дипломатична місія УНР у Греції (1919–1920 рр.) / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, ЦДАВО України; упоряд., передмова, коментарі: В.М. Даниленко, Н.І. Миронець. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 2006. — 136 с.

¹³² Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): документи і матеріали / Упорядники: Даниленко В.М., Кривець Н.В. — К.: «Смолоскип», 2012. — 592 с.

¹³³ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: Зб. документів і матеріалів / Інститут історії України НАН України, Інститут східноєвропейських досліджень НАН України, Східноєвропейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського (США) та ін.: уклад.: О.І. Лупандін, І.В. Ралле, Л.В. Яковлева. — К.; Нью-Йорк; Філадельфія: Інститут історії України НАН України, 1999. — 366 с.

«Українська Центральна Рада»¹³⁴, «Українська Держава (квітень–грудень 1918)»¹³⁵, «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки, листопад 1919 – листопад 1920 р.»¹³⁶. Документи, що відображають процес становлення консульської служби включено й до тематичних збірників, упорядкованих В.І. Сергійчуком¹³⁷, В.С. Лозицьким¹³⁸; опубліковано на сторінках наукового збірника «Україна дипломатична», часопису «Зовнішні справи» та ін. Окрім сучасних збірників та інших наукових видань, у яких опубліковано тексти документів у супроводі відповідного наукового забезпечення (наукових передмов, коментарів, покажчиків), для з'ясування нормативно-правової бази важливі сучасні подіям спеціальні видання: «Державний вісник» (Української Держави), «Вісник ВУЦВК», «Збір установ і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України» (УСРР), «Збірник законів і постанов Українського правительства відносно закордонних інституцій»¹³⁹.

Доповідні записки та ноти консульських представників німецької окупаційної влади в Києві та Одесі опубліковано у відомому збірнику «Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов)»¹⁴⁰. Він зберігає наукову цінність з точки зору інформації опублікованих першоджерел, які дозволяють з'ясувати маловідомі факти

¹³⁴ Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. Т. 1 / Упоряд. В. Верстюк та ін. – К., 1996. – 591 с.; Т. 2 / Упоряд. В. Верстюк та ін. – К., 1997. – 424 с.

¹³⁵ Українська Держава (квітень–грудень 1918). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1 / упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. – К.: Темпора, 2015. – XVIII + 790 с.; Т. 2. – XX + 412 с.

¹³⁶ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки, листопад 1919 – листопад 1920 р.: документи і матеріали. В 2 т. Т. 1 / Упоряд. В. Верстюк та ін. – К., 2006. – 688 с.; Т. 2 / Упоряд. В. Верстюк та ін. – К., 2006. – 744 с.

¹³⁷ *Сергійчук Володимир*. Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. – Львів: Свічадо, 2002. – 704 с. та ін.

¹³⁸ *Лозицький В. С.* Політбюро ЦК Крмпартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К.: Генеза, 2005. – 368 с., іл.

¹³⁹ Збірник законів і постанов Українського правительства відносно закордонних інституцій. Ч. 1 / упоряд. І. Храпко. – Вид. неофіц. – Відень, 1919. – 151 с.

¹⁴⁰ Крах германской оккупации на Украине : (По документам оккупантов) [5 февр. – 30 нояб. 1918 г.] / под ред. М. Горького, И. Минца ; пер. с нем. С. Драбкиной, О. Шаргородской. – М. : ОГИЗ, 1936. – 206, [1] с. – (История граждан. войны в документах ; вып. 1).

зокрема щодо ролі німецьких консулів у Києві та Одесі, поза заангажованими інтерпретаціями урядників.

Деякі оціночні характеристики українських та іноземних консулів містять спогади безпосередніх творців і учасників подій Української революції та процесу формування дипломатичної та консульської служби (найчастіше в контексті загальних спогадів про пережите). Вони створювалися починаючи від середини 1920-х років колишніми співробітниками різного рангу дипломатичних і консульських установ (Микола Галаган, Дмитро Дорошенко, Федір Матушевський, Євмен Лукасевич, Євген Онацький, Володимир Сікевич, Михайло Тишкевич, Ян Токаржевський-Карашевич, Лонгин Цегельський, Олександр Шульгин та ін.) із власних переконань чи у відповідь на заклик Симона Петлюри щодо необхідності відтворення подій буремних років Української революції в спогадах¹⁴¹. При цьому звернення Симона Петлюри до побратимів щодо збереження відомостей про їхні героїчні дії для історії шляхом написання спогадів можна розглядати як основну спонуку до написання мемуарів, «споминів», спогадів. «Дипломатичні» мемуари друкувалися на сторінках українських

¹⁴¹ Див.: *Галаган М.* З моїх споминів. Ч. 3 : (III Військовий з'їзд — делегація на Кубань — більшовицька навала — прихід Німців — дипломатична місія в Румунії). — Львів: Червона калина, 1930. — 174 с.; *Його ж.* З моїх споминів. Ч. 4. — Львів: Червона калина, 1930. — 203 с.; *Пеленський О.* Евакуація дипломатичного корпусу з Києва в січні 1919 р. : спомин // Літопис Червоної калини. — Львів, 1933. — Ч. 3. — С. 3–4; *Дорошенко Д.* Деяко про закордонну політику Української Держави в 1918 році // Хліборобська Україна. — Відень, 1920–1921. — 36. 2/4. — С. 49–64; *Його ж.* Мої спомини про недавнє минуле. 1914–1920. : в 4 ч. — 2-е вид. — Мюнхен, 1969. — 542 с.; *Онацький Є.* Українська дипломатична місія до Ватикану // Календар-альманах «Відродження». — Буенос-Айрес, 1954. — С. 29–61; *Його ж.* Українська дипломатична місія в Італії за перших шість місяців своєї діяльності // Календар-альманах «Відродження». — Буенос-Айрес, 1956. — С. 29–52; *Його ж.* По похилій площині: Записки журналіста і дипломата. — Ч. I. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1964. — 152 с.; Ч. II. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1969. — 262 с.; *Шульгин О.* Початки діяльності Міністерства Закордонних Справ України // Український самостійник. — 1957, грудень. — Ч. 4. — С. 29–32; *Кедровський В.* Рижське Андрусово (спомини про російсько-польські мирові переговори в 1920 р.) — Вінніпег, 1936. — 64 с.; *Кобильнянський Л.* Українське посольство в Туреччині (1/XI1918–22/V 1919) // Нова Україна (Прага). — 1925, червень–липень. — № 2-3. — С. 77–91; *Матушевський Ф.* Із щоденника українського посла // З минулого: збірник / ред. Р. Смаль-Стоцький. — Варшава, 1938. — С. 138–157; *Токаржевський-Карашевич І.* Царгородські спомини (1919–1921) // Визвольний шлях. — Лондон, 1952. — Ч. 7. — С. 25–34; *Сікевич В.* Сторінки із записної книжки. Т. 5. — Едмонтон, 1947. — 76 с. та ін.

часописів «Тризуб», «Нова Україна», «Український голос», «Літопис Червоної калини»; в газетах «Українець Фінляндії», «Українське слово» та ін., а також виходили окремими виданнями. Таким чином, було сформовано потужний масив автокомунікативних джерел, які, попри притаманну їм суб'єктивність, зберегли важливі свідчення про події 1917–1921 рр.

Спеціально висвітленню діяльності дипломатичних представництв УНР, подій міжнародного значення та публікації спогадів дипломатів присвячено випуск історичного календаря-альманаха «Червоної калини» на 1939 рік — «Україна на дипломатичному фронті». «Вже багато наших діячів старшого покоління, що займали різні відповідальні становища зійшли за останні 20 років у могилу і з ними пропав не один цікавий спомин, що міг би освітлити деякі моменти нашої політичної пропаганди за кордоном. Не всі з живих мають охоту або можуть з огляду на різні особисті мотиви, чи загальні причини, ділитися своїми враженнями. Не один не маючи змоги сказати всієї правди взагалі мовчить», — наголошувалося в передмові¹⁴².

Відтак видання позиціонувалося як перша спроба акумулювати спогади та публікації посадовців, причетних до формування української дипломатичної служби доби Української Народної Республіки та Української Держави. В ньому було опубліковано спогади М. Данька «Від «Союзу визволення України» до української дипломатії», П. Коваліва «Дипломатична діяльність за часів української держави», Д. Левицького «З дипломатичних спогадів», І. Борщака «Як була зорганізована Мирова конференція 1919 р.», М. Рудницького «Париж 1919: Притяжке становище української делегації на Мирову Конференцію», Ю. Налісника «Перше посольство української держави в Болгарії (спогад зперед 20-х років)» та ін.¹⁴³ У загальному контексті були й згадки про консульську діяльність дипломатичних місій.

Від початку 1990-х років багато з цих спогадів (О.Я. Шульгина¹⁴⁴, П.П. Скоропадського¹⁴⁵, М.М. Галагана¹⁴⁶, Д.І. Дорошенка¹⁴⁷, Н.В. Су-

¹⁴² Червона калина: Історичний календар-альманах на 1939 рік. — Львів, 1938. — Т. XVIII: Україна на дипломатичному фронті. — С. 33.

¹⁴³ Червона калина: Історичний календар-альманах на 1939 рік. — Львів, 1938. — Т. XVIII: Україна на дипломатичному фронті. — 189 с.

¹⁴⁴ Шульгин О.Я. Початки діяльності Міністерства закордонних справ України // Розбудова держави. — 1993. — № 1. — С. 22–24.

ровцевої¹⁴⁸, фінського представника в Українській Державі проф. Германа Гуммеруса¹⁴⁹, посла Царства Болгарія в Українській Державі Івана Шишманова¹⁵⁰ та ін.) неодноразово опубліковані повторно й широко цитувалися українськими та зарубіжними науковцями. В зв'язку з цим є підстави для припущення, що перебільшені кількісні параметри щодо діяльності консульських установ у радянській Росії та Європі, якими переважно оперують українські дослідники, ґрунтуються саме на чи не найпопулярніших спогадах Д.І. Дорошенка про «тридцять звичайних консульств у різних важливіших містах Європейської Росії та Сибіру» чи консульств «у Румунії, Фінляндії, Швейцарії»¹⁵¹. При цьому слід зважати про таку особливість автокомунікативних джерел особового походження як суб'єктивність, вибірковість пам'яті їх утворювачів, орієнтованість на невизначеного адресата, авторські інтерпретації історичних фактів і подій тощо. Водночас не можна не погодитися з думкою ще одного мемуариста М.М. Галагана, що «дух певної історичної доби можна краще пізнати не стільки через студіювання грубих наукових творів, як на підставі ознайомлення із сучасними мемуарами та інтимною кореспонденцією»¹⁵². Спогадам самого М.М. Галагана, державного і громадського діяча, дипломата, вченого, педагога, притаманна перевага фактографічності над емоційністю, прагнення до точності, об'єктивності оцінок, дипломатичність висновків, використання численних документів, посилання на факти. Саме зі спогадів М.М. Галагана можна дізнатися про долю та вчинки українського консула в Румунії Корнелія Чоботаренка.

¹⁴⁵ *Скоропадський Павло*. Спогади: кінець 1917 — грудень 1918 / Гол. ред. Ярослав Пеленський. — К., Філадельфія, 1995. — 494 с.

¹⁴⁶ *Галаган М.* З моїх споминів (1880-ті — 1920 р.): Документально-художнє видання / Передмова: Т. Осташко, В. Соловійова. — К.: Темпора, 2005. — 656 с.; іл.

¹⁴⁷ *Дорошенко Дмитро*. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) : Науково-популярне видання. — К.: Темпора, 2007. — 632 с.: іл.

¹⁴⁸ *Суровцева Н.* Гетьманський ранок // Україна дипломатична : наук. щорічник. — К., 2000. — Вип. 1. — С. 296–302.

¹⁴⁹ *Гуммерус Г.* Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві / Г. Гуммерус; [пер. з фін., коментарі та передмова Й. Ремі, В. Пилипенка]. — К.: Видав.-поліграфіч. центр «Київський університет», 2004. — 188 с.

¹⁵⁰ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrpressbg.com/his-ukrDnevnik-Shishmanov1918.html>

¹⁵¹ Див.: *Дорошенко Дмитро*. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). — С. 275.

¹⁵² *Галаган М.* З моїх споминів (1880-ті — 1920 р.). — С. 46–47.

Спогади І.П. Мазепи, одного з прем'єр-міністрів уряду УНР доби Директорії, містять відомості про українського консула в Гданську Кліма Павлюка як про колишнього співробітника лісового департаменту Генерального секретаріату земельних справ і одного з організаторів «Вільного козацтва» і водночас — особи, яка жила в Києві з чужим паспортом і була близька до Ю. Пілсудського¹⁵³.

Згадка про отримання в Москві у приміщенні консульства Української Держави українського громадянства у спогадах генерала фон Дрейєра¹⁵⁴ спричинили низку упереджених тлумачень цього факту в російській історіографії. Суперечлива постать консула Еміля Енно відображена в спогадах редактора «Киевлянина» В.В. Шульгина, опублікованих у паризькій «Русской газете»¹⁵⁵. Про обставини організації в Києві Посольства Фінляндії в 1918 р., призначення консулів у Києві й Одесі та труднощі започаткування торговельних зносин згадував у своїх спогадах перший посол Фінляндії в Українській Державі Герман Грегориус Гуммерус¹⁵⁶.

Для повноти характеристики джерельної бази дослідження слід згадати також про науково-довідкові видання¹⁵⁷, інтернет-портали дослідників генеалогії та цвинтарні книги і списки поховань, адже саме пошук у цих інформаційних масивах дає результат у разі браку джерел. Цікавою знахідкою на підставі інформації таких джерел стало виявлення могили першого білоруського консула П.В. Тремповича в Києві, на Лук'янівському цвинтарі (19 діляниця, 5 ряд, 7 місце).

Таким чином, джерельна база дослідження становлення консульської служби як державного інституту достатньо різноманітна і репрезентативна. Її основну частину складають архівні документи, що зберігаються в українських (ЦДАВО України, ЦДАГО України, дер-

¹⁵³ *Мазепа Ісаак*. Україна в огні й бурі революції / Передмова Василя Яблонського. — К.: Темпора, 2003. — С. 255.

¹⁵⁴ *Дрейєр В.Н.* фон На закате імперії / Ген. В.Н. фон Дрейєр. — Мадрид : Издво авт., 1965. — 226 с.

¹⁵⁵ *Шульгин В.* Консул Енно // Русская газета. — 1924, 12–17 октября.

¹⁵⁶ *Гуммерус Г.* Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві / пер. з фін., коментарі та передмова Й. Ремі, В. Пилипенка. — К.: Таксон, 1997. — 200 с.

¹⁵⁷ Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. — К.: Знання України, 2004; Українська дипломатична енциклопедія: У 5-ти т. — Харків: Фоліо, 2013; Україна в міжнародних відносинах: Енциклопедичний словник-довідник. — Вип. 1–6. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2009–2015; Енциклопедія української діаспори: У 7-ми т. / Ред. В. Маркусь. — Т. 1. — Ч. 1–2. — Нью-Йорк; Чикаго, 2009–2012.

жавні архіви Київської, Миколаївської, Одеської областей, м. Києва та ін.) та зарубіжних (Національний архів Республіки Білорусь, Державний архів Російської Федерації, архів Українського вільного університету, Архів Осередку української культури і освіти в Вінніпегу та ін.) архівах. Перспективним напрямом розширення джерельної бази історії української дипломатичної та консульської можна вважати виявлення та опрацювання «еміграційної» складової українського дипломатичного архіву, документи якого зосереджено в зарубіжних архівних установах із державною, колективною і приватною формою власності.

З огляду на розпорошеність українського дипломатичного архіву видається актуальним завдання формування зведеного комплексного довідника про документи, що утворилися в діяльності дипломатичних та консульських установ.

Не менш важливе завдання в цьому напрямі полягає в подальшому дослідженні зарубіжних дипломатичних архівів з метою виявлення консульських звітів та інших документів, які відображають розвиток дипломатичних та консульських зносин України з іншими країнами. Склад та зміст документів, які зберігаються у фондах консульських установ, Управління уповноваженого НКЗС УСРР у Києві та Київського торговельно-промислового технікуму, дає підстави розглядати такі архівні документи як цінне джерело генеалогічних досліджень, яке ще не знайшло активного використання. Тим самим студії консульських архівів набувають міждисциплінарного значення.

**Розроблення правових
та організаційних засад створення
консульської служби Української
Народної Республіки та Української
Держави**

- 2.1. Структура і завдання
зовнішньополітичного відомства:
вироблення компетенції та правових засад**
- 2.2 Вирішення проблеми кадрів: заснування
спеціальних навчальних закладів у сфері
консульської служби**
- 2.3. Інститут почесних консулів:
місія і виконавці**

МІНІСТЕРСТВО
Закордонних справ
УКРАЇНИ

ПОСВІДЧЕННЯ

Государства Закордонних Справ
сього г. Архипова

з його власноручним підписом
Гос. Архипова

та печаткою стверджується.

Дієсно до 31-го грудня 1918 р.

Власноручний підпис

Директор Загального Департаменту

Відділу В. Вовжонич

Діловод Вовжонич

Государства Закордонних Справ

Государства Закордонних Справ

Государства Закордонних Справ

Государства Закордонних Справ

Государства Закордонних Справ

Государства Закордонних Справ

Государства Закордонних Справ

Государства Закордонних Справ

Государства Закордонних Справ

Государства Закордонних Справ

Государства Закордонних Справ

Государства Закордонних Справ

ПОСВІДЧЕННЯ

BESTÄTIGUNG

Государства Закордонних Справ

Das Ministerium des Ausseren der Ukraina

bestätigt hiermit, dass der Inhaber dieses

Passes, гос. Архипова

der freien Durchfahrt von Львів

nach Минск

und zurück

erteilt wird.

Minister des Ausseren: С. С. Р. Украиня

Departementdirektor: В. Вовжонич

Управління консульських відділів

Государства Закордонних Справ

Государства Закордонних Справ

Государства Закордонних Справ

Государства Закордонних Справ

Государства Закордонних Справ

Государства Закордонних Справ

Государства Закордонних Справ

Удостоверение.

Сей сего гражданин Лев

Табачук родив 1895 г. 14 квіт.

состоит студентом любимия. Ш. Карпач

факультета матем. сем. поступил 1921 г. 6

Для свободного прожив. в г. Киеве и друг

местах С. С. Р. Украиня.

Выдано

Сроком на год по Киеву 1921 г.

Концосар

Председатель В. Вовжонич

Секретарь Зав. е. р. м. с. с. р. Украиня

2.1. Структура і завдання зовнішньополітичного відомства: вироблення компетенції та правових засад

Формування української консульської служби як державного інституту розпочалося в Українській Народній Республіці доби Центральної Ради з розроблення його правових та організаційних засад. Правові підстави для заснування зовнішньополітичного відомства виникли з прийняттям 7 (20) листопада 1917 р. III Універсалу Центральної Ради, яким проголошувалася УНР у складі федерації вільних і рівних народів. Відтак постала потреба реорганізації Генерального секретарства справ міжнаціональних, яке діяло з липня 1917 р. Розширення компетенції відомства ініціював його очільник Олександр Якович Шульгин. Основна аргументація щодо розширення компетенції та функцій Генерального секретарства справ міжнаціональних від локальних до глобальних із відповідним перейменуванням полягала в зміні його завдань, пов'язаних із організацією «зносин з іншими частинами бувшої Російської держави і охорони інтересів українських підданих поза межами України і чужоземних підданих в межах України»¹. «Чужі держави вже починали цікавитися питаннями нашої країни, і тому треба було, щоб хтось займався також їхніми представниками і приймав делегації різних країн, які бажали ближче ознайомитися з тим, що в нас відбувається», — згадував О.Я. Шульгин багато років по тому².

Підрозділ із консульськими функціями з огляду на присутність у Києві іноземних консулів, які продовжували свою діяльність після зміни влади, існував і в Генеральному секретарстві справ міжнаціональних. Структура відомства напередодні зміни статусу складалася з департаменту та канцелярії, яка мала політичну секцію та, крім

¹ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 12, арк. 18.

² Див.: Шульгин О.Я. Початки діяльності Міністерства закордонних справ України. — С. 22.

консульського, відділи: загальний, міжфедеративний, внутрішній, літературний³.

Канцелярію секретарства з консульським відділом у її складі 6 грудня 1917 р. очолив Кость (Костянтин) Володимирович Лоський⁴ — уродженець Санкт-Петербурга з українською душею. Новопризначений посадовець мав значний життєвий (йому виповнилося 43 роки) і службовий досвід (20 років державної служби), знання з історії, яку вивчав у Варшавському університеті, та юриспруденції, курс якої закінчив у Петроградському університеті. Після закінчення навчання він розпочав службову кар'єру 13 липня 1897 р. молодшим штатним контролером Калісько-Петроковської губернської акцизної управи, 27 грудня 1898 р. був призначений старшим контролером, 14 червня 1900 р. — селянським начальником 3-ої округи Зміїногорського повіту Томської губернії, а 3 серпня 1901 р. — почесним мировим суддею Томського Окружного суду на три роки, незабаром переведений селянським начальником 2-ої округи Томського повіту. Після переїзду з російських теренів К.В. Лоський з родиною оселився на Холмщині, працював там у губернських установах, активно включився в громадське та культурне життя краю, редагував у 1906–1907 рр. газету «Буг»⁵.

Навесні 1917 р. переїхав до Києва, брав участь у організації роботи Української Центральної Ради, а в травні отримав призначення на посаду комісара Тимчасового уряду в Бучацькому повіті на Тернопільщині. Працював на запрошення та під керівництвом майбутнього міністра закордонних справ Д.І. Дорошенка, який на кілька днів раніше очолив Обласний комісаріат Галичини та Буковини з Тернопільською та Чернівецькою губерніями в складі, перейменованій рішенням Тимчасового уряду з Галицько-Буковинського генерал-губернаторства. Тут К.В. Лоський познайомився з призначеним Тимчасовим урядом комісаром Тернопільської губернії Галицького генерал-губернаторства І.Г. Красковським⁶, із яким йому згодом довелося

³ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 12, арк. 11.

⁴ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

⁵ Див.: *Гуцал П.З.* Лоський Кость (Костянтин) Володимирович // *Енциклопедія історії України*: Т. 6. Ла-Мі / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. — К.: В-во «Наукова думка», 2009. — С. 275–276.

⁶ Красковський Іван Гнатович (1880–1955) — уродженець Гродненської губернії, навчався в Варшавському і Петербурзьком університетах. До Києва приїхав 1915 р., брав активну участь у політичних подіях, член Української партії

тісно співпрацювати в зовнішньополітичному відомстві. К.В. Лоський виконував обов'язки спершу повітового комісара в Бучачі, а з 6 червня (24 травня) до 3 жовтня (20 вересня) 1917 р. працював помічником Тернопільського комісара І.Г. Красковського. Повернувшись до Києва, він влаштувався на посаду директора «біженецького» департаменту Генерального секретарства внутрішніх справ, з якої й був переведений в Генеральне секретарство справ міжнаціональних⁷. Як фаховий юрист, К.В. Лоський одразу став активним учасником нормотворчої роботи та практичного формування української консульської служби.

Пріоритетним завданням консульського відділу стало розроблення правових засад діяльності консульств та налагодження контактів із іноземними консулами. Нагальна потреба концентрації зусиль правників у цій сфері зумовлювалася тим, що на території УНР рішенням Центральної Ради від 25 листопада 1917 р. було легалізовано «рецепцію московського права», у тому числі останнього Консульського статуту Російської імперії 1903 р.⁸. Нова незалежна держава починала по суті жити ще за старими імперськими законами. Відтак у найкоротший термін розроблявся перший проект українського консульського статуту.

Проекти документів, які мали унормувати на законодавчому рівні нові завдання відомства на іншій орбіті діяльності, надійшли до Генерального Секретаріату УНР 21 грудня 1917 р. У цьому пакеті був і перший варіант законодавчого акту, який визначав правові засади консульської служби УНР. Він складався з семи пунктів і мав назву «Проект закону про установи для охорони інтересів Українських підданих за межами Української Народної Республіки» і передбачав

соціалістів-федералістів, із 1916 р. — член комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту. Наприкінці квітня 1917 р. призначений тимчасовим урядом комісаром Тернопільської губернії. З вересня 1917 р. — товариш Генерального секретаря внутрішніх справ УНР, звідти перейшов до Міністерства закордонних справ УНР, член ради МЗС. За доби Директорії УНР — товариш міністра закордонних справ, голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Грузії. З 1925 р. мешкав у Мінську, працював у Держплані Білоруської СРР, викладав у Білоруському університеті. 1930 р. переведений в Москву для роботи в Держплані СРСР, репресований. Заарештований двічі: 1930 р. і 1937 р. 1940 р. звільнений. Від 1953 р. жив у Чехословаччині. Реабілітований посмертно 1962 р.

⁷ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 36, арк. 34.

⁸ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 54, арк. 2; Свод законов Российской империи. — 1904. — Т. XI, ч. 2.

встановлення посад консульських агентів УНР «зادля охорони інтересів громадян УНР поза її межами»⁹. Про інші консульські посади в законопроекті не йшлося.

Консульська служба створювалася в підпорядкуванні Генеральному секретарству справ міжнародних й розглядалася як складова зовнішньополітичної діяльності держави. Генеральному секретарству справ міжнародних надавалося право визначати «місцевості і держави», де потрібні консульські агенти, призначати розмір утримання консульського агента, давати йому спеціальні завдання. Законопроект містив важливу норму про обов'язковість консультацій щодо кандидатури на посаду консульського агента із українськими громадськими організаціями, «де такі організації існують»¹⁰. Очевидний вплив на формулювання такої норми законопроекту мали думки представників українських громад (Петрограду, Москви, Кубані, Вороніжчини, Бессарабії, Саратова та інших територій поза межами України), які взяли участь у Всеукраїнському національному конгресі, що відбувся 6 (19) — 8 (21) квітня 1917 р. Право на призначення консульських агентів надавалося генеральному секретареві справ міжнародних.

Права і обов'язки консульських агентів УНР визначалися в такому обсязі: видавання громадянам УНР посвідчень для повернення в Україну та закордонних паспортів для виїзду в інші країни, здійснення консультацій із місцевими різними органами в інтересах охорони громадян УНР, надавання малозабезпеченим громадянам УНР грошової допомоги (з цією метою авансувалися підзвітні спеціальні кошти), приймання від громадян та передавання до Генерального секретарства справ внутрішніх заяв про бажання отримати громадянство УНР. Слід зазначити, що на той момент закон про громадянство УНР не було ухвалено. Багато питань діяльності консулів залишилися в законопроекті не унормованими, однак цей документ склав основу для подальшої нормотворчої роботи в сфері консульської служби.

Формування нормативно-правової бази дипломатичної діяльності й зокрема заснування консульської служби стало одним із ключових пріоритетів Генерального секретарства справ міжнародних, створеного 22 грудня 1917 р. шляхом розширенням повноважень Генерального секретарства справ міжнаціональних. Перед зовнішньо-

⁹ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 4, спр. 10, арк. 18.

¹⁰ Там само.

політичним відомством ставилися завдання організації «міжнародних зносин та охорони інтересів українських громадян поза межами Української Народної Республіки»¹¹. Для реалізації зокрема другого завдання необхідно було завершити розроблення консульського статуту і створити спеціальні установи.

«Проект Установи консульської» Генеральний Секретаріат УНР розглянув уже в грудні 1917 р. Новий законопроект мав у своїй основі положення «Проекту закону про установи для охорони інтересів Українських підданих за межами Української Народної Республіки» і містив два розділи: «Про встановлення та загальні права і обов'язки Консулів і Консульських агентів»; «Про спеціальні права і обов'язки Консулів і Консульських агентів»¹². Він не відрізнявся принципово від попереднього законопроекту в частині підпорядкування консульської служби, її основних завдань, прав та обов'язків консулів, їх матеріального забезпечення та авансування їм фінансів для надавання матеріальної допомоги і позик громадянам УНР.

Новели законопроекту полягали в диференціації консульських посад (консули і консульські агенти), уточненні процедури призначення консула в частині необхідності отримання згоди від уряду держави, до якої призначений посадовець, та надання права погодження кандидатури на посаду консула чи консульського агента Генеральному секретарству торгу і промисловості УНР, зобов'язання щодо підпорядкування діяльності консульських установ із профільних питань генеральним секретарствам торгу і промисловості, фінансів, справ судових і справ морських¹³.

Спеціальні права та обов'язки консулів визначалися в трьох сферах: «пильнування торгу, промисловості та кредиту», судових та нотаріальних питань, «пильнування мореплаву». Як невід'ємна складова роботи консулів розглядалася діяльність у царині торговельно-економічній. Обов'язки консулів в економічній сфері полягали в збиранні відомостей про ціни на промислові товари та сільсько-господарську продукцію, її імпорт і експорт, валютний курс, стан промисловості та сільського господарства; добору періодичних видань з питань економіки, поширення відомостей про економічне становище УНР, контроль за «митними укладами» тощо. В питаннях суду

¹¹ Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т., Т. 2. — С. 63.

¹² ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 1, арк. 11–12.

¹³ Там само.

консулам надавалося право «полагоджувати всі суперечки проміж українцями в їх місцевих торговельних справах», представляти інтереси українських громадян, що померли або збожеволіли в їх окрузі; виносити вирок на правах судді першої інстанції в справах, пов'язаних із незначними правопорушеннями; виконувати обов'язки слідчих у питаннях, пов'язаних із складними правопорушеннями. Консул мав право здійснювати також нотаріальні дії, посвідчуючи правоможність усіх актів, складених українськими громадянами в країні перебування консульської установи.

Основними завданнями консула в сфері «пильнування мореплаву» визнавалися завдання контролю за правильним використанням на судах українського прапора, дозвіл на вчинення бодмереї¹⁴, вчинення морського протесту, посвідчення походження товарів, що вивозяться до УНР і освідчення стану здоров'я екіпажу, передання керування кораблем якій-небудь особі задля охорони корабля або екіпажа його, заміщення посади шкіпера в разі його смерті, організація допомоги судну в разі аварії чи іншої непередбаченої ситуації¹⁵. Консули зобов'язувалися систематично подавати звіти до відповідних секретарств за напрямками своєї діяльності та негайно сповіщати їх про важливі події.

Певне відношення до розбудови консульської служби мала й ініціатива створення при Генеральному секретарстві справ міжнародних з метою постійного ознайомлення європейських держав з українськими справами спеціального періодичного видання французькою мовою, в якому планувалося містити огляди преси та статті інформаційного і політичного змісту¹⁶. Передбачалося, що таке видання має стати важливим джерелом інформації для українських консулів за кордоном.

Ухвала Центральною Радою 9 (22) січня 1918 р. IV Універсалу, яким УНР проголошувалася «самостійною, ні від кого не залежною, вільною суверенною державою українського народу», стверджувався основний принцип її зовнішньої політики — прагнення жити з усіма

¹⁴ Бодмерея — договір позики, за яким капітан судна може отримати в позикодавця кошти під заставу судна або вантажу. У разі загибелі судна або вантажу позикодавець втрачає право вимагати повернення позики. Така позика оформляється на умовах підвищеної плати (процента).

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 1, арк. 11–12.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 12, арк. 16.

сусідніми країнами в мирі й злагоді, та декларувався курс на продовження мирних переговорів з центральними державами, в тому числі вимагала прискорення розроблення правових і організаційних засад формування консульської служби. Генеральний секретаріат було перейменовано на Раду народних міністрів, а Генеральне секретарство міжнародних справ — на Народне міністерство закордонних справ. Усі служби зовнішньополітичного відомства розташувалося в будинку званого цукропромисловця, колекціонера і мецената Ф.А. Терещенка на вулиці Терещенківській, 9¹⁷.

«Помешкання було дуже показне, чудово умебльоване, але воно зовсім не надавалося для канцелярій», — характеризував згодом будівлю Д.І. Дорошенко¹⁸. Кабінет міністра розташували в колишній спальні, робоче місце діловода обладнали «в невеличкому кабінеті (колишньому будуарі жінки Терещенка¹⁹), чудесній кімнаті з гобеленами, білим мармуровим каміном та широкими дверима»²⁰. Загалом для потреб Генерального секретаріату міжнародних справ із січня 1918 р. було надано десять кімнат, три передпокої, кухню і дві кімнати для прислуги.

Вже в статусі народного міністерства зовнішньополітичне відомство продовжило вироблення проектів законів у сфері «відання політичних зносин УНР з іншими державами» та охорони «інтересів українських громадян в чужоземних державах і чужоземних підданих в межах УНР», які належали до його основних завдань²¹. Із набуттям Українською Народною Республікою міжнародної правосуб'єктності

¹⁷ Ф.А. Терещенко придбав садибу, побудовану за проектом архітектора В.М. Николаєва, у вдови відомого архітектора В.Р. Чаплинського — М.В. Чаплинської у травні 1880 р. й розбудував її за участі академіка архітектури А.Л. Гуна. За малюнками А.Л. Гуна було виконано ступки воріт, ліпні прикраси, дзеркала, огороження парадних сходів, вітражі. Дерев'яні деталі камінів, панелі, портали тощо виконала петербурзька меблева фірма Ф. Мельцера, панно для парадних сходів і розписи зробив художник Садиков. Детальніше див.: *Друг Ольга, Малаков Віталій*. Особняки Києва. — К.: «Кий», 2004. — 822 с.

¹⁸ *Дорошенко Д.* Зі спогадів про створення Міністерства закордонних справ Української Держави // *Історія української дипломатії*. — С. 176.

¹⁹ Йдеться про Надію Володимирівну Терещенко (Хлопову) — доньку дійсного статського радника, виконувача обов'язків ревізора Київського губернського акцизного управління В. Хлопова, матір Надії, Федора та Наталі Терещенків.

²⁰ *Суровцева Н.* Спогади // *Історія української дипломатії*. — С. 106.

²¹ Там само. — С. 107.

не могла змиритися радянська Росія, що скерувала свої військові сили на Київ.

Змушений залишити під натиском більшовиків Київ, український уряд від 1 лютого 1918 р. тимчасово працював у Житомирі. Саме там Мала Рада УЦР на своїх засіданнях 2, 4 і 5 березня ухвалила закон «Про громадянство Української Народної Республіки»²². Законодавчий акт визнавав громадянами УНР усіх, хто народився і постійно проживав на території України. Впродовж трьох місяців від дня опублікування закону такі особи мали отримати посвідчення про належність до українського громадянства з обов'язковим складанням обітниць на вірність УНР або подати відмову від українського громадянства із зазначенням держави, громадянином якої вони хотіли бути, місцевому комісару. В такому разі особа, що відмовилася від громадянства УНР, отримувала дозвіл на перебування на українській території на три місяці. Для осіб, які проживали за межами України, але виявляли бажання отримати українське громадянство, встановлювався граничний термін на подання відповідної заяви — 6 місяців (для мешканців європейських країн) та 12 місяців (для мешканців інших країн). Подвійне громадянство заборонялося. Громадяни УНР, згідно з законом, отримували всі громадянські й політичні права: обрання до виборних органів усіх рівнів, отримання посади в державних органах і установах тощо. Відповідно визначалися й обов'язки громадянина: «підтримувати державу всіма силами і засобами, коритись її законам, боронити від ворогів і піддержувати добрий лад, свободу, рівність і справедливість»²³.

Цей закон мав надзвичайне значення для реалізації повноважень українських представників проектованої консульської служби, оскільки саме на консулів покладалося завдання забезпечувати отримання українського громадянства особами, які мешкали за межами УНР, та охороняти права українців за кордоном. Відтак О.Я. Шульгин подав пропозиції щодо внесення змін до закону. Йшлося про право отримання українського громадянства військовополоненими та особами інших національностей, що мешкали чи за різних обставин опинилися на території УНР²⁴.

²² Закон про громадянство Української Народної Республіки // Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. Т. 2. — С. 173–174, 177–180.

²³ Там само. — С. 173.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 4, спр. 13, арк. 11.

Для таких претендентів процедура отримання громадянства УНР передбачала подання заяви про це до Генерального секретарства справ внутрішніх, особи інших національностей мали при цьому заручитися рекомендацією найближчого консула УНР. Проте закон не містив вказівок щодо отримання громадянства УНР особами, які «перебувають на території республіки, але не мають сталої осілості»²⁵. Такого нерухомого майна не мали насамперед військовополонені, тому Генеральне секретарство внутрішніх справ мало пересилати їхні прохання до Генерального секретарства справ міжнародних. При цьому закон про громадянство в радянській Росії жодних обмежень для отримання військовополоненими російського громадянства не містив. Із огляду на численні звернення до зовнішньополітичного відомства з цього питання саме від військовополонених українців та осіб інших національностей, що проживали на території УНР, в також із міркувань політичного характеру з урахуванням нюансів російського закону пропонувалося внести зміни до ухваленого закону, замінивши слова «мають сталу осілість» на слово «живуть» у першому параграфі та додавши примітку 2-гу: «Згадані правила поширюються також на воєннополонених, злочинців, виселенців»²⁶.

Негайне встановлення дипломатичних та консульських зносин (ст. IV), звільнення військовополонених (ст. VI), започаткування товарообміну (ст. VII) передбачав підписаний делегацією УНР 27 січня (9 лютого) 1918 р. у Брест-Литовську мирний договір із представниками країн Четвертого союзу²⁷. Додатковий договір між УНР і Німеччиною деталізував умови створення консульських установ (ст. I, II) «в усіх місцях» території кожної з держав, але застерігав право з «причин, викликаних війною» допустити консулів у в деякі місця лише після підписання загального миру. Кожна зі сторін зобов'язувалася відшкодувати збитки, завдані під час воєнних дій державним установам або населенню, консулам, консульським будинкам чи майну. В сфері міжнародного законодавства відновлювали силу договори, конвенції та умови між Росією і Німеччиною,

²⁵ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 4, спр. 13, арк. 11.

²⁶ Там само.

²⁷ Текст мирного договору, підписаного в Бресті представниками Української Народної Республіки та Центральних держав // Історія української дипломатії. — С. 84–87.

окрім актів, які не корелювали з умовами мирного договору²⁸. Окремі розділи регулювали питання обміну військовополоненими та цивільними інтернованими (розділ п'ятий), опіки над громадянами, які повертаються (розділ шостий), засади проведення амністії (розділ сьомий) та принципи розподілу торговельних суден та їх вантажів, що опинилися в руках супротивника (розділ восьмий). Всі ці норми безпосередньо торкалися питань консульської діяльності і передбачали створення низки змішаних комісій для їх реалізації.

Очікувана Центральною Радою зовнішня допомога в захисті від більшовиків у зв'язку з підписанням договору виявилась у введенні союзниками на територію України 450-тисячної німецько-австрійської армії. Більшовики відступили, і Центральна Рада повернулася до Києва 9 березня. На той час О.Я. Шульгин уже перебував у відставці разом із урядом В.К. Винниченка, ухвалу про яку прийняла Мала Рад 18 січня (2 лютого) 1918 р.²⁹ напередодні підписання Брестського миру. Перший український міністр закордонних справ залишався принциповим прихильником курсу на зближення з державами Антанти³⁰. Участь делегації Центральної Ради у мирних переговорах у Брест-Литовську фактично перекреслила всі його зусилля в цій сфері. Пропозицію про поновлення на посаді від нового очільника уряду — Всеволода Олександровича Голубовича — він не прийняв. В.О. Голубович тимчасово (від 20 січня до 3 березня 1918 р.) поєднував посаду керівника уряду та глави НМЗС, упроваджуючи в життя першу програмну тезу свого уряду — використати «всі засоби до негайного заключення зовнішнього миру»³¹. 14 березня 1918 р. відомство очолив учасник переговорів у Брест-Литовську Микола Михайлович Любинський, який керував Народним міністерством закордонних справ УНР до 28 квітня 1918 р.³²

Зі зміною керівника відбулися зміни у структурі НМЗС. Спершу було виокремлено загальний та консульський відділи, згодом створено дипломатичний департамент. У результаті пошуків оптимальної структури в міністерстві утворився департамент, який складався з

²⁸ Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т.; Т. 2. — С. 143–150.

²⁹ Там само. — С. 113–115.

³⁰ Детальніше див.: Шульгин Олександр Якович // Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатії ХХ століття у постатях. — С. 8–26.

³¹ Українська Центральна Рада: документи і матеріали. У 2 т. Т. 2. — С. 114.

³² ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

загального, бухгалтерсько-господарського, консульського, юридичного та архівно-літературного відділів, і політична секція³³. Щоденний прийом відвідувачів (з 11-ої до 13-ої години) проводив управитель міністерства М.М. Любинський³⁴.

Участь у розробленні правових засад створення консульської служби належала до компетенції консульського (покликаного «охороняти інтереси українських громадян за границею і чужих підданих в межах УНР»³⁵) і юридичного (відав підготовкою законопроектів, пов'язаних із питаннями зовнішньої політики, організації дипломатичної та консульської служби) відділів. Одним наказом № 11 від 29 березня 1918 р. на посаду завідувача консульського відділу було призначено старшого урядовця для особливих доручень Йосипа Суховерського, а на посаду завідувача юридичного відділу — діловода Василя Оренчука³⁶. В долі цих осіб, які надалі зробили значний внесок у розбудову української консульської служби, було багато спільного: вони були практично однолітками — мали 30 і 28 років, навчалися на юридичних факультетах — Чернівецького (Й. Суховерський) і Віденського (В. Оренчук) університетів, які закінчили зі званням «доктор прав», мали досвід практичної роботи в сфері юриспруденції та громадської діяльності й почали діяльність у зовнішньополітичному відомстві ще наприкінці 1917 року на посадах діловодів³⁷.

В першому складі консульського відділу працювали діловод Н.В. Суровцева (невдовзі переведена на посаду начальника політичного відділу), канцеляристи першого розряду: Ольга Рачинська, Роман Винявський, Юліан Маринович, Володимир Даньківський, канцеляристи другого розряду: Софія Вольська, Аделаїда Давидова, Єлизавета Слабневич³⁸. Деякі з них також згодом здобули ім'я в дипломатії. Робочий день співробітників МЗС спершу розпочинався о 10-й годині ранку і закінчувався о 3-й годині дня³⁹.

Для розроблення «основного закону» консульської служби при МЗС було створено спеціальну комісію за участі представників міністерств торгу і промисловості та фінансів. Найактивнішу участь у

³³ Історія української дипломатії. — С. 107.

³⁴ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 9, арк. 13.

³⁵ Історія української дипломатії. — С. 107.

³⁶ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 1, арк. 19.

³⁷ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 14, арк. 24.

³⁸ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 1, арк. 22.

³⁹ Там само, арк. 72.

її роботі брали В. Оренчук і Й. Суховерський. Одним із партнерів зовнішньополітичного відомства в нормотворчій роботі стала створена 18 березня 1918 р. при Народному міністерстві судових справ під головуванням М.Д. Пухтинського, невдовзі обраного генеральним суддею УНР⁴⁰, Комісія по «закладанню законопроектів, необхідних для реалізації мирних договорів в частині, що торкається норм цивільного і карного права». До неї увійшли проф. О.О. Ейхельман, члени судової палати д-ри Щербак та член Центральної Ради від Волинської губернії, присяжний повірений, суддя Київського апеляційного суду С.М. Підгірський, присяжні повірені д-ри Маяковський, Вакар, В. Редліх та колишній приват-доцент Петербурзького університету і член Сенату Російської імперії К.К. Диновський із платнею 25 крб. на добу⁴¹. Особливу роль відіграв надалі в розробленні правових та організаційних засад української консульської служби член комісії, відомий правник і педагог вищої школи, уродженець Санкт-Петербурга і випускник Дерптського університету, багаторічний професор і декан юридичного факультету Університету св. Володимира й доктор міжнародного права Оттон Оттонович Ейхельман⁴².

У квітні 1918 р. на розгляд та затвердження до Ради Народних Міністрів УНР було подано новий законопроект — «Устав про консульства Української Народної Республіки». Порівняно з попередніми проектами, цей документ містив нові норми. Зокрема, йшлося про призначення на консульські посади лише громадян УНР (виняток становили посади консульських агентів, які дозволялося обіймати українцям із числа місцевих мешканців країни акредитації), вимогу складання кандидатами на консульські посади іспиту перед комісією в складі представників міністерств закордонних справ й торгу та

⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 3766, оп.1, спр. 42, арк. 37; Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т.; Т. 2. — С. 88; М.Д. Пухтинський як адвокат виступав на боці захисту звинувачених діячів української культури, науки та церкви в справі Спільки визволення України, сфабрикованій ОДПУ Української РСР наприкінці 1920-х рр. Суд над 45 керівниками і головними діячами т. зв. СВУ (двома академіками ВУАН, 15 професорами вишів, 2 студентами, 1 директором середньої школи, 10 учителями, 1 теологом, 1 священником УАПЦ, 3 письменниками, 5 редакторами, 2 кооператорами, 2 правниками, 1 бібліотекарем) відбувся в будівлі оперного театру в Харкові впродовж 9 березня — 19 квітня 1930 р. Всього до судового процесу 1930 р. залучено 474 особи, з яких засуджено до розстрілу — 15, до виправно-трудова робіт — 192, вислано за межі України — 87, засуджено умовно — 3, звільнено від покарання — 124 особи.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 42, арк. 38.

⁴² Детальніше див.: *Турчин Я.Б.* Отто Ейхельман: постать на зламі століть. Політологічний дискурс. — 519 с.

промисловості, заборону з метою профілактики корупції суміщення державної служби з будь-якою іншою оплачуваною діяльністю (як у державних, так і в приватних установах), підпорядкування консульської служби в рівній мірі міністерствам закордонних справ і торгу та промисловості та в справах судочинства і економіки — міністерствам фінансів і судових справ, підпорядкування консульств посольствам УНР у країнах перебування, наголошення відповідальності всіх співробітників консульств за сумлінне виконання своїх обов'язків, встановлених кримінальними і цивільними законами.

Коло цих обов'язків окреслювалося у відповідності до вимог міжнародного права: охорона прав та інтересів українських громадян, надання їм матеріальної допомоги, виконання для них нотаріальних функцій; догляд за торговельними судами, що ходять під українським прапором, в портах консульського округу тощо. Консульствам у деяких державах Азії та Африки делегувались судові функції в межах їхньої компетенції в справах між громадянами УНР на підставі особливих постанов УНР та міжнародних договорів. У кінцевому варіанті проекту було вилучено норму про можливість здійснення таких функцій у Китаї.

Очевидно, що маніпуляції з такими нормами не зумовлювалися негайним бажанням створити консульські установи УНР в Азії та Африці. Поява цих норм у проекті Консульського статуту УНР пояснювалася наявністю їх у аналогічних документах країн, досвід яких вивчався під час підготовки «консульського закону». Вони стали результатом урахування історичної традиції укладання консульських договорів між християнськими країнами і мусульманськими в XV–XVI ст. — т. зв. «капітуляцій», згідно з якими консули християнських країн як представники свого уряду отримували право цивільної і карної юрисдикції над своїми громадянами в мусульманських країнах. Згодом цей режим поширився на далекосхідні країни: Сіам, Китай, Японію. Як зазначав видатний французький дипломат Жюль Камбон, через відмінність культур і безкарність урядів у цих країнах європейці не могли відчувати себе безпечно без капітуляцій⁴³. Можна припустити, що, включаючи ці норми до проекту українського консульського статуту, розробники хотіли його узгодити з відповідним зарубіжним законодавством.

⁴³ Див.: Камбон Ж. Дипломат. — С. 79.

Штатна чисельність консульств визначалася відповідно до їх категорій. Законопроект передбачав призначення керівника консульства — консула та одного чи кількох віце-консулів йому «на допомогу», секретаря та одного чи кількох його помічників⁴⁴. Призначення кандидатів на посади консула, віце-консула та секретаря мали здійснюватися згідно з наказом Голови РНМ за спільним поданням міністрів закордонних справ і торгу та промисловості. Консульства мали фінансуватися з Державної скарбниці через міністра закордонних справ.

Невід'ємною частиною законопроекту про консульську службу був розрахунок штатів консульських установ із визначенням обсягів утримання відповідних категорій консульств. Передбачені ставки для керівників майбутніх консульських установ, у складі яких мали працювати в середньому три службовці, приблизно корелювали із розміром заробітної плати інших категорій службовців. Так, бухгалтер отримував 500 крб. на місяць (або 6000 на рік), службовець 3-го класу — 375 крб. на місяць (4500 на рік), фельдшер — 125 крб. (1500 крб. на рік)⁴⁵. Заробітна плата вчителя, згідно з законопроектом, розробленим Народним міністерством освіти УНР, мала складати 600 крб. за умови 12-годинного щотижневого навантаження. Крім того, працівники системи освіти забезпечувалися житлом та за рахунок державного бюджету покривалися видатки на його опалення⁴⁶. При цьому обов'язкову для установи «алфавітну книгу» або «конторську книгу» можна було купити за 7 крб. 50 коп.⁴⁷, мило — за 2 крб. 20 коп.⁴⁸, 1 пуд пшеничного борошна — за 6 крб. 75 коп.⁴⁹, 1 пуд бринзи — за 25 крб.⁵⁰, поспідати 4-м солдатам — за 16 крб.⁵¹

Плановані для консульських установ кошториси відповідно до штатної чисельності на першому етапі передбачали порівняно високий рівень фінансування. Проте, спеціально створена при НМЗС комісія за участі представників міністерств судових справ, фінансів, торгу і промисловості, обговоривши 23 квітня 1918 р. питання фінан-

⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 67, арк. 44–48.

⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 462, оп. 1, спр. 1, арк. 13–13 зв.

⁴⁶ Див.: *Артемова Л.В.* Історія педагогіки України. — К.: Либідь, 2006. — С. 271.

⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 1434, оп. 2, спр. 2, арк. 16.

⁴⁸ Там само, арк. 215.

⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 462, оп. 1, спр. 1, арк. 92.

⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 2153, оп. 1, спр. 3а, арк. 6.

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 1434, оп. 2, спр. 2, арк. 69.

сування діяльності консульських установ, констатувала, що заплановані штати «в порівнянні з російськими» надзвичайно малі⁵². Відтак було визнано за необхідне заснувати при НМЗС «фонд для підвищення жалювання деяким консулам з тим обмеженням, що висота сего фонду не мала перевищувати суми 3000 крб. пересічно на кожне існуюче консульство УНР»⁵³. Загалом обговорюваний документ потребував доопрацювання і його ухвалення переносилося.

Паралельно розроблявся законопроект про консульські тарифи. На запит НМЗС до Міністерства фінансів щодо вироблення «законопроекту в справі гербового збору з документів, котрі будуть засвідчувати, з владами УНР» як центральними, так і закордонними (посольськими та консульськими), було надано відповідь про збереження в силі «Російського уставу о гербових зборах» і рекомендовано «при засвідчуванні документів та візування ствердження заграничних паспортів центральними установами НМЗС користуватися ст.ст. 13 (п. 1), 14 (п. 1 і 2), 15 (п. 2), 17/2 (п. 1), 75 (п. 7) устава про гербовий збор по прод. 1914 р.»⁵⁴. Та часу на розроблення обґрунтованих консульських тарифів уже не залишилося. Як довелося невдовзі констатувати Д.І. Дорошенку, документальна спадщина «по Любинському» залишилася «в доволі хаотичному стані»⁵⁵.

Нормотворчу роботу в сфері створення консульської служби продовжив уже уряд Української Держави. Гетьман П.П. Скоропадський був достатньо мотивований до активізації діяльності зовнішньополітичного відомства, оскільки диспозиція основних сил на міжнародній арені багато в чому зумовлювала перспективи розбудови державності. Гетьманська Грамота до всього українського народу декларувала «управління на твердих засадах законів»⁵⁶ та їх обов'язковість як для українців, так і для іноземців, котрі перебували на території Української Держави. Законопроектна робота покладалася на профільні міністерства, які мали передавати підготовлені проекти законів до Ради Міністрів Української Держави⁵⁷. Законопроекти подавалися на розгляд за підписом відповідного міністра або його

⁵² ЦДАВО України, ф. 1434, оп. 2, спр. 2, арк. 51.

⁵³ Там само.

⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 69, арк. 4.

⁵⁵ *Дорошенко Дм.* Мої спогади про недавнє-минуле (1914–1918). — Ч. 3: Доба Гетьманщини (1918). — Львів: Червона калина, 1924. — С. 3.

⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 3766, оп.1, спр. 42, арк. 27 а.

⁵⁷ Там само.

заступника та директора департаменту, або його заступника. Напередодні розгляду міністерство, яке ініціювало підготовку законопроекту, розсилало його текст для попереднього розгляду всім міністрам та державному секретареві. Для всіх законопроектів, пов'язаних із виділенням коштів із Державної скарбниці, передбачалася процедура погодження з міністром фінансів⁵⁸. До прийняття нових законів чинність у сфері зовнішніх зносин, як і за доби Центральної Ради, зберігали акти Російської імперії. Відповідно до додаткового договору УНР і Німеччини, відновлювали дію деякі договори, конвенції та умови, в тому числі Консульська конвенція між Росією і Німеччиною від 26 листопада 1874 року⁵⁹.

Упродовж деякого часу після державного перевороту МЗС практично не працювало. Сформований гетьманом уряд розпочав виконання своїх обов'язків 2 травня 1918 р.⁶⁰ 3 травня на посаду заступника (товариша) міністра закордонних справ і тимчасово виконувача обов'язків помічника Державного Секретаря отримав призначення Олександр Олександрович Палтов — близька до гетьмана особа, за визначенням Д.І. Дорошенка — «розумна, здібна і енергійна людина, яка уміла знайти в усяких обставинах і поведилася з великим тактом»⁶¹. Формально зовнішньополітичне відомство з 5 по 20 травня 1918 р. очолював відомий вчений, правник, державний діяч і педагог вищої школи, професор М.П. Василенко, одночасно обіймаючи посаду міністра народної освіти. Тимчасовий керівник двох міністерств (який, крім того, з 2 до 7 травня тимчасово виконував ще й обов'язки Голови Ради Міністрів Української Держави)⁶² пріоритет убачав у праці на освітянській ниві, не виявляючи ініціатив щодо вивчення профільних проблем зовнішньополітичного відомства. В міністерстві діяв один департамент, директором якого залишався з часу Центральної Ради К.В. Лоський, і працював один радник — авторитетний юрист і вчений-правознавець проф. О.О. Ейхельман, який був ще й

⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 42, арк. 23 зв.

⁵⁹ Історія української дипломатії. — С. 88.

⁶⁰ Державний вісник. — 1918, 18 травня. — № 2. — С. 2.

⁶¹ Державний вісник. — 1918, 18 травня. — № 2. — С. 2; *Дорошенко Дмитро*. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). — С. 263 іл.; *Гай-Нижник П.* «Сірий кардинал» гетьмана П. Скоропадського (Нариси до політичного портрету О.О. Палтова) // *Людина і політика*. — 2004. — № 3. — С. 147–151.

⁶² Див.: *Пиріг Р.Я.* Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. — С. 74–75.

радником у Міністерстві торгу і промисловості. Як керівник зовнішньополітичного відомства, М.П. Василенко встиг нанести офіційні візити представникам Німеччини (А. Мумму) та Австро-Угорщини (Й. Форгачу) і розпочати підготовку до проведення мирних переговорів між Українською Державою та РСФРР. Міністр взяв участь у зустрічі гетьмана П.П. Скоропадського з керівниками делегації РСФРР Х.Г. Раковським та Д.З. Мануїльським 11 травня, на якій було досягнуто домовленості про визнання Києва місцем проведення переговорів⁶³.

20 травня 1918 р. керівництво МЗС прийняв Д.І. Дорошенко, якого спершу було призначено заступником міністра закордонних справ⁶⁴, а наступного дня – 21 травня – вийшов наказ про звільнення М.П. Василенка від виконання обов'язків міністра закордонних справ та призначення Д.І. Дорошенка керуючим МЗС⁶⁵. Д.І. Дорошенко прибув до Києва після гетьманського перевороту і на пропозицію гетьмана увійшов до складу Кабінету Міністрів Української Держави після повернення з Чернівців, де він був крайовим комісаром Галичини та Буковини з правами генерал-губернатора (квітень–липень 1917 р.), а від серпня 1917 р. керував губернським комісаріатом Чернігівщини. Статус міністра Д.І. Дорошенко отримав 2 вересня 1918 р., оскільки спершу німецька адміністрація не виявляла бажання бачити Дмитра Дорошенка в такій якості через підозри в австрофільстві⁶⁶. Призначення відбулося лише після його письмових запевнень німецького посла Мумма в лояльності до політичної програми гетьмана, орієнтованої на самостійність України в тісному політичному, економічному і культурному союзі з Німеччиною⁶⁷. П.П. Скоропадський теж мав свої застереження проти кандидатури нового міністра, вважаючи його «не зовсім підходящим», «ярим українцем» (що для гетьмана не складало позитивну характеристику), без «своєї думки» і знання іноземних мов, схильним до рефлексії⁶⁸. Однак замінити Д.І. Дорошенка гетьман спершу не мав ким і не прагнув цього, оскільки, за його спогадами, тримав всю зовнішню політику

⁶³ Див.: *Пиріг Р.Я.* Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського. — С. 76.

⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 16, арк. 4.

⁶⁵ Там само, спр. 3, арк. 16 а.

⁶⁶ *Дорошенко Дмитро.* Мої спомини про недавнє минуле. — 632 с.

⁶⁷ Крах германской оккупации на Украине. — С. 124.

⁶⁸ *Скоропадський Павло.* Спогади (кінець 1917 — грудень 1918). — С. 169.

Гетьманату в своїх руках, покладався на О.О. Палтова та частково — на Ф.А. Лизогуба⁶⁹.

Останнім міністром закордонних справ за доби Гетьманату впродовж місяця був Георгій Омелянович Афанасьєв⁷⁰ — «найпопулярніша в Києві людина, з величезною ерудицією» (П.П. Скоропадський), одеський університетський викладач всесвітньої історії, блискучий знавець історії Франції, фінансист, громадський діяч, управитель Київської контори Держбанку з 1896 р. і голова Державного контролю Української Держави, прихильник союзу з Антантою⁷¹.

Конструктивні зміни в організації роботи зовнішньополітичного відомства, в тому числі в сфері формування української консульської служби, розпочав саме Д.І. Дорошенко. Впродовж червня–липня відбувалася поступова реорганізація міністерства. Спершу було створено департаменти чужоземних зносин (для керівництва діяльністю закордонних установ, з консульським відділом у його складі) та загальний (для організації роботи відомства), канцелярію міністра, до завдань якої входило ведення діловодства (у тому числі секретного) та офіційне листування (як із вищим керівництвом, так і з дипломатичними представництвами). Як дорадчий орган, з метою аналізу міжнародного становища Української Держави та колегіального вироблення рекомендацій щодо конкретних напрямів зовнішньої політики, засновувалася Рада міністерства. До її складу входили заступники міністра, директори департаментів та призначені міністром члени. Д.І. Дорошенко визначив членами Ради лише чотирьох осіб: нещодавнього міністра закордонних справ О.Я. Шульгина, заступників міністра внутрішніх справ у кабінетах В.К. Винниченка, В.О. Голубовича, І.Г. Красковського, О.М. Карпінського та М.А. Славинського. Цінними членами ради з точки зору розвитку консульської служби стали, як надалі показали події, І.Г. Красковський та В.Я. Оренчук.

⁶⁹ *Скоропадський Павло*. Спогади (кінець 1917 — грудень 1918). — С. 169.

⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 238, арк. 1.

⁷¹ Див. зокрема: *Ковалинський В.В.* Меценаты Киева. — К.: Кий, 1998. — С. 451; *Павло Скоропадський*. Спогади (кінець 1917 — грудень 1918). — С. 372, 376; *Капарулін Ю.В.* Георгій Афанасьєв (1848–1925): нариси біографії і наукової творчості // *Наук. праці істор. ф-ту Запорізького національного ун-ту*. — 2015. — Вип. 43. — С. 215–221; *Пиріг Руслан*. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. — С. 445–450.

Згодом структуру МЗС було скориговано. В остаточному варіанті за доби Гетьманату вона включала Раду міністерства, канцелярію міністра, загальний департамент, департамент чужоземних зносин, політичний департамент. До складу політичного департаменту увійшли відділи: дипломатичний, політичний, консульський і преси. Завдання консульського відділу визначалися як «охорона інтересів українських підданих, проживаючих за границею, а також охорона чужоземних підданих, проживаючих на Україні»⁷², листування з консулами, видача в разі потреби посвідчень громадянам на в'їзд і виїзд із України.

Більшість відповідальних співробітників міністерства часів УНР продовжила свою діяльність. Загальний департамент очолив К.В. Лоський, посаду старшого радника отримав проф. О.О. Ейхельман, начальниками відділів було призначено талановиту молодь: Й. Суховерського, В. Оренчука, Н. Суровцеву. Остання очолила відділ преси, який поспіль з іншими функціями, що входили до компетенції цього підрозділу, видавав задумані ще О.Я. Шульгиним місячники «Ukrainische Nachrichten» (німецькою мовою) та «Ukraine» (французькою мовою), важливі для організації діяльності консульських установ.

Для керівництва департаментом чужоземних справ Д.І. Дорошенко запросив А.І. Яковліва⁷³, обійняти посаду радника погодився О.Я. Шульгин, завідування канцелярією було доручено колишньому державному писареві УНР – І.І. Мірному. Центром законопроектної роботи в сфері консульської служби в міністерстві став юридичний відділ, очолюваний В.Я. Оренчуком⁷⁴. Із тринадцяти посад за штатним розписом у відділі спершу були заміщені лише шість: Михайло Миклашевський і Оксана Храпкова-Драгоманова працювали діловодами, Надія Зоненштраль і Маргарита Бжеська – канцелярськими урядовцями першого рангу, Івга Іванова – канцелярським урядовцем другого рангу, Петро Марченко – канцелярським урядовцем третього рангу.

Штатним розписом у консульському відділі спершу передбачалося 18 посад: начальник відділу (VI клас державного службовця з окладом 10 000 карб.), старший діловод (VII клас державного служ-

⁷² ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 144, арк. 9.

⁷³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 1, арк. 141.

⁷⁴ Там само, арк. 129.

бовця з окладом 7 200 карб.), два перекладачі (VII клас державного службовця з окладом 7 200 карб.), два діловоди (VIII клас державного службовця з окладом 6 600 карб.), три помічники діловода (IX клас державного службовця з окладом 5 400 карб.), шість канцелярських урядовців першого розряду (IX клас державного службовця з окладом 4 200 карб.), два канцелярські урядовці другого розряду (X клас державного службовця з окладом 3 600 карб.), один канцелярський урядовець третього розряду (X клас державного службовця з окладом 3 000 карб.)⁷⁵. На практиці цю кількість було скорочено до дванадцяти посад (канцелярських урядовців першого та другого розряду, діловодів, юрисконсультів). Їх обіймали Дмитро Андрієвський, Володимир Даньківський, Оксана Олександрівська, Олександр Зеленецький, Єлизавета Слабневич, Ернестина Кременецька, Олекса Бучинський, Степан Бриль, Кость Карвал, Юлія Ріттер, Марія Шоменко, Петро Мірошніченко. Додатково в зв'язку з великим обсягом роботи запроваджувались дві посади вільнонайманих співробітників, на яких працювали Георгій Іванів та Ганна Матвієвська. Консульський відділ та частину канцелярії було переведено в інше, придатніше для адміністративної роботи, приміщення — на другий поверх будинку № 7 на Терещенківській вулиці, де під час Першої світової війни розташовувався військовий шпиталь імені Ф.А. Терещенка. На відділ покладалася організація взаємодії з іноземними консулами, котрі залишалися в Києві та з новими представниками, які прибували для встановлення контактів із Українською Державою.

Серед перших офіційних контактів МЗС Української Держави з іноземними консулами було повідомлення 15 травня 1918 р. про встановлення прапора Української військового флоту, затвердженого ще Центральною Радою 14 січня 1918 р. і оголошеного в наказі по Морському відомству 13 березня 1918 р. з додатком, у якому відтворювалося зображення взірця прапора⁷⁶.

Консульські питання стали предметом обговорення під час мирних переговорів між Українською Державою і РСФРР, які розпочалися в Києві 23 травня 1918 р. Російську делегацію очолювали Х.Г. Раковський (голова) та Д.З. Мануїльський (заступник голови). Українською делегацією керував С.П. Шелухін. Переговори відбувалися в приміщенні Педагогічного музею на вул. Володимирській, 57.

⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 144, арк. 6.

⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 199, арк. 4.

Українська сторона очікувала від переговорників досягнення визнання з боку РСФРР права українського народу на самовизначення, виведення з її території формування Червоної гвардії, вирішення питання про залишки Чорноморського флоту, припинення агітації та пропаганди проти українського уряду, зрештою — укладання миру, передбачуваного Брестським мирним договором.

Для розташування делегації було відведено кімнати на п'ятому поверсі готелю «Марсель» — типового прибуткового будинку кінця XIX ст. на Бібіковському бульварі, 3. За спогадами міністра закордонних справ Д.І. Дорошенка, «знайти в тодішньому Києві, переповненому до останньої міри 30–40 вільних кімнат — це була не така-то легка справа», хоч міністерська «адміністрація не дуже-то щиро й старалась для таких «гостей», як більшовики»⁷⁷. Відтак російська делегація опинилася в готелі «другого, коли не третього сорту, де звичайно знаходять собі притулок веселі дівчата та їх кавалери», що розцінювалося деякими її членами як «спеціальна наруга»⁷⁸. В свою чергу за мешканцями готелю вела агентурне стеження німецька таємна поліція.

12 червня в результаті переговорів було підписано попередню мирну угоду між радянською Росією та Українською Державою, відповідно до якої мали засновуватися українські консульські установи в російських містах, а російські — в українських. Угода, крім започаткування консульських зносин, передбачала повне припинення бойових дій на всіх фронтах, відновлення залізничного сполучення, налагодження поштово-телеграфного зв'язку, організацію товарообміну, повернення на батьківщину українців з більшовицької Росії та росіян — із Української Держави, взаємного надання можливості громадянам обох держав безперешкодно переїхати зі своїм майном, цінними паперами і коштовностями в країну, яку вони вважали батьківщиною.

Зокрема п. 4 містив норму про те, що «Уряди обох держав на підставах взаємності заводять в Українській Державі та Російській Республіці своїх представників — консулів та комісарів для оборони інтересів своїх громадян», а пункт 6-й передбачав «одночасно з припиненням бойових дій, на час ведення мирових переговорів вжити

⁷⁷ *Дорошенко Дмитро*. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). — К.: Темпора, 2007. — С. 285.

⁷⁸ Там само.

потрібних заходів до найскорішого установаження можливого тимчасового товарообміну для задоволення необхідних біжучих потреб кожної з сторін в певних продуктах»⁷⁹. Таким чином, відкривалися певні можливості не лише зробити спробу шляхом створення консульських представництв надати захист українським громадянам, які перебували в російських містах, але й закласти умови для організації міжнародної російсько-української торгівлі.

Початок практичного формування консульської служби Української Держави поклала ухвалена 22 червня 1918 р. Радою Міністрів постанова «Про призначення генеральних консулів до Москви і Петрограду та 10 консульських агентів 1 розряду і 20 — 2-го до інших міст радянської Росії». У зв'язку з прийняттям постанови в МЗС за головування члена Ради міністерства І.Г. Красковського 1 липня відбулася нарада з питання розподілу консульських представників. У ній взяли участь директор департаменту зовнішнього торгу Міністерства торгу і промисловості В.В. Королів, співробітник цього ж департаменту І.А. Шафаренко, член редакційної ради Комітету консульських курсів Ф. Задорожний, начальник юридичного відділу МЗС В. Оренчук і заступник начальника консульського відділу Д. Андрієвський, а також кандидат на посаду генерального консула в Москві О. Кривцов⁸⁰. Окрім кандидатур на консульські посади, учасники наради обговорили концептуальні проблеми формування консульської служби, найважливішою серед яких залишалася проблема розроблення її правових засад.

На потребі терміново ухвалити консульський статут і закріпити серед обов'язків консулів «відання торговими» справами наголосив представник В. Королів. Активно підтримав цю ідею В. Оренчук. Однак, на його думку, чинність, як і за доби Центральної Ради, законів Російської імперії в умовах відсутності необхідних нормативних документів щодо організації консульської служби спричиняла багато неузгодженостей. До прийняття «консульського закону» та чіткого розмежування функцій спеціальних торговельних агентів і консульських представників він не вбачав правових підстав запроваджувати

⁷⁹ Договір між Українською Державою та Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою // Мирні переговори між Українською Державою і РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. — С. 300.

⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 54, арк. 1.

нові обов'язки консулів⁸¹. Крім того, перші консули спрямовувались до більшовицької Росії, яка перебувала з Українською Державою у стані війни, що не давало підстав говорити про будь-які торговельні зносини, тому йтися могло лише про підготовку ґрунту до майбутніх торговельних зносин. У зв'язку з порушеним питанням нарада вирішила визнати першочерговим завданням міністерства — розроблення консульського статуту, який би врегульовував засаду діяльності українських консулів.

Принципово важливим для діяльності консулів було ухвалення 2 липня 1918 р. Радою Міністрів Української Держави (голова — Ф.А. Лизогуб) закону «Про громадянство Української Держави»⁸², погодженого гетьманом П.П. Скоропадським і посвідченого виконувачем обов'язків державного секретаря І.О. Кістяківським. Саме І.О. Кістяківський разом із О.О. Ейхельманом були авторами проекту цього закону, що скасовував відповідний акт, прийнятий Малою Радою УЦР 2–4 березня 1918 р.

Згідно зі ст. І закону під українським громадянством розумілася «державно-правова приналежність людини до Української держави, що надає права й обов'язки українського громадянина»⁸³. Усі російські піддані, що перебували на території України на момент набуття законом юридичної сили, визнавались громадянами Української Держави. Політичні права, в тому числі право державної і публічно-громадської служби визнавались виключно за громадянами Української Держави. Не згодні з прийняттям українського громадянства мусили подати заяву про це місцевому старості впродовж місяця від дня одержання закону на місцях для запису в «особливий алфавіт підданих і громадян чужих держав» (п. 4). Примітка містила вказівку на те, що особи, які не прийняли українського громадянства, мали отримати від свого уряду національний документ, а до того отримати від місцевого старости посвідчення на право перебування в Україні, яке давалося на строк не більше як шість місяців⁸⁴. Така процедура запроваджувалася з метою досягнення «найбільш простого способу

⁸¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 54, арк. 2.

⁸² Див.: Українська Держава (квітень–грудень 1918 р.). Документи і матеріали. У 2 т., 3 час. Т. 2. — С. 139–143.

⁸³ Там само. — С. 139.

⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 42, арк. 7 зв.

реєстрації населення»⁸⁵ порівняно з запровадженою скасованим законом. Автори проекту вважали, що «позаяк таких осіб, що будуть зрікатися права громадянства УНР, буде значна більшість населення, то виява складу громадян УНР проведеться в найбільш простий спосіб, коли прийдеться реєструвати не більшість населення, як це вимагає закон 2/4 березня 1918 р.»⁸⁶.

Відтак закон передбачав можливість відокремлення тих, хто визнавав себе російським громадянином. Водночас спершу планувалося визнати право на українське громадянство всім, хто проживав на українських теренах до 19 липня 1914 р. (тобто, до початку Першої світової війни), й не змушувати таких осіб доводити своє громадянство. Розглядалася й можливість надання за особистою заявою громадянства іноземцям, які опинилися в Україні після початку війни: воякам, біженцям, робітникам на евакуйованих підприємствах. З цією метою передбачалося створення спеціальної установи, яка б займалася питаннями надання громадянства таким особам. Дискутувалися також можливість полегшення прийняття українського громадянства особами, які народилися в Україні, але через різні обставини проживали за її межами; особами, одруженими з іноземцями, та їхнім дітям, а також усім особам, які «не зв'язані з Україною минулим життям, але бажають бути громадянами України»⁸⁷. Взагалі гетьман П.П. Скоропадський був орієнтований на створення якнайширших можливостей для вступу в українське громадянство всіх, хто виявив таке бажання. Вирішення питання про надання громадянства таким категоріям громадян належало до компетенції місцевих комісарів, тимчасової комісії та окружних судів.

Стаття 2 забороняла громадянину Української Держави мати подвійне громадянство. До видання нового закону про державну службу чинними визнавались закони Російської імперії (прим. 2 п. 3). Особами, які мали право претендувати на українське громадянство визнавались всі, хто народився на території України (навіть у разі постійного проживання за її межами) за умови подання про це заяви впродовж року після досягнення повноліття, а повнолітні — впродовж року після виходу закону. За такої самої умови могли отримати українське громадянство і особи, які самі або їх батьки осіло пере-

⁸⁵ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 9, арк. 43.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Там само.

бували в Україні, а на момент виходу закону мешкали поза її межами (п. 5, 6). У випадку пропуску строку, зазначеного в цій статті, прохання про прийняття до українського громадянства могло розглядатися за умови, коли особа доведе, що пропуск стався з поважних причин.

Процедура прийняття громадянства передбачала складання обітниць, текст якої наводився в законі: «Обіцяю і присягаюсь бути завжди вірним Українській Державі як своїй Батьківщині, охороняти інтереси Держави і всіма силами допомагати її славі та розцвіту, не жалуючи для цього і свого життя. Обіцяю та присягаюсь не визнавати другої Батьківщини, крім Української Держави, щиро виконувати всі обов'язки громадянина і коритись її правительству і всім поставленим від нього властям, завжди маючи на думці, що добро та розцвіт моєї Держави мусить бути для мене вище моїх особистих рахунків»⁸⁸.

Особи, які мешкали за межами Української Держави, мали подавати свої прохання про набуття українського громадянства й скласти обітницю на місцях проживання «найближчим до них закордонним представникам українського уряду, котрі по розгляду відповідних доказів видають їм посвідчення про українське громадянство, одночасно сповіщаючи про списки таких осіб Уряд свого краю і Правительство Держави, при якому вони перебувають»⁸⁹. Особи, котрі з поважних причин не мали змоги звернутися до українських представників за кордоном, могли звертатися з відповідними проханнями до «Адміністраційного відділу Окружного Суду по місці свого приїзду на Вкраїну»⁹⁰ (п. 7). Мали право на громадянство також особи, народжені від громадян Української Держави або іноземки та українського громадянина, усиновлені іноземці до 17 років, натуралізовані (п. 8); розлучена українська громадянка, народжена від шлюбу з іноземцем, коли цей шлюб скасовано; іноземці, які отримали в Україні вищу освіту, — не пізніше, як через два роки після закінчення вищу; іноземці, які зробили державі значні послуги (ч. 10); діти осіб, які стали громадянами України до досягнення дітьми віку 17 років. Передбачалася також можливість зречення громадянства, але не ра-

⁸⁸ Українська Держава (квітень–грудень 1918 р.). Документи і матеріали. У 2 т., 3 ч. Т. 2. — С. 142–143.

⁸⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 42, арк. 7 зв.

⁹⁰ Там само.

ніше, як після перебування впродовж трьох років в громадянстві, та право прийняти знову громадянство не раніше, ніж через п'ять років⁹¹.

Прискорення розроблення правових засад діяльності консульських установ вимагало прийняття 4 липня 1918 р. Радою Міністрів на виконання червневої постанови Закону «Про заклад генеральних консульств і консульських агентств за кордоном», який унормовував порядок створення консульств Української Держави в містах радянської Росії. Консульські установи мали засновуватися у містах колишньої Російської імперії, де концентрація етнічних українців була найбільшою. Перелік міст, куди призначалися консули, не був остаточним. Для його коригування залишалось три вакансії. До обов'язків українських консулів у радянській Росії за результатами попереднього обговорення було віднесено організацію торговельних зносин між обома державами та матеріальну допомогу українським громадянам. Зважаючи на загрози, пов'язані з розгортанням громадянської війни, актуалізувалися й потреби захисту українців, що перебували чи мешкали за межами Української Держави, в частині сприяння, зокрема, репатріації громадян, «які викинуті долею в далеку північ не мають, згідно не мали дотепер змоги повернутись»⁹². На вляштування притулків, лікарень і пунктів харчування для громадян Української Держави, які повертатимуться додому з Державної скарбниці виділялося 100 000 крб.⁹³

Законопроект передбачав авансове асигнування 342 700 крб. на рахунок річного бюджету для утримання консулів Української Держави в РСФРР. Для додаткової мотивації за прикладом практики, що існувала в європейських країнах, просувалася в життя вже обговорювана ідея створення при МЗС фонду матеріальної підтримки консулів, трансформованого в «фонд для видачі грошових допомог та нагород консульським представникам Української Держави в місцевостях бувшої Російської Імперії» розміром 60 000 крб.⁹⁴

У зв'язку з прийняттям закону й нагальною потребою належно забезпечити організацію роботи українських консулів у російських містах керівник юридичного відділу МЗС В. Оренчук подав міністру закордонних справ доповідну записку, обґрунтувавши в ній вимогу

⁹¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 42, арк. 58.

⁹² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 53, арк. 38.

⁹³ Там само.

⁹⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 53, арк. 35.

негайного розроблення нормативних документів, що б регламентували б консульську діяльність представників України, яка «ввійшла в ряди європейських держав, як самостійний, рівноправний і ні від кого не залежний суб'єкт міжнародного права»⁹⁵. Він убачав прямий зв'язок успіху держави з усебічним забезпеченням фізичного, інтелектуального та духовного розвитку її громадян, створенням умов рівного доступу кожного до здобутків національної культури.

Цих можливостей позбавлялися тисячі українців, що опинилися за межами батьківщини. Відтак місія консула, на думку В. Оренчука, набувала не лише державного, але й національно-гуманістичного значення. Найважливішими питаннями, які потребували законодавчого вирішення, він уважав створення державної комісії, яка б приймала іспити у кандидатів на консульські посади, вироблення консульських штатів, перероблення консульського тарифу, підготовки проекту «консульського закону» та альбому зразків консульського діловодства, видання консульських інструкцій⁹⁶. Як один із розробників перших нормативних актів у сфері консульської служби за доби Центральної Ради, В. Оренчук усвідомлював проблему браку часу, тому пропонував скористатися результатами попередньої нормотворчої роботи. «Загальна дорожнеча харчів та упадок курсу грошей» при цьому мала братися до уваги під час розроблення штатів для всіх майбутніх консульських установ⁹⁷.

Особливе занепокоєння викликала в нього чинність імперського російського права, норми якого вже не відповідали економічним відносинам і потребували докорінних змін. Зокрема, казуїстичним і таким, що «взагалі не відповідає духові часу»⁹⁸, він вважав Консульський статут. Зважаючи на те, що український аналогічний нормативний акт було розроблено (за його участю) в МЗС УНР, він пропонував проект документу «переглянути, доповнити та перевести в життя»⁹⁹. Нагальну потребу в розробленні альбому діловодних форм В. Оренчук убачав у його практичному значенні як посібника, що допоможе консулам починати свою працю, сприятиме уніфікації документів консульського діловодства та полегшенню контролю за

⁹⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 53, арк. 5.

⁹⁶ Там само, арк. 1.

⁹⁷ Там само, арк. 2.

⁹⁸ Там само, арк. 3.

⁹⁹ Там само, арк. 2.

діяльністю консульських установ. Не менш важливим і терміновим завданням видавалося керівнику юридичного відділу розроблення інструкцій щодо організації діяльності консулів — «живого голоса консульського права», регулятора консульської діяльності. Такі інструкції були тим більш важливі, що закон не вирішував дрібних організаційних проблем, які могли виникнути перед консулами в процесі практичної діяльності. Для прийому іспитів від кандидатів на консульські посади пропонувалося створити при одній із компетентних державних установ відповідну державну комісію. Втілити в життя свої пропозиції В. Оренчук пропонував шляхом повернення до практики, запровадженої в МЗС УНР, — тобто, створити при МЗС міжвідомчу комісію з представників міністерств торгу і промисловості, фінансів, судових і земельних справ та державного контролю, яка б працювала двічі на тиждень й розробляла проекти потрібних законів та інструкцій.

Програма, запропонована В. Оренчуком, невідкладно отримала схвалення міністра Д. Дорошенка і без зволікань почала втілюватися. До складу міжвідомчої комісії увійшли учасники наради з призначення консулів та нові члени від зацікавлених міністерств. Міністерство торгу і промисловості репрезентували директор департаменту зовнішньої торгівлі В. Королів, І. Шафаренко та начальник відділу міжнародного економічного зближення І. Стороженко; Міністерство юстиції — старший юрисконсульт П. Татарів; Державний контроль — С. Ходов; Комітет консульських курсів — голова курсів Ф. Задорожний; МЗС — начальник юридичного відділу В. Оренчук, начальник консульського відділу Й. Суховецький. Передбачалося запрошувати до участі в окремих нарадах представників інших міністерств, компетенції яких торкалися питання, заплановані до розгляду. Очолив новий дорадчий орган І.Г. Красковський. Вся підготовча робота з розроблення матеріалів для міжвідомчої комісії та ведення її діловодства покладалося на «найбільш компетентний для такої цілі» юридичний відділ під керівництвом В. Оренчука. Ведення протоколів нарад забезпечували діловоди юридичного відділу МЗС О. Храпкова-Драгоманова та П. Мірошниченко. Під час нарад обговорювалися актуальні питання, рішення приймалися узгоджено і виконувалися надзвичайно оперативно.

Упродовж другої половини липня — першої половини грудня комісія провела 15 засідань, під час яких розглянула питання створення Державної екзаменаційної консульської комісії; визначення

міст, де мали засновуватися консульські установи; кількісних параметрів консульських штатів; діловодних форм консульського діловодства, виготовлення «консульської мапи», розроблення консульського статуту та консульських тарифів, створення бібліотеки для консулів. Несистематично в нарадах, під час яких розглядалися питання фінансового забезпечення консульських установ, брали участь представники Міністерства фінансів П. Пороцький, Є. Протопопів та ін.¹⁰⁰

Підготовка «консульської мапи», яка наглядно демонструвала б розташування українських консульств у зарубіжних країнах, відбувалася із залученням здобутків наукової картографії. Співробітник консульського відділу МЗС Т. Петрівський працював із картографічними матеріалами в Музеї наочних посібників Г. Василенка з метою виявлення необхідних матеріалів для виготовлення виставкового примірника мапи¹⁰¹.

Відкриваючи першу нараду, І.Г. Красковський наголосив, що пріоритетним завданням українських консулів у російських містах має бути захист інтересів українських громадян. Саме цим критерієм він запропонував користуватися для визначення переліку міст, де слід заснувати консульські установи. Питання організації торговельних зносин в умовах нестабільних відносин між Українською Державою і більшовицькою Росією відсувалися на дальшу перспективу. На внесенні до повноважень консулів питань, пов'язаних із сферою економіки і торгівлі, наполягали представники Міністерства торгу і промисловості.

Найбільше дискусій під час усіх нарад викликали питання фінансування консульських установ та встановлення тарифів на консульські послуги. Зокрема, думки членів комісії розділилися щодо запровадження двох рівнів консульських тарифів — для країн Європи і країн Азії. Перша група наполягала на уніфікації тарифів, мотивуючи свою позицію потребою якнайширшого розвитку торгівлі «молодої Української Держави»¹⁰². Підвищення оплати для країн Азії і Туреччини, де умови праці були значно складнішими, а відсоток прибутків нижчий, ніж у європейських країнах, на думку прихильників цієї позиції, могло спричинити до відмови від допомоги консулів і нашкодити веденню торговельних справ. Натомість друга

¹⁰⁰ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 54, арк. 18.

¹⁰¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 58, арк. 3.

¹⁰² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 54, арк. 38.

група членів комісії підтримувала думку В. Оренчука, який зауважував, що в країнах Азії складніше знайти перекладачів і це підвищує вартість консульської праці. Ці міркування стали визначальними для ухвали рішення про два рівні консульських тарифів. Туреччину було долучено до «позаєвропейських країн», а США — до європейських країн за умови, що справи вестимуться європейськими мовами¹⁰³.

Експериментальним шляхом розроблялася процедура сплати консульського мита. Раціональне рішення цієї проблеми знайшла Комісія для вироблення зразків консульського діловодства, утворена на базі Комітету консульських курсів при Українському науковому товаристві економістів. Йшлося про виготовлення спеціальних консульських марок для сплати мита, застосування яких унеможливило зловживання службовців, що приймали кошти. Міжвідомча нарада схвалила цю пропозицію, взявши до уваги, що використання консульських марок мало практичне обґрунтування, легко підтверджувало дійсну сплату та економило час і гарантувало за умови відмінності консульських марок від марок гербового збору малу ймовірність зловживань з боку службовців. Вирішено було випустити консульські марки вартістю в 1, 10, 20 карб. і 5, 10, 20, 25, 50 шагів¹⁰⁴. «Технічною стороною» було доручено зайнятися бухгалтерсько-господарському відділу МЗС¹⁰⁵.

У співпраці з Комітетом консульських курсів при УНТЕ, українськими представниками за кордоном та іноземними консулами в Києві відбувалося розроблення уніфікованих форм консульського діловодства. Аналізувався також досвід болгарських, німецьких, австро-угорських, бельгійських і швейцарських консульських установ. Залучалися пропозиції українських практиків. Загалом комісія виробила 10 зразків діловодних форм, надалі планувалося по мірі виникнення потреби розробляти нові¹⁰⁶. Зарубіжний досвід консульського діловодства використав зокрема генеральний комісар в Румунії та за сумісництвом — консул Корнелій Чоботаренко в проекті бланку українського паспорту. «Форму закордонної паспортної книжки» затвердили з урахуванням зауважень юридичного відділу МЗС «з тією непермінною умовою, щоб на першій сторінці книжки було

¹⁰³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 54, арк. 38.

¹⁰⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 53, арк. 9–9 зв.

¹⁰⁵ Там само, арк. 7.

¹⁰⁶ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 54, арк. 9.

означення, скільки має ця книжка всіх сторінок; бажано також було б, щоб місце для фотографії було на першій сторінці, бо тоді фотографія зразу кидалась би в очі»¹⁰⁷. На пропозицію А.П. Болобана комісія ухвалила рішення про розроблення форми секретного журналу для архіву¹⁰⁸ консульства.

У планах нормотворчої роботи міжвідомчої комісії вперше з'явилось розроблення положення про почесних консулів¹⁰⁹. Було підготовлено відповідний проект, однак про цю категорію консульських працівників у інших законопроектах, зокрема консульському статуті, не йшлося.

Для розроблення консульського статуту у вересні було створено окрему підкомісію, яку очолив В.Я. Оренчук. До її складу увійшли представник Міністерства торгу і промисловості А.П. Болобан, Міністерства юстиції — А.І. Сосунов, МЗС — Маслов. Підкомісія провела ґрунтовну роботу з вивчення всіх іноземних консульських статутів, які вдалося знайти з допомогою українських представників у іноземних державах та іноземних консулів у Києві. Детально аналізувалися зокрема російський, німецький, австро-угорський і швейцарський консульські статuti¹¹⁰. Кожен член комісії вивчав положення одного зі статутів, виходячи зі знання іноземних мов. Консульський статут Російської імперії 1894 р. вивчали А.П. Болобан і А.І. Сосунов, німецький консульський статут — Маслов, австро-угорський — В.Я. Оренчук. Зрештою було вирішено, що проект українського консульського статуту має містити три розділи (загальний; призначення і звільнення консульських представників; обов'язки консульських представників а) щодо торгівлі і мореплавства; б) щодо воєнних кораблів; в) щодо українських громадян; г) щодо третейських судів; д) нотаріальні; е) опікунські), а «все недостающе повинно бути взято із консульських статутів європейських держав»¹¹¹.

Один із проектів «Уставу о консульствах Української Держави» передбачав, що засновані Українською Державою за кордоном консульства матимуть статус державних установ, а їх співробітники —

¹⁰⁷ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 53, арк. 35.

¹⁰⁸ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 54, арк. 10 зв.

¹⁰⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 53, арк. 10 зв.

¹¹⁰ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 54, арк. 80.

¹¹¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 54, арк. 95 зв. ; у тексті протоколу слова «головним чином німецького» викреслено.

державних службовців. В службовій діяльності консули мали поєднувати свої безпосередні обов'язки з обов'язками торговельних представників і підпорядковуватися одночасно Міністерству закордонних справ та Міністерству торгу і промисловості, а в справах, що торкалися компетенції Міністерства фінансів та Міністерства судових справ, — цим міністерствам. Завдання щодо зносин уряду Української Держави з закордонними урядами, пов'язаними з питанням призначення осіб на посади консулів і віце-консулів належали до компетенції Міністерства закордонних справ.

Передбачалося звільнення консулів без їхньої згоди на вимогу міністра закордонних справ чи міністра торгу і промисловості, а передавання справи до суду щодо особи, яка є співробітником консульства, — на підставі розпорядження міністра закордонних справ¹¹². У державі перебування консульські установи підпорядковувалися відповідним посольствам Української Держави.

Консульства як закордонні установи Української Держави мали засновуватися відповідно до її міжнародних договорів із іноземними державами. Обіймати штатні посади в консульських установах надавалося право лише громадянам Української Держави. Для призначення на посаду в консульській установі претенденти мали скласти іспит за індивідуальною програмою перед комісією з представниками МЗС та Міністерства торгу і промисловості в її складі. Всім штатним працівникам консульських установ не дозволялося як обіймати жодної іншої посади у державних чи приватних установах, так і брати участь у правлінні товариств, що мали за мету отримання матеріальної вигоди. На посади консульських агентів могли призначатися місцеві мешканці країни акредитації.

Статті 6, 7, 10, 11, 12 «Уставу» визначали головну місію консульських установ, яка полягала в «охороні прав і інтересів громадян Української Держави в закордонних державах та виконання господарських та інших доручень Української Держави на території інших держав», «догляд за плаваючими під прапорами Української Держави торговельними кораблями в портах, котрі знаходяться в окрузі консульства і виказують всяку залежну від них допомогу», надання матеріальної допомоги українським громадянам із коштів Державної скарбниці та виконання нотаріальних функцій. Консульські дії, в тому числі щодо аварії, усунення і призначення шкіпера на торго-

¹¹² ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 699, арк. 1–4.

вельному судні, скасування договорів із командою судна і відносно керівництва на торговельних суднах мали ґрунтуватися на положеннях міжнародних договорів, звичаїв та законів закордонної держави, інструкцій українського уряду. На підставі особливих постанов Української Держави та міжнародних договорів у деяких державах Азії та Африки передбачалося делегування консульствам Української Держави судових функцій в межах їхньої компетенції в справах між українськими громадянами.

Керівництво консульською установою доручалося генеральному консулу, консулу, віце-консулу або консульському агенту. До обов'язків генерального консула належала також функція нагляду за діяльністю консулів, віце-консулів та консульських агентів. Генерального консула мав призначати на посаду гетьман за поданням МЗС. До обов'язків консула входила підготовка періодичних, а в надзвичайних випадках — термінових донесень про становище, всі зміни і значні події в усіх галузях народно-господарського життя за кордоном у межах консульського округу, а також міркування про шляхи розвитку економічних відносин із цією округою. Звіти мали скеровуватися до МЗС та Міністерства торгу і промисловості, копії — до відповідного посольства Української Держави та генеральному консулові, якщо автором донесення був консул, віце-консул чи консульський агент.

Ведення діловодства консульської установи належало до обов'язків секретаря. Контроль за цим напрямком роботи здійснював консул, який ніс персональну відповідальність за належну організацію документообігу. Призначення на посаду консулів та віце-консулів мало проводитися після погодження кандидатури з гетьманом наказом міністра закордонних справ, консульських агентів та секретарів — наказом міністра закордонних справ.

Однак цей проект не був одразу ухвалений, відтак робота над його удосконаленням продовжилася. 28 жовтня Рада Міністрів Української Держави ухвалила представлений МЗС законопроект про консульські штати, в якому п. 6 містив норму про те, що «всі суми, передбачені в штатах консульських установ, виплачуються в тій валюті, де консульство має осідок, по курсу визначеному розпорядженням Міністерства фінансів за погодженням із Міністерством торгу і промисловості та МЗС»¹¹³. У зв'язку з цим МЗС звернулося до Міністерства фінансів із проханням «негайно» визначити сталий курс

¹¹³ Історія української дипломатії. — С. 166.

карбованця для різних країн¹¹⁴. Брак чіткої інформації з цього питання надалі склав істотну проблему організації діяльності консульських установ за кордоном.

6 листопада було ухвалено Закон Української Держави «Про скасування закону 4 липня відносно закладу генеральних консульств і консульських агентств поза кордоном, про встановлення нових штатів консульських установ Української Держави, утворення консульських установ по різних краях та про асигнування в розпорядження Міністра Закордонних справ 832 766 крб. на утримання вище згаданих установ», який вступив у дію шляхом публікації в «Державному віснику» (№ 72) 19 листопада 1918 р. Новий закон запроваджував чотири типи консульських установ: генконсульства, консульства, віце-консульства та консульські агентства, про які йшлося в проектах Консульського статуту. Із асигнованих з цією метою в розпорядження міністра закордонних справ 832 776 крб. 676 109 крб. виділялося на утримання консульських установ із 1 вересня по 31 грудня 1918 р., а 56 667 крб. передбачалося на відрядження консульських працівників. Витрати на утримання консульства включали річну заробітну плату консула (5 клас) в розмірі 15 000 крб. та секретаря (6 клас) — 9 000 крб., одноразову виплату під час призначення в розмірі двомісячного окладу: 2 500 — консулові та 1500 — секретареві, на оплату оренди приміщення для консула та консульства — 10 000 на рік, одноразово на умеблювання канцелярії 4 000 та формування бібліотеки — 1000, а також на утримання службовців канцелярії, вартівників, кур'єрів, на канцелярські витрати — загалом 15 000 на рік¹¹⁵. Передбачалося, що при генеральних консульствах, консульствах та віце-консульствах Української Держави наказом міністра закордонних справ можуть призначатися радники з окремих питань без утримання. Міністру делегувалося також право призначати в особливо значних випадках віце-консулів на допомогу генеральним консулам та консулам поза затвердженими штатами. Встановлювалися ліміти спеціального фонду, з якого рішенням міністра закордонних справ на нагальні потреби могли видаватися суми: для генеральних консульств — 7 200 крб. на рік, для консульств — 5 000 крб., для віце-консульств — 3 000 крб., для консульських агентств — 2 500 крб. Під час відрядження передбачалися також добові (40 карбованців для служ-

¹¹⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 53, арк. 14.

¹¹⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 243, арк. 25.

бовців четвертого–п'ятого класу, 30 крб. для службовців шостого–сьомого класу, 24 крб. для службовців восьмого класу) та відшкодування витрат на проїзд (вартість залізничного квитка: для службовців до сьомого класу включно та члени їх родин — квитка першого класу; всіх інших службовців та членів їх родин — квитка другого класу: вартість квитка на пароплавах першого класу для всіх штатних службовців).

У поясненнях до законопроекту, ухвалених міжвідомчою нарадою від 6 листопада 1918 р., було викладено список європейських міст, де рекомендувалося заснувати консульства¹¹⁶.

Вже в листопаді було здійснено останні призначення консулів, розпочати роботу яким довелося в інших політичних умовах. Серед призначених були В. Оренчук та Й. Суховерський. Після від'їзду на місце призначення Йосипа Суховерського консульський відділ департаменту чужоземних зносин очолив 32-річний полковник Микола Шаповал¹¹⁷. У зв'язку з істотним збільшенням обсягу планових завдань відділу було запроваджено зміни в організації його роботи в частині визначення меж робочого часу. Зокрема набула систематичності «вечірня праця» — щоденно один співробітник працював у відділі від 3-ї до 8-ї години вечора. Передбачалося звільняти від денної праці такого співробітника о 1-й годині дня¹¹⁸. Ці зміни торкалися й графіку роботи дипломатичного відділу та кур'єрів.

Останню спробу завершити розроблення консульського статуту було зроблено напередодні зречення гетьманом П.П. Скоропадським влади — 11 грудня, коли його основний розробник В.Я. Оренчук уже виїхав у Мюнхен, щоб очолити там консульство Української Держави¹¹⁹. В тексті «Загального статуту для українських державних консулів» було враховано зауваження і пропозиції, висловлені представниками зацікавлених міністерств під час обговорення проекту документа¹²⁰. Вперше в статуті запроваджувалася норма, яка забороняла консулам одержати звання консула іноземної держави без «особ-

¹¹⁶ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 57, арк. 46–48.

¹¹⁷ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 50, арк. 45.

¹¹⁸ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 148, арк. 8.

¹¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 53, арк. 15.

¹²⁰ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 55, арк. 23.

ливого дозволу» міністра закордонних справ та брати пряму чи опосередковану участь у торговельних справах¹²¹.

Новою була вимога складання претендентами на такі посади іспитів перед спеціальною комісією при МЗС у складі представників міністерств закордонних справ, юстиції, фінансів, торгу та промисловості¹²². Відповідно до статуту, консули мали право виставляти на приміщеннях, де вони мешкатимуть, «щит з видом державного герба» та прапор. Із метою збереження документів консульського діловодства та архівів передбачалася процедура передавання документів, грошей та речей, залишених на збереження в консульстві, від попередника наступникові за описом у двох примірниках, підписаних обома сторонами. Один із описів мав залишатися в справах, інший — передаватися консулові, який залишав посаду¹²³.

Детально розглядалися в статуті обов'язки консула щодо військових суден Української Держави з покладанням на нього місії догляду за виконанням правил і постанов про «вживання українського прапора» та охорони прав та інтересів української торгівлі і мореплавства, контролю за дотриманням торговельних договорів аж до звернень у разі необхідності до місцевих урядів. Консулу надавалося право в разі особливого політичного становища держави, де він мав осідок, звертатися до начальника військової ескадри з «вимогою захисту українських підданих, життю і власності яких загрожує небезпека»¹²⁴. В розділі «Про обов'язки і права консула відносно українських громадян взагалі» декларувалися функції консула щодо видавання національних паспортів, матеріальної допомоги українським громадянам, вчинення нотаріальних дій тощо.

Однак основному «консульському закону» за доби Гетьманату не судилося отримати легітимність. Не розглядався і проект положення про почесних консулів. На схвалення Радою Міністрів безуспішно очікував також законопроект про асигнування 400 000 крб. на ліквідацію консульств у РСФРР та допомогу урядовцям цих консульств¹²⁵. Потребу в його прийнятті визнала міжвідомча комісія, останні засідання якої відбулося за участі консулів у Москві

¹²¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 55, арк. 24.

¹²² Там само, арк. 24.

¹²³ Там само, арк. 25.

¹²⁴ Там само, арк. 27.

¹²⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 53, арк. 110.

О. Кривцова та у Петрограді С. Веселовського, які повернулися до Києва в зв'язку з передчасним завершенням своєї місії¹²⁶.

15 грудня 1918 р. «вищий революційний орган» Директорії Український революційний комітет при Київському комітеті УСДРП сповістив українців про відновлення УНР і перехід влади до «Народного уряду республіканської Директорії». Того ж дня комісаром Українського революційного комітету по міністерству закордонних справ було призначено М.Г. Левитського¹²⁷, який очолював міністерство два дні.

Першим головою Ради міністрів і одночасно міністром закордонних справ доби Директорії став В.М. Чехівський (17 грудня 1918 р. — 10 лютого 1919 р.)¹²⁸. В наказі № 6 від 20 грудня 1918 р. він зафіксував факт «вступу в виконання обов'язків управляючого міністерством закордонних справ, перейнявши справи від Комисара при Міністерстві закордонних справ Миколи Левитського»¹²⁹. Призначення на посаду товариша міністра закордонних справ із 25 грудня 1918 р. отримав 3 січня 1919 р. В.М. Темницький, а невдовзі очолив міністерство. Від початку вересня до травня 1920 р. міністерством керував А.М. Ливицький, від 26 травня 1920 р. зовнішньополітичне відомство очолив А.В. Ніковський. Останній залишався на посаді в екзильному уряді за особистим проханням С.В. Петлюри, деякий час обіймаючи і посаду заступника голови Ради Народних Міністрів УНР, аж до 1922 р.¹³⁰

Мету зовнішньополітичної діяльності відновленої УНР Директорія визначила як забезпечення міжнародно-правового визнання й міжнародної підтримки в боротьбі проти більшовиків, вступу до ново-

¹²⁶ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 54, арк. 101.

¹²⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

¹²⁸ Впродовж 13 лютого — 9 квітня 1919 р. Міністерством закордонних справ керував К.А. Мацієвич, який передав керівну естафету В.М. Темницькому. Після звільнення В.М. Темницького, у вересні 1919 р. — травні 1920 р. керувати зовнішньополітичним відомством С.В. Петлюра доручив міністру юстиції А.М. Ливицькому за суміщенням посад, одночасно залишивши за ним відповідальність і за сферу юстиції¹²⁸. Від 26 травня 1920 р. Міністерство закордонних справ очолив А.В. Ніковський. Останній залишався на посаді в екзильному уряді на особисте прохання С.В. Петлюри, обіймаючи і посаду заступника голови Ради Народних Міністрів аж до 1922 р. Деякий час у 1921 р. керуючим МЗС був князь І.С. Токаржевський-Карашевич.

¹²⁹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 1, арк. 5.

¹³⁰ Див.: *Табачник Д. В.* Історія української дипломатії в особах. — С. 290–294.

створеної міжнародної структури безпеки та співробітництва — Ліги Націй, легалізацію оновленої лінії державних кордонів, налагодження взаємовигідної співпраці з суміжними і географічно близькими державами, формування регіонального військово-політичного та економічного блоку.

Завдання щодо здійснення «всіх політичних зносин уряду УНР з іноземними урядами та інституціями міжнародного характеру» покладалися на МЗС. До його функцій належали серед інших охорона інтересів УНР за кордоном, захист законних прав іноземців в Україні, регулювання контактів між Патріархами та Українською Православною Церквою¹³¹. Організаційна структура МЗС на першому етапі доби Директорії УНР помітних змін не зазнала. Вона включала керівництво (міністр, два заступники, 4 радники, урядовці для особливих доручень), раду міністерства (заступники міністра, керівники підрозділів, 5 призначених міністром членів), історичний комітет, канцелярію міністра, загальний департамент (відділи: особового складу та загальних справ, бухгалтерсько-господарський, юридичний, архівний), департамент чужоземних справ (відділи: дипломатичний, консульський). В консульському відділі під керівництвом Михайла Шкільняка працювало всього дві особи: перекладач Феофан Глінський та помічник діловода Юрій Гречко¹³². Брак співробітників і великі обсяги роботи зумовили продовження практики застосування понаднормового часу праці. Відповідними наказами по МЗС співробітники консульського відділу зобов'язувалися працювати щоденно по 2–4 години «позаурядово»¹³³.

1 червня 1920 р. відділ очолив випускник Консульських курсів при УНТЕ у Києві, педагог і архівіст, Віктор Садовський¹³⁴, а з 25 липня 1921 р. — випускник духовної семінарії і слухач юридичного курсу Московського міського народного університету імені О.Л. Шанявського, старший діловод консульського відділу Петро Сікора¹³⁵. Він мав достатній досвід у сфері організації діловодства (у Міністерстві внутрішніх справ УНР працював на посаді віце-директора канцелярії (1917, грудень — 1918, квітень) та роботи в дипломатичній

¹³¹ Декретом Директорії від 1 січня 1919 р. Українська Православна Церква отримала автокефалію.

¹³² ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 1, арк. 44.

¹³³ Там само.

¹³⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 402, арк. 17.

¹³⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 183, арк. 205.

установі (на посаді старшого урядовця і секретаря Посольства УНР у Болгарії (1918, липень — 1920, квітень), до МЗС був відкомандирований за скороченням штату посольства і працював діловодом дипломатичного відділу¹³⁶. На посаду керівника консульського відділу П. Сікору рекомендував віце-директор Департаменту чужоземних справ П. Дяків, високо цінуючи його «велику продуктивність праці, зразкову солідність і точність виконуваних обов'язків»¹³⁷.

Проте законотворча робота в цей час значно загальмувалася. Нові проекти консульських статутів не розроблялися, старі було відкладено, в силі все ще залишалися нормативні документи в сфері консульської служби Російської імперії.

Лише під час перебування Директорії в Кам'янці-Подільському керівник зовнішньополітичного відомства А.М. Лівичський дійшов висновку, «що організація МЗС не доцільна, а поділ праці не практичний» і доручив урядовцеві з особливих доручень Роману Жуківському вивчити європейський досвід функціонування зовнішньополітичних відомств, зокрема ознайомитися з організацією відповідного міністерства Речі Посполитої та подати проект реорганізації МЗС УНР, «відповідаючий потребам хвилі та духові часу»¹³⁸. В розробленому в травні 1920 р. Р. Жуківським проектом передбачалася помірна реорганізація з коригуванням структури.

До загального департаменту пропонувалося із департаменту чужоземних зносин вичленити консульський відділ на підставі того, листування з консулами, акредитованими в зарубіжних країнах, організовує особиста канцелярія міністра та тісним зв'язком діяльності консульського відділу з юрисконсультським, який мав замінити юридичний.

Нова структура департаменту мала включати, крім консульського, відділи: персональний, касовий, господарчий, юрисконсультський та архівний. Департамент чужоземних справ (або дипломатично-політичний, або політичний), за проектом Р. Жуківського, мав дві секції: дипломатичну і пресову. Дипломатична секція поділялася на відділи: «1) романський (Франція, Італія, Португалія, Бельгія) і колонії тих же держав; 2) англо-сакський (Англія з домініями, Америка з углядженням її спеціальних інтересів на Далекому Сході,

¹³⁶ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 402, арк. 99.

¹³⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 183, арк. 220.

¹³⁸ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 50, арк. 234.

полуднева Африка і середня); 3) Центральних держав: Німеччина, Швейцарія, Австрія, Угорщина, Румунія, Нідерланди, Данія, Норвегія, Швеція); 4) Східних держав, себ то держав, поставших на розвалі Росії (Росії, Польщі, Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Кубані, Азербайджану, Грузії); 5) Балканський (Юго-Славія, Туреччина, разом з тими новими державами, які версальським та сен-жерменським трактатом виділені з Туреччини, Персія); 6) Далекого сходу (Азія, крім Держав, які зістали злучені до Балканського відділу)»¹³⁹. Передбачалося, що посади керівників відділів консульського, юрисконсультського, архівного, дипломатичної секції департаменту чужоземних справ мають очолювати особи з вищою юридичною освітою. Від претендентів на посади керівників закордонних представництв вимагалася фахова освіта. Однак проект як такий, що не містив принципових змін, був непереконливо з точки зору керівництва МЗС аргументованим, не знайшов підтримки зовнішньополітичного відомства і реалізації.

Ухвалення Закону «Про громадянство Української Народної Республіки» 15 листопада 1921 р., коли дипломатичні та консульські представництва УНР системно припиняли свою діяльність, а уряд УНР перебував за її межами, мало швидше символічне значення. Потребу підготовки закону про громадянство ініціювало Міністерство внутрішніх справ УНР у січні 1921 р., вказуючи на небезпеку повного зросійщення українців. За основу було взято текст «гетьманського» закону, який, на думку багатьох причетних до цієї законодавчої ініціативи, не потребував кардинальних змін. Важливою нормою була заборона на прийняття підданства інших держав. Відповідальність за таку правову дію визначалася карними законами УНР¹⁴⁰. Громадянство УНР розглядалося як «державоуправна належність людини до УНР, що надає їй права та обов'язки українського громадянства»¹⁴¹. Воно могло набуватися через народження, через шлюб із іноземцем, усиновлення та натуралізацію. Критерієм надання українського громадянства іноземцям визначалися «значні послуги УНР»¹⁴². Підтвердженням факту прийняття українського громадянства було складання присяги або клятви (для осіб, які не хотіли з якихось

¹³⁹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 183, арк. 234.

¹⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 4, спр. 96, арк. 18.

¹⁴¹ Там само, арк. 10.

¹⁴² Там само, арк. 13.

причин складати присягу). Для християн було складено спеціальний текст присяги. Щодо відмови від громадянства запроваджувалася норма, що забороняла особам, які позбавилися громадянства до 17 років, приїхати в Україну і поселитися там до виповнення їм 45 років. Закон містив загалом 22 статті, остання з яких скасовувала чинність Закону «Про громадянство Української Держави» від 2 липня 1918 р.

Деякі напрями нормотворчої роботи зумовлювалися потребами українців, які мешкали за кордоном, та ініціювалися консулами. Найбільше ініціатив, пов'язаних із практичними питаннями консульської діяльності, висував В. Оренчук. За його запитом було створено, зокрема, міжвідомчу комісію щодо вирішення питання про легітимність розлучень, наданих за кордоном православним священиком. Оскільки згідно з чинним законом вінчання та розлучення належало виключно до компетенції духовних судів в Україні, але ці функції за кордоном не було визначено, В. Оренчук порушив питання про необхідність розроблення закону про розлучення. Через неунормованість цього питання консульство не могло позитивно завершити провадження однієї справи про розлучення понад три роки. «Витворюється страшенний хаос, котрому треба зарадити, — зазначав консул. — В такому безвихідному становищі знаходяться зараз тільки українські громадяне. Росіяне з огляду на офіційне визнання большевицького уряду Німеччиною, будуть могли вінчатись і розводитись згідно більшовицьким законам, які само собою розуміється, будуть визнаватись німецькою владою. Було б дуже бажаним виповнити закон хоч тимчасовою новелею аж до менту остаточного вирішення справ»¹⁴³. Проект закону «Про підсудність справ про шлюбні розводи подружжя, що належать до українського громадянства і постійно живуть в західньо-європейських державах» було підготовлено після численних консультацій із відповідними міністерствами лише в грудні 1921 р.¹⁴⁴

Водночас залишилося не вирішеним питання про консульські тарифи, через що консули, які зберегли свої установи в надзвичайно складних умовах, змушені були шукати вихід самотужки. Офіційно чинним залишалися тарифи, ухвалені ще за Російської імперії. Ініціативи в цьому напрямі демонстрував голова Надзвичайної дип-

¹⁴³ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 556, арк. 9.

¹⁴⁴ Там само.

ломатичної місії УНР в Румунії К.А. Мацієвич. У складі місії в Бухаресті та в її представництві в Чернівцях проводилась активна консульська діяльність. 14 грудня 1920 р. К.А. Мацієвич доручив зв'язковому старшині в Чернівцях Євгену Луговому тимчасово виконувати обов'язки консульського представника НДМ УНР в Румунії та проводити працю щодо захисту інтересів українських громадян, опіки над військовополоненими, організації відправлення їх на батьківщину¹⁴⁵. За два місяці по тому Є. Луговий отримав вказівки щодо зміни в системі видавання паспортів. Йому доручалося документи і прохання про надання громадянства, а також підтвердження про сплату консульського мита надсилати поштою; зібрані кошти фіксувати в касовій книзі; на всіх паспортах напрямок подорожі не вказувати, робити лише запис «вільно на перебування за кордоном»¹⁴⁶.

У зв'язку з утратою державної території УНР організаційні та правові проблеми консульської служби помітно загострилися. В проекті Статуту МЗС, до розроблення якого долучився призначений у квітні 1922 р. керівником («керуючим» — не «міністром») Міністерства закордонних справ УНР в екзилі О.О. Ейхельман, указувалося, що діяльність консульств УНР за кордоном унормовується окремим консульським статутом¹⁴⁷. Пріоритетні завдання МЗС еміграційного уряду О.О. Ейхельман як правник і досвідчений державний службовець убачав насамперед у консульських функціях та ефективній взаємодії з зацікавленими представниками іноземних держав. Новий проект такого статуту не мав зв'язку з напрацюваннями попередників, але містив загальні норми діяльності українських консульських установ в нових умовах. Попри складність ситуації, в якій опинилися консульства, проект передбачав здійснення українськими консулами усіх традиційних функцій: заступництво щодо українських громадян у країні перебування, забезпечення належного сприяння їхнім потребам з боку держави, захист їхніх прав перед державними органами країни перебування; сприяння організації зовнішньої торгівлі УНР на іноземних ринках; сприяння торговельному флоту УНР, нагляд за торговельними судами УНР в іноземних портах, виконання господарських доручень у іноземних портах українського військового флоту; нагляд за виконанням іноземною державою у консульських округах

¹⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 161, арк. 6 зв.

¹⁴⁶ Там само, арк. 8.

¹⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 3882, оп. 1, спр. 4, арк. 72.

договірних зобов'язань; інформування уряду УНР про всі галузі економічного і культурного життя консульського округу; виконання інших доручень уряду¹⁴⁸. Керівники консульств призначалися в званні генерального консула, консула, віце-консула або консульського агента. На території іноземних держав вони повинні були здійснювати службові функції відповідно до угод, укладених УНР із цими державами, законів цих держав та їх традицій і звичаїв, обов'язкових для іноземних консульств, якщо з цих норм не зроблено винятків для консульств УНР.

Загальні засади діяльності консульських установ мали регулюватися законами, а окремі напрями й деталі — інструкціями, розробленими МЗС та узгодженими з відповідними відомствами.

Проект визначав алгоритм створення відділень консульств, призначення та звільнення консулів, їх переміщення з одного міста в інше. Право подавати пропозиції з цих питань мали Міністерство закордонних справ та Міністерство народного господарства, схвалювати — Рада Міністрів, а затверджувати — Голова Директорії УНР. Для завершення процедури вимагалася згода відповідних органів іноземної держави. Виняток складала лише процедура призначення керівника консульства у званні консульського агента, який міг бути призначений одноосібно міністром закордонних справ. Порядок призначення іншого персоналу встановлювався Радою Міністрів за поданням міністрів закордонних справ та народного господарства¹⁴⁹.

Кошти на утримання консульств призначалися шляхом ухвалення законопроектів. Новою була норма про можливість за спільним погодженням МЗС та іншого профільного відомства, незважаючи на ранг керівника консульства, здійснення виїмок у точно встановлених консульствах.

На території закордонної держави консульства підпорядковувалися дипломатичним місіям УНР при уряді цієї держави, а їх керівники зобов'язувалися виконувати всі законні вимоги голови місії.

Певний вплив на розроблення правових засад організації консульської служби мали рішення наради послів і голів дипломатичних місій УНР у Відні 18–20 серпня 1920 р. та ініціатива керуючого МЗС І.С. Токаржевського-Карашевича щодо створення інституту почесних консулів. Нормативне обґрунтування такої ініціативи містила Індиві-

¹⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 3882, оп. 1, спр. 4, арк. 79.

¹⁴⁹ Там само, арк. 79 зв.

дуальна інструкція почесного консула, розроблена консульським відділом департаменту чужоземних справ МЗС УНР 18 травня 1923 р.¹⁵⁰. Цей документ став останнім серед низки підготовлених і переважно не ухвалених законопроектів, що склали правові засади формування української консульської служби.

Загалом упродовж 1917–1923 р. було розроблено низку проектів законів і підзаконних актів, інших нормативних документів та проведено організаційні заходи щодо створення української консульської служби. Найбільша заслуга в цій сфері належить В. Оренчуку, який в історії дипломатичної та консульської служби залишився «бійцем невидимого фронту». Його зусиллями рівень нормотворчої роботи відповідав світовому, а розроблені законопроекти враховували всі деталі діяльності консульських установ. У процесі розроблення організаційних та правових засад консульської служби було отримано цінний досвід нормотворчої роботи, вартий уваги сучасників.

2.2. Вирішення проблеми кадрів: заснування спеціальних навчальних закладів у сфері консульської служби

Українська консульська служба, що народжувалася як держаний інститут у буремні революційні роки, потребувала кваліфікованих фахівців не лише для відповідних підрозділів центрального апарату зовнішньополітичного відомства, але й для консульських установ. Відтак уже з перших днів діяльності Генерального секретаріату міжнародних справ УНР у новій якості як Генерального секретаріату справ міжнародних постало питання про започаткування цілеспрямованої підготовки майбутніх консулів.

Спершу зовнішньополітичне відомство попри нагальну потребу не мало можливості організувати теоретичну підготовку претендентів на консульські посади. На заваді започаткуванню спеціальної освіти працівників новостворюваної консульської служби ставали як об'єктивні

¹⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 3, спр. 45, арк. 6–8.

причини (брак висококваліфікованих викладачів, компетентних у сфері консульських зносин, та матеріальних ресурсів), зумовлені новизною поставленої проблеми, так і причинами непереборної сили, незалежними від волі виконавців (наступ більшовиків на Київ і тимчасовий переїзд у зв'язку з цим уряду в Житомир). Така можливість виникла після повернення Центральної Ради до Києва, в березні 1918 р.

У співпраці з Генеральним секретарством торгу та промисловості УНР і Українським науковим товариством економістів¹⁵¹ МЗС УНР зробило перші кроки до організації навчального закладу в сфері консульської служби. Для реалізації ідеї започаткування спеціальної підготовки майбутніх консулів важливе значення мало те, що в лютому 1918 р. генеральним секретарем торгу і промисловості було призначено вченого-металознавця, директора департаменту промисловості Генерального Секретаріату УНР, члена фінансової комісії Малої Ради від фракції УПСР в Українській Центральній Раді, І.А. Феценко-Чопівського¹⁵². Вчений поєднував державну і громадську діяльність із науковою роботою, працюючи в цей час за дорученням Голови Центральної Ради М.С. Грушевського над працями «Природні багатства України» та «Сільськогосподарські промисли», які згодом склали основу перших економічних україномовних видань: «Економічні нариси і природні багатства та велика промисловість» та «Економічна географія України».

Ініціатива започаткування професійної підготовки майбутніх співробітників консульської служби належала видатному економісту й

¹⁵¹ В документах зустрічаються інші назви: Українське товариство економістів, Товариство українських економістів.

¹⁵² Феценко-Чопівський Іван Адріанович (1884–1952) – державний і громадський діяч, дипломат, учений в галузі металознавства та фізичної хімії, член-кореспондент Польської Академії наук. Автор понад 140 наук. праць з проблем дифузії, хіміко-термічної та термічної обробки, опублікованих різними мовами. Автор концепції сполучення пластичної деформації з термічною обробкою металів, праць «Сільськогосподарські промисли України» (1918), «Економічна географія України» (1919), «Металознавство» (3 т., 1930–1936). Гласний Київської міської думи, член шкільно-освітньої і театральної комісії. Директор департаменту промисловості Генерального секретаріату УНР (з червня 1917 р.), Генеральний секретар торгу та промисловості УНР (з лютого 1918 р.), Міністр народного господарства (1918–1919). Співробітник НДМ УНР у Румунії (1919). Видатний державний діяч у еміграції. Репресований радянською владою.

громадському діячеві проф. М.І. Туган-Барановському¹⁵³, який влітку 1917 р. приїхав у Київ із Петербурга, й кілька місяців (серпень–листопад) очолював Генеральне секретарство фінансів. Водночас він активно займався науковою й громадською діяльністю: брав участь у створенні Української академії наук (УАН) та організації її соціально-економічного відділу, увійшов до першого основного складу УАН (його було обрано академіком за спеціальністю «теоретична економія»); ініціював створення наукових інститутів та навчальних закладів у сфері економіки та демографії. Очолюване вченим Українське наукове товариство економістів (УНТЕ)¹⁵⁴ забезпечило інтелектуальні ресурси для започаткування консульської освіти. Серед засновників УНТЕ був і знаний економіст, державний і громадський діяч, член Малої Ради УЦР Микола Стасюк, на той час — генеральний секретар харчових справ, автор праць: «Автономія і розвиток продукційних сил на Україні» (1908), «Економічні відносини України з Великоросією і Польщею» (1911), «Еміграція та її значення в економічному житті України» (1912).

Вже у березні 1918 р. було досягнуто домовленості про заснування при УНТЕ Консульських курсів, покликаних у стислий термін дати необхідні фахові знання тим, хто невдовзі мав обстоювати економічні інтереси молодой незалежної держави на міжнародній арені та захи-

¹⁵³ Туган-Барановський Михайло Іванович (1860–1919) — український державний діяч, учений-економіст, педагог вищої школи, автор праць з теорії вартості, розподілу суспільного доходу, історії господарського розвитку та кооперативних засад господарської діяльності. Магістр політичної економії (праця «Промислові кризи у сучасній Англії, їхні причини та вплив на народне життя» захищена в Московському університеті, 1894). Член Вільного економічного товариства (1895, з 1896 — голова). Приват-доцент Петербурзького університету, 1899 р. звільнений за вільнодумство. Доктор економіки (праця «Русская фабрика в прошлом и настоящем, захищена в Московському університеті», 1899). У 1901–1905 рр. перебував на Полтавщині. З 1905 р. викладав у вишах Петербурга і в народному університеті ім. А.Л. Шанявського у Москві, написав фундаментальну працю «Основи кооперації» (1917). В Києві з літа 1917 р., Генеральний секретар фінансів УНР (1917 р., серпень–листопад), голова Українського товариства економістів, брав участь у створенні УАН (28 (15) листопада 1918 р. очолив відділ соціальних наук) і в заснуванні Українського державного університету в Києві (був деканом юридичного факультету), ініціював створення Інституту з вивчення економічної кон'юнктури та народного господарства (1918–1922), Демографічного інституту. В січні 1919 р. призначений до НДМ УНР у Парижі.

¹⁵⁴ Концепція діяльності Консульських курсів розроблялася на першому етапі без участі зовнішньополітичного відомства.

щати права українських громадян у зарубіжних країнах. Курс навчання передбачався двомісячний, а вимоги до освіти претендентів були досить високі: «знати українську мову і яку-небудь чужоземну, мати вищу юридичну або економічну освіту¹⁵⁵». У зв'язку з браком підручників для навчання фахівців такого профілю планувалося заснувати друкований орган УНТЕ, науковий фаховий часопис — «Вісник Українського товариства економістів», щоб «дати слухачам змогу користуватися всім тим, що в сучасний момент здобуто науково з обсягу економіки та політичної економії і тим самим заповнити велику потребу в наукових підручниках¹⁵⁶».

20 березня 1918 р. Редакційна комісія при УНТЕ в складі М. Стасюка, Ф. Задорожного, М. Ясинського та М. Величковського ухвалила «програму» майбутнього часопису. У «Віснику» передбачалося публікувати статті, присвячені теоретичним питанням політичної економії; економіці промисловості та сільського господарства України, економіці зовнішньої і внутрішньої торгівлі; фінансовим питанням (бюджет, кредит, банки, біржі); висвітлювати заходи до розвитку нових галузей промисловості, новини кооперації; розглядати питання економічної географії і статистики України, економічної історії, робітничої міграції, економічної освіти, страхової справи; подавати новини економічного законодавства, огляди економічного життя України, економічну хроніку, а також бібліографію, інформацію з життя товариства, оголошення та біржові бюлетені¹⁵⁷. Всього на видання друкованого органу, за підрахунками комісії, потребувалося 27 200 крб.¹⁵⁸

Деяко меншу суму — 24 000 крб. — Рада Народних Міністрів УНР виділила 8 квітня 1918 р. Українському науковому товариству економістів для організації консульських курсів. Завдяки державному фінансуванню і наполегливості організаторів курси було невдовзі відкрито. Та й зацікавлених отримати консульські посади виявилось достатньо. Прийом заяв для вступу на курси розпочався одночасно в МЗС та в Міністерстві торгу і промисловості. З метою організації набору слухачів було створено за керівництвом Федора Задорожного Комітет Консульських курсів — «адміністративно-господарський

¹⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 17. арк. 32.

¹⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 46. арк. 22.

¹⁵⁷ Там само. арк. 23–24.

¹⁵⁸ Там само.

орган Курсів»¹⁵⁹, до складу якого увійшли представники цих міністерств та УНТЕ. Комітет розробив навчальний план, ключовими складниками якого були питання економіки, права, діловодства та іноземних мов. Лекційний курс передбачав 240 лекцій з таких дисциплін: загальне міжнародне право, право міжнародних відносин і договори, економічна політика України, економічна географія Правобережної України, економічна географія Лівобережної України, нотаріальне право, економіка торгівлі, економіка промисловості, економіка транспорту; банки, кредит; валюта, гроші; сільськогосподарська політика, тарифна система і техніка, міжнародна санітарія, кооперативна політика, українська мова, іноземні мови, консульське діловодство.

Колектив викладачів склали знані фахівці в сфері економіки, статистики, права, мовознавства — професори та приват-доценти Київського університету (Університету св. Володимира) й Київського комерційного інституту (ККІ), співробітники зовнішньополітичного та інших профільних відомств, іноземні консули в Києві. Міжнародне право мав викладати проф. Оттон Ейхельман; дисципліну з назвою «економія торгу» та статистику — професор Костянтин Воблій — на той час ректор Київського комерційного інституту, донедавна — декан його економічного відділення один із ініціаторів створення в Києві на початку 1900-х рр. Товариства економістів, керівник економічного семінарія в ККІ, автор навчальних посібників «Статистика. Посібник до лекцій», «Політична економія», «Засади економіки страхування» (рос. мовою). Економічну політику України, економічну географію Лівобережної України та економію промисловості дав згоду викладати авторитетний вчений-економіст Сергій Остапенко¹⁶⁰, на той час приват-доцент ККІ. Викладачем економічної географії Правобереж-

¹⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 53, арк. 21.

¹⁶⁰ Остапенко Сергій Степанович (1881–1937) — український економіст, державний діяч, Голова РНМ УНР (лютий–квітень 1919). Випускник (1913) та приват-доцент ККІ (1917). 1921 р. притягався до суду як колишній есер, був засуджений до 5 р. таборів, але «враховуючи наукову цінність» ученого, міру покарання замінили роботою за спеціальністю, працював професором КІНГу та редагував науково-політичний журнал. 1931 р. знову був заарештований, загинув у таборах. Див.: Удостоєна премії Київського комерційного // Економіст. — 2009. — № 28-30; Враховуючи наукову цінність // Економіст. — 2011. — № 22-25.

ної України було затверджено Андрія Ярошенка¹⁶¹, викладача статистики та економіки ККІ. Викладати економію транспорту готувався авторитетний учений у галузі фінансового права професор, декан економічного факультету ККІ Петро Кованько¹⁶², автор праць «Главнейшие реформы, проведенные Н.Х. Бунге в финансовой системе России. Опыт критической оценки деятельности Н.Х. Бунге как министра финансов (1881–1887 гг.)» (К., 1901), «Содержание и сущность бюджетного права» (К., 1910), «Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения. (Выкупная операция: 1861–1907 гг.)» (К., 1914) та ін. Відомий учений-економіст, професор ККІ Леонід Яснопольський¹⁶³, автор праць із питань фінансів і кре-

¹⁶¹ Ярошенко Андрій Іванович (1875–1941) – український статистик і фахівець з економічної географії. Уродженець Вінничини. Навчався в Московському університеті, закінчив історико-філологічний факультет Університету св. Володимира (1902). Викладав статистику та економічну географію на Київських вищих комерційних курсах (1908), в ККІ (1909), член Постійної комісії для виучування природних багатств України при Фізико-математичному відділі Української Академії наук (1919). Співробітник Подільського губплану (1922–1924), Київського губплану (1924–1928), викладач КІНГУ. Співпрацював із ВУАН як науковий співробітник соціально-економічного відділу Інституту української наукової мови ВУАН (1928) та керівник Комісії для виучування продукційних сил України при ВУАН (1929). Співробітник Всесоюзного державного науково-дослідного інституту махоркознавства (1931–1934), Всеукраїнського державного інституту соціалістичної охорони здоров'я (1934), старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту географії (1940–1941). Автор праць «Нариси економічного життя України», «Нариси хуторянського господарства Київщини» та ін. Див.: *Лисоченко І.Д. Ярошевич Андрій Іванович // Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. – К., 2002. – С. 646–650; Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, 1918–1941. – К., 1998. – С. 226.*

¹⁶² Кованько (Кованько-Кованьківський) Петро Леонідович (1876–1959) – український вчений у галузі фінансів і фінансового права, випускник юридичного факультету Університету св. Володимира (1899). Викладав право в Київській жіночій торговельній школі (з 1900), Київському жіночому комерційному училищі (з 1904). Від 1910 р. приват-доцент Університету св. Володимира, екстраординарний професор кафедри прикладної економіки та декан економічного факультету ККІ (1917–1919), професор Університету св. Володимира (з 1919). В 1920-х роках працював на різних посадах у КІНГУ; був членом Комісії для виучування фінансових та банківських питань ВУАН (1926–1928). Під час другої світової війни емігрував до Мюнхена, працював в Інституті з вивчення СРСР, дійсний член УВАН у Канаді.

¹⁶³ Яснопольський Леонід Миколайович (1873–1957) – учений-економіст, професор, академік АН УРСР (1925). Автор понад 100 наук. праць у галузі фінансів та кредиту, банківської справи, економ. історії, економ. географії, соціології та

диту, банківської справи, економічної історії та економічної географії, соціології та соціальної статистики, планувався як викладач курсу «Валюта, гроші». Курс української мови для консулів розробив приват-доцент Університету св. Володимира — Іван Огієнко. Майбутній глава Української Греко-Православної Церкви у Канаді, митрополит Іларіон від 1915 р. працював приват-доцентом кафедри української мови й літератури Університету св. Володимира, викладав у Київському комерційному інституті, зі створенням Українського народного університету влітку 1917 р. читав там історію української мови. Навчати питанням міжнародної санітарії мав приват-доцент та завідувач кабінету гігієни ККІ Овсентій Корчак-Чепурківський, видатний учений у галузі епідеміології, санітарної статистики і соціальної гігієни, колишній приват-доцент і професор гігієни Університету св. Володимира, майбутній міністр народного здоров'я УНР, академік та секретар президії ВУАН. Генеральний секретар земельних справ УНР, кооператор і учений-економіст Борис Мартос¹⁶⁴ планувався викладачем курсу «Кооперативна політика». Зважаючи на брак досвідчених фахівців із консульського діловодства готувати майбутніх українських консулів у цій сфері запросили іспанського консула в Києві, наймолодшого і найактивнішого представника консульського корпусу нейтральних держав, 33-річного Стеліо Василиаді. Таким чином, професорсько-викладацький склад створюваного для підготовки кадрів для консульських установ формувалася із найавтори-

соціальної статистики. Працював у ККІ (згодом — КІНГ) у 1909–1930 рр. (приват. доц., професор) читав лекції та завідував семінарієм економічних та фінансових наук, а також очолював бібліотечну комісію.

¹⁶⁴ Мартос Борис Миколайович (1879–1977) — український громадсько-політичний діяч, учений-економіст, кооператор і педагог вищої школи. За доби Центральної Ради — член Малої Ради, генеральний секретар земельних справ УНР. Після приходу до влади П. Скоропадського очолював управу Українського кооперативного комітету, викладав у ККІ, був одним із засновників Кооперативного інституту ім. М. Туган-Барановського у Києві. За доби Директорії — міністр продовольчих справ в уряді В. Чехівського; Голова Ради Народних Міністрів УНР (9 квітня — 27 серпня 1919 р.). З 1920 р. на еміграції. Був одним із організаторів та професором Української господарської академії в Подєбрадах (з 1924 р.), директором Українського технічно-господарського інституту (1936–1938), засновником і ректором Української вищої школи економіки у Мюнхені (1945–1949) та Українського господарського інституту (1949–1954), працював у Інституті вивчення СРСР (1954–1958). Від 1958 р. жив у США, співпрацював із УВАН та НТШ. Автор праць: «Теорія кооперації» (1924), «Кооперативна ревізія» (1927) та ін.

тетніших фахівців. Певну проблему створювало лише те, що курси засновувалися при громадській установі, яка не мала права видавати слухачам по завершенню навчання посвідчення державного зразка.

До середини квітня 1918 р. комітет отримав заяви від 75 осіб, котрі мали відповідну освіту і знання мов. Прийом на курси передбачався без іспитів, шляхом перевірки документів та співбесіди українською мовою. Для першого набору вона відбулася 17 квітня 1918 р. у приміщенні Міністерства торгу і промисловості¹⁶⁵ на вулиці Столипінській, 55-б¹⁶⁶. За результатами співбесід претендентів було розподілено на три групи: дійсні слухачі — 28 осіб; вільні слухачі — 4 особи; кандидати на слухачі — 39 осіб. Категорію вільних слухачів склали співробітники різних міністерств, які потребували кваліфікованих фахівців у сфері зовнішніх зносин. Від МЗС рекомендацію на навчання отримала Надія Суровцева. Дехто з першого набору дійсних слухачів згодом поповнив штат міністерства або консульських установ. Так, Віктор Садовський невдовзі очолив консульський відділ МЗС, Роман Громницький отримав призначення на посаду секретаря українського консульства в Мюнхені¹⁶⁷, Володимир Суховецький, який володів турецькою, французькою, німецькою та англійською мовами, потрапив до штату Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині¹⁶⁸. Навчалися на курсах і особи, які здобули ім'я в інших, переважно — гуманітарних — сферах. Йдеться, наприклад, про філолога-класика, невдовзі — директора Київського археологічного інституту Сергія Дложевського.

Навчання на консульських курсах розпочалося 20 квітня 1918 р. і мало тривати 10 тижнів замість попередньо планованих 2 місяців, однак завершити його за доби Центральної Ради в УНР не довелося.

З огляду на відсутність в Україні «вищої школи, яка б підготувляла би консулів до виконання обов'язків економічно-адміністративних представників Держави»¹⁶⁹ обговорювалося питання створення Консульського інституту «як вищої наукової школи з однорічним курсом»¹⁷⁰. Та через брак часу для створення інституту в

¹⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 14, арк. 16.

¹⁶⁶ Нині — вул. Олеся Гончара, будинок Інституту геологічних наук НАН України.

¹⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 14, арк. 16.

¹⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 22, арк. 62.

¹⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 53, арк. 21.

¹⁷⁰ Там само, арк. 21.

зв'язку з очікуваним виїздом перших співробітників консульських установ на місце призначення вирішено було продовжити діяльність Консульських курсів за розробленою раніше програмою для підготовки кандидатів на консульські посади, щоб ознайомити їх із обов'язками та дати найнеобхідніші в практичній діяльності знання.

Список кандидатів на консульські курси дає підстави поставити під сумнів усталену думку щодо браку освічених кадрів для дипломатичної роботи на зорі діяльності зовнішньополітичного відомства. Серед 99 слухачів нового набору 63 особи мали намір підготуватися саме до консульської праці. Всі вони володіли двома-трьома мовами, крім української і російської, отримали вищу освіту в українських і зарубіжних університетах, і мріяли працювати в закордонних установах. Так, наприклад, Веніамін Віревський закінчив юридичний факультет Одеського університету зі ступенем кандидата прав, знав німецьку, французьку мову¹⁷¹, Володимир Розумович був студентом Київської академії, вільно володів німецькою, польською, російською мовами; Іван Спарис закінчив три вищі школи (в тому числі факультет східних мов), досконало володів турецькою, новогрецькою, французькою мовами; Федір Дитрих закінчив школу при комерційному відділі в Петрограді, володів німецькою, англійською, трохи — французькою¹⁷². Достатні можливості для вибору кандидатур майбутніх консулів підтверджували й численні заяви претендентів на посади в підрозділах МЗС. Серед осіб, які подали ці заяви відповідно до оголошення МЗС про набір у штат співробітників, можна виокремити п'ять категорій: 1) випускниці інститутів шляхетних дівчат із знанням французької, англійської і німецької мов та володінням друкарськими навичками; 2) випускники юридичних, історичних, історико-філологічних та філологічних факультетів зарубіжних університетів зі знанням 3–7 іноземних мов; 3) державні службовці або військовики, що втратили роботу, з досвідом роботи в сфері зовнішніх зносин та знанням іноземних мов; 4) представники шляхетних родів, які знали мови та володіли питаннями етикету в силу свого виховання; 5) особи, які закінчили бухгалтерські курси¹⁷³. Отримавши фахові знання на Консульських курсах такі слухачі могли скласти

¹⁷¹ Через два роки розстріляний червоноармійцями в Ялті.

¹⁷² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 24, арк. 48.

¹⁷³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 18, спр. 21.

професійний кадровий фундамент не лише консульської, а й дипломатичної служби.

В гетьманському МЗС ідею професійного навчання претендентів на консульські посади підтримав міністр закордонних справ Д.І. Дорошенко, а її справжнім промотором став спершу радник міністра, а згодом керівник юридичного відділу і віце-директор загального департаменту В.Я. Оренчук, дієву участь у навчальному процесі та організації оцінювання набутих слухачами знань брав професор О.О. Ейхельман.

В день свого призначення на посаду керівника гетьманського МЗС, 20 травня 1918 р., Д.І. Дорошенко наказом № 79 від 16 травня 1918 р. поновив на посаді старшого радника міністерства, голову професорської колегії Консульських курсів професора О.О. Ейхельмана¹⁷⁴. Відтоді робота курсів і стартувала на новому етапі. Навчання відбувалося в вечірній час, що дозволяло слухачам не відволікатися від основної праці. Переважна більшість предметів викладалась українською мовою. Курси давали також добру нагоду слухачам поновити знання іноземних мов. Через різні причини (зміни в лекторському складі, скорочення курсу тощо) кількість запланованих годин скоротилася до 189, але результат виправдав очікування: «слухачі і слухачки виховувались на ідеї української державності, на поглядах економічних інтересів України в момент сучасного життя»¹⁷⁵.

Знайшов розуміння у міністра Д.І. Дорошенка і невітлений задум створення наукового друкованого органу з економіки та політекономії. В підготовленому міністерством законопроекті «Про асигнування допомоги Українському Товариству Економістів 15 000 крб. в цілі улаштування наукового економічного органу»¹⁷⁶ наголошувалося, що це видання стане в нагоді слухачам не лише під час навчання як своєрідний підручник, а й «доставлятиме» їм вказівки і поради під час практичної діяльності. МЗС «вважало своїм обов'язком підтримати Наукове товариство економістів в видаванні наукового органу економічного як підручника для майбутніх консулів»¹⁷⁷. Та фактично й вся діяльність курсів фінансувалася з бюджету МЗС Української Держави.

¹⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 2, арк. 16.

¹⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 53, арк. 23.

¹⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 46, арк. 21.

¹⁷⁷ Там само.

Завершення викладів 17 липня 1918 р. поставило організаторів перед проблемою, пов'язаною із юридичною силою документів, які слухачі мали отримати після закінчення курсів, оскільки статут курсів наголошував на їх тимчасовому характері як «підготовчого і допомагаючого апарату»¹⁷⁸ для подальшого складання державних іспитів. З огляду на те, що свідоцтво про закінчення тимчасових курсів при громадській (хоч і науковій) організації не мало юридичної сили, як в Україні, так і за кордоном, актуалізувалося питання про створення органу, який би мав повноваження видавати документ державного зразка. Статут курсів передбачав організацію особливої державної екзаменаційної комісії, котра приймала б іспити у слухачів курсів і давала уряду повну інформацію про їх знання та розуміння ними консульської справи і видавала державні дипломи.

Питання про створення відповідної державної комісії першим порушив керівник юридичного відділу МЗС В. Оренчук. На його думку, майбутні консули мали усвідомлювати свою відповідальність «бути для українських горожан за кордоном, провідниками, учителями та опікунами»¹⁷⁹ і водночас «вірним жовніром Української Держави», здатним «проводити в практично в життя тільки то, що від него вимагає народне добро, честь і слава рідною землі і у всім руководитись сильною вірою в світле будуче Української Держави та любов'ю до своєї родини»¹⁸⁰. Критерієм професійності консула В. Оренчук вважав щирість, свідомість та ідейність¹⁸¹. Для перевірки відповідності кожного кандидата, «завданням, які йому доведеться виконувати», він пропонував створити при одній із вищих державних установ відповідну державну комісію, яка б проводила іспити для кандидатів на посади консулів та видавала їм дипломи¹⁸².

Спершу планувалося створити при МЗС одноразову «Державну іспитову комісію» для приймання іспитів у слухачів Консульських курсів. Передбачалося надання такій комісії права робити висновок щодо здатності слухачів до професійної діяльності в консульських установах Української Держави, тим самим рекомендуючи на консульські посади, та видавати їм відповідні дипломи. Як кандидатура

¹⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 53, арк. 24.

¹⁷⁹ Там само, арк. 5 зв.

¹⁸⁰ Там само, арк. 6.

¹⁸¹ Там само.

¹⁸² Там само, арк. 3.

на посаду голови комісії розглядався член Ради Міністерства закордонних справ і голова професорської колегії Консульських курсів при УНТЕ, відомий правник, проф. О.О. Ейхельмана. До складу мали увійти по одному представнику від МЗС та Міністерства торгу і промисловості, призначені відповідним міністром; голова комітету консульських курсів або представник від УНТЕ, лектори консульських курсів як екзаменатори з окремих предметів¹⁸³.

Незабаром Василь Оренчук виклав ширшу пропозицію у ґрунтовній доповідній записці міністру закордонних справ. Проблему створення державної комісії, яка б приймала іспити у кандидатів на консульські посади та видавала державні дипломи, він розглядав у комплексі з найважливішими питаннями, які потребували невідкладного вирішення у зв'язку з прийняттям 4 липня 1918 р. Радою Міністрів «Закону про заклад генеральних консульств і консульських агентств за кордоном»: вироблення консульських штатів, перероблення консульського тарифу, підготовка консульського закону, створення альбому зразків консульського діловодства, видання консульських інструкцій¹⁸⁴. Співвиконавцем усіх завдань В. Оренчук убачав Комітет консульських курсів.

На підставі його доповідної записки до Д.І. Дорошенка при МЗС Української Держави було створено міжвідомчу «Комісію в цілях намічення кандидатів на консульські посади». Вона почала свою діяльність ще в липні в складі представників МЗС (В.Я. Оренчука, на той час уже — віце-директора департаменту загальних справ, Д.П. Левицького — віце-директора департаменту чужоземних справ; І.Г. Красковського — радника міністра) та Міністерства торгу і промисловості (директора департаменту зовнішнього торгу В.В. Короліва та урядовця для особливих доручень IV рангу того ж департаменту А.П. Болобана). Очолив комісію І.Г. Красковський. В її засіданнях постійно брали участь представники Комітету консульських курсів та ситуативно — представники зацікавлених міністерств.

Комісія працювала впродовж липня–жовтня, поступово вирішуючи всі поставлені в доповідній записці В.Я. Оренчука завдання. Серед перших слухачів, хто склав іспити перед державною комісією, був випускник Львівського університету, філолог і педагог Віктор Садовський — майбутній старший діловод, а згодом і керівник кон-

¹⁸³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 53, арк. 25.

¹⁸⁴ Там само, арк. 1.

сультського відділу Департаменту чужоземних зносин МЗС. Завершила навчання на курсах і начальник політичного відділу МЗС, один із перших співробітників міністерства від 1917 р. Надія Суровцева, «котру було прикомандіровано міністерством для прослухання курсів з огляду на бажаність для Міністерства мати кваліфікованих співробітників»¹⁸⁵.

Вирішувалися й інші завдання. Зокрема, при Комітеті консульських курсів для вироблення зразків консульського діловодства було утворено спеціальну підкомісію, яку очолив іспанський консул у Києві Стеліо Василяді. Співпраця в цій сфері з іноземними консулами зумовлювалася задекларованою потребою активного використання європейського досвіду задля належної організації української консульської служби. Комісія не лише розробила формуляри документів консульських установ, але й запропонувала принципово нову форму сплати консульського мита — консульські марки, що знайшла підтримку в міністра Д.І. Дорошенка.

Невдовзі почала втілюватися в життя й ідея створення спеціального вищу. Йшлося вже не про окремий Консульський інститут, а про Економічно-адміністративний інститут при Українському науковому товаристві економістів. Завдання нового вищу полягали в «удосконаленні слухачів прикладних економічних та адміністративних знаннях для приготування їх до практичної діяльності в державних та громадських установах»¹⁸⁶. Він розташувався на третьому поверсі будинку № 25 по вулиці Великій Васильківська. Інститут мав п'ять відділів: зовнішньої політики, адміністративний, фінансовий, економіки і статистики, кооперативний.

Вступивши на відділ зовнішньої політики, студенти могли отримати знання з таких предметів: міжнародне право, морське і конкурсне право, нотаріальне право, історія дипломатії, історія громадського руху на Україні, історія економічного розвитку України, економічна географія України, економічна географія зарубіжних країн, економічна політика України: а) загальна; б) економіка торгу; в) економіка промисловості; г) економіка транспорту; д) економіка сільського господарства; е) кооперативна політика; торгово-промислова статистика; фінансова політика; а) загальна; консульське діловодство; колоніальна політика; міжнародна санітарія, політичний і

¹⁸⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 24, арк. 105.

¹⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 43, арк. 88.

культурний огляд держав Сходу і Заходу, українська мова, іноземні мови¹⁸⁷.

Курс навчання в інституті передбачався однорічний, форма навчання — вечірня. На навчання приймалися жінки і чоловіки без обмежень віку. Перевагу мали правники та економісти, хоч, на відміну від консульських курсів, приймалися й особи без вищої освіти за наявності відповідного практичного досвіду. Оплата навчання складала 150 крб. за півріччя. Водночас декларувалася можливість заснування спеціальних стипендій для слухачів урядом, громадськими організаціями, приватними інституціями і приватними особами. Інститут мав розпочати свою діяльність у жовтні 1918 р.

Консульське відділення мав і Близькосхідний інститут (спершу — Інститут східних мов). У червні 1918 р. ініціативна група київських професорів подала до Міністерства освіти Української Держави на затвердження «Тимчасове положення про Близькосхідний інститут у Києві». Чи не найважливішим питанням, яке потребувало негайного вирішення, було питання про підпорядкування проектованого інституту. Йшлося про включення його до установ системи МЗС. Наприкінці червня 1918 р. міністр освіти М.П. Василенко звернувся до міністра закордонних справ Д.І. Дорошенка, якому нещодавно передав керівництво зовнішньополітичним відомством, щодо прийняття вишу під його «покровительство»¹⁸⁸. Однак, не очікуючи відповіді, засновники внесли зміни в положення і з 1 липня 1918 р. Близькосхідний інститут у Києві отримав офіційний статус приватного вищого навчального закладу шляхом затвердження його статуту комісією з вищих навчальних установ МНО Української Держави під головуванням В.І. Вернадського. 8 липня положення про інститут затвердив міністр освіти М.П. Василенко, посилаючись на ст. 11 та примітки до ст. 21 правил про приватні школи, класи та курси від 1 липня 1914 р. Відтак через неоперативне реагування МЗС інститут, який ставив за мету підготовку фахівців у сфері зовнішніх зносин, було підпорядковано Міністерству народної освіти.

Інститут засновувався як вищий навчальний заклад для вивчення країн Близького Сходу, Балканського півострова і Малої Азії в сфері економічній, етнографічній та політичній¹⁸⁹. Його концепція ґрунту-

¹⁸⁷ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 43, арк. 88.

¹⁸⁸ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 341, арк. 1.

¹⁸⁹ Державний архів м. Києва, ф. 774, оп. 3, спр. 11, арк. 1.

валася на баченні перспектив розвитку української консульської служби та залученні для її належного формування зарубіжного досвіду роботи консульських установ. Завдання нового вишу полягали в підготовці діячів економічної і політико-адміністративної сфери на Близькому Сході, зокрема дипломатичних агентів, консулів, державних і приватних комерційних агентів, комерційних кореспондентів, організаторів торговельно-промислових установ, керівників торговельних музеїв, керівників складів товарних зразків, керівників і службовців різних торговельно-промислових підприємств¹⁹⁰.

З огляду на профіль підготовки фахівців, запроваджувалося два основні відділення: консульське і комерційне. Виокремлення консульського відділення засновники обґрунтовували тим, що на багатьох торговельних з'їздах чітко озвучувалася ідея спеціалізації консулів за «певними частинами земної кулі»¹⁹¹. В інституті планувалося готувати як консулів, державних комерційних агентів та аташе, які б працювали в постійних консульських центрах, так і «роз'їзних» (бельгійського типу), які б їздили країною, вивчали її торгівлю і промисловість і надавали спеціальні звіти з цього питання відповідним державним органам.

Управління вишем делегувалося Раді інституту, зборам факультетів і правлінню, а також обраному рішенням Ради на три роки директорів інституту. До обов'язків директора входило головування на засіданнях Ради інституту і правління та контроль за законністю рішень цих органів і точністю їх виконання. На нього покладалася відповідальність за правильність викладання та виконання посадових обов'язків працівниками і викладачами інституту, за дотримання слухачами встановленого в навчальному закладі порядку, за збереження майна та ефективність використання коштів інституту¹⁹². До штатного розпису інституту входила також посада помічника директора, який займався питання взаємодії зі слухачами, виконував обов'язки секретаря Ради інституту й заступав директора в разі його відсутності.

Першим директором Близькосхідного інституту в Києві став доктор права з великим досвідом стажування в європейських університетах (Берліна, Мюнхена, Гейдельберга, Парижа, Женеви), знавець

¹⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 341, арк. 1.

¹⁹¹ Там само, арк. 17.

¹⁹² Державний архів м. Києва, ф. 774, оп. 3, спр. 11, арк. 1.

зарубіжних архівів) професор Московського, Томського університетів і Університету св. Володимира Петро Михайлович Богаєвський¹⁹³, його помічником — історик, правник та економіст Євген Дмитрович Сташевський.

До Ради інституту входили професори (з науковим ступенем доктора або магістра) і викладачі (доценти, що мали право на викладання в вищих навчальних закладах, і випускники вищих навчальних закладів, відомі Раді своїми знаннями в певних сферах) вищу. Колегіальні рішення на засіданнях Ради ухвалювалися з питань виборів директора, його помічника, деканів, професорів, викладачів, адміністративного складу інституту; визначення розміру плати за навчання; відкриття нових підрозділів інституту; схвалення навчальних планів; фінансово-економічної діяльності¹⁹⁴ тощо. Рішення Ради мало законну силу за умови участі в засіданні не менше половини її членів, а з фінансових та майнових питань — не менше двох третин. Рада збиралася директором за потребою, хоч передбачалася й можливість її скликання на підставі письмових заяв на ім'я директора не менше десяти членів Ради.

Щотижнево збиралося правління інституту в складі директора, його помічника, деканів і скарбника для вирішення адміністративно-господарських питань. Декани відповідних підрозділів інституту обиралися на два роки зборами цих підрозділів і затверджувалися Радою інституту. Крім виборів деканів, збори підрозділів займалися обговоренням і затвердженням навчальних планів, складу екзаменаційних комісій, програм і результатів іспитів, інших питань, пов'язаних із організацією навчального процесу.

В планах засновників інституту було створення Близькосхідного торговельного музею, в якому б акумулювалися відомості про шляхи сполучення, ціни на перевезення, розміри митних зборів, способів пакування різних товарів для доставляння в різні пункти, про місцеві

¹⁹³ Богаєвський Петро Михайлович (1866–1929) — російський правознавець. Закінчив юридичний факультет Московського університету (1891). Вивчав архіви Міжнародного Червоного Хреста (1901–1903) в Женеві. Професор (1906), доктор права (з 1914). У жовтні 1912 р. запрошений до Університету св. Володимира на посаду екстраординарного професора кафедри міжнародного права. 1914 р. отримав посаду ординарного професора, виконував обов'язки секретаря юридичного факультету. 1920 р. емігрував до Болгарії, працював у Софійському університеті на кафедрі міждержавного і міжнародного приватного права.

¹⁹⁴ Державний архів м. Києва, ф. 774, оп. 3, спр. 11, арк. 4.

звичаї та правила торгівлі, притаманні різним країнам, про торгово-промислові підприємства Близького Сходу, і який сприяв би організації торгівлі з країнами Близького Сходу¹⁹⁵. Згодом передбачалося видавати друкований орган «Відомості Близькосхідного інституту в Києві». Керівництво інституту розраховувало на меценатські кошти для реалізації своїх наукових планів і передбачало присвоювати звання почесних членів інституту для осіб, які надаватимуть матеріальну підтримку вишу.

На навчання в Близькосхідний інститут у Києві приймалися чоловіки і жінки, які мали дипломи про закінчення Лазаревського інституту східних мов у Москві (де викладали вірменську, персидську, турецьку та арабську мови), інших вишів або спеціальний допуск міністерства освіти. Окрему категорію слухачів склали особи, які не мали вищої освіти, але оплачували відвідування курсу або окремих лекцій. Такі слухачі по завершенні курсу отримували свідоцтво, а «офіційні» студенти — диплом із переліком прослуханих курсів. Для отримання диплому, крім відвідання лекційних курсів, треба було відбути «навчально-практичну екскурсію» на Близький Схід за керівництвом викладача інституту або самостійне відрядження з наданням детального звіту¹⁹⁶.

Курс навчання передбачався дворічний (чотири семестри). Викладачі, почесні члени та студенти, які прослухали повний курс і отримали диплом про його закінчення, мали право носити нагрудний знак Близькосхідного інституту.

Організація навчальних курсів ґрунтувалася передусім на практиці Німеччини, яка провела реформу освіти консулів і визначила провідну ідею фахової підготовки спеціалістів цього профілю знання мови, історії державного устрою і економічного стану тієї країни, в якій студент готувався працювати як консул. На консульському відділенні вивчали спеціальні курси (консульський статут і практику його застосування), загальноосвітні (іноземні мови) та загальні: міжнародне право та історію міжнародних відносин, загальний курс законодавства (основні засади права), спеціальний курс законодавства (конференції приватного і публічного права), порівняльне вивчення права близькосхідних держав, вступ в політекономію, історію господарського ладу Нового Часу, світове господарство, сучасний еко-

¹⁹⁵ Державний архів м. Києва, ф. 774, оп. 3, спр. 11, арк. 4.

¹⁹⁶ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 341, арк. 7 зв.

номічний лад держав Близького Сходу, економічну політику, історію торговельних договорів, тарифи і митну політику, загальний курс економічної географії, економічну географію країн Близького Сходу, історію Туреччини та її сучасний суспільно-політичний лад, етнографію країн Близького Сходу, описове товарознавство, загальне рахункознавство. В мовному сегменті обов'язковими були турецька, сербська або болгарська (за вибором) мови, а також одна із мов: німецька, англійська або французька. Позитивною перевагою інституту був склад викладацького колективу. Арабську і турецьку мови викладав Т.Г. Кезма¹⁹⁷, перську — М. Джафар та П. Лозієв, історію — А.Ю. Кримський¹⁹⁸. Планувалося надалі організувати викладання румунської, грецької та албанської мов. Інститут розпочав діяльність практично одночасно з завершенням навчання слухачів першого набору Консульських курсів при УНТЕ, однак закінчити навчання студентам у створеному в такій формі навчальному закладі не вдалося.

Проте надзвичайно важливим є той факт, що за доби УНР і Української Держави було вироблено наукові підходи до теоретичної підготовки консулів, детально розроблено програми спеціальних і загальних навчальних курсів, апробовано різні форми навчання: короткотермінові курси, інститут. Тим самим було закладено підвалини для запровадження фахової освіти дипломатичної і консульської служби в Україні, які досі не втратили наукового значення.

2.3. Інститут почесних консулів: місія і виконавці

Заснування інституту почесних консулів в українській консульській службі припало на добу Директорії УНР, хоч ідея про потребу запровадження посад почесних консулів в зару-

¹⁹⁷ *Кочубей Ю.М.* Араб і арабіст Тауфік Кезма (1882–1958) // Східний світ. — 2012. — № 4. — С. 56–61.

¹⁹⁸ Див.: *Черніков І.Ф.* Близькосхідний інститут // Енциклопедія історії України: Т. 1. А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Ін-т історії України. — К.: В-во «Наукова думка», 2003. — С. 301.

біжних країнах обговорювалася ще під час розроблення нормативних документів на базі гетьманського МЗС. За доби Української Центральної Ради в проектах нормативних документів, пов'язаних із заснуванням консульської служби як державного інституту, про посади почесних консулів, закріплені в консульських статутах різних країн, не йшлося. Першим порушив питання про внесення цієї норми в «консульський закон» голова підкомісії з розроблення консульського статуту Василь Оренчук.

Можливість заснування інституту почесних консулів обумовлювалася в пояснювальній записці до законопроекту про Консульський статут Української Держави, підготовленому до розгляду 11 грудня 1918 р. Потреба створення посад почесних консулів обґрунтовувалася історично — світовим досвідом, який «дав надто яскраві картини, як гарні наслідки і плоди праці згаданих установ» та прагматично — інтересами молодої держави: «завдяки таким відкривається дорога до вірного і правдивого висвітлення побутових умовин, національних, релігійних, етнографічних, культурних і економічних впливів»¹⁹⁹. Основний наголос робився на ключовому принципі вибору особи почесного консула — він мав бути місцевим мешканцем — із огляду на ознайомленість претендента зі станом економіки та торгівлі держави перебування; історією, структурою та напрямками діяльності державних установ та органів влади.

Відтак від почесного консула очікували допомоги Українській Державі в сфері організації товарообміну з зарубіжними країнами та зустрічей контрагентів; консультацій щодо торговельної політики держави перебування; цінності товарів, що експортуються країною перебування; інформації про торговельний баланс та «положення туземних мануфактур», уникнення непорозумінь країн у торговельно-економічній сфері тощо²⁰⁰.

Створення почесних консульств поспіль зі штатними консульськими установами пропонувалося на підставі вивчення міжнародного досвіду та європейських традицій консульської служби. Категорії таких консульств визначалися за аналогією до офіційних консульських установ (генеральні консульства, консульства, віце-консульства та консульські агенції), а їх керівники не належали до числа співробітників МЗС чи закордонних дипломатичних установ.

¹⁹⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 57, арк. 42.

²⁰⁰ Там само.

Заробітна платня для них не передбачалася. Почесним консулам надавалося лише право стягувати консульські мита для покриття канцелярських видатків та оплату праці канцелярським працівникам.

Виявлення в своєму консульському окрузі осіб, придатних для виконання такої місії, вносилося до обов'язків «офіційних» консулів. Істотний нюанс процедури призначення, що пропонувалася до розгляду компетентними структурами, полягав у тому, що почесних консулів пропонувалося призначати в портових містах («у пристанях свого округу»), обираючи їх серед «людей з економічно-торговельного поля»²⁰¹ для допомоги офіційно визнаним консулам у сфері торгівлі та мореплавства.

На посади почесних консулів могли претендувати лише «люди маєтні, з добрим іменням і як такі повинні сповняти свої обов'язки без претензій на винагородження»²⁰². Як визначальні критерії для ухвалення рішення про призначення таких осіб розглядалися «маєткові відносини, соціальне і торговельне становище та особливі здібності»²⁰³. Кандидатуру претендента консул мав узгодити з керівником Посольства чи Надзвичайної дипломатичної місії (НДМ), якій підпорядковувався, із наданням належного обґрунтування свого вибору. В разі попередньої згоди керівник Посольства (чи НДМ) доповідав міністру закордонних справ про наміри щодо призначення почесного консула та надсилав до МЗС відповідне подання. Право призначення почесних генеральних консулів, консулів та віце-консулів належало Главі Держави, яке мало здійснюватися за поданням міністра закордонних справ та за узгодженням із міністром торгу та промисловості. Призначення почесних консульських агентів здійснював міністр закордонних справ.

Зі свого боку призначений на посаду почесного консула кандидат мав надати письмову заяву про свою згоду виконувати покладені на нього обов'язки без грошової винагороди, скерування доходів від консульського мита на канцелярські та інші нагальні потреби консульської установи та надання систематичної звітності до МЗС Української Держави. За призначенням почесним консулом зберігалася право на відпустку (без додаткового прохання) за умови повідомлення про це відповідної дипломатичної установи, якій він підпоряд-

²⁰¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 57, арк. 41.

²⁰² Там само.

²⁰³ Там само.

ковувався, та відмови від посади. В разі відмови від подальшого виконання обов'язків почесного консула, неналежного виконання ним своїх обов'язків або його смерті МЗС мало право призначити нового почесного консула, в перших двох випадках попередньо звільнивши чинного почесного консула. Звільнення розглядалося в двох варіантах: як провізоричне (тимчасове, призупинення діяльності) або дефінітивне (остаточне)²⁰⁴.

Однак підготовлений документ за доби Гетьманату не був ухвалений. Його не встигли розглянути через зречення Павлом Скоропадським влади й припиненням існування гетьманського уряду.

Повернення до цієї ідеї відбулося весною 1920 р. У травні до МЗС УНР надійшла заява «кандидата адвокатури в Кракові» Ярослава Дем'яновича Савчака з пропозицією призначити його «гоноровим консулом УНР з місцем осідку у Кракові»²⁰⁵. Претендент на посаду почесного консула повідомляв про себе, що народився в Галичині 15 липня 1887 р. (с. Вишнівчик пов. Підгайці), в родині правника, адвоката і віце-маршалка повітової ради в Борщеві. Отримав юридичну освіту (навчався в університетах Львова, Відня, Граца), працював на державних копальнях солі у Величці, в австрійському Міністерстві торгівлі у Відні, крайовій дирекції скарбу у Львові, мав суддівську практику у Львові та Цеханові. Ярослав Савчак мав також досвід дипломатичної служби: працював на посаді старшого секретаря посольства ЗО УНР в Будапешті (12 листопада 1918 р. — 13 лютого 1919 р.), урядовця посольства УНР у Царгороді (14 лютого 1919 р. — 16 квітня 1919 р.). Він студіював міжнародне право, навіть підготував 1919 р. «Підручник для українських консулів». У його інтелектуальному арсеналі було знання польської, німецької, французької, італійської, чеської мов²⁰⁶.

Потребу заснування почесного консульства в Кракові Я. Савчак обґрунтовував важливістю міста як пункту перетину залізничних і водних шляхів для розвитку торгівлі («В Кракові сходяться залізничні, ведучі з Відня, Праги, Берліна, Познані, Варшави і Львова. Краків має порт на Віслі, до котрого приходять товари з Гданьська. Майже всі закуплені за кордоном для УНР товари мають бути

²⁰⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 57, арк. 41 зв.

²⁰⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 402, арк. 26.

²⁰⁶ Адвокат, суддя, доктор права, громадський діяч Богдан Дем'янович Савчак помер у м. Бистриця (Польща) 2 червня 1956 р.

висилані на Краків, яко найкоротшу лінію залізничну на Україну. Інтервенція в справі торговельних інтересів України буде дуже часта і конечна»²⁰⁷) та наявністю в місті французького, німецького, італійського, румунського і угорського консульств.

Усвідомлюючи специфіку посади, яку він прагнув обійняти, претендент на виконання місії почесного консула не просив «за свою працю ніякої винагороди», а лише призначення «однієї канцелярської сили, що складало б місячно 2 000 марок «через скрутне фінансове положення УНР»²⁰⁸. Щойно призначений міністр закордонних справ А.В. Ніковський взяв до уваги пропозицію і поставив її виконання на контроль, але вирішив залишити питання до моменту призначення консулів²⁰⁹, що не спонукало до втілення ідеї в життя найближчим часом.

Реалізувати ідею створення українського почесного консульства спробував практично в той самий час голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі І.Г. Красковський. За посадою на нього покладалися обов'язки координації та контролю за діяльністю консульських установ у країні призначення. З огляду на те, що в Баку започаткувати діяльність консульства не вдавалося через брак фінансування та напружену політичну ситуацію, а місцеві українці потребували захисту своїх прав і офіційної підтримки, І.Г. Красковський подав до МЗС УНР пропозицію заснувати посаду почесного віце-консула УНР в Азербайджані й призначити на неї голову Української Ради в Баку А. Голованя. Та попрацював на ній А. Головань менше двох місяців. По тому відмовився, мотивуючи похилим віком і великою зайнятістю. Не довше працював і його послідовник — Агахан — майбутній засновник Бакинського науково-дослідного інституту травматології і відновлювальної хірургії, доктор медичних наук, професор Мір Абдульфатхан Рзахаї огли Талишинський²¹⁰. А в той бурхливий час він повернувся додому після закінчення медичного факультету Університету св. Володимира й роботи в Харківському госпіталі Товариства Червоного Хреста.

²⁰⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 402, арк. 26.

²⁰⁸ Там само.

²⁰⁹ Там само.

²¹⁰ *Гасымлы М. Дж., Кутчик О.Р., Дамиров А.У.* Украинско-азербайджанские политические отношения: история и современность. — С. 90.

Наполегливі пошуки кандидатури почесного консула завершилися призначенням позаштатним консулом члена Української Ради Василя Миколайовича Кужіма, правника за освітою, 36-річного уродженця Полтавщини²¹¹, який мав досвід у сфері захисту прав українців. Виплата заробітної плати почесному консулові не передбачалася, роботи вистачало, джерелом прибутку були лише консульські збори та деяке фінансування на канцелярські потреби. Пропозицію В.М. Кужім прийняв свідомо й залишався на посаді впродовж року. До того, в грудні 1918 р. — січні 1919 р. за підтримки виконувача обов'язків міністра закордонних справ Азербайджана Аділь-хана Зіядханова було позитивно вирішено питання про українське представництво в Азербайджанському Парламенті. Представником української громади в законодавчому органі Азербайджану одноголосним голосуванням Української Ради було обрано В. Кужіма. 1 лютого 1919 р. він отримав офіційний статус члена Парламенту Азербайджанської Республіки і почав працювати у складі фракції «Російсько-Слов'янське Товариство»²¹². Як правник В.М. Кужім увійшов до двох парламентських комісій: законодавчих пропозицій та запитів²¹³. Він неодноразово звертався до представників влади в справі допомоги українцям та здійснював поїздки в райони їх компактного проживання з метою з'ясування умов побуту. Вивчаючи потреби українців, він констатував, що українці проживають в Джеватському та Ленкоранському повітах області Муган в дуже скрутному становищі (в зруйнованих будинках, зовсім без коштів, їжі й одягу), та просив про виділення їм земельних паїв для проведення сільськогосподарських робіт. До того ще й вирувала епідемія тропічної лихоманки. В. Кужім організував санітарний загін і забезпечив роздавання ним отриманих від Американського комітету допомоги ліків²¹⁴. В січні 1920 р. він розпочав реєструвати українців і видавати їм національні паспорти. З метою надання документам юридичної сили В. Кужім звернувся до Міністерства закордонних справ і отримав гарантії визнання таких

²¹¹ *Гасымлы М. Дж., Купчик О.Р., Дамиров А.У.* Украинско-азербайджанские политические отношения: история и современность. — С. 79.

²¹² Детальніше див.: *Тагирзаде Адалет, Карамаш Сергей.* Новые документальные сведения о В.Н. Кужиме (1884–1958). — С. 142–143.

²¹³ Там само. — С. 144.

²¹⁴ *Гасымлы М. Дж., Купчик О.Р., Дамиров А.У.* Украинско-азербайджанские политические отношения. — С. 79–80; *Зубко О.* Иван Красковський — голова дипломатичної місії УНР на Кавказі (1919–1920 рр.). — С. 30–32.

документів в Азербайджані. Задля допомоги підопічним землякам почесний консул домігся від уряду фінансової позики 150 000 рублів²¹⁵. Однак І.Г. Красковський такої позики не визнав із огляду на те, що він призначив В. Кужіма тимчасово виконувати обов'язки консула виключно для здійснення реєстрації українських громадян та видавання їм національних документів, без повноважень укладати будь-які угоди²¹⁶. Службове розслідування було безрезультатним. В.М. Кужім залишив Баку, за однією з версій, виконуючи функції дипломатичного кур'єра, й перевозячи документи до Кам'янця-Подільського — місця тимчасової дислокації уряду²¹⁷.

Невдовзі питання про запровадження інституту почесних консулів та призначення послів за сумісництвом у двох державах було порушено на нараді послів і голів дипломатичних місій УНР, яка відбулася за керівництвом міністра А.В. Ніковського у Відні 18–20 серпня 1920 р. Головна мета зібрання дипломатів декларувалася як обговорення нового курсу зовнішньої політики УНР і завдань українських дипломатичних представництв. У зустрічі взяли участь міністр фінансів Хр.А. Барановський, посол УНР у Австрії Г.М. Сидоренко, в. о. голови українського посольства у Німеччині Р. С. Смаль-Стоцький, голови надзвичайних дипломатичних місій УНР у Швейцарії (М.М. Василько), Чехословаччині (М.А. Славинський), Великобританії (А.Д. Марголін), Голландії і Бельгії (А.І. Яковлів), Греції (М.П. Левицький), Угорщині (М.М. Галаган); члени української делегації на Паризькій мирній конференції: С.П. Шелухін та О.Я. Шульгин, призначений на посаду представника УНР в Італії Д.В. Антонович. Консулів на нараду не запрошували з огляду на їх підпорядкованість послам у відповідних державах. Важливими висновками наради, яка засвідчила непереборні розбіжності в оцінках українськими дипломатами щойно укладених політичної та військової конвенцій між Польською Річчю Посполитою та Українською Народною Республікою²¹⁸, була теза про необхідність зберегти «самостійність»

²¹⁵ *Гасымлы М. Дж., Кутчик О.Р., Дамиров А.У.* Украинско-азербайджанские политические отношения. — С. 147.

²¹⁶ *Тагирзаде Адалет, Карамаш Сергей.* Новые документальные сведения о В.Н. Кужиме. — С. 148.

²¹⁷ 1920 р. В.М. Кужім емігрував у Німеччину, співпрацював із гетьманськими організаціями, редагував часопис «Нація в поході», був одружений із донькою П.П. Скоропадського Єлизаветою. Помер 1958 р.

²¹⁸ Історія української дипломатії. — С. 396–397.

України навіть ціною втрати її «соборності», твердження про потребу збереження української армії та посилення пропагандистської діяльності як засобу ствердження української ідеї та збереження «української орієнтації» в діяльності дипломатичних представництв у складних політичних реаліях того часу²¹⁹.

Бурхливу дискусію учасників наради зумовила проблема скорочення штатів в умовах браку коштів на їх утримання. Йшлося як про скорочення кількості дипломатичних місій, так і про зменшення кількості їх співробітників. О.Я. Шульгин убачав можливість припинення діяльності місій в Греції, Данії, Голландії, але наполягав на збереженні дипломатичних представництв УНР у Чехії, Болгарії, Туреччині та Угорщині. М.А. Славинський наголошував на необхідності виваженого підходу до кадрової політики, критерієм якої були б професійні якості («призначати більш здібних до більш відповідальної праці в політиці, а більш бюрократичних до консульської»²²⁰) та запозичення зарубіжного досвіду організації роботи представництв у подібних умовах («посадити до чужого представництва свого урядовця»²²¹).

Реорганізувати представництва «за сферами впливу» (перша: Франція, Іспанія, Португалія і Бельгія; друга: Німеччина, Голландія і Північні Держави; третя: Румунія і Балканські Держави) та запровадити інститут почесних консулів запропонував Р.С. Смаль-Стоцький²²². Однак конкретної ухвали щодо питання призначення почесних консулів нарада не прийняла.

Реалізовувати питання про створення інституту почесних консулів УНР довелося графу Івану (Яну) Степановичу Токаржевському-Карашевичу на посаді керуючого МЗС УНР. У той час запровадження посад українських почесних консулів у зарубіжних країнах в умовах втрати державної території УНР мало символічне значення як доказ існування самостійної держави з назвою Українська Народна Республіка, спроби засвідчити українським громадянам, що національний уряд не залишить їх без захисту й допомоги.

²¹⁹ Детальніше див.: *Матяш Ірина*. «Основною орієнтацією... мусить бути орієнтація українська» // *Україна дипломатична*. — 2005. — Вип. 6. — С. 102–144.

²²⁰ Там само. — С. 135.

²²¹ Там само.

²²² Там само.

Реально до запровадження посад почесних консулів МЗС УНР підійшло в січні 1921 р. На правах почесного консула УНР першим почав працювати в Берліні німецький громадянин Йосиф Фонфе, якому було делеговано права генерального консула²²³. Наказ про його призначення згідно з рішенням Ради Народних Міністрів УНР та визначення меж консульського округу міністр А.В. Ніковський підписав 4 вересня 1920 р. Повноваження почесного генерального консула поширювалися на Берлін та провінції: Бранденбург, Померанію, Сілезію. З огляду на його «нештатний» статус фінансове забезпечення для установи не передбачалося. Почесне консульство працювало без «державного» утримання. Окрім Німеччини, почесні консульства запроваджувалися в Швеції, Нідерландах, Швейцарії, Данії. Керівників почесних консульств шукали серед місцевої бізнесової еліти. Інформація про претендента ретельно вивчалася перед прийняттям рішення про призначення тієї чи іншої особи на відповідну посаду.

Так, із метою визначення особи для призначення на посаду почесного консула в Данії МЗС УНР доручило Посольству УНР у Берліні зібрати відомості про купця Гарольда Сімсонена. Запит виконувало приватне інформаційне бюро Шимельпфенінга²²⁴. Із зібраної детективами бюро інформації, випливало, що Г. Сімсонен — успішний голландський бізнесмен, купець, який здобув свої статки власними силами. Власник компанії «Гарольд Сімсонен», названої його ім'ям, і «подібного до палати» маєтку в Копенгагені, народився 1873 року. В 26-річному віці Г. Сімсонен розпочав торговельний бізнес. Торгівля будівельними матеріалами принесла йому швидке збагачення. Одруження з донькою заможного торговця залізом Германсена з Несведу примножило його статки. Деякий час він очолював реорганізоване акційне товариство «Кебенгавнс Треластгандель», однак через будівельну кризу підприємство не мало рентабельності. Г. Сімсонен зазнав великих збитків, відтак залишив справу й зайнявся торгівлею печами, посередництвом у біржових акціях на лондонській біржі, експортними справами, а навесні 1917 р. купив цегельний завод у Нівереді²²⁵.

²²³ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 3, спр. 6, арк. 46; ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 146, арк. 72.

²²⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 562, арк. 40.

²²⁵ Там само, арк. 41.

Під час зустрічі з Головою НДМ УНР у Данії Д.П. Левицьким на початку грудня 1920 р. Г. Сімсонен погодився прийняти на себе обов'язки почесного консула УНР і утримувати власним коштом одного співробітника консульства. Однак невдовзі письмово виклав умови, на яких він погодився б працювати: ведення всіх торговельних справ УНР у Данії виключно через нього, надання можливості розпоряджатися певною частиною майна в торговельних справах, підвищення статусу до генерального консула з правом призначати потрібних йому віце-консулів і консульських агентів²²⁶. Отримавши пояснення про те, що права почесних консулів унормовані відповідними законами й не передбачають очікуваних ним компетенцій, Г. Сімсонен від свого наміру обійняти цю позаштатну посаду відмовився. Не взяв на себе опіку над українськими громадянами в Данії й генеральний консул Латвії, до якого звертався з проханням про це Д.П. Левицький. Відтак у січні 1921 р. МЗС УНР доручило опіку над датськими українцями Посольству УНР у Берліні²²⁷.

За поданням І.С. Токаржевського-Карашевича згодом були призначені почесними консулами в Цюриху та Стокгольмі, відповідно громадяни Швейцарської республіки — «відомий своїми здібностями і стараннями» купець і власник нерухомості в Цюриху Симон Куоні — 1 жовтня 1921 року²²⁸ та Швеції — 36-річний купець, батько чотирьох дітей, Йоганн Гаусшильд, відзначений Олімпійською шведською медаллю та Ганзейськими Хрестами Гамбурга і Любека, — 19 липня 1922 року²²⁹. Повноваження почесного консула у Копенгагені 25 липня 1922 р. отримав місцевий уродженець, 58-річний купець Вільгельм Христіансен — командор Королівського шведського ордену Вази, відзначений королівською румунською медаллю 1-го класу та відзнакою Імператорського Російського Червоного Хреста²³⁰. Єдиним українцем серед почесних консулів УНР за кордоном став 5 травня 1923 р. у Дамаску професор Олекса Боголюбський²³¹.

У повноваженнях Йоганну Гаусшильду, підписаних Головою Директорії і Головним отаманом Симоном Петлюрою, наголошувалося

²²⁶ ЦДАВО України, ф. 3513, оп. 1, спр. 2, арк. 64.

²²⁷ Там само.

²²⁸ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 182, арк. 72.

²²⁹ Там само, арк. 65; спр. 552, арк. 108.

²³⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 552, арк. 95.

²³¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 3, спр. 45, арк. 3.

на призначенні його «Тимчасовим консульським представником України для виконання, в цій якості, згідно з постановами законів, розпорядженнями і інструкціями, тих обов'язків, які йому доручені»²³². Місія Симона Куоні визначалася як посада «почесного консула України»²³³. Вільгельму Хрiстiансену було надано повноваження «голови українських консульських установ»²³⁴. Найактивніше працював С. Куоні в Цюриху, що в умовах, коли О. Вілінському і Є. Соковичу не вдалося розгорнути діяльності окремих консульських установ через брак офіційного визнання урядом Швейцарії, було надзвичайно важливо. Уряд УНР звертався з наказом до кожного українця визнавати почесних консулів і «коритись» їм, просив Федеральний уряд Швейцарії та відповідні уряди кантонів і Королівський Шведський та інших країн дозволити почесним українським консулам «вільно виконувати обов'язки, що йому доручено, не допускаючи, аби ставились при цьому які-небудь перешкоди»²³⁵. Висловлена у вербальній ноті обіцянка «повної взаємності в подібних випадках» була лише слідуванням традиції дипломатичного листування.

Перші призначення почесних консулів засвідчили можливість існування українських консульських установ в умовах фактичної втрати державної території. Із закриттям дипломатичних представництв і консульських установ вони деякий час надавали допомогу українцям, які опинилися в скрутних обставинах за кордоном. Останню в цей період консульську грамоту почесного консула в Дамаску було видано професорові Олексію Григоровичу Боголюбському — православному киянинові 1888 р. народження, колишньому викладачеві Слов'янського реального училища, якого емігрантські шляхи привели до далекої Сирії, що з 21 листопада 1919 р. перебувала під французьким протекторатом. Французька військова окупація Сирії замінила англійську відповідно до укладеної прем'єр-міністром Великої Британії Д. Ллойд Джоржем і прем'єр-міністром Франції Ж. Клемансо 15 вересня 1919 р. угоди. А на конференції у Сан-Ремо 26 квітня 1920 р. Сирію було передано під мандатне управління Франції.

²³² ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 562, арк. 72.

²³³ Там само, арк. 73.

²³⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 552, арк. 95.

²³⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 562, арк. 72.

Призначення О.Г. Боголюбського почесним консулом ініціював Віктор Васильович Богомолець, як згодом стало відомо — резидент британської розвідки²³⁶. Він був на сім років молодший за Олексу Боголюбського, закінчив юридичний факультет Університету св. Володимира, навчався на медичному факультеті, зі студентської лави якого пішов на фронт із початком Першої світової війни. Згодом співпрацював з денікінською контррозвідкою. На початку 1920 р. виїхав у Константинополь, де був завербований представником англійської розвідки Гарольдом Гібсоном²³⁷.

Очевидно, що саме на турецькій землі перетнулися шляхи обох українських емігрантів. При цьому можна припустити, що рекомендуючи Олексу Боголюбського керівництву українського МЗС, Віктор Богомолець мав на увазі не лише виконання ним консульських обов'язків та захисту українських громадян у Сирії. Згодом саме з кличкою «консул» розпочав діяльність завербований ним Пантелеймон Калюжний²³⁸.

Отримавши рекомендацію, І.С. Токаржевський-Карашевич звернувся безпосередньо до претендента з проханням висвітлити економічний стан Сирії, становище української громади в цій країні та висловити свою згоду на призначення. «... Для формального переведення цієї справи, — зазначалося в зверненні, — МЗС потрібні, крім Вашої згоди, ще й детальні ваші особисті дані з зазначенням вашої участі у визвольній боротьбі українського народу. Крім цього, МЗС просило б не відмовити прислати відомости про стан Сирії взагалі, а з окрема про те, чи є там громадяне УНР і в якій кількості, в якому стані вони перебувають (чи організовані чи ні), чи могли б наші емігранти мати там якийсь заробіток і яку (чи тяжку чорноробочу), чи так само і інтелектуальну працю. МЗС просить повідомити, чи не зустріне ваше призначення яких-небудь перешкод з боку місцевого Уряду»²³⁹.

На початку лютого О.Г. Боголюбський прислав до МЗС детальний огляд окреслених питань, наголошуючи на тому, що «політичні,

²³⁶ Див. зокрема: *Соцков Лев*. Код операции — «Тарантелла»: Из архива внешней разведки. — М.: Молодая гвардия, 2007. — 420 с.

²³⁷ Там само.

²³⁸ *Булавин Александр*. Слуга нескольких господ. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gazeta.zn.ua/history/sluga-neskolkih-gospod-.html>

²³⁹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 3, спр. 45, арк. 29.

господарські та життєві умови в Сирії такі, що для українців-емігрантів неможливо одержати якусь більш-менш відповідну посаду, особливо після паничного руху усіх біженців з Царгороду»²⁴⁰ та не рекомендував громадянам УНР емігрувати до такого краю як Сирія, котра «не може прогодувати» власного свого населення. Діяльність організацій допомоги біженцям він характеризував як таку, що має цілком випадковий, тимчасовий характер, а ставлення місцевого населення до європейців — як до об'єкту для експлуатації. Істотною перешкодою для життя іноземців у Сирії О. Боголюбський вважав і те, що арабська мова через її складність є неймовірною перешкодою для усталення порозуміння проміж місцевим населенням та емігрантами²⁴¹.

Загальне становище українців, найбільша кількість яких тимчасово осіла в Бейруті (понад 100 осіб, переважно хліборобів та інтелігентів) та Дамаску (близько 60 осіб), було надзвичайно скрутним. Можливості влаштуватися на роботу, хоч і з мізерним заробітком, практично не існувало («усі нечисленні посади для інтелігентів були вже заняті, що ж торкається до чорноробочої праці, то вона для українців взагалі неможлива, позаяк усі ці «амплуа» заняті вірменами-біженцями з Анатолії, котрі в великій кількості перебувають в Сирії і працюють 13 годин на добу за дуже низьку платню, одержуючи 25-30 сирійських піастрів щоденно»)²⁴².

Для отримання призначення на посади вчителів французької мови в арабських школах, вимагалися дипломи відповідних установ, яких українці не мали. Відтак, не маючи засобів до життя, дехто з українців не жив, а існував на хорах церкви св. Дмитра, з дружинами і дітьми, інші — в так званому «Русском доме», де склався невеликий український гурток, переважно з селян та студентів. Пожертви біженцям систематично надавали арабські православні громадяни (які самі жили убого й емігрували до США) та Антіохійський Патріарх Григорій IV. Організованих українських груп у Сирії не існувало. Спілкуючись між собою, українські біженці бідкалися з приводу браку української літератури й відповідної інформації та мріяли мати в Сирії представника УНР, здатного їх захистити. Шанс отримати «заступника» в

²⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 3, спр. 45, арк. 28.

²⁴¹ Там само.

²⁴² Там само.

особі О. Боголюбського вони зустріли з надією, що їх не забудуть у цій «далекій і чужій» країні.

Українське зовнішньополітичне відомство, яке перебувало на той час у екзилі, не мало підстав відмовляти українцям у Сирії в такому проханні. Віце-міністр і керуючий МЗС І.С. Токаржевський-Карашевич подякував О.Г. Боголюбському за згоду взяти на себе обов'язки консула і висловив думку про потребу заснування у Дамаску і Бейруті українських громад, пообіцявши якнайшвидше надіслати українські книжки і часописи.

Невдовзі згідно з поданням І.С. Токаржевського-Карашевича, професора Олексу Боголюбського було призначено наказом по МЗС від 8 травня 1923 р. почесним консулом УНР в Дамаску та Сирії з 5 травня 1923 року без утримання²⁴³. В наданій йому консульському патенті посада визначалася так: «Тимчасовий консульський представник Уряду УНР як почесний консул УНР»²⁴⁴. Офіційний лист про призначення О.Г. Боголюбського було скеровано до Верховного комісара в Сирії і Лівані Максима Вейгана, а почесному консулові надіслано копію наказу, консульський патент, дипломатичний паспорт та інструкцію щодо організації його діяльності.

Індивідуальну інструкцію розробив Консульський відділ Департаменту чужоземних справ МЗС УНР 18 травня 1923 р.²⁴⁵ Підготовлений у надзвичайних умовах нормативний документ, головними обов'язками почесного консула визначав «захист громадян УНР у Сирії і опіку над ними як з національного, релігійного, культурного, так і, по можливості, матеріального боку; піклування про належне усвідомлення українцями, утримування в лояльному відношенню до Голови Держави і Уряду, — словом в розумному щирому патріотизмові і вірності до Батьківщини з підкресленням перед чужинцями різниці між Українською нацією і сумежними з нею слов'янськими націями — Російською і Польською»²⁴⁶. Почесний консул мав взяти на себе зобов'язання вести широку україноорієнтовану інформаційну та роз'яснювальну роботу. До його завдань належало інформувати українську колонію в Сирії про ситуацію в Україні, політичні події в українському житті, та міністерство — про стан колонії, її потреби,

²⁴³ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 3, спр. 45, арк. 3.

²⁴⁴ Там само, арк. 18.

²⁴⁵ Там само, арк. 6–8.

²⁴⁶ Там само, арк. 6.

бажання, життя і настрої; про відношення до неї місцевих чинників влади і суспільства; потреби Сирії в українських продуктах та перспективи збуту їх на сирійських ринках. Наголошувалося на завданні гуртувати українців, об'єднувати і «скріплювати солідарну думку про національні обов'язки, поворот до Батьківщини, хоч би і після довгої та кривавої боротьби з ненависним московським ворогом». Зверталася увага на обережність стосунків з росіянами у зв'язку з війною між УНР та більшовицькою Росією.

Містила інструкція й завдання політичного характеру, що полягали в зближенні з місцевими арабськими державними і громадськими установами і організаціями, інформуванні їх про українське життя та забезпеченні протидії більшовицькій пропаганді. Не менш важливим завданням визнавалося встановлення контактів із представниками французького уряду і всією окупаційною владою, постійне детальне належне інформування державних службовців, журналістів, торговців про Україну, українське життя, діяльність уряду і бажання українського народу «з особливим зверненням уваги на розсіювання хибних думок про «єдність і неподільність» колишньої Російської імперії»²⁴⁷. Поширювати знання про Україну, її історію і національну справу передбачалося й серед представників інших держав. Пропонувалося висловити окрему подяку від імені МЗС іспанському консулові за опіку над українцями — колишніми російськими підданими.

На виконання обов'язків почесного консула не передбачалося державного фінансування, однак вимагалось систематичне звітування перед відповідним посольством та МЗС. Так само за власний рахунок консул мав забезпечити діяльність канцелярії (лише за умови великих витрат на канцелярію мав право «старатися отримати від Уряду УНР обґрунтованими докладами про одноразові субсидії»). Над своїм помешканням консулу дозволялося встановити жовто-блакитний прапор відповідно до традицій, прийнятих в інших консульствах в Дамаску. На дверях канцелярії мав розташовуватися щит з державним гербом і написом українською і французькою мовою: Консульство УНР у Дамаску. Такий самий напис передбачався на бланках консульства та печатках (для фарби і сургучу) навкруги державного герба УНР.

²⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 3, спр. 45, арк. 7.

Консулові надавалося право видавати паспорти, свідоцтва, посвідки, українським громадянам, вести нотаріальні дії (видавати копії, посвідчувати договори), робити метричні записи про шлюби, народження і смерть українських громадян.

Особлива увага зверталася при цьому на надання національного паспорту, вимагалася «велика обережність, коли особа заінтересована не підпадає під підозріння зносин з ворогами держави і заслуговує довір'я»²⁴⁸. За вчинені консульські дії встановлювалося мито, від оплати якого звільнялися лише незаможні. На консульське діловодства поширювалися загальні вимоги: запровадження книг вхідних і вихідних документів, реєстрація всіх актів, зберігання копій вихідних листів, фіксування прибутків і витрат у прошнурованій касовій книзі, ведення «адресової книжки як місцевих українських, так і в інших країнах установ, осередків і осіб». Звіти про діяльність консульства, життя української колонії в Сирії, зареєстрованих громадян у Сирії, почесний консул мав надсилати до МЗС по можливості щомісяця.

Створення інституту почесних консулів в умовах втрати державної території мало надзвичайне значення для українського уряду в екзилі. Почесні консули певною мірою мали заступити офіційну консульську службу. Водночас інститут почесних консулів відіграв важливу роль у протистоянні з дипломатичними представництвами більшовицької Росії, демонструючи українську присутність у європейських країнах та даючи надію українським громадянам, що опинилися у вимушеній еміграції, на захист і допомогу з боку держави. На розроблених упродовж 1918–1923 рр. в Українській Державі та УНР із урахуванням норм міжнародного права правових засадах було створено перші почесні консульства в Азербайджані, Швеції, Нідерландах, Швейцарії, Данії, Сирії.

Архіви українських почесних консулів залишаються недослідженим фрагментом джерельної бази історії української консульської служби. Їх виявлення і вивчення має значення не лише для відтворення цього важливого періоду розвитку української дипломатії та життя українських громад за кордоном, а й для генеалогічних досліджень із огляду на склад і зміст таких фондів.

²⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 3, спр. 45, арк. 8.

**Діяльність перших українських
консульств: завдання, функції,
практичний досвід**

- 3.1. Організаційні заходи зі створення консульств Української Держави**
- 3.2. Діяльність українських консульств у радянській Росії**
- 3.3. Консульство в Мюнхені — «остання барикада» консульської служби Української Народної Республіки**
- 3.4. Нереалізовані проекти заснування консульських установ. Історія «консульства в Бессарабії»**
- 3.5. Консульські функції посольств і дипломатичних місій**

Українська Держава
М. З. С.
ГЕНЕРАЛЬНИЙ КОНСУЛ
В МОСКВІ.
Зовнішні справи 1918 р.

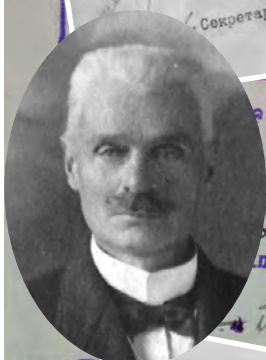
22.5. / 26/10

До Пана Міністра Закордонних
Справ.

Генеральний Консул

Секретарь

М. З. С.
В. М. З. С.

4. представника

Україні біжучого року, на котрих підписаним в присутності Саварського уряд
по затвердженню реферата про налагодження німецько-українського товариства
до цільного ухвалу відслати делегації на Берлін та налягати торговельні
на з у к р а ї н с ь к и м и кооперативними делегаціями діючи незалежно
власно в дорозі. Витрування напрямку торговельної політики згаданого то
вже можна годі лишень надібно зрозуміти, коли візьмемося на увагу, що во
одно біляме 500 великих німецьких фірм, заінтересованих в експорті. З ду
боку в даному випадкові можна говорити також і про витрування напрямк
товарельної політики монархістської торговельної палати, яка як голова це
вирізняє в такому рівночасно і президентом монархістської торговельної Пал

Крім цього робляться заходи в зв'язку з політичною ситуацією на Україн
лісовим старанням около закладена в Монахії німецько-українського банк
посередника в дудчому німецько-українському товаристві. Просьбі пі
шим у українських кооперативів виходити, змірнюючи до вжиття участі в цю
приместі Українбанку, дасть запоруку, про діло буде доведено до цілковит
ця.

Прошу приняти заваження глибокої поваги

Консул Української Народної Республіки
в Монахії.

Відання з діяльності за 1919-тий
торговельної промисловості Е...
всіх консульств в Монахії.

ОРДЕР № 53

Передано в касу Посольства консульських зборів за
1921 року в сумі

марокь пф.

Берлін, дня 5 1921 року.

Завідуючий Консульським Відділом

25. мај 1919
24/4/19

консульство в Агента
Німеччини

Генер. Упр. Консулат.
ДЕРЖАНО
1918 р.
№ 435

10 Марта 1918

на мене, Василя Паш

в виконуваних обов'язк
ретардів в ваш дорозі
субвентиві в Зеллсінгс
на місці мого назно
Осем Майданов.

Зеллсінгс

1918 року

3.1. Організаційні заходи зі створення консульств

Перші практичні кроки щодо створення українських консульських установ за кордоном було зроблено за доби Гетьманату. Відправлені за кордон із конкретними завданнями дипломатичні представництва Української Народної Республіки фактично не встигли розгорнути своєї діяльності, та й не мали консульських функцій. Правові підстави для заснування консульств виникли з ухваленням Радою Міністрів Української Держави 22 червня 1918 р. постанови «Про відправлення генеральних консулів до Москви і Петрограду і 10 консульських агентів 1 розряду і 20 — 2-го до різних російських міст» та 4 липня 1918 р. відповідного закону «Про заклад генеральних консульств і консульських агентств за кордоном». Таке рішення було прийнято на виконання мирних домовленостей в Києві між представництвами Української Держави та радянської Росії від 12 червня 1918 р.¹ Відтоді розпочалася практична розбудова української консульської служби.

Для отримання призначення майбутні консули проходили перевірку на знання іноземних мов та співбесіду в «Комісії в цілях намічення кандидатів на консульські посади» під головуванням члена Ради МЗС Української Держави І.Г. Красковського. До її складу входили від зовнішньополітичного відомства: віце-директор департаменту загальних справ — В.Я. Оренчук, віце-директор департаменту чужоземних справ — Д.П. Левицький; від Міністерства торгу і промисловості — директор департаменту зовнішнього торгу В.В. Королів, урядовець для особливих доручень четвертого рангу того ж департаменту А.П. Болобан.

Претендентів на посади консулів виявилось досить багато. Частина з них завершила навчання на Консульських курсах при УНТЕ, дехто — навчався на консульському відділенні Близькосхід-

¹ Див.: Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. — 366 с.

ного інституту. Практично всі мали вищу юридичну або економічну освіту і володіли трьома-чотирма іноземними мовами. Наприклад, співробітник МЗС Олександр Баранів мав юридичну освіту, володів французькою, англійською, італійською та українською мовами. Випускник консульських курсів Михайло Боднар закінчив юридичний факультет Львівського університету зі ступенем доктора права, знав німецьку, датську, французьку, польську, російську мови. Отаман Стрілецького вільного полку Георгій Генюк отримав середню спеціальну військову (при Павловському військовому училищі в Петербурзі) освіту, знав французьку та німецьку мови. Кандидат економічних наук Аркадій Артамонов-Нікітін знав німецьку, японську, китайську і «теоретично» — французьку. Генерал-майор Карл Ківекес навчався в Гельсінфорському університеті, знав фінську, шведську, німецьку, французьку і киргизьку мови. Курс лекцій на філологічному факультеті Берлінського університету прослухав Юхим Рашковський, мав досвід роботи перекладача в головній комісії з економічних переговорів між Україною та Центральними державами. У Варшавському політехнічному інституті рік навчався потомствений дворянин Михайло Левандовський, який після повернення в Київ спеціалізувався на німецькій та англійській мовах на консульському відділенні Близькосхідного інституту². Демобілізований штабс-капітан з Чернігова Мечислав Гофман пропонував використати свої знання німецької, французької, англійської, турецької, татарської, румунської, польської, російської мов і латини для служби «Україні і Державному Уряду»³. Випускник Консульських курсів при УНТЕ Володимир Суховецький знав турецьку, французьку, німецьку і англійську мови⁴. Єдиним серед сотень претендентів, хто не знав жодної іноземної, крім російської, мови, був член комісії, уродженець Полтавщини, співробітник Міністерства торгу та промисловості Андрій Павлович Болобан, який просив призначити його на посаду консула в Росію.

В списках претендентів на посади в консульських установах станом на червень 1918 р. були чотири жінки: Алла Гурська — зі знанням німецької, польської, російської та французької мови; Лідія Андрузька знала французьку і німецьку мови; єдина серед жінок мала

² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 24, арк. 78.

³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 18, арк. 93.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 22, арк. 62.

вищу освіту Ганна Баран, яка закінчила Київський комерційний інститут і знала німецьку, французьку та англійську мови; на будь-які посади в канцелярії сподівалися Ніна Комірна, яка не мала вищої освіти і не знала іноземних мов та випускниця учительської семінарії Уляна Глоговська, яка знала німецьку мову. Всі жінки претендували на посади помічника діловода або діловода чи канцеляриста.

Перша нарада «Комісії в цілях намічення кандидатів на консульські посади» відбулася 1 липня за участі кандидата на посаду генерального консула до Москви Олександра Кривцова. Окрім обговорення кандидатур претендентів, учасники наради наголосили на нагальній потребі ухвалення Консульського статуту Української Держави⁵. Під час наступних нарад упродовж липня — першої частини серпня обговорювалися кандидатури претендентів: М.П. Ковалевського (Єреван), О. Кулинського (Кавказ), І.А. Шафаренка (Данціг), М.Т. Дармороса (Чорноморське побережжя), І.К. Опоки-Оппокова (Ташкент), В.П. Вакуленка (Бухара–Вірний (нині — Алмати)), А.П. Болобана (Сибір–Китай), М.П. Лося (Туреччина, Середня Азія), М. Павловича (Німеччина, Бельгія), Р. Яросевича (Відень, Польща), В. Кушніра (Будапешт), О. Яцути (Румунія), О. Нечаївського (Болгарія, Італія), К. Ківекеса (Середня Азія, Туркестан, Фінляндія, Персія, Швеція, Франція), М. Левицького (Константинополь, Відень, Смирна), В. Черкас (Дон)⁶. Для деяких претендентів розглядалося конкретне місце призначення, для інших — обговорювалась лише країна з урахування освіти, досвіду та знання мов. З огляду на потребу формування штату консульських установ розглядалися також кандидатури претендентів на посади секретарів та співробітників. Серед інших на посаду секретаря консульства в європейській країні сподівався випускник Консульських курсів при УНТЕ, майбутній секретар консульства в Мюнхені Роман Громницький.

Основні вимоги до кандидатів торкалися суто професійних знань, умінь і здібностей. Передбачалося, що майбутні консули повинні мати вищу освіту (переважно юридичну або економічну), знати зміст законодавчих та інших нормативних актів у відповідній сфері країни, на призначення до якої претендували; розумітися на загальнополітичній ситуації в світі та в країні призначення, володіти іноземними мовами. Комісія проводила відбір неупереджено, але жорстко. Із

⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 54, арк. 1.

⁶ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 24, арк. 26.

зауваженням «не знає німецької мови» був знятий з конкурсу випускник Олександрівського ліцею Марко Старицький, який заявив про своє володіння французькою, англійською й німецькою мовами, але на практиці під час співбесіди не продемонстрував належних знань. За результатами розгляду заяв претендентів та співбесід із ними комісія формулювала свої рекомендації. Так, рекомендацію «Командирувати до Берліна або Відня» отримав Петро Мірошніченко, який «три роки навчався в висшій технічній школі в Німеччині» й досконало володів німецькою мовою⁷, а також мав досвід роботи в зовнішньополітичному відомстві.

Крім того, на формування мережі консульських установ та призначення на консульські посади конкретних осіб певний вплив мали українські громади на місцях. Так, холмсько-українська колонія в Казані, яка утворилася в результаті евакуації сюди 42 державних установ із Холмської губернії, висунула клопотання перед головою української делегації на мирних переговорах із РСФРР С.П. Шелухіним про сприяння заснуванню в Казані консульства Української Держави для «забезпечення миру і захисту» державних установ та українських громадян⁸. Евакуйовані українці опинилися в Казані між двох вогнів: на вимогу поляків їх справи передавалися до польського секретаріату, а майно і кредити реквізувала радянська влада. Прохання холмських українців було задоволено.

Про призначення консула Української Держави в Царицин просила Міністерство закордонних справ Царицинська українська рада, яка власними силами допомагала біженцям. Представники ради доповідали про утиски більшовиків щодо українців, загрозу остаточного закриття цього осередку української громади й сподівалися, що за них Українська Держава вступиться. Зі свого середовища пропонували на консула «Закотія або Батієнко, або Сверлика, або Перепечая»⁹.

З урахуванням рекомендацій комісії міністр закордонних справ за погодженням із міністрами торгу та промисловості і фінансів видавав накази з кадрових питань. Окремими наказами затверджувалися переліки міст, у яких мали створюватися українські консульські установи. Наказ № 215 від 15 липня 1918 р. до «місцевостей, в яких будуть закладені Консульські агентства 1 розряду» відносив Харбін, Цари-

⁷ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 24, арк. 33.

⁸ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 198, арк. 9.

⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 90, арк. 6–7 зв.

цин (сучасному Волгограді), Тифліс, Самару, Курськ, Батум, Омськ, Баку, Владивосток і визначав потребу створення консульських агентств другого розряду в Казані, Астрахані, Саратові, Пермі, Вірному, Томську, Ставрополі, Бухарі, Ташкенті, Орші, Іркутську, Воронежі, Новочеркаську, Нижньому Новгороді, Хабаровську, Архангельську і Новоніколаєвську¹⁰ (сучасному Новосибірську).

Відповідно до закону «Про заклад генеральних консульств і консульських агентств за кордоном» від 4 липня 1918 р., 22 липня відбулися призначення з 5 липня генеральних консулів у Москві — Олександра Кривцова (єдиного з наданням дипломатичних функцій) та Петрограді — Сергія Веселовського, консульського агента першого розряду в Самарі Олександра Багрія, виконувачем обов'язків консульського агента першого розряду в Харбіні Петра Твардовського, консульського агента другого розряду в Самарі Івана Яковлева, виконувачами обов'язків консульських агентів другого розряду в Казані — Пилипа Бочила та в Омську — п. Адамовича¹¹. Присяжний повірений Платон Забіла (Забелло) отримав з 9 липня призначення на посаду радника Генерального консульства Української Держави в Москві¹².

Однак призначені службовці не всі виїхали на визначені місця, оскільки 15 серпня 1918 р. було запроваджено новий перелік міст, де утворювалися консульські установи. Наказом № 265, який скасовував попередній наказ від 15 липня, консульські агентства першого розряду мали створюватися в Мінську, Самарі, Новочеркаську, Тифлісі, Батумі, Омську і Ташкенті, а консульські агентства другого розряду — в Новоніколаєвську, Казані, Царицині, Астрахані, Ставрополі, Нижньому Новгороді, Саратові, Катеринбурзі, Орші, Воронежі, Курську, Пензі, Баку, Семипалатинську, Бійську, Хабаровську, Владивостоці, Іркутську, Архангельську і Бухарі¹³.

Уже наступного дня відповідним наказом № 266 було призначено на посаду консульських агентів першого розряду Анатолія Квасницького в Мінськ, який з травня працював там як тимчасовий консул¹⁴; Євгена Засядька в Батум (з 4 липня), Олександра Багрія в Самару

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 1, арк. 135.

¹¹ Там само, арк. 142.

¹² Там само, арк. 143.

¹³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 2, арк. 21.

¹⁴ Див.: Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. — С. 147–148.

(з 5 липня), п. Адамовича (18 липня) в Омськ, Олексія Кулинського в Тифліс (з 20 липня) і виконувачами обов'язків консульських агентів другого розряду в Казані Пилипа Бочила, Івана Яковлева в Саратові та Костянтина Ільченка в Орші (з 5 липня)¹⁵. Наказом № 267 того ж дня консульськими агентами першого розряду з 4 липня були затверджені Іван Лось-Коліндзян в Ташкент, Петро Сливенко в Гельсінфорс¹⁶, Володимир Міщенко у Новочеркаськ¹⁷, консульськими агентами другого розряду — Петро Перепечай в Царицин, Федір Богдановський в Пензу¹⁸.

При Генеральному консулі у Москві було призначено радників («без платні»): Адольфа Львовича Форшретера — з міжнародних питань і банківської справи, Миколу Васильовича Тесленка — з юридичних питань, проф. Володимира Дмитровича Плетньова — зі взаємодії з закордонними представництвами, інженера князя Михайла Павловича Чернявського-Чернігівського — з питань торгівлі і промисловості та інженера Гавриїла Олексійовича Невжина — з питань шляхів та залізничного руху¹⁹. Все це були відомі в Москві особи, які шукали не посади в консульстві, а офіційного статусу, що гарантував імунітет в умовах більшовицької влади. Так, знаний адвокат, громадський діяч і великий землевласник, уродженець Вітебська М.В. Тесленко головував у Московському юридичному товаристві, був членом Центрального комітету Всеросійського союзу міст, депутатом II і III Державної Думи²⁰. Не менший авторитет мав правознавець, магістр міжнародного права, викладач Московського комерційного інституту А.Л. Форшретер, який очолював московське відділення Санк-Петербурзького комерційного банку, був директором-розпорядником Товариства Федоровських цукрових заводів, редак-

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 2, арк. 22.

¹⁶ Там само, арк. 23.

¹⁷ Там само, арк. 25.

¹⁸ Там само, арк. 23.

¹⁹ Там само, арк. 24.

²⁰ У 1918–1920 рр. був членом Особливої наради при генералі А.І. Денікіні. Від 1921 р. жив у Парижі, працював у банку, мав приватну практику. Займався політичною і громадською діяльністю: очолював паризьку групу партії кадетів, був членом Слов'янського комітету, ініціатором і керівником Російського клубу, головою Комітету допомоги російським письменникам і вченим, очолював Об'єднання російських адвокатів у Франції. Помер 5 грудня 1942 р., похований на цвинтарі Се-Женев'єв-де-Буа. Див.: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dommuseum.ru/index.php?m=dist&pid=14526>

тором-видавцем журналу «Вопросы права»²¹. Редактором «Петербурзького курер'а» був полковник, юрист і журналіст, професор В.Д. Плетньов — вчений секретар Слов'янського товариства і Голова Товариства розумних розваг для службовців, викладач карного права в Петроградському університеті та Військово-юридичній академії²². Не всі радники насправді приступили до виконання своїх обов'язків.

27 серпня 1918 р. (наказ № 280) було змінено статус деяких консульських установ, які ще не розпочали своєї діяльності: консульського агентства в Новоніколаєвську з другого розряду на перший, у Ризі — з першого розряду на другий²³. Підвищення розряду установи в Новоніколаєвську, очевидно, зумовлювалося відрядженням на посаду її керівника начальника консульського відділу Департаменту чужоземних справ МЗС Йосипа Суховерського²⁴. Призначення на посаду секретаря цього агентства отримав Іван Пругло²⁵.

У вересні — на початку жовтня відбулися нові зміни в конфігурації мережі консульських установ: замість консульського агентства в Вільно з 25 вересня засновувалася аналогічна установа в П'ятигорську²⁶, замість консульського агентства другого розряду в Хабаровську з 5 жовтня засновувалася аналогічна установа в Харбіні, керівником якої призначався Петро Твардовський²⁷. Таке рішення було прийнято на підставі консультацій зокрема з представниками Української Держави «на Донщині» щодо «можливості взагалі в виду військових чинностей в тамошнім краю заснувати консульство в Пятигорську, як що можливо заснувати, то чи буде спокійно протікати його діяльність, а також, яке число приблизно українських

²¹ 1918 р. Емігрував до Праги, потім — Берліну, де заснував банк. 1924 р. виїхав до Парижу. Помер 5 лютого 1935 р., похований на цвинтарі Пер-Лашез. Див.: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dommuseum.ru/index.php?m=dist&pid=15505>

²² Співпрацював з генералом Л.Г. Корніловим, написав його першу біографію. 1919 р. виїхав у Югославію, був першим секретарем Державної комісії з питань російських біженців, відкривав технічні курси для російських офіцерів, гімназії. Потім переїхав у Прагу, з 1934 р. жив у Марокко. Помер 22 червня 1954 р. у Касабланці, похований на місцевому цвинтарі. Див.: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dommuseum.ru/index.php?m=dist&pid=9641>

²³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 2, арк. 36.

²⁴ Там само, арк. 37, 52.

²⁵ Там само, арк. 49.

²⁶ Там само, арк. 81.

²⁷ Там само, арк. 97, 98.

підданих проживає в тому краю і, значить, чи дуже велика потреба, щоб це консульське агентство засновувалось негайно»²⁸. 15 жовтня мав отримати призначення на посаду генерального консула в Стокгольмі Дмитро Антонович, секретаря — Петро Канівець²⁹.

Відтак до кінця жовтня 1918 р. було теоретично сформовано, законодавчо закріплено та відображено у відповідних нормативно-розпорядчих документах мережу українських консульських установ на території колишньої Російської імперії: 2 генеральні консульства в Москві (генеральний консул Олександр Кривцов, радник Платон Забіла) і Петрограді (генеральний консул Сергій Веселовський); консульські агентства першого розряду в Мінську (Анатоль Квасницький), П'ятигорську (Федір Борщинський), Гельсінфорсі (Петро Сливенко), Самарі (Олександр Багрій), Новочеркаську (Володимир Міщенко), Тифлісі (Олексій Кулинський), Батумі (Євген Засядько), Омську (Адамович), Ташкенті (Іван Лось-Коліндзян), Новониколаєвську (Йосип Суховерський); консульські агентства другого розряду — Ризі (Никифор Бендеровський), Казані (Пилип Бочило), Царицині (Петро Перепичай), Саратові (Іван Яковлев, радник Віктор Сапіцький), Орші (Олекса Пожар), Пензі (Федір Богдановський)³⁰, Харбіні (Петро Твардовський); Тамбові (Леонід Успенський); Орлі (Микола Кононович Лютий-Лютенко,); Калuzі (Феофан Степаницький); Нижньому Новгороді (віце-консул Григорій Федорович Колосовський); Ржеві (уповноважений Микола Іванович Демчук); Воронежі (уповноважений Яків Сенчик); Рязані (уповноважений Полікарп Чирко). Таким чином, у період Гетьманату спершу знайшли законодавче закріплення такі типи консульських установ: генеральні консульства та консульські агентства першого і другого розряду.

Практично всі консули відбули до місця призначення, деякі мешкали в місцях призначення і були рекомендовані на ці посади рішенням українських громад, але не всім удалося розпочати роботу консульських установ.

Серед призначених, для яких міністерський наказ лише легалізував їхню діяльність, був А.М. Квасницький — українець за походженням, активний діяч української громади в Мінську, який велику частину свого життя проживав у Білорусі. Мінська українська гро-

²⁸ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 53, арк. 11 зв.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 24, арк. 18.

³⁰ Там само, арк. 1.

мада на чолі з К. Новохацьким та Українська Військова Рада Західного Фронту на чолі з М. Лебединцем у лютому 1918 р. створили Мінський комітет охорони інтересів і прав підданих Української Народної Республіки, який взяв на себе консульські повноваження в частині допомоги біженцям і навіть заручився підтримкою німецькою окупаційної влади³¹. Члени комітету власними силами здійснювали реєстрацію українських громадян і надавали допомогу військовим офіцерам, козакам, медичному персоналу та цивільному населенню в виїзді з Мінська, роздавали квитки на безоплатні обіди, влаштовувані Міською думою, оргазнізовували допомогу харчами всім, хто за нею звертався. З проханням про легалізацію консульської діяльності та державну допомогу переміщенню в УНР військовиків і біженців комітет звертався ще до Української Центральної Ради.

Анатоль Квасницький прибув у Київ за дорученням земляків наприкінці квітня для переговорів щодо сприяння українського уряду в справі вивезення з Мінська майже 3000 українців та великої групи евакуйованих мешканців Холмської губернії³². Німецька влада потягів не обіцяла. «Військових, німці хоч і мало, але годують, — писав голова української громади К. Новохацький до зовнішньополітичного відомства, — а цивільним допомагати відмовили. На мої прохання відповідають, що без санкції українського уряду нічим допомогти не можуть»³³. Мінська українська громада безкоштовно годувала 150 осіб у «православних їдальнях», однак це не надто полегшувало загальну ситуацію.

Перекоаний у важливості своєї місії, А. Квасницький виявився прийнятним кандидатом на посаду консула. Отримавши пропозицію взяти на себе обов'язки, пов'язані з консульською діяльністю, він скористався можливістю зустрічі в Києві з головою Білоруської торговельної палати проф. М.В. Довнар-Запольським і керівником делегації БНР з переговорів з українським урядом О.І. Цвікевичем для обговорення питання організації товарообміну між Українською Державою і БНР. Білоруські представники вбачали в ньому як у особі, що за 17 років життя на білоруських землях мала зв'язки в «усіх

³¹ Див.: Історія української дипломатії. — С. 117–125.

³² Див.: *Кукса Александр*. Украинская дипломатия начиналась в Беларуси. — С. 68–74.

³³ Там само.

сферах»³⁴ посередника між українським урядом та білоруськими ініціативами.

Для виконання своїх обов'язків у новій ролі А. Квасницький повернувся в Мінськ 19 травня й одразу перебрав питання реєстрації українських громадян від української громади. На організацію роботи установи він мав від МЗС аванс 5 000 карб. Із відкриттям консульства до нього почали добиратися українці усієї Білорусі й Литви — по 50–100 осіб на день³⁵, щоб отримати матеріальну допомогу, реєстрацію й перепустку для проїзду в Україну. На кінець травня в Мінську зібралось вже близько 4 000 українців з родинами, серед яких — особи старшого віку й діти. «Нарід терпить, як у неволі, голодає, рветься додому, до свої родних та хозяйств», — доповідав А. Квасницький у МЗС і просив надіслати бланки посвідчень³⁶. Через неймовірні умови, в яких доводилося очікувати відправлення потягів в бік України, виникла небезпека виникнення і поширення інфекційних хвороб, спроб пограбувань тощо. У зв'язку з цим консул 22 травня 1918 р. звернувся до окупаційної влади.

Під час офіційного візиту до представників німецької адміністрації він подав свої уповноважувальні документи як тимчасового консула Української Держави і отримав запевнення в «щирому й дружньому» ставленні до його діяльності та «взаємній ввічливості й службі»³⁷. Розвиток стосунків окупаційної влади з представником нового київського уряду передбачався на засадах взаємоповаги³⁸. Водночас А. Квасницький дізнався, що німецька влада в Мінську не отримала офіційного повідомлення від Управління головнокомандувача групи армій «Київ» генерала-фельдмаршала Германа фон Ейхгорна про призначення його на консульську посаду. Щодо прохання про якнайскоріше надання потягів для виїзду українців із Мінська начальник штабу командувача корпусом пообіцяв швидко відправити лише військових. На підтвердження запевнень через день після візиту консула, в ніч на 24 травня, німці надали транспорт для відправки 90 офіцерів і 300 козаків в Україну. Очікувати потягів залишалися близько 2000 цивільних осіб. Німецька влада, не зважаючи на посвідчення українців, змушувала їх цілими родинами займатися при-

³⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 198, арк. 8.

³⁵ Там само, арк. 7.

³⁶ Там само.

³⁷ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 3, спр. 33, арк. 1; оп. 1, спр. 198, арк. 7–7 зв.

³⁸ Там само.

мусовою працею. Із метою їхнього порятунку Анатоль Квасницький просив український уряд надати хоча б товарні вагони, щоб «заспокоїти і урядити цей змучений голодний люд»³⁹.

3 червня 1918 р. А.М. Квасницький мав аудієнцію і у представника білоруської влади — Голови Народного Секретаріату БНР у Мінську І.Я. Воронка, під час якої був присутній управитель справами Народного Секретаріату Л.І. Заяць⁴⁰. Протокольна зустріч тривала близько години. В її ході український консул виклав мету свого призначення в столицю Білорусі та бачення перспектив українсько-білоруської співпраці. Давати якісь обіцянки українському консулові на державному рівні білоруський представник не міг через фактичне панування в Мінську німецьких окупаційних військ.

Поряд із організацією допомоги українцям, яку він вважав найпершим своїм завданням, А.М. Квасницький розпочав налагодження товарообміну Української Держави та БНР. Під впливом розмов у Києві він здійснював заходи щодо створення Мінської української торговельно-промислової палати — органу, який би сприяв регулювання цін на товари та полегшенню доставки їх до покупця. Мінські торгівці та промисловці зі свого боку порушили цю проблему перед новопризначеним консулом. Йшлося про продаж лісу в Українську Державу та економічно вигідні шляхи його доставляння (шляхом сплаву по річкам Березина, Сож, Прип'ять, Дніпро). «Мінське консульство, — передбачав А.М. Квасницький, — якщо воно буде визнане стане одним із перших з товарообміну і дасть мільйонні обороти»⁴¹. Представники місцевої біржі та спілки землевласників⁴² покладали на нього надію в питанні лобіювання перед українським урядом їхньої пропозиції про створення в Мінську відділу Державного банку (або «комісіонерства при консульстві») з обіцянкою забезпечити в найкоротший час 10 000 000 карб. вкладів аби запобігти відкриттю не вигідного їм приватного міського банку⁴³.

З ініціативи членів української громади в Баку був призначений на консульську посаду в Батум Євген Степанович Засядько. Уродженець Полтавщини, «щирий українець, людина чесна, здібна, працювита і досить освічена»⁴⁴, до приїзду на Кавказ працював у

³⁹ Див.: Історія української дипломатії. — С. 239.

⁴⁰ Беларуская жызнь: Інфармацыйны бюлетэнь. — Менск, 1918, 5 червня. — № 1.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 139, арк. 27–28 зв.

⁴² Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917–1921 рр. — С. 147.

⁴³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 198, арк. 8.

⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 184, арк. 6.

губернській адміністрації. В Баку він був активним членом українського товариства «Просвіта», очолюваного Люцієм Кобилянським. 1918 року Євген Засядько повернувся в Київ, «щоб служити Україні»⁴⁵. Саме Л. Кобилянський, враховуючи фаховість, патріотизм, знання французької мови та потребу належного українського консульського представництва на Кавказі ініціював рекомендацію Є. Засядька на посаду консула в Батумі.

На педагогічній ниві трудився в Калузі Феофан Олександрович Степаницький. Він виконував обов'язки інспектора Гімназії і реального училища Федора Мефодійовича Шахмагонова та викладав там фізику і математику⁴⁶. Відкритий 1906 р. приватний навчальний заклад Ф.М. Шахмагонова — білоруса за походженням і одного з найосвіченіших мешканців Калузи — був осередком не лише освіти, а й науки. Тут деякий час діяли засновані з ініціативи директора філія Калузького відділення Московського археологічного інституту та Калузьке товариство вивчення природи і місцевого краю, членами якого були К.А. Тімірязєв та К.Е. Цюлковський. Під час Першої світової війни в училищі на кошти засновника тут постав Гурток допомоги постраждалим воякам, організовувалися лекції для збирання грошей у благодійний фонд. Активну участь у цій роботі брав Ф.О. Степаницький. Українське консульство мало функціонувати також у приміщенні училища Ф.М. Шахмагонова на вулиці Богоявленській, 18⁴⁷.

Розпочати практичну діяльність як виконувачу обов'язків консула Української Держави у Фінляндії вдалося й комісару у справах українців у Фінляндії Петру Павловичу Сливенку. У Великому князівстві Фінляндському він опинився волею долі після закінчення Київської військово-фельдшерської школи в 1901 р., проходив службу як молодший фельдшер. У складі Свеаборзької кріпосної артилерії, куди він був переведений на посаду фельдшера, брав участь у Першій світовій війні, працював у Свеаборзькій фортеці. В лютому 1918 р. вийшов у відставку. В грудні 1917 р. він прийняв пропозицію Виконавчого Українського Комітету Північного фронту щодо опікування питаннями організації повернення військовиків-українців до-

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Див.: Памятная книга Калужской губернии на 1914 год. Див.: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://petergen.com/bovkalo/m/kalugaprk1914.html>

⁴⁷ Див.: *Малинин Д.И.* Калуга-город. Часть четвертая. Див.: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://emsu.ru/um/excurs/kaluga/malinin2/4.htm#Училище>

дому. Впродовж одного місяця (з 12 грудня 1917 р. по 15 січня 1918 р.) йому вдалося організувати виїзд всіх «більш-менш свідомих українців»⁴⁸. Уряд Фінляндії дозволив П. Сливенку відкрити приміщення для проведення реєстрації українських громадян та вивісити над входом до нього український прапор. Всім бажаючим українцям на підставі документальних доказів про народження в Україні або наявність нерухомості в українських губерніях нерухомим майном видавалися посвідчення з фотокарткою. Добровільні пожертви в якості символічної плати уможлилювали надання допомоги бідним. Усього зареєструвалося близько 1000 українців. У червні 1918 р. більша їх частина вирушила з Хельсінки на батьківщину пароплавом «Русь». Призначення П.П. Сливенка консулом легалізувало його статус і давало надії на реалізацію всіх задумів.

На посаду українського консула претендував і голова українського комітету в Хельсінки Валентин Відстедт — колишній флотський інженер-механік, капітан 2-го рангу.

П.П. Сливенко заручився підтримкою «начальника всіх німецьких військ в Фінляндії» — командувача німецького експедиційного корпусу в Фінляндії — генерала Рюдигера Графа фон дер Гольца в справі репатріації українських громадян та їх перебування на чужині⁴⁹.

До Гданську, згідно з призначенням, приїхав консул Клим Павлюк (Закревський) — колишній співробітник лісового департаменту Генерального секретаріату земельних справ УНР, отаман полку Вільного козацтва Київського повіту. Щодо прізвища консула в Гданьку І. Мазепа переповідав спогад Б. Мартоса про те, що К. Павлюк запевняв його в необхідності жити в Києві з чужим паспортом, приховуючи справжнє ім'я, а насправді він — поляк за національністю на прізвище Закревський⁵⁰. Для розташування установи консулові швидко вдалося знайти приміщення за адресою вул. Elisovetbawall, 9⁵¹.

Скандалом дипломатичного рівня закінчилась нетривала діяльність генерального консула в Тифлісі Олексія Кулинського, поляка за

⁴⁸ Пилипенко В.В. Дипломатична діяльність Петра Сливенка у Фінляндії (1918 р.) // Національна та історична пам'ять. — 2013. — Вип. 7. — С. 218–225.

⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 2601, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

⁵⁰ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. — С. 255.

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 3, спр. 6, арк. 46. Див також: Igor Halagida. Konsulat Ukrainiskiej Republiki Ludowej przy Elisabethwall 9 (przyczynek do dziejów Wolnego Miasta Gdańska). — S. 119–120, де адресу подано як Elisabethwall, 9.

походженням і прихильника гетьмана П.П. Скоропадського⁵². За безпідставне видавання українських посвідчень він був звинувачений грузинською стороною в спекуляції й хабарництві. МЗС Української Держави кваліфікувало його поведінку як компрометацію консульського представництва та антиукраїнську політику. За відсутність особистого авторитету та діяльність, несумісну з консульськими обов'язками, його було звільнено⁵³.

7 жовтня 1918 р. тимчасовим виконувачем обов'язки генерального консула в Цюриху Дмитро Дорошенко призначив Олександра Валер'яновича Вілінського, секретарем консульства — Олександра Дем'яненка⁵⁴. Ім'я інженера Олександра Вілінського було відоме в світі: випускник і викладач Харківського університету за кілька років роботи в Європі (1905–1907 рр.) залишив пам'ять про себе в реалізованих інженерних проектах у Берліні, Цюриху, Давосі. Від 1907 р. він мешкав у Києві, працював за фахом і викладав у Київському політехнічному інституті. 1917 р. став членом Української Центральної Ради, очолював департамент професійної освіти Генерального Секретаріату УНР⁵⁵. До Цюриха О.В. Вілінський від'їжджав зі сподіваннями на налагодження економічних зв'язків (за його спостереженнями, «всі швейцарці на перший план ставлять торговельні справи, а не політичні») та задумами нових проектів⁵⁶. З цією метою він збирався влаштувати Музей зразків товарів і виробів з України. Готуючись до виїзду, О.В. Вілінський домовився про надання експонатів для такої установи з І.А. Феценко-Чопівським, з головою кустарно-промислового відділу Міністерства народної освіти А.Ф. Середою, контактував із представниками Дніпросоюзу, Українобанку, Товариством цукроварів⁵⁷. Однак на місці, куди співробітники консульства з родинами добралися 29 жовтня, з'ясувалося, що швейцарський уряд не мав намірів офіційно визнавати консула. В своєму нелегальному становищі О.В. Вілінський небезпідставно звинувачував посла у Берні — Є.К. Лукасевича, який взяв на себе функції

⁵² Див.: *Гасымлы М.Дж., Кутчик О.Р., Дамиров А.У.* Украинско-азербайджанские политические отношения: история и современность. — С. 77, 89.

⁵³ Там само. — С. 77.

⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 2, арк. 95.

⁵⁵ Вілінський Олександр Валер'янович // Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Бібліографічний довідник. — К., 1998. — С. 75–76.

⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 4455, оп. 1, спр. 3, арк. 64.

⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 4455, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

встановлення торговельних зв'язків, але не виявляв у цій сфері професіоналізму і застерігав консула від передчасних контактів із українськими громадянами з консульських питань. Невизнаний генеральний консул втім винайняв помешкання для консульства на Universitätstrasse, 8 і почав приймати українських громадян щоденно від 2-ої до 4-ої години. Вдалося встановити йому деякі контакти з місцевими підприємцями, зокрема з представниками фірми «Брати Куоні», чому сприяв майбутній почесний консул УНР у Цюриху Симон Куоні; з виробниками взуття, тканини тощо. О.В. Вілінський встиг навіть відправити в Одесу замовлені українським керівництвом товари на 2 млн крб.

Офіційно консульство у Цюриху, як і консульство в Женеві (на чолі з Є. Соковичем) було скасовано вже наказом МЗС УНР від 12 лютого 1919 р.⁵⁸ Однак процес ліквідації настільки затягнувся, що 16 січня 1920 р. міністр закордонних справ УНР видав ще один наказ про посаду генерального консула в Цюриху відповідно до наказу МЗС УНР від 15 листопада 1919 р. у зв'язку зі скороченням штатів та зменшенням видатків дипломатичних місій УНР⁵⁹. Після припинення діяльності консульства О.В. Вілінський отримав у Надзвичайній дипломатичній місії УНР у Швейцарії посаду референта «в справах допомог»⁶⁰. Історію швейцарського консульства поклала в основу свого роману «На еміграції»⁶¹ дружина О.В. Вілінського і племінниця видатного українського композитора М.В. Лисенка — Валерія Олександрівна О'Коннор-Вілінська. Доля керівників місій, «що висилалися українським урядом за кордон, починаючи з кінця 1918 року, щоб засвідчити перед Європою існування нової відродженої України, похвалитися її багатствами, здібностями, високим громадянством і здобути собі прихильність старих держав», завершувалася, як писала авторка, тим, що «всі похапцем розбігалися до нових країн. Головним чином, до Чехів, де закладалася вже Українська Господарська Академія...»⁶². Як дорогоцінний скарб, зберігали вони в еміграції свої архіви, щоб згодом у незалежній Україні, віру в яку ніколи не

⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 4455, оп. 1, спр. 3, арк. 56.

⁵⁹ Там само, арк. 76.

⁶⁰ Там само, арк. 70.

⁶¹ *О'Коннор-Вілінська Валерія*. На еміграції: роман. — Львів: Світ, 2005. — 232 с.

⁶² Там само. — С. 12, 224.

втрачали, дізналися про їх існування і спроби організувати цивілізовану консульську службу.

Загалом перший етап організаційних заходів щодо створення мережі консульських установ (проведення конкурсного відбору, експертиза пропозицій українських громад, підготовка відповідних нормативних документів) було проведено в достатньо стислі терміни — червень–липень 1918 р. Особливість формування персонального складу консульських установ цього періоду полягала в урахуванні думки українських громад, які потребували захисту своєї держави за кордоном. Утворювана структура мережі консульських установ не мала сталого вигляду, й характеризувалася варіативністю, що зумовило ухвалу кількох законопроектів у цій сфері. Еволюціонували й погляди авторів законопроектів у сфері консульської служби щодо типів консульських установ: від генеральних консульств та консульських агентств першого і другого розряду до загальноприйнятих у міжнародному праві типів: генеральні консульства, консульства, віце-консульства та консульські агентства. Оперативно проведені організаційні заходи дозволили вчасно перейти до практичного етапу формування консульських установ, тривалість діяльності яких залежала від зовнішніх обставин, ставлення зарубіжних країн до Української Держави та міжнародного становища.

3.2. Діяльність українських консульств у радянській Росії

Генеральне консульство Української Держави в Москві розпочало свою практичну діяльність на початку серпня 1918 р. Офіційний візит до Народного комісара закордонних справ радянської Росії Григорія Васильовича Чичеріна генеральний консул Олександр Климентович Кривцов здійснив 28 липня 1918 р.⁶³ і фактично отримав підтвердження своїх повноважень. Про офіційний початок діяльності генеральний консул доповів у МЗС Української Держави. Керівник російської делегації на мирних переговорах Укра-

⁶³ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 16, арк. 2.

їнської Держави та РСФРР у Києві Х.Г. Раковський згодом використовував доповідь О.К. Кривцова як аргумент щодо лояльності більшовицького уряду до українських консульських представників та виконання російсько-українських домовленостей про започаткування консульських зносин. Під час пленарних засідань мирних переговорів він неодноразово наголошував, що «визнання [українського консула — І.М.] не наразилося на жодні зволікання з боку радянської влади»⁶⁴.

Для розташування служб українського консульства і проживання службовців було надано 8 кімнат у будинку № 11 на Великому Чернишевському (нині — Вознесенський) провулку та в будинку № 21 на Штатному провулку. Іншу можливість українські консули отримали від І.П. Харитоненка, який звернувся до української делегації з мирних переговорів між Українською Державою та РСФРР 19 липня з пропозицією «прийняти під захист і взяти в тимчасове користування» будинок нащадків П.І. Харитоненка в Москві, на Софійській набережній⁶⁵. Однак більшовики «вчасно» націоналізували садибу й передали її в управління свого НКЗС. Замість українського консульства там розташувалася спершу датська місія Червоного Хреста.

Виселяли з приміщень і українські організації. Вже 30 липня консул О.К. Кривцов спрямував до комісара НКЗС РСФРР ноту протесту проти закриття 22 травня згідно з постановою Народного комісаріату в справах національностей Ради української колонії в Москві, реквізицію її приміщення та арешт членів Ради колонії⁶⁶. Приміщення на Антип'євському провулку, буд. № 4 (садибу підприємця П.А. Буришкіна) втратила культурно-освітня організація Українська жіноча спілка. Його реквізували для потреб українського відділу НКЗС РСФРР. Російське зовнішньополітичне відомство «не вбачало порушень» у таких діях⁶⁷. А формальний офіціоз в офіційних контактах не прикривав негативу в ставленні більшовиків до українських представників.

Структура генконсульства включала управління справами, групу радників, секретаріат (консул мав двох секретарів: особистого і дипломатичного), юридичний, торговельний, реєстраційний та евакуацій-

⁶⁴ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. — С. 333.

⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 90, арк. 16.

⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 16, арк. 3.

⁶⁷ Там само, арк. 4.

ний відділи. Штатна чисельність установи передбачала спершу 81 працівника. Однак такої штатної кількості, як показав час, виявилось замало для того, щоб упоратися з усіма завданнями, які довелося виконувати співробітникам.

Генконсул мав радників із окремих питань, кандидатури яких затверджувало МЗС. Для обговорення питань принципового і загального характеру функціонувала рада консульства. До її складу входили генконсул (голова), віце-консул й радники (члени), управитель справами консульства (секретар). До роботи ради за потреби залучалися завідувачі відділами.

До компетенції юридичного відділу належали питання захисту особистих і майнових прав українських громадян, нагляд за дотриманням умов утримання їх у в'язницях, учинення нотаріальних дій.

Торговельний відділ мав своїм завданням захист торговельних інтересів українських громадян та зносили з російською стороною з питань торгівлі за дорученнями Міністерства торгу та промисловості Української Держави; реєстрацію торговельних закладів в Москві, що належали українським громадянам; видавання торговельним закладам посвідчень про належність українським громадянам і командировання агентів для присутності під час порушення торговельних прав українських громадян.

Реєстраційний відділ приймав та розглядав запити про реєстрацію; видавав посвідчення українським громадянам, вів книги записів зареєстрованих в українському громадянстві осіб та здійснював зовнішнє листування з питань реєстрації.

Евакуаційний відділ займався візуванням паспортів і посвідчень для тих, хто виявив бажання виїхати на територію Української Держави, укладанням списків осіб для отримання місць у потягах; сприянням українським біженцям в переселенні в Україну; організацією руху періодичних залізничних державних потягів прямого сполучення в Україну; підготовкою вантажного руху в Україну. Залізничне сполучення за маршрутом Київ–Москва–Київ було відновлено в липні 1918 р. Щодо видавання дозволів на проїзд у таких потягах НКЗС РСФРР розробив для українського консульства спеціальну інструкцію.

Дозволи на виїзд можна було видавати лише особам, проти яких не було порушено кримінального чи політичного переслідування. Відтак у консульстві мали вимагати довідку з місцевого комісаріату міліції та запитувати інформацію у Всеросійській Надзвичайній

Комісії. Особлива увага вимагалася до осіб, які належали за віком або станом до військовозобов'язаних. Таким особам дозвіл видавався за умови, якщо вони були постійними мешканцями України. Для отримання дозволу на виїзд особа мала сплатити відповідні митні збори та надати дві фотографії, одна з яких залишалася в консульстві, а друга прикріплювалася на дозвіл, що видавався на окремому бланку або вписувався в посвідчення особи. Наголошувалося, що текст дозволу не мав стосуватися питання громадянства за винятком випадків, коли особа вже отримала посвідчення про вихід із російського громадянства. Для відряджених державними установами осіб дозволи мали видаватися поза чергою, без довідок і безоплатно⁶⁸.

З метою чіткої регламентації всіх напрямів роботи установи було розроблено низку нормативних документів. Організаційна культура та зріпцевий стан діловодства склали помітну особливість діяльності українського генконсульства в Москві. Тимчасова інструкція визначала його основну мету як захист особистих майнових прав та інтересів українських громадян, що мешкають у межах консульського округу й виконання доручень уряду⁶⁹. Офіційно призначений міністром закордонних справ генконсул визнавався вищим представником Української Держави як у Москві, так і на території тієї частини радянської республіки, яка належала до його округу. Йому підпорядковувалися всі консульські агенти Української Держави на території Росії. Через особливий статус генконсула, йому надавалася «вся повнота влади» в організації роботи консульства, в зносинах із урядовими установами радянської Росії та дипломатичні функції в межах, визначених МЗС Української Держави.

Робота всіх відділів генконсульства, включаючи відділ віз, комендатури, бухгалтерію, регламентувалася окремими спеціальними інструкціями, в тому числі щодо трудової дисципліни: приходу на роботу та залишення місця праці. Робочий день починався о 10-й годині ранку — в цей час службовці вже мали бути на своїх місцях праці.

Права та обов'язки співробітників установи визначали «Загальні устави, котрі торкаються вступу, відбування служби і увільнення службовців в Українському генеральному консульстві в Москві»⁷⁰. До ключових характеристик у посадових обов'язках усіх співробітників

⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 2187, оп. 1, спр. 5, арк. 1–1 зв.

⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

⁷⁰ Там само, арк. 23.

установи належала пунктуальність і службова коректність, у тому числі заборона входити до кабінету генконсула «без попереднього доповіді через секретаря»⁷¹.

На принципову вимогу консула О.К. Кривцова все внутрішнє діловодство генконсульства велося виключно українською мовою⁷². Від співробітників генконсульства, які вели прийом громадян, вимагалось обов'язкове вживання української мови в спілкуванні з відвідувачами⁷³.

Переваги щодо «видачі заштатної платні» та майбутнього призначення пенсій мали лише генконсул, віце-консули і радники. Інші співробітники давали розписки в тому, що ніяких матеріальних претензій до консульства, у випадку звільнення за скороченням штату, вони мати не будуть. Позаштатним співробітникам заробітна плата видавалася лише «за прослужений час».

Важливим напрямом діяльності генконсульства стало вивчення можливостей організації товарообміну. 25 серпня 1918 р. радник МЗС Української Держави князь Борис Гагарін, прийняв депутацію ініціативної групи українських промисловців, які мали бізнес у сфері торгівлі⁷⁴. Депутація довела до відома консула, що в Московському районі функціонує близько ста торговельно-мануфактурних фірм (у тому числі фабрик і великих оптових підприємств), що належали українцям. Мануфактуру, загальна вартість якої досягала одного мільярду карбованців, пропонували відправити в Україну. Однак консульство не могло вплинути на ситуацію, оскільки переміщення великої кількості товару через кордон було неможливим через низку невирішених питань щодо товарообміну та організації руху вантажних потягів.

Утім із планів консульства не виключалося створення Російсько-української торговельної палати. За її організацію взявся радник консульства А.Л. Форшретер. Відкрити палату він пропонував у своєму будинку на вулиці Поварській, 33 за умови, якщо О.К. Кривцов досягне домовленості з російською стороною про виселення з його

⁷¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 86, арк. 26.

⁷² ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 2, арк. 43.

⁷³ Там само.

⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 5, арк. 2.

будинку Ветеринарного управління Народного комісаріату внутрішніх справ разом із шістьма його співробітниками, які там оселилися⁷⁵.

Натомість генконсул ініціював у зв'язку з відсутністю в Росії «нормально організованих банків» створення при генеральному консульстві фінансового відділу з правом приймати на зберігання від представників Української Держави і українських громадян грошові вклади, процентні й цінні папери, видавання грошових переказів у валюті, виплати сум по виданим на фінвідділ переказам, здійснення інкасових операцій, приймання доручень від українських громадян на витребування від російського уряду або народного банку РСФРР тих цінностей і в тому розмірі, які будуть визначені мирним договором між Українською Державою і більшовицькою Росією. Очолювати такий відділ мала б призначена урядом особа.

Щодо всіх грошових операцій в російській і українській валюті фінвідділ мав контактувати виключно з Державним банком у Києві. За умови організації ефективної роботи функції відділу могли бути розширені шляхом делегування йому права здійснення грошових операцій на території Росії за межами Москви з фінансовими підвідділами, заснованими в міру потреби при генконсульствах. Фінансові операції з обміну російської і української валюти на іноземну і навпаки пропонувалося здійснювати лише з місіями і консульствами дружніх і нейтральних іноземних держав. Надлишки з отриманих від проведення всіх операцій комісійних мали надходити в Державний банк у Києві⁷⁶. Реалізувати раціональну пропозицію було непросто.

Із перших днів діяльності з'ясувалося, що обсяги роботи реєстраційного та евакуаційного відділів значно перевищували очікувані: «Тисячі людей облягали консульство, звертаючись з проханнями про реєстрацію до українського громадянства, переїзд в Україну, охорону персональну і охорону майна. Рівночасно консульство повинно було вжити негайних заходів до захисту і визволення українців численно заарештованих і замкнутих у в'язницях»⁷⁷. Щодня консульство приймало близько 400 осіб — 200 з проханням про громадянство, 200 — про відповідні посвідчення. Реєстрацією українських громадян займалися вісім осіб: два правники, два реєстратори, три урядовці збирали консульське мито і видавали посвідчення і одна друкарка займалася

⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 13, арк. 38.

⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 1, арк. 24.

⁷⁷ Там само, арк. 18–21 зв.

технічною роботою⁷⁸. При цьому бракувало щонайменше ще чотирьох виконавців. До українського консульства зверталася велика кількість місцевих мешканців, які прагнули залишити більшовицьку Росію⁷⁹. Способи отримати українське громадянство з метою вирватися із «совдепії», щоб уникнути арештів, знущань і розстрілу, шукали на-самперед представники російської аристократії — князі Голіцини, Оболенські, Трубецькі, графи Муравйови, Шувалови⁸⁰. Особисто генконсул проводив прийом по 100–150 осіб щодня. Приблизно стільки осіб зверталася за юридичною допомогою та до відділу торгу і фінансів. Робочий день співробітників консульства тривав від 10-ої години ранку до 11-ої години ночі.

У зв'язку з великою кількістю звернень генеральний консул змушений був коригувати структуру установи й набирати на роботу позаштатних службовців. Він погодив із МЗС кандидатури для призначення на посади віце-консулів — Платона Платоновича Забелла та Федора Прокоповича Рахінського. Для О.К. Кривцова важливе значення мали юридична освіта Ф.П. Рахінського та його ґрунтовні знання (як уродженця Чернігівщини) української мови. Він закінчив Ярославський демидівський юридичний ліцей, відомий своїми видатними викладачами (К.Д. Ушинський, М.Ф. Владимирський-Буданов, Б.О. Кістяківський та ін.) і студентами (поети К. Бальмонт та М. Богданович, письменник-фантаст О. Беляєв та ін.). Після закінчення 1896 р. навчання Ф.П. Рахінський працював в окружному суді Тули⁸¹. В українському генконсульстві в Москві розпочав роботу на посаді завідувача відділу реєстрації, з якої й був призначений віце-консулом.

О.К. Кривцов скерував до МЗС навіть новий проект штатного розпису на 130 співробітників із виокремленням в самостійний підрозділ керівництва справами (36 осіб) і транспортного відділу (15 осіб) та збільшення технічного персоналу до 19 осіб⁸². На відділ керівництва справами покладалася приймання та обробка кореспонденції, кадрові питання, листування з «провінційними» консулами, візування паспортів, зносини з пресою, повідомлення громадян про державні зако-

⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 6, арк. 15 зв.

⁷⁹ Там само, арк. 7–7зв.

⁸⁰ Там само, арк. 15.

⁸¹ Див.: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://forum.yar-genealogy.ru/index.php?showtopic=145&st=35>

⁸² ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 8, арк. 18 зв.

нодавчі акти, нагляд за комендатурою консульства та вирішення господарських питань. Транспортний відділ мав займатися відправкою періодичних потягів, складати списки осіб, які бажали виїхати цими потягами, відправляти на батьківщину біженців, вживати заходів до налагодження туху товарних потягів, сприяти українським громадянам щодо відправки в Україну їхнього майна. В такий спосіб повноваження і функції, зосереджені в реєстраційному та евакуаційному відділах, обґрунтовано делегувалися б іншим підрозділам і відповідно — створювалися умови для ефективнішого обслуговування відвідувачів. «Такий склад і кількість неможливо рахувати приблизним, — доводив О.К. Кривцов керівництву, — через те що тільки при такому складі можливо полагодити широку справу захисту інтересів українських громадян на Москівщині»⁸³. В Києві розуміли, в яких умовах доводилося організовувати роботу консульству. Через радника консульства кн. Б. Гагаріна Дмитро Дорошенко гарантував Олександрю Кривцову, що подасть новий штатний розпис на затвердження Ради Міністрів і дозволив збільшити добові кошти співробітникам консульства за рахунок коштів міністерського фонду⁸⁴. Згодом Д.І. Дорошенко писав у своїх спогадах, що «справа приналежності до України вимагала стільки роботи, що наші генеральні консульства в Петербурзі і Москві розрослися у величезні інституції і були повсякчас завалені роботою»⁸⁵. Крім того, консул отримав дозвіл підвищити тарифи на консульські послуги.

Всі заходи екстраполювалися на віце-консульства. На спеціальній нараді за участю радника МЗС Української Держави князя Бориса Гагаріна, генконсула О.К. Кривцова та віце-консулів у Пензі (Ф.І. Богдановського) й Саратові (В.А. Сапіцького), що відбулася 21 (8 серпня) 1918 р. у Москві було вирішено дозволити консулам за потреби розширювати штат консульств, оплачуючи працю позаштатних співробітників за рахунок прибутків із консульського мита⁸⁶. За виготовлення посвідчень передбачалося надалі стягувати 2 крб. гербового мита, 3 крб. консульського і 20 крб. канцелярського; за виготовлення перепусток — 2 крб. гербового мита, 3 крб. консульського і 5 крб.

⁸³ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 8, арк. 19 зв.

⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 87, арк. 44.

⁸⁵ *Дорошенко Дмитро*. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). — С. 275.

⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 87, арк. 46.

канцелярського⁸⁷. Віце-консулам дозволялося через дороговизну додатково до заробітної плати в 750 крб. отримувати 25 крб. добових, секретарям віце-консульств — 10 крб. добових при заробітній платі 500 крб., тимчасовим співробітникам заробітна плата визначалася від 350 до 550 крб. на місяць.

Невдовзі міністр закордонних справ виконав обіцянку. У структурі консульства з'явилися відділ управління справами (начальник — Анатолій Дмитрович Глазов) та залізничний (керівник — Микола Миколайович Новицький) і змінилася кількість штатних одиниць (108 — основного персоналу та 18 — технічного)⁸⁸. Загалом структура консульства включала відділи: управління справами, якому підпорядковувалася загальна канцелярія, підвідділи віз та екзекуторський, комендатура; юридичний, торговельно-фінансовий, реєстраційний, залізничний⁸⁹.

Та ці заходи не зменшили навантажень на співробітників консульства. За браком вільного часу вони не мали можливості навіть відшукати харчі, бо з запровадженням «класового пайка» купити їх у міських крамницях за стабільними цінами не могли. Продовльчий класовий пайок, запроваджений Народним комісаріатом продовольства РСФРР в другій половині 1918 р. (з 27 липня — в Петрограді, а з 1 вересня — в Москві), передбачав поділ населення на спершу чотири категорії із врученням відповідних «класових карток». Першими отримували продукти особи, що належали до першої і другої категорії (робітники з особливо важкими умовами праці, матері немовлят і вагітні жінки, багатодітні родини), після них — ті, що належали до третьої категорії (робітники зі звичайними умовами праці, жінки з родиною до 3-х дітей, підлітки віком 14–17 років), четверта категорія (всі особи чоловічої і жіночої статі, які отримували прибуток від найманої праці, представники вільних професій і їхні родини та ін.)⁹⁰ могла претендувати лише на залишки продуктів. Цукру і яєць в магазинах не було взагалі, 1 фунт хліба коштував 8 крб., ковбаси — 15 крб., крупи — 10 крб., пуд борошна житнього борошна — 380–

⁸⁷ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 87, арк. 46.

⁸⁸ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 9, арк. 6 зв.

⁸⁹ Там само, арк. 5–6 зв.

⁹⁰ *Кондратьев Н.Д.* Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. — М.: Наука, 1991. — 487 с.: 1 л. портр., ил., табл.

400 крб., пшеничного — 450–500, проїзд із візником — 10–30 крб.⁹¹ Єдиною можливістю залишалось харчування в приватних їдальнях, де порція «самої звичайної» їжі коштувала не менше 12–15 крб.⁹² Консул винайшов спосіб полегшити побутові умови співробітників шляхом замовлення за згоди Міністерства харчових справ продуктів (борошна, сала, масла, цукру, рису, вівса, солі) з Києва через Державний потяг, який курсував між Києвом і Москвою⁹³, й не зовсім успішно пробував його реалізувати.

Нарікали на труднощі проведення процедури отримання українського громадянства і відвідувачі, які тижнями чекали в чергах, іноді сиділи просто на землі під консульством. Відтак поширювалися чутки про можливість за певну плату отримати посвідку українського службовця чи паспорт українського громадянина⁹⁴.

Згідно з законом «Про громадянство Української Держави», офіційно стати українцем могли не лише мешканці українських земель, але й особи, «не зв'язані з Україною минулим життям, але бажають бути громадянами України»⁹⁵ на підставі письмової заяви, поданої до українського консульства. Ця норма, що ґрунтувалася на «принципі механічності, пасивності щодо набуття громадянства» піддавалася обґрунтованій критиці під час розроблення відповідного закону після відновлення УНР⁹⁶. Вона відкривала шлях «тим росіянам, що цілими хмарами сунулись в Україну, щоб стати громадянами Української Держави, не звертаючи уваги на те, що вони не мали нічого спільного з Україною як Державою Суверенною»⁹⁷. В цьому контексті видається неправомірним твердження О.С. Пученкова про те, що консул на свій розсуд міг дати позитивний чи негативний висновок щодо надання громадянства, а тим більше — упередженою оцінка ситуації з прийняттям українського громадянства родиною учасника Білого руху Володимира Миколайовича фон Дрейера⁹⁸. Звільнений в грудні

⁹¹ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 1, арк. 16.

⁹² ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 8, арк. 20.

⁹³ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 9, арк. 2.

⁹⁴ Див.: *Савич Н.В.* После исхода: Парижский дневник. 1921–1923. М.: Русский путь, 2008. — С. 254.

⁹⁵ ЦДАВО України, ф. 1115, оп.1, спр. 9, арк. 43.

⁹⁶ ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 4, спр. 96, арк. 28.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ *Пученков Александр Сергеевич.* Антибольшевистское движение на Юге и Юго-Западе России (ноябрь 1917 — январь 1919 гг.). — С. 596.

1917 р. у ранзі генерал-майора в резерв із посади командувача 7-ї кавалерійської дивізії, барон фон Дрейер мешкав у Москві й співпрацював із антибільшовицькою організацією. Ніяких зв'язків із Україною він не мав, але скористався можливістю виїхати з Москви в такий спосіб. Згідно з його спогадами, посвідчення про належність до українського громадянства він, його дружина, двоє дітей і нянька отримали завдяки його винахідливості: щоб довести, що він українець, барон заспівав консулові пісню українською мовою⁹⁹.

Насправді головну роль у прийнятті рішення на користь пошукача відіграло не виконання пісні, а настанови гетьмана Павла Скоропадського своїм консулам щодо забезпечення найширших можливостей для отримання українського громадянства всім, хто до того зголосився, й нормою згаданої статті закону «Про громадянство Української Держави». Відтак родина генерала фон Дрейера виїхала в Крим, а звідти згодом — у еміграцію. Не відомо, чи мав насправді наведений у написаних в еміграції генералом спогадах («На закаті імперії»: Мадрид, 1965) такий факт місце. Але, очевидно, кремлівські службовці, історики й дипломати не доповіли про нього Владіміру Путіну, який в листопаді 2015 р. надав своїм указом російське громадянство до її 100-річчя доньці генерала Ірині (Ірені) фон Дрейер, котра була визнана в дитинстві разом з батьками українкою¹⁰⁰.

У ситуації опрацювання невпинного потоку запитів О.К. Кривцов очікував на вказівки українського зовнішньополітичного відомства щодо реєстрації і переїзду в Україну громадян, які зверталися до консульства, насамперед інвалідів і полонених, просив командирувати в Москву для вирішення цих питань представника біженецького департаменту Міністерства внутрішніх справ. Та через складнощі комунікації більшість проблем йому доводилося вирішувати самотужки. Крім того, від початку серпня О.К. Кривцова було залучено до посередництва в контактах між російським і українським урядами щодо отримання консульських повноважень російськими консулами на території Української Держави. Більшовицьке НКЗС щоразу нагадувало йому, що в разі невизнання російського генерального консула

⁹⁹ Дрейер В.Н. фон. На закаті імперії / Ген. В.Н. фон Дрейер. — Мадрид : Издво авт., 1965. — 226 с.

¹⁰⁰ Див.: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ria.ru/world/20151214/1341624295.html>

в Києві, в Москві сприятливе ставлення до української консульської установи зазнає змін.

Додатковий напрям роботи консульства в цей час склали спроби реалізувати ініціативу директора департаменту Головного управління справами мистецтв і національної культури М.Ф. Біляшівського щодо розшуку, реєстрації та організації охорони українських пам'яток археології, мистецтва, етнографії та архівних документів у містах РСФРР¹⁰¹. Ця ініціатива корелювала з напрацюваннями культурної комісії при українській делегації на мирних переговорах Української Держави та РСФРР на чолі з заступником міністра освіти П.І. Холодним, що передбачали повернення награваних більшовиками культурних цінностей, збереження цілісності наукових і художніх збірок, узгодження списків творів, відібраних для повернення, з РСФРР та можливість відшкодування їх вартості¹⁰². «Багато з цих річей, попадає на ринок, переходить до скупщиків, пливе в західну Європу», — аргументував відомий музейник і громадський діяч свою пропозицію щодо створення при консульствах у Москві та Петрограді спеціальних органів — комісій, наділених певними правами для повернення «евакуйованих і взятих силоміць» пам'яток старовини й мистецтва¹⁰³. Пропозиція знайшла схвалення в Міністерстві закордонних справ, звідки надійшло відповідне доручення до генерального консульства. Та повноцінній участі працівників консульства в роботі з виявлення культурних цінностей перешкоджали проблеми, вирішувати які слід було невідкладно.

У середині серпня в Москві розпочалися арешти українських громадян. Переважна більшість арештованих утримувалася в катівнях Всеросійської Надзвичайної Комісії. Частина арештованих склали заручники — громадяни, які мали бездоганну репутацію і авторитет у суспільстві, й опинилися під наглядом, за визначенням О.К. Кривцова, «за негативною ознакою» — відсутністю злочину. Родичі арештованих просили українського консула про допомогу хоча б щодо з'ясування їх долі¹⁰⁴.

¹⁰¹ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 6, арк. 7–7зв.

¹⁰¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 90, арк. 27–27 зв.

¹⁰² Див.: *Луцандін О.І.* Питання реституції культурних цінностей за часів Української Держави 1918 року // Національна та історична пам'ять. — 2013. — Вип. 7. — С. 284–291.

¹⁰³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 90, арк. 27.

¹⁰⁴ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 6, арк. 7–7 зв.

Особливу надію на консульство покладали ті, хто мав українські корені. Так, донька уродженця Чернігівщини, колишнього російського державного діяча, царського міністра юстиції і останнього голови Державної ради Російської імперії Івана Григоровича Щегловітова Анна просила захистити 57-річного батька, який уже півтора роки, від 1 березня 1917 р. перебував у в'язниці: спершу в Петропавловській фортеці та в «Крестах» у Петербурзі, а з літа 1918 р. — у Бутирській в'язниці в Москві. І.Г. Щегловітов належав до монархічної організації «Русское собрание» і очолював керівний орган Чорної Сотні — Раду монархічних з'їздів. Очевидно, що переводячи відомого чорносотенця і монархіста в Москву, більшовики не збиралися дарувати йому життя. Не користувався довірою більшовиків і чоловік Анни Іванівни — громадський діяч і політик, член IV Державної думи від Чернігівської губернії, землевласник Стародубського повіту, правник і меценат Василь Олександрович Ханенко.

О.К. Кривцов доповів про звернення А.І. Ханенко гетьманові П.П. Скоропадському і пообіцяв взяти питання під особистий контроль. Однак отримати пояснення про причини арештів та допуск консулів до арештованих консульству не вдавалося. Із 250 надісланих консулом запитів лише на 11 надійшли відповіді, з яких випливало, що більша частина арештованих потрапила за ґрати з однієї причини: під час обшуку вони заявили про своє українське громадянство¹⁰⁵. Щодо заручників російська сторона виробила тактику перевірки належності до українського громадянства «в розумінні Радянського Уряду» — за визнаними нею документами, а не за «консульськими посвідченнями»¹⁰⁶. В разі позитивного для російської сторони результату перевірки українців-заручників обіцяли випустити. Тим самим не просто нівелювалося значення виданих генеральним консульством посвідчень про належність до громадян Української Держави, а й за відсутністю критеріїв «перевірки» більшовики залишали за собою право безкарного ув'язнення людей за національною ознакою. Ігнорування виданих консулом посвідчень дозволяла також проводити протиправну мобілізацію до Червоної армії, вважаючи українців громадянами РСФРР.

Можливості зустрічі з в'язнями українському консулові принципово не надавалося, хоч представники інших іноземних місій допуск

¹⁰⁵ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 6, арк. 5.

¹⁰⁶ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 16, арк. 5.

до в'язниць у відповідних випадках отримували. О.К. Кривцов знав про це, оскільки підтримував тісні стосунки з представниками нейтральних держав, насамперед — шведським. Щонайбільше, чим «допоміг» НКЗС РСФРР у здійсненні українському консулові в здійсненні його безпосередньої функції захисту прав українців, — скерував листа до ВНК РСФРР («установи абсолютно самостійно, безапеляційної і наймогутнішої в Республіці»¹⁰⁷) з проханням надати йому сприяння в справі з'ясування обставин арешту українських громадян та дозволити з ними зустріч. Та звернення мало передбачуваний результат: українському консулові відмовили в інформації та організації зустрічей із арештованими, а Президія ВНК письмової відповіді взагалі не дала.

Відтак розстріли тривали, а НКЗС на протести консульства повідомив, що не має можливості забезпечити українським громадянам те, що вважають «звичайними правами захисту»¹⁰⁸. Натомість брутально наголосив, що революційні трибунали і ВНК як «справді демократичні інститути» гарантують права звинувачених і замінюють суди присяжних. І.Г. Щегловітова разом із іншими церковними, громадськими і державними діячами (протоіерей Іоанн Восторгов, єпископ Єфрем Селенгинський, ксьондз Лютостанський, колишні міністри внутрішніх справ М.О. Маклаков та О.М. Хвостов, сенатор С.П. Белецький) показово розстріляли на Ходинському полі в день офіційного проголошення в зв'язку з замахом на В.І. Леніна червоного терору — 5 вересня.

На чергове звернення О.К. Кривцов отримав усну обіцянку, що розстріли українських громадян припиняться, але письмова відповідь надавала лише гарантію висловити свою точку зору щодо кожного конкретного випадку. Через 5 днів після отримання відповіді від НКЗС «за активне білогвардійство» було розстріляно співробітника консульства Раупаха, про що консул Кривцов дізнався з «Известий». Жертвами червоного терору ставали й громадяни інших держав. У ноті-відповіді на протести іноземних консулів Г.В. Чичерін указав на «норми відповідальності іноземців» та «звичайні права захисту іноземців» і наголосив на гарантуванні правосуддя Революційним трибуналом і ВНК¹⁰⁹.

¹⁰⁷ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 6, арк. 2.

¹⁰⁸ Там само, арк. 3.

¹⁰⁹ Там само, арк. 4.

Спеціально українському консулові НКЗС РСФРР повідомило, що жодних винятків із правил, які діяли по відношенню до російських громадян, для українців не буде. З огляду на те, що робітничо-селянська влада Росії здійснювала «суворі й енергійні» репресії проти своїх ворогів через спеціальні органи — революційні трибунали, надзвичайні комісії для боротьби з контрреволюцією, спекуляціями і посадовими злочинами з відома і за дорученням радянського уряду, нотою за підписом керівника українського відділення НКЗС О.К. Кривцову пропонувалося не перевантажувати «зайвим листуванням» канцелярію відділення¹¹⁰.

Генеральний консул систематично доповідав українському керівництву про стан справ телеграфом, пересилав звіти і запити дипломатичним кур'єром. В екстрених випадках для здійснення телефонної розмови він офіційно звертався до НКЗС РСФРР й отримував перепустку до відповідного приміщення в Кремлі¹¹¹ або просив сприяння Імператорського німецького консульства в РСФРР, оскільки прямого телефонного зв'язку з Києвом не мав. Його звернення ставали предметом безрезультатних обговорень під час мирних переговорів у Києві.

Х.Г. Раковський постійно повторював під час засідань делегацій з мирних переговорів у відповідь на такі звернення у різних варіантах кілька тез: по-перше, наголошував, що в Москві «для консульства українського уряду відведено найзручніше приміщення, тоді як російське консульство мусить припинити роботи через відсутність приміщення»; по-друге, на звернення «про ставлення до українських громадян в Росії» наводив контраргументи про те, що має безліч скарг щодо ставлення до росіян в Україні, їх арешти та пограбування; по-третє, наводив неправдиві цифри щодо кількості українських консулів у Росії як доказ лояльності більшовиків та виконання ними мирних домовленостей на противагу українцям, які порушують офіційну процедуру визнання російських консулів¹¹².

Про марні спроби досягти застосування норм міжнародного права до українських громадян у РСФРР, оголошення червоного терору, арешти і розстріли більшовиками українців Дмитро Дорошенко пові-

¹¹⁰ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 16, арк. 18.

¹¹¹ Там само, арк. 40.

¹¹² Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: Зб. документів і матеріалів. — С. 267–271.

домив 11 вересня 1918 р. німецького посла в Києві д-ра Мумма. Міністр розглядав це звернення як останню інстанцію й доводив до відома представника окупаційної влади, що в разі продовження насильств над українськими громадянами в Москві, Петербурзі та інших містах упродовж 24 годин, він змушений буде повідомити голові російської мирної делегації Х.Г. Раковському, що український уряд арештує підданих радянської Росії, які перебувають в Українській Державі¹¹³. Українським консулам було надано вказівку припинити надання дозволів (готові дозволи затримати) на проїзд в українські міста крамарям, спекулянтам, артистам, видавати такі дозволи лише українським громадянам і сповістити про надання більшовиками дозволу консулам відвідувати арештованих¹¹⁴.

За відсутності відповідної очікуваної українцями реакції 16 вересня до консульства в Москві надійшло розпорядження НКЗС РСФРР про звільнення приміщень на Штатному провулку, буд. 13 та Великому Чернишевському, буд. 11, зайняті його підрозділами, та зосередження всіх служб у будинку на вулиці Тверській, буд. 68. Вимога зумовлювалася ніби потребою переселити в кращі будинки людей, які «до перемоги жовтневої революції змушені були мешкати в сирих землянках, на чердаках і в підвалах»¹¹⁵. Утім наголошення в розпорядженні на невідповідних умовах перебування російського консульства в Києві засвідчувало справжню причину переселення консульства.

Ще більшу проблему склало для консульства і українських громадян оприлюднені 19 вересня 1918 р. тимчасові правила, що встановлювали дозвільний порядок виходу з російського громадянства й зобов'язували кожного українця, який отримав довідку про вихід з російського громадянства, залишити територію РСФРР¹¹⁶. У зв'язку з цим генконсул скерував ноту протесту до НКЗС РСФРР, в якій вимагав призупинення дії правил з огляду на їх невідповідність нормам міжнародного права та положенням перемир'я між Українською Державою і РСФРР від 12 червня 1918 р.

Водночас він спробував уплинути на ситуацію через мирні переговори в Києві, розробивши проект меморандуму щодо реєстрації

¹¹³ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 6, арк. 6.

¹¹⁴ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 16, арк. 19–19 зв.

¹¹⁵ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 13, арк. 22.

¹¹⁶ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 6, арк. 7.

українських громадян в РСФРР, охорони їх прав та майна. З цією метою О.К. Кривцов з'ясував за дорученням українського уряду точні відомості про кількість арештованих і розстріляних українців¹¹⁷. За його відомостями, на кінець вересня в Москві було заарештовано 154 особи, в інших містах — 96¹¹⁸. З офіційної преси та звернень родичів у консульстві довідалися про розстріл 14 арештованих¹¹⁹. У Петербурзі, за інформацією консула С.Ф. Веселовського, за ґрати кинули в цей час 200 українців.

У дипломатичному документі передбачалося визнання українцями всіх зареєстрованих громадян, а виданого українським консулом посвідчення — рівносильним паспорту; пропонувалося не застосовувати вимоги Декрету РСФРР про вихід із російського громадянства до українців, які не переходять із одного громадянства в інше, а лише визначають свою приналежність до громадянства відповідно до закону «Про громадянство Української Держави».

Окремо було викладено норми щодо охорони консульством прав українських громадян, які зобов'язували російську сторону проводити обшуки і арешти українських громадян в присутності генерального консула або його представника, повідомляти консулові про причини арештів українців (навіть не зареєстрованих) та гарантувати можливості відвідання консульськими представниками арештованих у в'язниці¹²⁰.

Щодо охорони майнових прав пропонувалося російській стороні до завершення мирних переговорів утриматися від націоналізації, конфіскації та реквізиції підприємств та іншого нерухомого майна, що належить українським громадянам, дозволити реевакуацію майна, в тому числі й уже захоплених банків — цінних паперів, золота та цінностей; доручити консульству брати на зберігання цінне майно громадян та створити відділ для реєстрації збитків¹²¹. У сфері громадського життя ставилася вимога не перешкоджати діяльності українських організацій, що працювали в сфері культури, матеріальної та духовної взаємодопомоги¹²². Звернення, яке містило спростування

¹¹⁷ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 16, арк. 19–19 зв.

¹¹⁸ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

¹¹⁹ Там само, арк. 2.

¹²⁰ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 88, арк. 3.

¹²¹ Там само, арк. 4.

¹²² Там само.

неправдивих відомостей щодо кількості українських консульств на території Росії, поданих Х.Г. Раковським, О.К. Кривцов вимагав опублікувати в місцевій пресі.

На підставі відомостей, поданих консулами, керівник української делегації на мирних переговорах С.П. Шелухін вручив російській стороні ноту «про порушення урядом РСФРР умов перемир'я»¹²³, яка містила вимоги повідомляти українських консулів про арешти українських громадян не пізніше, ніж за 24 години після арешту, допустити уповноважених генконсульств до ознайомлення зі слідчими та судовими справами українців, звільнити всіх, до кого не висунуто серйозних звинувачень, «не карати смерю без суду громадян»¹²⁴. У ноті-відповіді представники Української Держави отримали звинувачення в невиконанні домовленостей про перемир'я українською стороною.

Це питання розглядалося й на пленарних засіданнях 26 вересня, та 3 і 7 жовтня. Х.Г. Раковський заявляв, що Закон Української Держави про громадянство орієнтований на інтереси українських громадян і зовсім не враховує інтереси громадян російських, відкидав усі звинуваченні в дискримінації українців у зв'язку з російським законом про громадянство і запропонував зробити питання громадянства предметом окремої угоди¹²⁵. Як вправний переговорник, він апелював до тексту українського закону, яким передбачалося в разі відмови особи від прийняття українського громадянства отримання нею дозволу на проживання на території Української Держави лише на 6 місяців, не акцентуючи увагу на нюансах російського законодавства.

В цей час О. Кривцов отримав від українського відділення НКЗС РСФРР повідомлення про те, що в зв'язку з вимогою українського зовнішньополітичного відомства до російського консула в Києві щодо встановлення контактів із українськими установами виключно за посередництва МЗС, українському консулові в Москві пропонувалося надалі контактувати з російськими державними органами ви-

¹²³ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. — С. 327–330.

¹²⁴ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 16, арк. 19.

¹²⁵ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. — С. 240–241, 262.

ключно через посередництво НКЗС РСФРР¹²⁶. Систематично наголошуючи на необґрунтованому затягуванні визнання повноважень російського консула в Києві, Росія діяла, як декларували її ідеологи, дзеркально.

На його звернення щодо громадянства російське більшовицьке зовнішньополітичне відомство реагувало телеграмою, стиль якої корелював із поведінкою голови російської мирної делегації й характеризувався замовчуванням та перекрученням фактів і наголошенням на власній правоті. Йшлося про те, що російський уряд не чинить жодних репресивних дій проти українців: арештовані ніби насправді є місцевими мешканцями, які отримали (можливо, безпідставно) посвідки в українському консульстві з метою самозахисту. НКЗС РСФРР стверджувало, що український консул справді «кілька разів» звертався з приводу українських («на його думку») громадян, які в результаті перевірки виявилися «постійними мешканцями Росії, ...що брали участь у контрреволюційному русі або були реакційними діячами епохи царизму чи спекулянтами, оголосивши себе перед самим арештом українцями»¹²⁷. При цьому зауважувалося, що український консул не кваліфікує арешти осіб, які хочуть «прикритися українським громадянством і уникнути відповідальності перед РСФРР» як «переслідування українців взагалі»¹²⁸ й поважає право держави, яка бореться з тими, хто хоче скинути законну владу.

На цій підставі всі дії по відношенню до контрреволюційного елементу суспільства визнавалися правомірними, а дії Надзвичайної Комісії такими, що відповідають нормам міжнародного права. Наголошувалося, що непорозуміння виникали лише з питань надання громадянства через невідповідність українського законодавства російським нормам, оскільки «Український закон про громадянство було видано в односторонньому порядку без узгодження з урядом Росії»¹²⁹. Останнє підкреслювало небажання радянської Росії рахуватися з самостійністю України як державного суб'єкта. Заява С.П. Шелухіна кваліфікувалася як «загроза репресіями», спричинена «недостатньо

¹²⁶ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 89, арк. 27; Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. — С. 330.

¹²⁷ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 88, арк. 9.

¹²⁸ Там само.

¹²⁹ Там само.

повним прагненням українського уряду до встановлення справді добросусідських відносин з Росією»¹³⁰. Підтвердження цьому вбачалося в перешкоджанні українською стороною роботі російських консульств у Києві й Одесі.

Напередодні НКЗС РРФСР укотре звернувся до українського генерального консула в Москві з вимогою з'ясувати, чому не отримали екзекватур призначені для захисту інтересів російських громадян на території Української Держави консули. В зверненні наголошувалося, що розвиток відносин між урядами Української Держави і радянської Росії можливий лише на умовах взаємності, однак цей принцип порушувала затримка підтвердження повноважень. Після з'ясування обставин, пов'язаних із розгортанням діяльності російських консулів, О.К. Кривцов повідомив російську сторону на початку жовтня 1918 р. про те, що найближчим часом консульські повноваження буде підтверджено.

На той час відносини з РРФСР остаточно загострилися, а відповідно — домовленості від 12 червня 1918 р., як і існування українських консульств у Росії, були поставлені під загрозу. На пленарному засіданні мирних переговорів прозвучало рішення української делегації про призупинення процесу переговорів. На останньому засіданні 7 жовтня Х.Г. Раковський порушив питання про необхідність підписання Консульської конвенції між Українською Державою і РСФРР, при цьому відхиливши пропозицію О.О. Ейхельмана застосувати російсько-німецьку конвенцію 1874 р.¹³¹ Для пошуків компромісу що вирішення цього питання часу не залишалось.

7 жовтня 1918 р. голова російської мирної делегації Х.Г. Раковський виїхав до Москви для обговорення плану дій та отримання інструкцій, а 10 жовтня мирні переговори було перервано. Того дня на станціях Бахмач і Ніжин потяг, у якому їхав Х.Г. Раковський, незважаючи на його дипломатичний імунітет, було на кілька годин зупинено, цілісність дипломатичної пошти порушено, радянського дипломата затримано й обшукано, а звільнено лише після втручання німецької адміністрації. Інцидент кваліфікувався, як «провокація української сторони», що створює ґрунт для постійних конфліктів¹³².

¹³⁰ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 88, арк. 9 зв.

¹³¹ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. — С. 279–280.

¹³² ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 89, арк. 11.

В одному з опублікованих із цього приводу в офіційному органі ВЦВК «Известия» (№ 220 від 10 жовтня 1918)» матеріалі між іншим цитувалися слова Х.Г. Раковського про те, що на території РСФРР діє 13 українських консульств, яким надається владою всіляке сприяння.

Деклароване в радянській пресі визнання українських консульств на противагу «утискаю» російських консульств в Києві та Одесі, що ніби засвідчувало порушення Українською Державою міжнародного правила взаємності, насправді не відповідало дійсності. На той час отримали визнання повноважень лише 7 консульських установ: у Москві, Петрограді, Пензі, Саратові, Казані, Царицині й Харбіні¹³³, і лише чотири — у Москві (О.К. Кривцов), Петрограді (С.Ф. Веселовський), Пензі (Ф.І. Богдановський), Саратові (В.А. Сапіцький) змогли розпочати роботу.

Консульства в Петербурзі, Пензі й Саратові відкрилися в липні. Генеральне консульство в Петербурзі очолив інженер, директор зводу й голова Комітету українського громадянства в Петрограді Сергій Федорович Веселовський. До офіційного призначення на консульську посаду свого керівника, комітет уже займався питаннями опіки над українськими громадянами. В його структурі виокремлювалися відділи реєстрації, юридичної допомоги, охорони, матеріальної допомоги та евакуації. Останній відділ очолював брат генконсула — Микола Федорович Веселовський¹³⁴.

С.Ф. Веселовський розпочав діяльність на консульській посаді у Петрограді після призначення 17 червня 1918 р., але підтвердження повноважень отримав не одразу¹³⁵. Однак невідкладно йому довелося займатися реєстрацією українців, захистом прав українських громадян та сприянням переїзду біженців на батьківщину. Консульство розпочало роботу в приміщенні очолюваного С.Ф. Веселовським Комітету українських громадян¹³⁶ на вулиці Ліговка, буд. 64, кв. 6. Тут щоденно, як і в інших консульствах, почали збиратися сотні людей, які мали намір виїхати з Петрограду. Один із «нових громадян», називаючи таке обслуговування злочином, запропонував «раціоналізувати роботу консульства: оголосити про щоденний прийом не більше 225 осіб, у тому числі 25 офіцерів поза чергою, з 10-ої години

¹³³ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 16, арк. 51.

¹³⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 17, арк. 1.

¹³⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 97, арк. 20.

¹³⁶ ЦДАВО України, ф. 2871, оп. 1, спр. 17, арк. 1–2.

ранку продавати дозволи на вхід до консульства по 5 руб. із чітко позначеними номерами і часом входу з 11-ої до 5-ої години вечора, на виручені гроші набрати додатковий штат; поширити листівки з інформацією про необхідні для отримання українського посвідчення і дозволу на виїзд документи¹³⁷. В своїх перших нотах до російського НКЗС С.Ф. Веселовський висловив протест проти трактування українських громадян як підданих РСФРР та прохання надати матеріали, на підставі яких було затримано велику кількість українців. Йшлося про липневі масові арешти серед офіцерського контингенту, не бажаного в червоноармійських частинах. Невдовзі в Петрограді, як і в Москві, від початку червоного терору, який потягло за собою вбивство 30 серпня 1918 р. голови Петроградської Надзвичайної комісії Мойсея Урицького, консульство перетворилося на лінію оборони від більшовицького свавілля. За короткий час понад 450 українців опинилися за ґратами, близько 20 було розстріляно¹³⁸.

Оскільки запити консулів щодо долі арештантів залишалися без відповіді, С.Ф. Веселовський знайшов вихід у тому, що взяв на роботу у відділ охорони персональних прав вісім сестер-жалібниць, створивши відділення Червоного Хреста. За сприяння Шведського Червоного Хреста вони мали право заходити до «контори» начальника в'язниці. Завдяки діяльності цих жінок консульство, витрачаючи непередбачені кошти (понад 21 000 карб.), намагалося рятувати від голодної смерті в'язнів Петропавловської фортеці і Кронштадту, де їх не годували по п'ять днів¹³⁹.

28 жовтня консул дізнався про арешт за підозрою «в спекуляції» представника Об'єднаного комітету Товариств Червоного Хреста нейтральних держав графа Василя Будова. До 1 листопада кількість арештованих становила 363 особи, з яких двадцять було розстріляно й лише шістдесят визволено¹⁴⁰. У цих умовах генеральне консульство разом із Петроградською українською місією Червоного Хреста, з якою тісно співпрацювало, включилося в об'єднаний рух «червонохресних організацій»¹⁴¹ усіх держав, які мали представництво в

¹³⁷ ЦДАВО України, ф. 2871, оп. 1, спр. 4, арк. 5–6 зв.

¹³⁸ ЦДАВО України, ф. 2187, оп. 1, спр. 9, арк. 9.

¹³⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 97, арк. 20.

¹⁴⁰ Там само, арк. 28.

¹⁴¹ 1919 р. засновано міжнародну гуманітарну організацію «Ліга організацій Червоного Хреста».

Петербурзі. Співпраця з іншими організаціями давала надію на підтримку «біля уряду, для якого чужі всі норми міжнародних прав»¹⁴².

Для розташування консульства було укладено угоду з графинею Софією Олексіївною Ігнат'євою про безоплатну оренду будинку її матері Софії Сергіївни Ігнат'євої на Французькій набережній, 26. Консульство винайняло будинок з усіма надвірними будівлями (окрім квартири власниці, де залишалася її прислуга для нагляду за будинком і прибудинковою територією) терміном рік від 12 серпня 1918 р.¹⁴³. Передавання своїх садиб і будинків для розташування консульств представниками знаті було своєрідним способом забезпечення їх від ревізиції та націоналізації більшовиками. Сама власниця — колишня фрейліна імператриці Марії¹⁴⁴ і дружина колишнього київського губернатора Олексія Павловича Ігнат'єва виїхала з донькою в Київ, звідки вони згодом емігрували у Францію.

Структура петербурзького консульства загалом була аналогічною до московського. Відділом віз завідував земляк генерального консула¹⁴⁵ Михайло Іванович Корнилович. Правник за освітою із практичним досвідом діяльності в Прилуцькому окружному суді, в агенції з державного страхування (в м. Грубешові Люблінського воєводства), та історик-архівіст за покликанням, випускник Московського університету, М.І. Корнилович від 1912 р. мешкав у Санкт-Петербурзі, брав активну участь у житті української громади, співпрацював із журналом «Київська старовина». Він займався опрацюванням документів Державної канцелярії з кодифікації законоположень щодо селян у Царстві Польському та Державного архіву зі збирання матеріалів для історії селянської реформи в Царстві Польському¹⁴⁶. Його досвід і знання стали в нагоді під час організації роботи генерального консульства.

На посаду завідувача паспортного відділу генеральний консул призначив Василя Григоровича Ночовного, реєстраційний відділ очо-

¹⁴² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 97, арк. 20.

¹⁴³ ЦДАВО України, ф. 2187, оп. 1, спр. 21, арк. 23.

¹⁴⁴ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ru.rodovid.org/wk/%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%81%D1%8C:295417>

¹⁴⁵ Народився 7 листопада 1870 р. у родині службовця митниці в с. Квасове Володимир-Волинського пов. Волинської губ., нині — с. Квасів Горохівського р-ну Волинської обл.

¹⁴⁶ Див.: *Дзюба Олена*. Корнилович Михайло Іванович // Українські архівісти (XIX–XX ст.): Біобібліогр. довідник. — К., 2007. — С. 303–304.

лив Павло Юрійович Рудаковський¹⁴⁷. Радниками генерального консула числилися особистий знайомий Льва Толстого — «тульський агроном»¹⁴⁸ Сергій Георгійович Богоявленський та відрахований у резерв при Штабі Петроградського військового округу через хворобу начальник Михайлівського юнкерського училища, вихованець Петровського Полтавського кадетського корпусу генерал-майор Іван Михайлович Леонтовський¹⁴⁹.

Перше розпорядження по консульству містило вимогу виявляти нейтральну позицію до урядів іноземних держав, не вести розмови на політичні теми в присутності відвідувачів, не обіцяти відвідувачам «приспіння їхніх справ»¹⁵⁰. Нагляд за виконанням доручення було покладено на секретаря консульства — брата генерального консула Миколу Федоровича Веселовського. Для нього та радника консульства Сергія Георгійовича Богоявленського консульство клопотало про надання дозволу на гарантоване консульським імунітетом право придбання та носіння револьвера «Браунінг»¹⁵¹.

Така обережність виявилася не зайвою з огляду не лише на постійні арешти українців та напади на перехожих, а й з урахуванням того, що більшовицька влада практикувала спорадичні обшуки та арешти без попередження і пояснення причин та ухилялася від допуску консулів до арештованих.

Пензенське консульство очолив уродженець Полтавщини, голова створеної в березні 1917 р. Пензенської губернської української ради і секретар місцевого земства Федір Іполитович Богдановський. 25 червня він повернувся у Пензу і наступного дня оголосив про відкриття українського консульства. Відповідно до наказу МЗС Української Держави Ф.І. Богдановському доручалася охорона прав та інтересів українських громадян у консульському окрузі, який включав місто Пензу і Пензенську губернію. Українці в Пензі чекали на відкриття консульства, покладаючи надію на офіційне підтвердження свого громадянства, захисту своїх прав, в тому числі увільнення від

¹⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 39, арк. 4.

¹⁴⁸ *Толстая С.А.* Дневники: В 2 т. — М.: Худож. лит., 1978. — Т. 2: 1901–1910. — С. 458. — (Сер. лит. мемуаров).

¹⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 39, арк. 4.

¹⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 2187, оп. 1, спр. 6, арк. 6.

¹⁵¹ ЦДАВО України, ф. 2187, оп. 1, спр. 8, арк. 13.

насильної мобілізації та відбирання житла і виселення в бараки на околиці міста¹⁵².

Установа розташувалася спершу в приміщенні Пензенської губернської української ради на Московській вулиці, № 7¹⁵³, а з 1 липня — в окремому будинку № 37 на вулиці Троїцькій. Робочий день у консульстві починався о 8-й годині ранку й тривав до 19.30 з перервою від 13.00 до 16.30. У вихідні і святкові дні встановлювалося чергування співробітника консульства з 10-ої до 12-ої години. За встановленим генеральним консулом розподілом обов'язків, на секретаря (Володимира Олексійовича Безсонова) покладалися обов'язки приймати й видавати перепустки на проїзд і охоронні грамоти, консультації відвідувачів; скарбник (Гаврило Олександрович Дмитрієвський) мав приймати консульські збори та вести бухгалтерію; діловод (Володимир Григорович Сивохоп) — реєструвати вхідні і вихідні документи та реєструвати українських громадян; писарі (Георгій Олександрович Зефірі та Володимир Федосейович Анисимов) — заповнювати подані консулом та секретарем бланки прохання про перепустки та охоронні грамоти; уповноважений в справах реквізиції (Сергій Олександрович Ушаков) — бути присутнім під час реквізиції майна українських громадян, приймати від українців майно на зберігання до консульства¹⁵⁴.

Початку діяльності консульства протидіяла Пензенська рада робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. На її звернення українське відділення зауважило генеральному консулові в Москві на неможливості розпочинати виконання консульських обов'язків без офіційного погодження російською владою. 6 серпня 1918 р. у її друкованому органі ради «Известия» № 159 (262) Голова Ради А. Мінкін опублікував повідомлення про те, що ніякого українського консула в Пензі немає; особа, яка видає себе за консула, — самозванець, а видані ним посвідчення не мають юридичної сили¹⁵⁵. Певна частина правди в тому була: посвідчення про визнання його повноважень як віце-консула Української Держави Ф.І. Богдановський отримав лише 23 серпня 1918 р., після своїх неодноразових звернень в усі офіційні інстанції. Ствердження генеральним консулом Української Держави факту призначення Ф.І. Богдановського на консуль-

¹⁵² ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 16, арк. 39.

¹⁵³ ЦДАВО України, ф. 2222, оп. 1, спр. 3, арк. 28.

¹⁵⁴ Там само, арк. 3–3 зв.

¹⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 2223, оп. 1, спр. 1, арк. 6.

ську посаду відповідно до виробленої російською стороною процедури визнання повноважень дозволило нарешті легалізувати діяльність консульства Української Держави в Пензі¹⁵⁶.

Однак причина «невизнання» ґрунтувалася не так на формальних процедурах, як на політичній позиції та економічних інтересах, пов'язаних із розподілом евакуйованих установ. Місцева влада прагнула усунути українське консульство від впливу на долю насамперед Холмської казенної палати (управитель Іван Якович Козловський) і восьми підвідомчих їй казначейств (Холмське, Грубешівське, Бельське, Янівське, Владавське, Білограйське, Томашівське, Замостське), евакуйованих до Пензи в 1915 р. Усі установи вивезли свої архіви, що містили інформацію про податки (подимне, на утримання судів, транспортне і страхове), борги, збори, недоїмки, рахунки за депозитами та спеціальні рахунки, за грошовими вкладками центральних і приписаних до них ощадних кас у губерніях¹⁵⁷. На рахунках казначейств перебувало на 7 358 529 крб. вкладів, внесених населенням Холмщини, 855 599 крб. депозитних сум, 154 686 крб. спец коштів, 861 705 крб. сум за вексями, 1 257 900 вкладів на зберіганні¹⁵⁸. Представники цих фінансових установ вступили повним складом до Пензенської української ради, ініціювали призначення в Пензу українського консула і сподівалися на його допомогу в поверненні додому. Однак відповідно до декрету РНК РСФРР упродовж 15 липня — 1 серпня 1918 р. всі фінансові установи Холмщини мали бути ліквідовані. Приїзд Ф.І. Богдановського і його зусилля щодо організації реєвакуації холмських українців та перевезення фінансових установ в Українську Державу вносив непередбачувані зміни в більшовицькі плани. Гетьманське зовнішньополітичне відомство порушило цю проблему перед керівником російської делегації на мирних переговорах Х.Г. Раковським.

На посаді віце-консула в Саратові розпочав діяльність уродженець Київщини, правник і кооператор Віктор Андрійович Сапіцький, колишній інспектор дрібного кредиту Народного банку в Саратові¹⁵⁹. На посаду помічника секретаря і скарбника консульства він призначив на місці за погодженням із МЗС військовополоненого

¹⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 2223, оп. 1, спр. 1, арк. 7.

¹⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 2223, оп. 1, спр. 4, арк. 8.

¹⁵⁸ Там само, арк. 8 зв.

¹⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 55, арк. 108.

австрійської армії, що перебував у Саратові, уродженця Галичини випускника Львівського університету Миколу Богонюка. М.П. Богонюк вільно володів, окрім української, російською, польською, німецькою мовами, мав навички в організації діловодства, відтак був цінним співробітником для консульства¹⁶⁰. Секретарем віце-консульства отримав призначення О.О. Клименко, уродженець Чернігівщини і випускник Петербурзького політехнічного інституту, реєстраційним відділом завідував І.Й. Цуканов, працювали також службовці: О.У. Вареник та Д.М. Мамалига¹⁶¹.

Чи не найбільшу частину роботи установи складала організація виїзду українських громадян на батьківщину. «Політична ситуація в Саратові така, що кожен з Українців рветься виїхати відсіля. Потрібно негайно їм в цьому допомогти», — доповідав В.А. Сапіцький генеральному консулові, який не міг гарантувати ні вчасного подання потягів, ні їх надійного і безпечного проїзду¹⁶². Труднощі з організацією виїзду українських громадян на батьківщину голова мирної делегації Х.Г. Раковський пояснював проблемами суто технічного характеру. Насправді за браком вагонів десятки людей не могли виїхати на батьківщину.

1 серпня приступив до виконання своїх обов'язків у Казані консульський агент Пилип Степанович Бочило, скерувавши свої зусилля на допомогу українським громадянам. За кілька днів після початку роботи консульства місто захопили чехословацькі війська, а 9–11 серпня було оголошено мобілізацію. Українські громадяни зверталися до консула за допомогою, оскільки насильна мобілізація поширювалася й на них. Протести консула наражалися на спротив, пов'язаний із невизнанням Української Держави місцевою владою, яка вважала українців громадянами «єдиної і неділимої Росії»¹⁶³. Для остаточного з'ясування ситуації Особливоуповноважений Комітетом Членів Установчого зібрання в м. Казані скерував його до Самари. Обидва, послідовно призначені українським урядом консульські представники не виконували своїх обов'язків. Вихованець Університету св. Володимира, учень виданого історика літератури В.М. Перетца, літературознавець професор Олександр Васильович Багрій усно від-

¹⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 2221, оп. 1, спр. 1, арк. 12.

¹⁶¹ Там само, арк. 26.

¹⁶² ЦДАВО України, ф. 2221, оп. 1, спр. 10, арк. 3.

¹⁶³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 87, арк. 20.

мовився від посади через окупацію міста ще в Москві, однак до Самари приїхав і почав викладати в місцевому університеті, куди його було обрано на професорську посаду¹⁶⁴. Саме професор В.М. Перетц, член Російської Академії наук, рекомендував свого учня на заміщення посади по кафедрі історії російської літератури в Самарському університеті.

Пилип Бочило зустрівся з Олександром Багрієм та дізнався від нього про рішення проведеного на початку серпня в Самарі Українського з'їзду щодо формування українських національних військових частин та підтримку його Комітетом членів Установчого зібрання від Самарської губернії, який випустив «воззвання» до українців Поволжжя із відповідним закликком¹⁶⁵. На з'їзді було обрано Раду, заступником голови якої став, за словами Олександра Багрія, призначений консульським агентом на правах віце-консула в Самару Іван Яковлев, котрий відмовився співпрацювати з новою владою¹⁶⁶. На підтвердження усної відмови від виконання консульських обов'язків Олександр Багрій передав Пилипові Бочилу письмову заяву й частину з отриманих на організацію роботи консульства грошей, решту обіцяв повернути «при першій можливості»¹⁶⁷.

Його інформацію щодо Івана Яковлева підтвердили й у Комітеті членів Установчого Зібрання в Самарі. Тиждень його роботи завершився тим, що він «зложив перед Комітетом свої обов'язки, пропонував про вибрання його товаришем Голови на з'їзді і тепер працює в контакті з Комітетом, не визнаючи ні Совітської влади, ні Української Держави»¹⁶⁸. Пилип Бочило оцінював вчинок «колеги» як зраду й висловив офіційний протест проти насильницької мобілізації українських громадян. Попри те, що у відповідь він почув очікуване запевнення про невизнання Української Держави і його консульських повноважень, П. Бочило втім отримав охоронну грамоту для проїзду до Москви. Всі спроби доручити охорону інтересів українських громадян були марними. Добравшись до Москви, він доповів про ситуацію, що склалася, генеральному консулові.

¹⁶⁴ Див.: *Марченко Валерій*. Професор Олександр Васильович Багрій // Хроніка-2000: Український культурологічний альманах. — К., 2011. — Вип. 1(87): Україна–Азербайджан. — С. 229–233.

¹⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 87, арк. 20 зв.

¹⁶⁶ Там само.

¹⁶⁷ Там само.

¹⁶⁸ Там само.

Крім того, П. Бочило розповів О. Кривцову, що випадково став свідком затримання в потягу Х. Раковського. Консулом було прийнято рішення відрядити П. Бочила в Київ, до МЗС Української Держави, для звіту про розвиток подій. В Києві він дізнався, що в Казані встановлено радянську владу. Володіючи інформацією про перебування в Казані великої кількості українців, у тому числі біженців, П. Бочило висунув пропозицію змінити статус консульства в Казані шляхом надання йому першого розряду і назвати Консульством Поволжя¹⁶⁹. Для реалізації пропозиції часу не залишалося.

Сам Іван Яковлев приховував факт порушення своїх обов'язків і пояснював О.К. Кривцову, що не зміг розпочати свою діяльність через захоплення міста чехословацькими військами й ізольованість від Москви і Києва. Зрештою він зміг отримати від губвиконкому перепустку на проїзд до Москви. По дорозі, в Кузнецьку, його затримала місцева надзвичайна комісія, відібрала службові документи й консульську печатку та етапувала до Бутирської в'язниці в Москві без оголошення причини затримання¹⁷⁰.

Не отримали підтвердження повноважень консульські агенти Олекса Пожар (Орша), Петро Рябий (Перм), Григорій Колосовський (Нижній Новгород), Йосип Суховерський (Новоніколаєвськ), уповноважені генконсульства: Микола Лютенко-Лютий (Орел), Феофан Степаницький (Калуга), Микола Демчук (Ржев), Юрій Ярослав (Воронеж), Полікарп Чирко (Рязань)¹⁷¹.

Більше того, місцева влада отримувала з Москви вказівки не допускати українських представників до виконання своїх обов'язків. Тоді як українське відділення НКЗС РСФРР мотивувало затримання визнання повноважень браком відповідей на відправлені до місцевої влади запити з цього приводу¹⁷². Натомість визнаний російською стороною консульський агент у Царицині Петро Перепечай від виконання покладених на нього обов'язків відмовився¹⁷³. Спроби чинних (як і не чинних) консулів захищати інтереси українських громадян в РСФРР не мали особливих успіхів. Натомість порушувалися права самих консульських представників.

¹⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 87, арк. 21.

¹⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 88, арк. 37–37 зв.

¹⁷¹ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 3, арк. 8.

¹⁷² Там само, арк. 3.

¹⁷³ Там само, арк. 1.

У відповідь на затримання попри дипломатичний імунітет та обшук Х.Г. Раковського в потягу і арешти російських консулів у Києві й Одесі, в Бутирській в'язниці (коридор № 14, камера № 12) опинилися консули в Пензі Федір Богдановський як заручник, в Саратові — Іван Яковлев та уповноважений в Ярославлі — Яків Петрович Сенчик¹⁷⁴. У Курську заарештували секретаря віце-консульства Михайла Михайловича Ткачіва, в Тамбові звинуватили в розтраті громадських грошей і затримали на кілька днів уповноваженого Івана Павлиха.

За кілька днів Х.Г. Раковський мав особисту розмову з О.К. Кривцовим. Продемонструвавши йому «розшматовані папери» дипломатичної пошти, російський представник констатував порушення українцями дипломатичного імунітету і вимагав запевнення українського уряду в тому, що винні в його затриманні та арештах у Києві (завідувача українського відділу НКЗС РСФРР М.Л. Грановського, співробітника народного комісаріату зі справ національностей РСФРР, І.Ю. Кулика та понад 150 радянських службовців) і Одесі (співробітників російського генерального консульства) будуть покарані, арештовані вийдуть на волю, а гетьманський уряд принесе публічні вибачення. В іншому разі, як запевнив російський дипломат, генеральне консульство Української Держави в Москві не матиме сприяння, особливо в частині захисту прав українців¹⁷⁵.

На тлі «дипломатичних воєн» показово штучною була церемонія відкриття в Москві пам'ятника Тарасу Григоровичу Шевченку на честь першої річниці російської революції в контексті реалізації ленінського плану монументальної пропаганди. З листопада 1918 р. у Москві було відкрито також пам'ятники Олексію Васильовичу Кольцову, Івану Савовичу Нікітіну, Максиміліану Робесп'єру. Встановлення пам'ятників поетам, філософам, революціонерам відповідно до складеного Наркопросом РСФРР списків унормовувалося Декретом РНК РСФРР «О снятии памятников, воздвигнутых в честь царей и их слуг, и выработке проектов памятников Российской социалистической революции» від 14 квітня 1918 р. У зв'язку з

¹⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 16, арк. 52, 54. Сенчик Яків Петрович — педагог, фольклорист. Народився 28 липня 1877 р. у с. Свори тодішнього Константинівського пов. Седлецької губ. (нині територія Республіки Польщі). Закінчив Більську вчительську семінарію (1895). Учителював у селах Підляшшя й Холмщини, записував фольклорно-етнографічні матеріали. Див.: Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження. — К., 1997. — С. 359.

¹⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 16, арк. 54.

матеріальними труднощами пореволюційного часу, за розпорядженням В.І. Ульянова (Леніна) пам'ятники виготовлялися із дешевого нетривкого матеріалу — гіпсу або бетону, але відкривати їх передбачалося з особливим пафосом.

На урочистості, пов'язані з відкриттям пам'ятника Тарасу Шевченку, отримав запрошення український генконсул О.К. Кривцов. Пам'ятник відкривали на Рождественському бульварі біля Трубної площі. Його проект виконав автор пам'ятника першодрукарю Івану Федорову (1909), академік Імператорської Академії мистецтв, а з приходом більшовиків — педагог Сергій Михайлович Волнухін. Для виготовлення пам'ятника українському генію використали гіпс... На урочистому відкритті виступали Голова Московської ради робітничих і солдатських депутатів Л.З. Каменєв, професійна революціонерка і перша жінка-нарком О.М. Коллонтай. Як представнику зовнішньополітичного відомства слово для виступу надали М.М. Беку, який щойно повернувся з посади генерального консула РСФРР в Одесі. «Признаючи необхідним підкреслити велике значіння Шевченка для всієї України я найшов серед даних на місці умовин корисним і можливим на сім святі сказати недовгу промову», — доповідав у Київ О.К. Кривцов¹⁷⁶.

8 листопада заступник голови російської делегації на мирних переговорах Д.З. Мануїльський отримав наказ припинити переговори й виїхати з усім персоналом до Москви. «З огляду на перерву дипломатичних відносин» між Українською Державою та радянською Росією із російських міст були відкликані всі консульства. Розпочалася термінова підготовка до закриття консульства. Дізнавшись про від'їзд консульства, з проханням передати в Чернігівський музей цінні речі (каретний годинник у шкіряному футлярі, два золоті персні з гербами Сулими та Марковичів, золота шпилька для краватки, срібна медаль, ювілейний карбованець 1812–1912 рр., паперовий радянський карбованець, золотий годинник з гербом Марковичей, порцелянова група «Андрій Бульба і польська панночка») звернувся нащадок старовинного роду Марковичів з Чернігівщини, колишній дипломатичний представник Російської імперії в Дрездені й Константинополі Андрій Іванович Маркевич¹⁷⁷.

¹⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 87, арк. 67.

¹⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 12, арк. 41; *Томазов Валерій*. Они служили Украине: из истории казачьих родов еврейского происхождения. Див.:

Останній наказ по консульству¹⁷⁸ під час перебування установи в Москві передбачав видати платню за першу половину листопада; скласти списки усіх, хто виявив бажання залишитися і всіх, хто від'їжджає; ліквідувати всі справи в консульстві. Ліквідацію діловодства та нагляд за пакуванням архіву консульства для переміщення його в Київ було доручено віце-консулові Ф.П. Рахінському. До роботи з підготовки архіву було залучено увесь персонал місії¹⁷⁹. На батьківщину співробітники консульства мали переправити й прийняті від А.І. Маркевича цінні речі для передавання їх Чернігівському музею¹⁸⁰.

Напередодні від'їзду генеральний консул зобов'язав завідувачів структурних підрозділів підготувати стислі письмові звіти про діяльність відділів як попередній матеріал для доповіді з тим, щоб уже на місці подати розгорнуту доповідь про діяльність установи. Керуючий справами консульства отримав завдання видати всім співробітникам платню за першу половину листопада, завершити всі фінансові справи консульства та негайно скласти два списки співробітників: таких, що залишалися в Москві, й таких, що виявили бажання виїхати в Київ. Повернення консульських установ вимагало значних коштів (МЗС підготувало законопроект на асигнування з цією метою 400 000 крб). Ускладнювало проблему збільшення чисельності співробітників, оскільки до штатних службовців додалися нештатні, які також хотіли виїхати в Україну через страх перед можливими утисками з боку російської влади за роботу в українських консульствах. 45 осіб виїхати консульським потягом в Україну відмовилася¹⁸¹. Не змогли прибути до Москви співробітники віце-консульства в Курську через арешт секретаря установи.

Передавши охорону інтересів українських громадян у Росії послианнику Грузинської Республіки при Уряді РСФРР Гавриїлу Хунгадзе, О.К. Кривцов вирушив зі своїми співробітниками на батьківщину.

[Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.berkovich-zametki.com/AStarina/Nomer1/Tomazov1.htm>.

¹⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 2, арк. 13.

¹⁷⁹ Там само, арк. 24.

¹⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 12, арк. 41.

¹⁸¹ Там само, арк. 16–16 зв.

Генеральний консул у Петрограді, в свою чергу, 8 листопада отримав вказівку заступника міністра закордонних справ О.О. Палтова негайно припинити діяльність консульства, передати опіку над українськими громадянами шведському або іншому представнику нейтральних держав, поставивши до відома радянський уряд, і виїхати з Петербургу в повному складі. С.Ф. Веселовський зробив спробу виконати доручення і звернувся до шведського посланника генерала Брендстрема. Дипломат висловив співчуття, але пояснив, що прийняти опіку в особі шведського уряду над українцями не має права без доповіді керівництву і пообіцяв зробити це особисто в Стокгольмі, куди саме збирався. З проханням поклопотатися перед Шведським урядом щодо доручення генералові після повернення в Петроград опіку над українцями, серед яких більше 300 осіб перебували у в'язницях, С.Ф. Веселовський звернувся і до А. фон Тімрота¹⁸². Однак генерал Брендстрем і справді залишив Петроград практично одночасно з С. Веселовським, але з іншою метою — «чтобы более не возвращаться туда...»¹⁸³. Потяг із співробітниками українського консульства в Петрограді мав приєднатися до загального потягу в Москві. Планувалося, що потяги мають вирушити в Київ 10 листопада.

Та з Києва зустрічний потяг вирушив лише 14 листопада о 16-й годині. Його пасажирами були члени мирної делегації та звільнені співробітники російського генконсульства¹⁸⁴.

Українські «консульські» потяги із Москви вирушили 16 листопада о 19 годині 45 хвилин. Для московського генконсульства було надано 36 вагонів, петербурзьке генконсульство продовжувало рух у потягу з 15-и вагонів, оскільки об'єднати вагони не вийшло. Потяги супроводжував завідувач українським відділом НКЗС РСФРР Д.Ю. Гопнер, який мав для цього особливі повноваження і шість співробітників та сорок п'ять осіб охорони¹⁸⁵.

Подорож тривала 19 діб і відбувалася в надзвичайно складних умовах. «Їхали з великим перешкодами, терпіли збитки, утерявши в дорозі й залишивши на попередньому місці роботи своє власне

¹⁸² ЦДАВО України, ф. 2187, оп. 1, спр. 6, арк. 41.

¹⁸³ *Коковцов В.Н.* Из моего прошлого : Воспоминания, 1903–1919 гг. : в 2 т. — Париж : Изд. журн. «Ил. Россия», 1933, Т. 2. — С. 408.

¹⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 95, арк. 94.

¹⁸⁵ Там само, арк. 98.

майно», — згадував О.К. Кривцов¹⁸⁶. 22 листопада в потягу закінчилися харчі й припинила роботу кухня. Консул, бажаючи зберегти спокій, розпорядився збільшити розмір добових виплат пасажирам — співробітникам консульств та їхнім родинам. Для купівлі харчів у канцелярії потягу з 3-ої до 4-ої години консульські співробітники отримували по 15 крб. на кожного члена родини щоденно¹⁸⁷. Психологічно найскладнішою для пасажирів потягу ситуацією виявилася процедура обміну їх на кордоні на співробітників російських місій. На вимогу Д.З. Мануїльського через перебування арештованих у Одесі дванадцяти службовців російського консульства така сама кількість пасажирів українського дипломатичного потягу мала залишитися на території Росії. Інтрига зберігалася до моменту прибуття потягів у місце обміну — на станцію Уза. Там О.К. Кривцов і С.Ф. Веселовський провели останні перемови з Д.З. Мануїльським і змусили його відмовитись від попереднього наміру, пообіцявши вжити заходів до якнайшвидшого звільнення працівників російського консульства в Одесі. Пропозицію залишити змучених важкою дорогою людей на російському кордоні в якості заложників вони вважали «актом без тям жорстокої помсти»¹⁸⁸. До Києва потяги вирушили з повним складом пасажирів.

4 грудня потяги зі співробітниками українських консульств та консульськими архівами прибули в Київ. Генеральний консул розташувався в реквізованих для нього двох кімнатах квартири № 7 у будинку № 14 по вулиці Великій Васильківській. Для віце-консула в Пензі Ф.І. Богдановського та уповноваженого в м. Орел М.К. Лютенка-Лютого помешкання знайшли не одразу. Побутові проблеми поступово вирішувалися. Одночасно назрівали інші: для упорядкування консульських архівів та завершення всіх фінансових справ консульств потребувалися співробітники, яких після приїзду катастрофічно бракувало. З метою належного забезпечення упорядкування архіву генконсульства в Петрограді С.Ф. Веселовський просив звільнити від призову на військову службу його секретарів: С.Г. Богоявленського, М.Ф. Веселовського; завідувачів відділами: М.І. Корни-

¹⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 53, арк. 110.

¹⁸⁷ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 12, арк. 41.

¹⁸⁸ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 87, арк. 71.

ловича, І.П. Храпка, князя Д.В. Мещерського, П.Ю. Рудаковського, співробітників: М. Дармороса, В. Клепачевського та ін.¹⁸⁹

Архіви й майно консульських установ залишалися кілька днів у вагонах на товарній станції. Забезпечити збереженість архівів у таких умовах консули не могли, відтак зверталися за допомогою до МЗС. У складі архівів, крім поточної документації установи, були цінні документи, пов'язані з матеріальними та особистими інтересами українських громадян: духовні заповіти, грошові акти, акти про арештованих тощо¹⁹⁰. Одразу після розвантаження вагонів Головне управління у справах мистецтв і національної культури прийняло дар А.І. Маркевича для виконання волі дарувальника¹⁹¹.

З метою остаточної ліквідації генерального консульства в Москві та впорядкування документації на місяць були залучені вільнонаймані працівники: А.М. Калиман (виконуючий обов'язки секретаря), С.А. Усов (бухгалтер), В.С. Лубенко (діловод), В.І. Крушенко, П.І. Полетіко, І.П. Кенжинська (діловоди), В.Д. Вдовин (сторож)¹⁹². 10 грудня О.К. Кривцов зобов'язав співробітників підготувати впродовж трьох днів фінансові звіти, решту коштів повернути в касу консульства; бухгалтера і завідувача канцелярії — зробити відповідні вибірки касових документів про витрати консульства на інші інституції й затребувати їх повернути кошти; завідувачів підрозділів — скласти звіти про основну діяльність¹⁹³.

Тим часом у радянській Росії ще залишалися заложенники: віце-консул у Курську Яків Петрович Сенчик, арештований в потягу Іван Яковлев, що ще перебував тоді в Бутирській в'язниці. Час їх очікування на повернення вимірювався часом перебування під арештом 12 співробітників радянського консульства в Одесі. Я.П. Сенчик звернувся до комісії в Києві 17 грудня з проханням організувати перевезення з Курська співробітників та архіву. Враховуючи свою обіцянку, дану під час обміну службовців консульств на кордоні, О.К. Кривцов докладав зусиль до вирішення цього питання.

Вирішувати долю консульств та упорядкування консульських архівів довелося вже новій владі. 15 грудня 1918 р. «вищий рево-

¹⁸⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 24, арк. 21–21 зв.

¹⁹⁰ Там само.

¹⁹¹ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 12, арк. 40.

¹⁹² Там само, арк. 29.

¹⁹³ Там само, арк. 32.

люційний орган» Директорії Український революційний комітет при Київському комітеті УСДРП сповістив українців про відновлення УНР і перехід влади до «Народного уряду республіканської Директорії». Того ж дня комісаром Українського революційного комітету по міністерству закордонних справ було призначено М.Г. Левитського¹⁹⁴, який очолював міністерство два дні. Він встиг видати 17 грудня наказ, що зобов'язував міжвідомчу «консульську» комісію за керівництвом І.Г. Красковського «взяти на себе розгляд і вирішення справ, зв'язаних з ліквідацією українських консульських установ в Російській Савітській Республіці»¹⁹⁵. Саме ця комісія завершувала справу звільнення російських консулів у Одесі й повернення в Київ українських консулів.

24 грудня 1918 р. вийшов Декрет РНК РСФРР про заборону функціонування українських консульств в Росії¹⁹⁶. Відтак призначення В.М. Чехівським на посаду віце-консула в Самарі 28 грудня 1918 р. Віктора Сапіцького з утриманням по штатам від 1 вересня 1918 р. не мало шансів на реалізацію. Ліквідація консульських справ і передавання архівів до департаменту загальних справ МЗС УНР тривала до 20 січня 1919 р.¹⁹⁷ 22 січня О.К. Кривцов видав останній наказ по консульству, в якому передавав право підпису віце-консулу (а на той момент начальнику канцелярії міністра) Ф.П. Рахінському в зв'язку зі своїм «відрядженням» до Миколаїва¹⁹⁸. За день до виїзду він детально розписав розпорядження в разі його тривалої відсутності. Йшлося про розподіл між співробітниками консульства призначеної Директорією грошової допомоги й закінчення виплати заробітної плати співробітникам консульства з асигнування на утримання консульства за січень 1919 р. та плати за понаднормову працю за підшивку документів 200 крб. та скарбникові 500 крб., передавання на державне зберігання архіву консульства «аби Міністерство могло повернути до Державної скарбниці усі борги приватних осіб і окремих інституцій, які осталися й досі винні консульству (покривала контора маєтків Харитоненка 180 000 крб.)»¹⁹⁹. Прощаючись зі своїми

¹⁹⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

¹⁹⁵ Там само, арк. 4.

¹⁹⁶ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 24, арк. 98.

¹⁹⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 155, арк. 108.

¹⁹⁸ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 12, арк. 38.

¹⁹⁹ Там само, арк. 39.

співробітниками, які витримали разом із ним труднощі перебування в Москві і моральний тиск з боку більшовиків, О.К. Кривцов подякував їм за «спільну і важку працю» й побажав «наперед принести свою працю на користь і будування нового життя нашої любої України»²⁰⁰. Його слова були суголосні з оцінкою П.П. Скоропадського: «ці люди зробили багато користі українцям, що жили в Совдепії, охороняючи їх від більшовицької гидоти»²⁰¹.

Відтоді О.К. Кривцов відійшов від дипломатичної діяльності й спробував знайти засоби для існування в приватному бізнесі як співробітник Українського кооперативу «Виробсоюз» у Києві. Його «відрядження» в Миколаїв не було випадковістю: звідти можна було легко дістатися до Одеси, яка відкривала шлях до Царгороду. Там у серпні 1920 р. року й опинився О.К. Кривцов разом із кількома колегами. Одразу після виходу на берег під час паспортного контролю вони були заарештовані турецькою владою й більше місяця провели у в'язниці. Зусиллями Посольства УНР у Царгороді та адвоката Барейя бранці вийшли на волю²⁰². Слід О.К. Кривцова губиться на турецькій землі...

У цілому діяльність перших українських консульств у більшовицькій державі тривала менше, ніж півроку, з липня по початок грудня 1918 р., й розгорталася в надзвичайно напруженій атмосфері, як з точки зору загальної геополітичної ситуації, так і в локальному масштабі. Створені на виконання мирних домовленостей між представництвами Української Держави та радянської Росії від 12 червня 1918 р.²⁰³, українські консульства стали своєрідним інструментом тиску та затягування переговорного процесу в ході українсько-російських мирних переговорів у Києві з боку російської делегації. Найскладнішим питанням у роботі генеральних консульств у Москві та Петрограді стала величезна кількість запитів на отримання українського громадянства, більша частина яких була не проявом патріотичної позиції пошукачів, а засобом для виїзду з території більшовицької Росії. Не всі призначені консули розпочали роботу на місцях. Однак загалом О.К. Кривцову вдалося виконати поставлене перед

²⁰⁰ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 12, арк. 34.

²⁰¹ *Скоропадський П.* Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). – С. 241.

²⁰² ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 49, арк. 162.

²⁰³ Див.: Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. – 366 с.

ним завдання щодо формування мережі українських консульських установ у РСФРР і забезпечити опіку над українськими громадянами в російських містах.

3.3. Консульство в Мюнхені — «остання барикада» консульської служби Української Народної Республіки

Найпоказовішою серед українських консульських установ доби визвольних змагань 1917–1921 рр. є діяльність консульства у Мюнхені. Німеччина була однією з перших європейських країн, із якими молода держава встановила консульські зносини. Баварія на той час після зречення престолу королем Людвигом III, позбавившись правління монархічної династії Віттельсбахів, 8 листопада 1918 р. отримала статус незалежної республіки. Відтак перспективи діяльності української консульської установи в Мюнхені видавалися досить реальними.

Українське консульство в столиці Баварії було засноване відповідно до п. 3 Закону «Про скасування закону від 4 липня 1918 р. “Про заснування генеральних консульств і консульських установ за кордоном” та про встановлення нових штатів консульських установ Української Держави, уточнення консульських установ по різних краях та про асигнування в розпорядження Міністра закордонних справ 832 776 карбованців на утримання цих установ»²⁰⁴ від 5 листопада 1918 р. Визначені законом витрати на утримання консульства включали річну заробітну плату консула (V клас державного службовця) в розмірі 15 000 карбованців та секретаря (VI клас) — 9 000 карбованців, одноразову виплату під час призначення в розмірі двомісячного окладу: 2 500 — консулові та 1 500 — секретареві, на оплату оренди приміщення для консула та консульства — 10 000 на рік, одноразово на умеблювання канцелярії консульства 4 000 та

²⁰⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 57, арк. 5–6. Опубл.: Історія української дипломатії. — С. 172–173.

формування бібліотеки — 1 000, а також на утримання службовців канцелярії, вартівників, кур'єрів, на канцелярські витрати — загалом 15 000 на рік²⁰⁵.

Консульство у Мюнхені підпорядковувалося Посольству Української Держави у Берліні, яке очолював призначений в червні 1918 р. барон Ф.Р. Штейнгель у ранзі надзвичайного посланника і уповноваженого міністра, а консул був підзвітний послові і відповідно керівникові відомства — міністрові закордонних справ. Посольство розпочало свою діяльність 1 липня 1918 р. У його складі функціонував повноцінний консульський відділ, очолюваний секретарем посольства В. Ланіним²⁰⁶. Відтак посол не вбачав першочергової необхідності в створенні консульства в Мюнхені. Була й інша причина ігнорування Ф.Р. Штейнгелем призначення В.Я. Оренчука на посаду консула. Як писав В.Я. Оренчук І.Г. Красковському, барон ніяк не міг забути ролі, яку він відіграв «як бувший віце-директор загального департаменту в справі покупки дому для посольства та хотів хоч в часті за се відплатити»²⁰⁷.

Лише 15 листопада 1918 р. за поданням міністра закордонних справ Д.І. Дорошенка гетьман П.П. Скоропадський ухвалив призначення на посаду консула Української Держави у Мюнхені віце-директора загального департаменту МЗС Василя Оренчука, про що було видано відповідний наказ МЗС 17 листопада 1918 р. № 391²⁰⁸. Повідомляючи про це Посольство Німеччини 22 листопада 1919 р., міністр закордонних справ Д.І. Дорошенко просив посла «довести до відома свого Правительства про зазначене призначення та зарадити все, щоб п. Оренчукові дати змогу виконувати покладені на нього обов'язки»²⁰⁹.

Особа призначеного консула ідеально відповідала цій посаді. 28-річний галичанин, уродженець м. Стоянова, Василь Якович Оренчук мав відповідну освіту (закінчив юридичний факультет Віденського університету зі званням доктора прав²¹⁰), досвід роботи в

²⁰⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 243, арк. 25.

²⁰⁶ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 562, арк. 19.

²⁰⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 311а, арк. 39–39 зв.

²⁰⁸ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 98, арк. 24. Опубл.: Історія української дипломатії. — С. 233.

²⁰⁹ Історія української дипломатії. — С. 233.

²¹⁰ Підтвердити відомості щодо навчання В.Я. Оренчука на підставі документів Архіву Віденського університету досі не вдалося.

Міністерстві закордонних справ, вільно володів німецькою мовою. Його кар'єра в українському зовнішньополітичному відомстві розпочалася 9 грудня 1917 р. з призначення на посаду канцелярського урядовця першого розряду Генерального секретарства справ міжнародних відомств. 1 січня 1918 р., згідно з наказом № 30 вже Генерального секретарства справ міжнародних відомств від 28 грудня 1917 р. В.Я. Оренчука було переміщено на посаду помічника діловода²¹¹. Через три місяці, 29 березня 1918 р., він продовжив свою діяльність уже завідувачем юридичного відділу. Колега В.Я. Оренчука, одночасно з ним призначена завідувати політичним відділом міністерства Н.В. Суровцева, згадувала його як «здібну людину і юриста за освітою»²¹². Очевидно, з огляду на освіту та професійні якості, його залишили в міністерстві й за доби Гетьманату, спершу радником міністра. На цій посаді він неодноразово виконував обов'язки віце-директора загального департаменту і заміщав керівника цього департаменту К.В. Лоського на час його відсутності²¹³. 1 червня 1918 р. В.Я. Оренчук знову очолив юридичний відділ, уже гетьманського МЗС. Після коригування структури міністерства 16 липня його посада не змінилася, а 30 вересня він офіційно обійняв посаду віце-директора загального департаменту (наказ № 333 від 1 жовтня 1918 р.)²¹⁴. Завдяки своєму професіоналізму і принциповості, В.Я. Оренчук мав довіру й серед колег²¹⁵.

Як юрист, автор численних доповідних записок на ім'я міністра про необхідність оновлення профільного законодавства та автор пропозицій до законопроектів й цій сфері, виїжджаючи до місця призначення, з огляду на брак нових нормативних актів у сфері консульської служби В. Оренчук вирішив з'ясувати правові засади своєї подальшої діяльності. На питання, «якого закону належить придержуватись при виконанні консульських прав і обов'язків», він отримав роз'яснення від тодішнього директора департаменту МЗС А. Яковліва: «З огляду на не затвердження виробленого свого часу проекту нового консульського закону, прийдеться Вам аж до введення нового закону придержуватися постанов консульського уставу бувшої Ро-

²¹¹ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

²¹² Історія української дипломатії. — С. 105.

²¹³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 1, арк. 23.

²¹⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 2, арк. 89.

²¹⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 3, арк. 13.

сійської імперії (том одинадцятий, часть друга). Тому одначе, що приложеній до статті 109-тої цього ж закону консульський тариф рішучо не відповідає вимогам нинішнього часу, доручаю Вам покласти в основу Ваших зборів вироблений міжвідомчою комісією проект консульського тарифу, хоч він ще не правно проведений. Цей незаконний стан є чисто переходового значіння, так як у нас маються всі данні до цього щоб вироблений проект консульського закону, а вже певно проект консульського тарифу буде певно підтверджено»²¹⁶. Суть вироблених комісією пропозицій В.Я. Оренчукові була добре відома, адже він керував підкомісією з вироблення консульського статуту. Згодом на практиці консул переконався, які «підводні рифи» породжував цей «перехідний стан».

Штат консульства складався з трьох осіб: консула, секретаря і канцелярського урядовця. Свій перший наказ як керівник установи В.Я. Оренчук видав саме з особового складу ще в Києві 26 листопада 1918 р., призначивши урядовцем консульства з платнею 400 карбованців на місяць Романа Євгеновича Громницького²¹⁷, випускника Консульських курсів при Українському науковому товаристві економістів. Наступний наказ щодо прийняття на посаду урядовця консульства з такою самою платнею Владислава Адамовича Вельця²¹⁸ було видано в Мюнхені, 18 грудня 1918 р., уже після зречення влади гетьманом Павлом Скоропадським і припинення існування Української Держави.

Першою проблемою, яку довелося вирішувати українському консулу, було розташування установи. На той час Мюнхен із міста художників і поетів поступово перетворювався на промисловий центр, де активно розвивалися підприємства, а з кінця 1918 р. став ще й пунктом скупчення військовиків, що поверталися з фронту, із переповненими пораненими та інвалідами місцевими госпіталями. Самотужки тут «... деякий час не можна було найти хоч трохи підходящого приміщення»²¹⁹. Активну участь у вирішенні нагальної побутової проблеми українського консульства взяла баварська сторона. На допомогу прийшли Міністерство закордонних справ Баварії, Мюнхенська торгова палата, співробітники яких сприяли пошукам помеш-

²¹⁶ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 559, арк. 18.

²¹⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 553, арк. 38.

²¹⁸ Там само, арк. 38.

²¹⁹ Там само, арк. 24.

кання та контактували з директором міського квартирного бюро з цього питання. Незабаром консульство розташувалося на вулиці Люціле-Грандштрассе, 46. «Консульство в Монахії почало правно існувати з днем 15-го листопада 1918 року, фактично однак почало воно свою працю тільки з днем 1-го січня 1919-го року», – констатував В. Оренчук²²⁰. Згодом установа переїхала в будинок 35/II на вулиці Айнміллерштрассе (Ainmillerstrasse). За цією адресою консульство функціонувало впродовж усього періоду своєї діяльності.

Загалом «баварське правительство» демонструвало повну прихильність до нової української установи. В.Я. Оренчук мав дві аудієнції у прем'єр-міністра і одночасно міністра закордонних справ Баварії Курта Айснера (Kurt Eisner, 1867–1919)²²¹. Не отримавши спершу формального підтвердження своїх повноважень від нової української влади, консул продовжив виконувати доручену йому місію, адже вважав своїм головним завданням «охорону прав українських громадян»²²².

Під час першої аудієнції, яка відбулася в приміщенні баварського сейму і мала формальний характер, він довів до відома прем'єр-міністра Баварії бажання українського уряду закласти в її столиці консульство з метою організації баварсько-українського товарообміну. Під час другої зустрічі, тривалістю понад дві години, консул В. Оренчук ознайомив прем'єр-міністра з політичною ситуацією в Україні від створення Центральної Ради до падіння Гетьманату, політичним та економічним становищем УНР. Курт Айснер, за спостереженням В. Оренчука, виявив зацікавлення життям молодшої держави.

Результатом аудієнцій стало рішення Кабінету Міністрів Баварії щодо визнання д-ра Василя Оренчука консульським представником України в Баварії та допущення його до виконання урядових обов'язків, опубліковане 8 січня 1919 р. в місцевому офіційному виданні «Bayerische Staatszeitung» («Баварська Державна Газета»). Призначення В. Оренчука консулом спеціальним адресом привітало Німецько-українське господарське товариства в Мюнхені («Deutsch-Ukrainischer Wirtschaftsverband»), очолюване президентом Мюнхенської торгової палати таємним радником І. Пшором. Услід за визнанням баварською владою українського консульства в офіційні стосунки з українцями увійшли представники інших держав. Визнання

²²⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 562, арк. 13.

²²² ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 553, арк. 38.

українського консула виявлялося в запрошенні його до участі в засіданнях консульського корпусу, наданні права підпису під дипломатичними документами поспіль із іншими представниками Корпусу тощо. Тим самим Консульство УНР в Мюнхені (Konsulat der Ukrainischen Volksrepublik in München), «перше українське консульство УНР на Заході»²²³, визнане урядом країни перебування і корпусом консульських представників зарубіжних держав, стало повноправною установою відповідно до вимог міжнародного права. В. Оренчук доручив секретареві замовити необхідні печатки, виготовити книги вхідних і вихідних документів, журнал реєстрації громадян та журнал видачі паспортів.

Поставлені перед консульською установою завдання виконувалися силами трьох осіб: консула Василя Оренчука, призначеного секретарем із 1 січня згідно з наказом МЗС від 11 лютого 1919 р. № 58 Романа Громницького, вільнонайманого урядовця Владислава Вельца²²⁴. До обов'язків консула належали контакти з місцевою владою, переговори з представниками державних і громадських торговельно-промислових установ і організацій, офіційне листування з місцевими державними установами, українським Посольством у Берліні і Міністерством закордонних справ, пресова діяльність консульства. Секретар вів «менш важливе» листування, фінансові книги, завіряв переклади з німецької на українську мову й з української на німецьку, приймав громадян, займався веденням книг вхідних і вихідних документів, нотаріальної книги, бібліотечної книги, реєстру громадян тощо²²⁵. Виготовлення паспортів та інших документів, які видавало консульство, та ведення діловодства під наглядом секретаря було доручено урядовцю.

З перших днів роботи до консульства розпочався невпинний потік звернень. Запити українців і німців, що мали родичів в УНР, торкалися інформації про рідню і знайомих, майно, пересилання листів тощо. Списки розшукуваних осіб на початку 1919 року консульство переслало до Вінниці, в Міністерство внутрішніх справ УНР. З цією метою було відряджено до Вінниці урядовця консульства. Надалі використовувалися й інші можливості для доставляння запитів до профільних органів виконавчої влади: від поштового

²²³ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 553, арк. 25.

²²⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 243, арк. 21.

²²⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 562, арк. 14.

зв'язку до передавання листів через приватних осіб. Так, зокрема серед перших звернень консул передав до МЗС листа німецького полковника Ендерса з проханням повернути речі, залишені «в Крест'янському Банкові в Житомирі»²²⁶. Йшлося про речі, які становили цінність для їх власника: одяг (куртка, рейтузи, пара панчох, нічна сорочка, хустки), срібний портсигар, срібні ложки, велика і мала срібні чашки, книги, 6 кусків туалетного мила, різні маленькі флакони парфумів, 2 ящики сигар²²⁷. Справу було відкладено «до виконання» відповідно до візи: «Доки Житомир не зайнят — нема чого робити по цій справі»²²⁸.

Більше звернень стосувалося отримання паспортів або посвідок на проживання етнічними українцями, що мешкали в Баварії. Ця проблема потребувала належної організації консульського діловодства, оформлення консульських метрик на всіх українських громадян, які постійно мешкали в Баварії, здійснення консулом перед баварським урядом заходів щодо визнання прав українських громадян рівними з правами громадян нейтральних країн. Для належної реєстрації документів у консульстві було запроваджено три типи «книг»: а) «адміністративні»: реєстр громадян, книга паспортів, книга реєстраційних свідоцтв, книга «прохідних свідоцтв», книга вхідних листів, книга вихідних листів, книга візувань, книга бібліотечна, книга наказів; б) нотаріальні: актова книга; в) фінансові: головна касова книга, книга прибутків від консульських зборів; книга канцелярських прибутків і витрат; книга виданих допомогових коштів; книга поштових прибутків і витрат²²⁹.

Ще один напрям діяльності консульства, попри те, що це виходило за межі його компетенції, полягав у наданні допомоги військовополоненим. В. Оренчуку вдалося забезпечити звільнення з концтраційних таборів цивільних українських громадян, вивезених до Німеччини ще за гетьманського уряду, та досягти домовленості з Генеральним австрійським консульством у Мюнхені щодо їх вільного проїзду через Австрію в Україну; зосередження українських військовополонених в «чисто українських лагерах»²³⁰ та видавання звіль-

²²⁶ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 553, арк. 14.

²²⁷ Там само, арк. 16.

²²⁸ Там само, арк. 14.

²²⁹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 562, арк. 15.

²³⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 553, арк. 26.

неним із таборів українцям, які працювали на сільськогосподарських роботах, необхідних документів. У такій діяльності консульство контактувало з Посольством УНР та Військово-санітарною місією УНР у Берліні. Окрім матеріальної, консульство намагалося надавати й моральну допомогу — роздавало безоплатно військовополоненим українські книжки та періодичні видання з бібліотеки, яка поступово формувалася його співробітниками. Виділених цільовим призначенням МЗС на купівлю книжок 1 000 карбованців бракувало, тому додатково використовувалися «канцелярські» гроші. Щоб розширити фінансові можливості для надання допомоги, В.Я. Оренчук вдався до оригінального способу заробітку. Згідно з його наказом № 9 від 17 січня 1919 р., урядовці мали вирізати марки з листів, які надходили до консульства, разом із папером навколо марки, і зберігати, щоб раз на місяць передавати все це до фірми Мартин Е. Ляймкугель, а виручені гроші використовувати для допомоги бідним українським громадянам²³¹.

Кризова ситуація в Мюнхені, пов'язана з убивством монархістом графом Арко-Валлеєм 21 лютого 1919 р. прем'єр-міністра Курта Айснера, діяльністю його наступника Йогана Гофмана, що обіймав в уряді К. Айснера посаду заступника прем'єра та міністра культури, нетривалим існуванням Баварської радянської республіки на чолі з Ернстом Толлером, проголошеної «радянською» республікою робітничих, солдатських і селянських дупутатів (7 квітня — 5 травня 1919 р.), та травневим «білим» терором, на деякий час паралізувала контакти консульства з Посольством УНР та місією в справах військовополонених у Берліні. Баварські «червоноармійці» вербували до своїх лав російських і сербських військовополонених, серед яких були й українці.

Консулові довелося приймати вольове рішення щодо видання військовополоненим документів на виїзд й самостійно шукати способів відправити людей з Мюнхену. Відтак їх переважній більшості за сприяння австрійського генерального консула вдалося виїхати і уникнути репресій. На той час на розгляд Директорії 14 квітня 1919 р. було подано законопроект про зміну статусу керованої В.Я. Оренчуком установи з консульства на генеральне консульство²³².

²³¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 553, арк. 39.

²³² ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 144, арк. 59.

З ліквідацією БРР та поверненням влади урядом Й. Гофмана становище українців не поліпшилося. Запровадження тотального контролю щодо всіх іноземців, які мешкали у Баварії, та початок виселення всіх, хто потрапив туди після 1 серпня 1918 року, політично «підозрілих» чи тих, хто не мав постійного заробітку, змусило консульство звертатися до баварського комісара д-ра Евінгера та військової влади з питань захисту українців. Подана консулом нота протесту проти репресій, підтримана Послом УНР у Німеччині М.В. Поршем, справила вплив на ставлення баварської влади до українських громадян: багатьох було випущено з концентраційних таборів та надано дозвіл на проживання в Баварії, для деяких осіб було скасовано розпорядження про негайний виїзд із Баварії. Убогим громадянам УНР, котрі не мали засобів для проживання чи виїзду з Баварії, консульство надавало матеріальну допомогу розміром близько 50 німецьких марок. Для отримання такої допомоги вимагалось документальне підтвердження громадянства УНР та важкого матеріального становища.

Посилення в Баварії «паспортного примусу» в кінці травня — на початку червня 1919 року спричинило істотне збільшення кількості звернень до керованого В.Я. Оренчуком консульства щодо отримання українських паспортів. Невеликий штат консульства з труднощами справлявся з цими обсягами звернень, маючи ще й поточну канцелярську роботу. Незаможні громадяни та військовополонені звільнялися від оплати консульських внесків, а для решти громадян оплата визначалася диференційовано — від 3 до 13 німецьких марок. Фінансові надходження до каси консульства у 1919 р. загалом склали 5 071 марку 63 пфенінги²³³.

Окремий напрямок діяльності консульства, яким займався безпосередньо В.Я. Оренчук, складала робота з організації торговельних відносин між УНР та Баварією. Чітко розуміючи, що «отримать німецькі капітали можна буде тоді, коли вдасться зацікавити німців українським ринком, але що саме головне, коли вдасться переконати їх, що тільки єдино український ринок в руках українців забезпечить їм ті вигоди, яких вони надіються дістатися на сході»²³⁴, він докладав значних особистих зусиль у цій сфері. В. Оренчук неодноразово зустрічався з заступником баварського міністра закордонних справ

²³³ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 562, арк. 15.

²³⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 506, арк. 11.

д-ром Меркле та керівником торговельного відділу МЗС д-ром Ліндреном з метою обговорення шляхів і способів зацікавлення баварського суспільства українським ринком. Обговорювалися зокрема питання про влаштування в Мюнхені виставки українських товарів та заснування постійної виставки баварських товарів у Києві, організації виїзду баварської торговельної місії до УНР для ознайомлення із станом українського ринку, активне використання водного шляху по Дунаю для товарообміну, закладення в Мюнхені німецько-українського банку як посередника майбутнього товарообміну.

З метою активізації зусиль у цій сфері В. Оренчук використовував усі можливості встановити контакти між УНР і Баварією в економічних колах. Результатом його наради з президентом Мюнхенської торгової палати таємним радником Пшором і чотирма членами президії цієї інституції, таємним радником Гавчом, радником д-ром Лером, директором Фріделем, радником юстиції д-ром Каном та іншими представниками економічних кіл стало вироблення плану торговельних зносин УНР і Баварії та рішення провести письмове опитування майбутніх партнерів щодо якості та кількості товарів, які могли б взаємно постачати Баварія та УНР. Відповідну пропозицію щодо проведення такого опитування в УНР консульство зробило українському Міністерству торгу і промисловості.

Позиція президента Мюнхенської торгової палати в цих переговорах склала визначальний вплив на формування зацікавлень українським ринком членами Німецько-українського господарського товариства, яке він очолював як громадський діяч. Товариство мало в своєму складі понад 600 східнонімецьких експортних фірм і виявляло зацікавлення в установленні культурних і торговельних зв'язків між Баварією і УНР. З цією метою видавався спеціальний фаховий часопис. Консул Оренчук розглядав зв'язки з цим товариством як важливі для УНР і поставив перед собою завдання «звести діяльність згаданого Товариства на чисто національний український ґрунт²³⁵». Просуваючи ідею організації українсько-німецького товарообміну, він виступив на засіданні товариства з доповіддю, в результаті чого в товаристві було прийнято рішення «вислати делегацію на Україну та навязати торгівельні зносини з українськими кооперативами»²³⁶.

²³⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 553, арк. 30.

²³⁶ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 559, арк. 16.

В контексті налагодження товарообміну йшлося також про заснування українсько-німецької торгово-промислової палати з виразно «національно українським обличчям і характером»²³⁷. Баварська сторона розглядала перспективу поширення діяльності Німецько-українського господарчого товариства в Мюнхені на Берлін та наголошувала на труднощах фінансування проекту, що потребував для початку 150 000 марок. «Оскільки б вдалось ці труднощі побороти і оскільки би якась установа змогла дати тимчасовий кредит, справа не протягнулася ні одного дня»²³⁸, — доповідав В. Оренчук українському послові підтримки своїх зусиль.

Незабаром умови проведення переговорів дещо змінилися. З ухвалою Установчими національними зборами та набуттям чинності в серпні 1919 р. Веймарської конституції Німеччину було проголошено республікою, що діє на засадах парламентської демократії і федералізму. У федеральній Німеччині Баварія, як і кожна з колишніх союзних монархій, стала автономною землею, якою управляв місцевий уряд, призначений земельним парламентом (ландтагом). Деяке обмеження самостійності Баварії впливало на ставлення баварських можновладців та бізнесменів до українських проектів. Однак становище українського консула при цьому не похитнулося — він залишався повноправним представником консульського корпусу в Мюнхені. «Хотя уділення консулові екзекватур стоїть в формальному противенстві до постанов Версальського договору, все-таки тутешній уряд не вважає дотепер за потрібне вийти зі свого, раз зайнятого становища, і трактує консула — мимо численних спроб тутешніх російських і в послідньому часі й гетьманських кругів, групующихя навколо «Авфбау» юридично і фактично на рівні зі всіма другими тутешніми консульськими представниками. Обставина є ця малим, но вимовним доказом суверенности нашого народу»²³⁹, — звітував керівництву МЗС В. Оренчук. Водночас він констатував, що дипломатичні функції, відповідно до нової конституції належать виключно центральному урядові в Берліні²⁴⁰. Відтак, не маючи відповідного інтересу до української справи, «ради котрого її оплатилось би

²³⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 553, арк. 12.

²³⁸ Там само, арк. 12.

²³⁹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 506, арк. 3.

²⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 243, арк. 30.

наразитися на гнів та обурення Берліну», Баварія зайняла «вижидаюче становище в українській справі».

З метою якнайширшого ознайомлення баварської публіки з Україною, В.Я. Оренчук серед пріоритетів роботи консульства визначив інформаційну діяльність. Її завдання полягали, з одного боку, в широкому ознайомленні представників баварських та закордонних фірм із природними багатствами українських земель та можливостями експорту продукції з УНР, а з другого, — у вивченні економічних відносин Південної Німеччини і зокрема — Баварії та інформування в формі детальних доповідних записок МЗС УНР та інших зацікавлених міністерств про стан промисловості та торгівлі Баварії. Задля поширення «ідеї економічної незалежності України» та ознайомлення Заходу з українським ринком консул систематично виступав у місцевій періодиці. Так, у «Звідомленнях Німецько-українського господарського товариства в Монахії» 1 жовтня 1919 р. № 7 вийшла стаття В. Оренчука «Значіння українських гаванів», про інтерес до якої свідчив передрук її Гаазьким пресовим бюро окремим економічним бюлетенем 23 жовтня 1919 р. № 10, паризькою «Petite République» 1 листопада 1919 р. та бельгійським тижневиком «La Belgique Maritime» 12 березня 1920 р. № 7 та інші видання. Окремим економічним бюлетенем Гаазького пресового бюро 26 січня 1920 № 15 вийшла його стаття «Півний промисел на Вкраїні», опублікована «Звідомленнях Німецько-українського господарського товариства в Монахії» 15 грудня 1919 р. № 9. Невдовзі побачили світ статті «Тютюн на Вкраїні» в місячнику «Die Ukraine» в Берліні в січні 1920 р. № 1 та «Цукровий промисел на Вкраїні» в тому самому берлінському виданні 15 грудня 1920 р. № 10-12²⁴¹. Значну увагу приділяв консул висвітленню в баварській пресі й ширших питань, пов'язаних із Україною та життям українців, демонструючи при цьому надзвичайну продуктивність.

Водночас В. Оренчук систематично надсилав детальні звіти про економічне становище Баварії до Посольства УНР в Берліні та МЗС УНР. Матеріал структурував за рубриками: ринок праці, пароплавання, залізниці, рільництво, продовольчий стан, продукція вугілля, залізо і сталь, текстильна промисловість, хімічна промисловість, іграшкова продукція, фотографічна, паперова, електротехнічна та оп-

²⁴¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 553, арк. 22.

тична промисловість, концентрація великих капіталів, емісія паперових грошей, нові державні договори, закордонна торгівля.

Таким чином, уже в першій половині 1919 р. В. Оренчукові, попри буремні політичні події в Україні й Баварії, вдалося розгорнути діяльність повноцінної консульської установи. В червні 1919 р. він отримав пропозицію від свого колишнього керівника по праці в МЗС, К.В. Лоського, який очікував призначення головою Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Швеції, обійняти посаду радника при українській «скандинавській» місії. Не заперечуючи того, що хотів би «працювати на економічному полі при одному із наших закордонних представництв»²⁴², консул однак згоди не дав. Та 1 жовтня 1919 р. він випадково довідався, що міністр В.М. Темницький, який склав свої повноваження, призначив-таки його секретарем НДМР у Швеції. Для з'ясування ситуації В. Оренчук звернувся до тодішнього міністра закордонних справ А.М. Ливицького з проханням «залишити його на дотеперішньому місці» або скасувати призначення, якщо воно дійсно є, з огляду на велику імовірність закриття консульства в разі зміни консула. Для занепокоєння В.Я. Оренчук дійсно мав підстави: наказом від 20 вересня 1919 р. радник Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Швейцарії Є. Сокович з 1 жовтня переводився на посаду генерального консула УНР у Мюнхені, а В. Оренчук — призначався на посаду секретаря Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Стокгольмі²⁴³.

«Згідно з міжнародним правом підписаному було уділено ексекватур в виді розпорядження цілого баварського міністерства. Як би місцевим владам в зв'язку з теперішнім напрямком політики було існування Консульства небажаним, все-таки факту офіційного визнання вони не можуть скасувати. Коли ж підписаного буде перенесено на нову посаду, тим самим руки тутешнього представительства будуть розв'язані і підписаний боїться, що наслідникові його просто таки не вдасться отримати згоди на виконання консульських обов'язків, що потягне за собою скасування одної з так не многих визнаних закордонних установ»²⁴⁴, — аргументував своє звернення В. Оренчук. Другим, не менш переконливим аргументом, було народження дитини і хвороба дружини, які ставали на перешкоді переїзду

²⁴² ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 553, арк. 33.

²⁴³ Там само, арк. 21.

²⁴⁴ Там само, арк. 33.

родини в іншу країну. Крім того, переведення на посаду нижчого класу, він вважав «щонайменше грубою невдячністю, котрої підписаний в ніякому разі не заслужив»²⁴⁵. Віза міністра на його листі від 3 жовтня 1919 р. № 1158 «П. Оренчука було б корисно залишити в Мюнхені консулом надалі»²⁴⁶ продовжила його службу.

1 січня 1920 р. консульство, яке до того моменту фінансувалося від часу заснування 15 листопада 1918 р. до 31 грудня 1919 р. згідно з законом про консульські установи від 6 листопада 1918 р. та законом про добові гроші від 19 жовтня 1918 р., отримало новий кошторис, вироблений і затверджений Уповноваженим Директорії у Відні А.Г. Макаренком²⁴⁷. Кошторис передбачав заробітну плату консула в розмірі 6 000 гривень на місяць, секретаря — 4 500, видатки на винаймання помешкання — 1 500, на пресу — 1 000, на господарські і непередбачені видатки — 2 500, на представництво — 1 000²⁴⁸.

Як юрист, В. Оренчук зауважив, що кошторис не мав дати (лише № 215) і не містив розпорядження про скасування закону про консульські установи від 6 листопада 1918 р., а тільки замінював одну його частину²⁴⁹. Відтак бухгалтерія консульства велася й далі згідно з директивами, виробленими спеціальною комісією при МЗС ще 1918 р. та з урахуванням виявлених на практиці недоліків у цих директивах. Недоліки організації бухгалтерського обліку в консульства, на його думку, виявлялися в тому, що «побудований під впливом бувшого іспанського віце-консула Васіліаді» спосіб ведення бухгалтерії відповідав системі консульств нештатних, не враховуючи досвіду офіційних консульських установ. Головною базою «грошового книговодства» була так звана «касова книга», котра враховувала виключно прибутки з консульського тарифу. 1 січня 1920 р. В. Оренчук запровадив у консульстві окремі книги консульських витрат та отримуваних від МЗС коштів на фінансування його діяльності²⁵⁰.

На початку лютого 1920 р. консулові знову довелося опікуватися долею військовополонених. Підписання договору баварців із радянською Росією спричинило розпорядження баварського міністерства

²⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 553, арк. 17.

²⁴⁶ Там само, арк. 33.

²⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 243, арк. 27.

²⁴⁸ Там само, арк. 27.

²⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 506, арк. 9.

²⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 243, арк. 20 зв.

внутрішніх справ щодо повернення всіх полонених із робіт у табори, щоб звідти їх відправити в Росію. Вважаючи «охорону громадян» своїм «одним із уважніших завдань», консул звернувся до референта баварського МЗС барона Фрайберга, досягши угоди залишити в Баварії тих полонених, список яких надішле консульство. 4 лютого список було надіслано, і понад дві сотні полонених українців «охоронено від висилки та зв'язаних з нею нещастя», які їх чекали в більшовицькому раю²⁵¹.

У березні 1920 р. у зв'язку з рішенням баварського уряду «очистити Баварію від чужинців»²⁵² стало незвичайно критичним загальним становищем українців у Баварії. Під час засідання в МЗС, скликаного баварським головою Ради Міністрів фон Каром для інформування про це рішення представників іноземних держав, В. Оренчук звернувся разом із іншими консулами до баварського уряду з проханням, щоб норми нового положення застосовувалися з об'єктивністю та щоб спеціально для українців було взято в кожному окремому випадку до уваги неможливість виїзду на зайняту більшовиками Україну. Український консул контактував із референтами з виселення в МЗС та в мюнхенській поліції, звертаючи їх увагу на скрутне становище українців, що не можуть виїхати, приневолених вважати Баварію своєю другою батьківщиною. В. Оренчук просив не приневолювати українців «піддаватися по поверті більшовицьким експериментам» чи «побільшувати ряди червоної армії». В кожному окремому випадку він підтримував письмово або усно прохання українців перед поліцією чи МЗС. Незаможним, що мусили залишити Баварію, консульство видавало документи безоплатно, а також сприяло звільненню від оплати за транзитну візу за домовленістю з австрійським консульством.

У квітні–травні 1920 р. йому довелося клопотати перед баварським урядом з приводу вирішення питання про виплату українцями боргів, взятих у представників країн Антанти у валюті, за довоєнним курсом обміну валют, оскільки такий курс збільшився в 10–20 разів²⁵³. Водночас консул звернувся до посла УНР у Берліні з проханням «проробити відповідні кроки перед німецьким урядом зміряючи для цього, щоб було злагожене це невиносиме становище українських

²⁵¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 506, арк. 5.

²⁵² ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 243, арк. 36.

²⁵³ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 560, арк. 128.

громадян, котрі весь час ділили долю німців, признанням за ними полеглих, котрі § 27-ий закона від 24 квітня 1920 року встановив для німецьких громадян»²⁵⁴. Передбачаючи можливу відмову німців він пропонував звернутися до французького уряду та прохати його, «аби українські громадяни не зачислялись до колись ворожого табору та таким робом аби дано їм змогу вирівнять свої довги по передвоєнному курсові як це артикул 296 мирного договору встановив для громадян союзних і заприятельних держав»²⁵⁵.

Значних зусиль у 1920 р. консул докладав до заснування українсько-німецького банку. «Пан консул Оренчук дуже швидко зорієнтувався в відношеннях та стремліннях Баварії — й зрозумів, що треба використати бажання Баварії еманціпуватись від державного центру Берліна, очевидно в справах економічного характеру. Придбавши собі велике довірря серед торговельно-фінансових кругів працював п. Консул коло підтримання Німецько-українського господарського товариства, яке розвивалось мимо сильної агітації з боку Російських кругів. Варто зазначити, що цим Товариством цікавились теж і урядові кола Баварії, хоча, щоправда неофіційно. Щоби зміцнити німецько-українські взаємини, намагався п. Консул заложити Німецько-український банк — й до цієї справи притягнув усі найбільші південно-німецькі фінансові установи»²⁵⁶, — характеризували його зусилля в МЗС УНР. В контексті цього питання він порушив перед баварським міністром торгівлі Гаммом та радником міністерства закордонних справ д-ром Лінднером проблему «освободження пересланих свого часу «Українбанком» та «Дніпросоюзом» на закупно товарів 50-ти мільйонів марок», наголошуючи, на «ролі, яку згадані суми можуть відограти в ділі поглиблення взаємних торговельних зносин взагалі, задля закладення німецько-українського банку»²⁵⁷. У відповідь консул отримав обіцянку «зазнайомитися ближче зі справою та поперти її перед міністерством закордонних справ в Берліні»²⁵⁸. Лобювати питання про створення українського банку в Берліні обіцяли й представники бізнесу, зокрема концерн Стіннеса

²⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 560, арк. 131.

²⁵⁵ Там само, арк. 131.

²⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 562, арк. 111.

²⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 559, арк. 24.

²⁵⁸ Там само, арк. 24.

(«Gelzenkirchner Bergmerke» і «Deutsh-Luxemburd Bergwerks und Hitten») ²⁵⁹.

Знаючи вороже ставлення берлінського міністерства до українського питання взагалі ²⁶⁰, В. Оренчук передбачав спротив, однак не припиняв боротьби. Під час перебування в Мюнхені міністра фінансів УНР Х.А. Барановського він організував зустріч українського високопосадовця з місцевими фінансистами, зокрема з директором найбільшого банку «Bayerische Bill und Hipoteken Bank», у ході якої учасники обговорили шляхи організації кореспондентських і кредитних зносин між мюнхенським банком і Українбанком.

Однак берлінське Міністерство закордонних справ натомість не виявляло зацікавлень у розвитку українсько-німецьких торговельних відносин і намагалось впливати з цих позицій на мюнхенські ділові кола. Українському консулові навіть довелося запобігати переіменуванню Німецько-українського господарського товариства на німецько-російське товариство та злиттю його з подібними організаціями. Своєю заслугою вважав В. Оренчук і відмову Німецько-українського господарського товариства та Мюнхенської і Аузбурзької торговельних палат вислати свого представника до складу комісії, котра під егідою берлінського міністерства виїхала в Росію на чолі з професором Віденфельдом для вивчення питання двосторонніх економічних контактів ²⁶¹.

Інша ідея В. Оренчука полягала в розширенні двосторонньої культурної співпраці. Він здійснював заходи щодо зацікавлення баварців друкуванням українських книжок та закладання з цією метою за підтримки Німецько-українського господарського товариства спільного видавничого консорціуму; проводив переговори з берлінським товариством «Der Bild und Film Vortrag ²⁶²» щодо створення фільму про Україну. Водночас на виконання доручення Посольства УНР у Берліні від 5 травня 1920 р. № 860 консульство здійснювало реєстрацію всіх українських «культурно-технічних сил, що мешкають в його окрузі» ²⁶³.

²⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 559, арк. 24.

²⁶⁰ Там само, арк. 14.

²⁶¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 506, арк. 6.

²⁶² Там само, арк. 11.

²⁶³ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 243, арк. 21 зв.

У другій половині 1920 р. у консульстві надзвичайно загострилися проблеми з фінансуванням, припинилися виплати як заробітної плати, так і грошей на відрядження та утримання приміщення. Як підкреслював у зверненні до МЗС В. Оренчук, «кошторис визначає на господарські цілі 2500 гривень в місяць, то є по курсові 2 гривні рівняється 1.25 марки дає 1.562 марки і 50 пфг., під час коли саме оплачення одного канцелярського урядовця і сторожа Консульства коштує в місяць 1300 марок; залишається отже на папір, пера, світло, часописи, поштове порто, канцелярські прибори, телефон, поповнення канцелярських книг і т.д. всього 262 марки 50 пфг на місяць. Про конечну консульську машиністку не можна і мріяти і тому що згаданий урядовець не вміє писати на машинці приходиться консулу не тільки складати письма, але й переписувати їх на машинці»²⁶⁴. «Рівно ж належить це саме сказати і про позицію шосту, на представництво. Що найменше раз на два місяці треба з людьми переговорює, треба їх і до себе запросити. Що це в нинішніх часах коштує, загально відомо. Но тих 625 марок, зазначених в кошторисі, не вистачить навіть на конечний напіток. Доки ще консул мав свої власні запаси, привезені з Києва, ще сяк так зв'язував кінці з кінцями. Зараз положення стає прямо невиносимим»²⁶⁵. Місячне утримання консула складало 6 000 гривень (3 750 марок), яких катастрофічне бракувало для життя, а вже про придбання необхідного для здійснення візиту костюму не доводилося взагалі. В. Оренчук просив внести зміни в кошторис і негайно надіслати йому заборговані гроші.

Крім того, не знайшло вирішення питання консульських тарифів, обтяжене проблемою курсу валют, оскільки «Посольство підвищуючи поодинокі позиції, не згадує про проект консульського тарифу ні словом, та подає висоту оплат тільки в марках, підчас коли проект передбачає їх тільки в гривнях»²⁶⁶. Задля упорядкування роботи консулів В. Оренчук пропонував «надіслати всім представництвам інструкцію, що дає докладні справки як щодо зобов'язуючого консульського закону, так і щодо тарифу. При цьому належало б — по думці підписаного — або заявитися за старим російським законом враз з — очевидно 20–30 разів збільшеним — тарифом або за виробленим ще в році 1918 — проектом консульського закону враз з

²⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 243, арк. 39.

²⁶⁵ Там само.

²⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 559, арк. 19.

проектом консульського тарифу. Комбінування їх являється з огляду на нетотожність передбачених в них правних установ, як виказує практика небажаним. При цьому зафіксовано би рівночасно точно курс переводу гривень тарифу на валюти поодиноких країв з осібна, чим би не тільки усунено би самовільні підвищування тарифів поодиноких установ, але також заведено би «одностайність ділань між всіма закордонними представництвами»²⁶⁷

На той час у Мюнхені діяли консульські установи європейських країн: Данії, Італії, Нідерландів, Швейцарії (з турецьким підрозділом) — генеральні консульства; Австрії, Великої Британії, Іспанії (представляв інтереси громадян Португалії), Норвегії, Угорщини, Швеції — консульства²⁶⁸. Українське консульство, представлене серед інших представництв європейських держав, перебувало у найскрутнішому стані. Для традиційних зустрічей і візитів в цих колах консул не мав фінансових можливостей, навіть не міг придбати костюма. В. Оренчук неодноразово звертався до посла в Берліні та міністерства з проханням поновити фінансування. 1 жовтня 1920 р. він вкотре констатував: «Консульство вже четвертий місяць не отримує належних йому грошей»²⁶⁹. Відмовою закінчилася навіть спроба отримати відпустку — першу за увесь час роботи. Базуючись ще на вимогах, викладених у т. III «Свода законів Российской империи» (що залишалися чинними з цього питання), МЗС роз'яснило йому, що використати право на відпустку він може лише у випадку крайньої потреби²⁷⁰. Очевидно, на думку керівництва, така потреба для консула не настала.

До того ж він дізнався із преси про «старання пана Міністра фінансів Барановського до закладення німецько-українського банку в Берліні»²⁷¹. Здійснюючи заходи відповідно до листа тимчасово виконувача обов'язків міністра фінансів М. Гехтера від 4 червня 1920 р. № 197/1 щодо заснування німецько-українського банку в Мюнхені й заявляючи всім зацікавленим організаціям, що подібного банку в Берліні не проектується, він був збентежений такими відомостями, оскільки вони не лише підривали його особисту репутацію, але й

²⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 559, арк. 19.

²⁶⁸ Winke für die rasche Erlangung von Einreisebewilligungen ins Ausland / Von Dr. Steinmetz (Sonderabdruck aus der "Bayerischen Handelszeitung") // Universitäts Buchdruckerei von Dr. C. Wolf & Sohn, München. — 20 s.

²⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 240, арк. 29.

²⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 553, арк. 37.

²⁷¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 560, арк. 6.

шкодили налагодженню українсько-німецьких економічних зв'язків. «Я розумію, — зазначав В. Оренчук, — що може для України краще, щоб банк був закладений в Берліні, далше, щоб банк був закладений під егідою Міністерства Фінансів, но про це треба було повідомити мене, щоб я «несвідомо не вводив тутешнього міністерства торгівлі та заінтересованих людей в блуд»²⁷². Він просив МЗС поінформувати його або спростувати «дуже шкідливу для нас» інформацію. В міністерстві було вирішено справу припинити²⁷³

Доводилося консулові займати принципову позицію й у справі «захисту громадян», яку він вважав для себе пріоритетною. Таким було зокрема питання про надання українського громадянства Генриху Кемперу. На запит цього громадянина консул роз'яснив йому, що він порушив вимоги закону про громадянство УНР, невчасно подавши звернення з цього питання, та звернувся не за компетенцією до консульства, адже консульська установа не має права надавати громадянство, а лише підтверджувати, й скерувало прохача за відповідністю — до Міністерства внутрішніх справ. Однак отримавши цей запит уже від міністерства, В. Оренчук змушений викласти всі аргументи, в тому числі й ті, що це «пруський колоніст, оставивший територію бувшої Росії ще до війни (котрого сам поворот підлягав і юридично беручи підлягає ще й нині певним обмеженням), а що саме головне він виказав свою «малям фідем» тим, що пів року по виданню закона про українське громадянство постарався як це видно із долученого документу — о баварське підданство і то в час, коли Консульство в місці його постійного осідку почало своє урядування»²⁷⁴. Відтак він повернув ситуацію в правове поле, хоч українського патріота «старання щодо баварського підданства», очевидно, зачіпали найбільше.

В листопаді без грошей, в холоді, він доходив до відчаю: «Доводиться мені з хворою дружиною та дитиною сидіти буквально в голоді та холоді. Не знаю, чи йти на вулицю витягати руку, чи покінчить це нещасне життя. Виконуючи чесно зложені на мене обов'язки і здається не без успіхів не мав змоги заpastись резервами на чорну годину. Зложить що-небудь з мого мінімального жалування, з котрого

²⁷² ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 560, арк. 7.

²⁷³ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 562, арк. 111.

²⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 560, арк. 51.

я з ріднею ледви виживав, було б чудом одним»²⁷⁵. Утім консульство не припиняло виплату допомоги арештованим і інтернованим та студентським організаціям у Празі і Берліні, що склало в 1920 р. разом понад 8 000 марок. Своєю чергою посол УНР у Берліні Р.С. Смаль-Стоцький, який змінив на цій посаді М.В. Порша 26 вересня 1920 р.²⁷⁶, також висловлював протест щодо блокування коштів дипломатичних місій УНР фінансовому агенту УНР Г.М. Супруну й називав таке блокування незаконним²⁷⁷. У цей критичний момент на допомогу прийшов посол і повноважний міністр УНР М. М. Василько, надіславши 22 листопада 1920 р. 10 000 марок на видатки консульства²⁷⁸. Надходження від сплати консульського мита в 1920 р. склали 4 589 марок 82 пф.²⁷⁹

Сподівання отримати решту заборгованості виявилися марними 1 грудня 1920 р., коли МЗС затвердило місячний кошторис консульства в сумі 10 000 марок на місяць зі скороченням посади секретаря²⁸⁰. «Прийдеться недобув за попередні місяці покрити продажем якогось туалету (маю на увазі пальто дружини)»²⁸¹, — сумно жартував консул. Проте він не втрачав оптимізму й знайшов вихід із ситуації. Секретаря Р. Громницького було переведено на посаду вільнонайманого урядовця, а В. Вельця, який обіймав цю посаду, звільнено. «Зменшення осіб на праці консульства не відіб'ється, так як я до роботи привик і з приємністю напружу всі сили, щоб як найкраще відповісти зложеному на мене завданню», — писав В. Оренчук Послу в Берліні²⁸².

Відтак робота консульства не припинилася й у 1921 році. На початку березня до консульства надійшов наказ, виданий ще 28 грудня 1920 р., щодо висловлення протесту проти купівлі німецькою стороною човнів зі складу Чорноморського флоту. Посилаючись на «розпорядок баварського уряду, котрий забороняє консулам чужих держав зноситись безпосередньо з Міністерством закордонних

²⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 243, арк. 41.

²⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 558, арк. 8 зв.

²⁷⁷ Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922). — С. 347–348.

²⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 243, арк. 43.

²⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 562, арк. 15.

²⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 243, арк. 44.

²⁸¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 241, арк. 12.

²⁸² Там само.

справ» та свою недипломатичну посаду, консул утім прозвітувався про здійснені кроки. Він звернувся до свого доброго знайомого доктора Ліндрена, який уже обіймав посаду референта Міністерства торгу і промисловості, нагадав йому про формальне визнання за українцями права на флот французьким адміралом Аметом, «остеріг німецькі торговельні фінансові круги перед купном, котрого ніколи і ніякий український уряд не визнає»²⁸³ й заручився обіцянкою донести це питання до фінансових діячів. Натомість протест було опубліковано (знову завдяки особистим стосункам консула) в найбільшій щоденній газеті Баварії «Münchener Neuste Nachrichten».

У свою чергу В. Оренчук звернувся до Міністерства закордонних справ з пропозицією «видавати в Міністерстві на французькій мові органа, скажемо, тижневика, котрий мав би за задачу знакомити захід зі станом політичного і економічного положення нашого краю. Орган такий був би безперечно великою поміччю і для представництва, а що саме головне, він звів би пропаганду до одного русла, а може також і зменшив витрати, роблені кожним представництвом зокрема на більш менш ту саму ціль. Таке поставлення справи не виключає одначе, щоб поодинокі представництва розширяли цю так би сказати загальну струю інформаційну також підкреслюванням тих питань, котрими країна їх осідку особливо цікавиться»²⁸⁴. Ідея ґрунтувалася на досвіді чеського МЗС, із представником якого В. Оренчук тісно контактував у Мюнхені та на власному нереалізованому задумі щодо створення українського видавництва. Віза на листі консула «1) Газету газету залишити при відношенню; 2) книжку до бібліотеки» — містила мовчазну відповідь на порушене питання.

В умовах помітного охолодження інтересу баварців до українського ринку, консул робив неймовірні зусилля, що спинити процес «вислизання» товарообміну з українських рук²⁸⁵. Зберігаючи тісні стосунки з керівництвом Німецько-українського господарського товариства в Мюнхені, В. Оренчук ініціював проведення спеціального зібрання товариства, присвяченого питанням відбудови українського господарства та запрошення до участі в ньому українських високопосадовців.

²⁸³ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 241, арк. 56.

²⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 597, арк. 14.

²⁸⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 243, арк. 37.

25 червня 1921 р. він разом із новим Послом УНР у Берліні Р.С. Смаль-Стоцьким та Міністром фінансів УНР Х.А. Барановським взяли участь у загальних зборах товариства, що стали «неабиякою маніфестацією для української справи»²⁸⁶. Склад учасників зібрання був достатньо репрезентативним: представники понад 500 німецьких фірм, берлінських і мюнхенських державних установ, а саме берлінського міністерства закордонних справ і міністерства шляхів, баварського міністерства торгівлі і земельних справ, мюнхенської торгової палати, міської думи та ін.²⁸⁷ Збори відкрив голова товариства таємний радник Пшорр, потім український посол виголосив коротку вітальну промову. Два інші українські гості виступили з доповідями: Х. Барановський «Задачі української кооперації», В. Оренчук — «Відбудова економічного життя України»²⁸⁸. Консул у своїй доповіді спеціально акцентував увагу на ролі закордонної промисловості і закордонного капіталу в відбудові української економіки. З доповіддю про англійсько-російський і німецько-російський торговельні договори виступив д-р Бах, про шляхи подолання транспортної кризи на Україні говорив генеральний консул Заль.

Повернувшись у Берлін, посол Р. Смаль-Стоцький невідкладно надіслав В. Оренчукові особисту ноту, в якій у відповідному стилі дипломатичного листування відзначив заслуги українського консула: «Уважаю моїм приємним обов'язком висказати Вам іще раз моє повне задоволення щодо Вашої діяльності. Я не маю слів признання й подяки для Вас за Вашу працю. Я був глибоко тронутий та вдовований тією великою повагою та пошаною, якою Ви, як Український Консул, між німецьким суспільством у Баварії користуєтеся і тією висотою престижу УНР, яку Ви вибороли і закріпили»²⁸⁹.

Не менш вишуканою була оцінка його праці й тимчасовим виконувачем обов'язки міністра закордонних справ О.О. Ейхельманом: «З почуттям справжньої пошани й подяки МЗС констатує блискучі наслідки Вашої праці, проявом яких є той високий престиж Уряду Республіки, який Ви могли підтримати і закріпити серед урядових і громадських кол Баварії, широка усвідомленість цих кол в нашій справі і та пошана, яку Ви придбали до себе серед Баварського

²⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 559, арк. 74.

²⁸⁷ Там само.

²⁸⁸ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 559, арк. 73.

²⁸⁹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 560, арк. 78.

громадянства. Ваша, пане Консуле, більш як дворічна праця, систематична і доцільна, як і Ваша особиста витривалість високо ціниться Урядом республіки і дає йому запевненість, що і надалі Ваша праця буде продовжуватися в тім кориснім для справи напрямку і з тим же успіхом, як це було й досі²⁹⁰.

В липні 1921 р. зажеврила надія реалізувати задум створення українсько-німецького консорціуму. Натхненний прикладом українського публіциста, літературного критика і видавця Віктора Піснячевського, котрий заснував і видавав у Відні тижневик «Воля» (1919–1922), В. Оренчук розмістив у місцевій пресі «вістку про купівлю надрукованих в Відні українських книжок англійським консорціумом»²⁹¹ з метою зацікавлення такою формою співпраці німців. Під час ініційованих консулом переговорів з найбільшою мюнхенською фірмою «Ольденбург» було досягнуто домовленості про створення концерну, «котрий взяв би на себе фінансування цілої справи»²⁹².

Це було тим більш важливо, що до Мюнхена прибув представник Німецько-російського клубу в Берліні в пошуках грошей для організації видання російської монархічної щоденної газети в Берліні та великого інформаційного бюро й видавництва «в дусі німецько-російського зближення»²⁹³. Контрзаходи, пророблені українським консулом, були вчасні й ефективні.

Однак він чітко усвідомлював, що баварські промислові круги щодалі більше цікавляться товарообміном із більшовицькою Росією. Його спостереження підтверджувала інформація про заплановану поїздку власника мюнхенської фірми «Евгора — Azien — Handelhaus» Вагнера до Москви для переговорів з більшовиками²⁹⁴.

Авторитет В. Оренчука як українського репрезентанта засвідчувало офіційне запрошення його Республіканським Державним Союзом Баварії на пам'ятний вечір з нагоди другої річниці Веймарської конституції, який мав відбутися 20 серпня 1921 р. «Це запрошення просимо вважати як знак спеціальної шани для Вашого краю і мирного співжиття Вашого народу з Республіканською Німеччиною», —

²⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 560, арк. 75.

²⁹¹ Там само, арк. 86.

²⁹² Там само, арк. 86.

²⁹³ Там само, арк. 96.

²⁹⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 553, арк. 54.

вказувалося в тексті²⁹⁵. Йшлося про офіційне запрошення дипломатичного представника на державний захід. Тому В. Оренчук, який завжди коректно наголошував на своєму «недипломатичному» статусі, у відповіді на запрошення вказав, що «іzza довіреного мені береження економічних інтересів мого краю, не можу на жаль офіційно прийняти участь в якому небудь політичному святі»²⁹⁶, про що також сповістив посольство та МЗС. Однак він узяв участь у святі як приватна особа. Республіканський державний союз Баварії запросив на урочистості понад 3 000 гостей, які стали свідками виступів представників політичних партій, студентів, виконання класичних творів капелю Пейпусса та відправлення вітальної телеграми Президентові держави та Канцлерові з підкресленням вірності державному устроєві²⁹⁷.

Після свята тривали консульські будні, в яких не зменшувалося кількості питань, що потребували відповідей, внесення змін в законодавство, втручання уряду. Та часу на ці відповіді в молодій державі залишалося катастрофічно мало. У вересні 1921 р. В. Оренчук ініціював перегляд законодавства, пов'язаного з укладанням шлюбів та розлученням. «Шлюби, які давались православними священиками за кордоном, оскільки шлюбний документ був пред'явлений найблищому колись російському представництву і ним підтверджений, вважались правосильними також і в колишній Росії. — викладав консул суть питання. — Щож торкається розводів, то практика заняла тут негативне становище і загал юристів стоїть ще й нинішній день на цьому становищі, що того рода розводи немає законної сили на Україні. Очевидно становище це заняте було ще тоді, коли інтересантам можна було поїхати в Росію і добитися там розводу. Зараз це неможливе. Розводів справи вже четвертий рік не можуть бути полагоджені»²⁹⁸.

Він пропонував поповнити законодавство хоч тимчасовою новелою аж до моменту остаточного вирішення справ і дати відповідь на питання про правоможність «духовних влад, котрі виїхали з України, зараз вінчать і давати розводи». Прийняти рішення самостійно він не

²⁹⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 560, арк. 100.

²⁹⁶ Там само.

²⁹⁷ Bayerische Staatszeitung und Bayerische Staatsanseiger. — 1921, 22 August. — № 194.

²⁹⁸ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 560, арк. 116.

міг з огляду на те, що вінчання і розлучення належали виключно до компетенції духовних судів. У відповідь на цей запит було створено комісію з представників міністерств закордонних справ, внутрішніх справ та ісповідань, який було доручено розробити проект закону з цього питання. Особливість звернень В. Оренчука полягала в тому, що він не лише порушував актуальну проблему, але й викладав її правові засади та пропонував шляхи вирішення, демонструючи при цьому найвищу професійну компетентність.

Фінальним акордом діяльності консульства стали кілька гострих публікацій в місцевій пресі та відзначення важливої для українців, «яких у Мюнхені вже зовсім не було»²⁹⁹, дати — 22 січня. Опублікована в вечірньому виданні найбільшого баварського часопису «Münchener Neuste Nachrichten» «Telegram-Zeitung» 7 листопада 1922 р. стаття В. Оренчука «Нові економічні угруповання на сході» застерігала німців від дружби з радянською Росією. Публікація дисонувала з настроями, спричиненими Рапалльським договором (16 квітня 1922 р.), що передбачав відновлення в повному обсязі дипломатичних відносини між радянською Росією та Німеччиною. Сторони відмовились від претензій на компенсацію військових і невійськових збитків і визнали принцип найбільшої сприятильності як основу їх правових і економічних відносин, зобов'язувалися сприяти розвитку торгово-економічних зв'язків. «Якщо стаття ніякого впливу на хід дальших подій не матиме, тобто що берлінський уряд буде і далі продовжувати свою лінію, — сподівався автор, — но все-таки матиме вона деяке значіння, а саме збереження за нами симпатій з боку німецького суспільства, що для нас на будуче куди важніше чим симпатії теперішнього берлінського уряду»³⁰⁰.

П'ятиліття «нашої незалежності» український консул, не маючи можливості «організувати святочної академії», скромно відзначив «за чаєм» у товаристві прихильників української справи. 23 січня 1923 року він повідомив про цю подію міністра закордонних справ і попросив його допомоги в отриманні посади «в офіційному характері» по можливості в Англії³⁰¹. Залишити Мюнхен він планував через півроку. Та пропозиції не надійшло.

²⁹⁹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 550, арк. 1.

³⁰⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 506, арк. 124.

³⁰¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 550, арк. 1.

Так завершилася діяльність останнього українського консульства доби визвольних змагань і консульська кар'єра одного з найактивніших творців української консульської служби. На моделі консульства в Мюнхені В.Я. Оренчук спробув реалізувати не лише свої теоретичні знання, а й ті проекти, які були розроблені українським зовнішньополітичним відомством, починаючи від грудня 1917 р. за його безпосередньою участю. Ключовими пріоритетами його діяльності залишалися захист прав українських громадян за кордоном та державні інтереси в сфері економіки і торгівлі. Після припинення офіційної діяльності на консульській посаді В.Я. Оренчук тривалий час писав на своїх візитівках «консул Василь Оренчук». Як більшість українських консулів і дипломатів, що діяли в 1917–1923 рр., В.Я. Оренчук залишився в еміграції. Мешкав у Мюнхені, на вулиці, де починалася його консульська праця, — Люціле Грандштрассе (Lucile Grandstrasse), 46. Намагаючись знайти відповідь на питання про причини втрати української державності та краху дипломатії УНР на початку 1920-х років, він розпочав роботу над працею «Українська дипломатія». Упродовж усього свого не надто довгого життя останній консул УНР зберігав суспільну активність, підтримував тісні стосунки з Українським вільним університетом, перенесеним 1945 р. із Праги до Мюнхена, спілкувався з колишнім міністром Д.І. Дорошенком. На той час В.Я. Оренчук був фундатором і керівником торговельної фірми й надавав фінансову допомогу в розбудові українських інституцій. Останній консул УНР пішов із життя 9 березня 1958 р.

3.4. Нереалізовані проекти заснування консульських установ. Історія «консульства в Бессарабії»

У процесі практичного заснування новостворених консульських установ, попри всі труднощі, обговорювалося питання збільшення кількості країн, де існувала потреба діяльності українських консулів. Вона ґрунтувалася на двох ключових моментах: наявності великої кількості українців та економічному інтересі Української Держави. Перелік міст, куди слід скерувати українських

консулів, обговорювала міжвідомча «Комісія в цілях намічення кандидатів на консульські посади». Пропозицій щодо формування списку претендентів на ці посади надходило багато. Лише в Німеччині пропонувалося створити генеральне консульство в Берліні, консульства в Франкфурті-на-Майні, Бреславі (нині — Вроцлав, Республіка Польща), Лейпцігу, Гамбурзі, Мюнхені, Кенігсберзі, Мангеймі, Хемніці, Щецині (нині Республіка Польща), Золінгені³⁰². Йшлося про потребу створення консульств у Варшаві, Мадриді, Тегерані, Стокгольмі, Кенігсберзі, Трієсті, Копенгагені, Амстердамі та стратегічно важливих інших містах³⁰³. Та з огляду на невеликі можливості держави щодо фінансування діяльності консульських установ залишалися в проекті лише ті міста, де заснування консульств диктувалося державним інтересом. Крім названих, пропонувалося заснувати консульства в Празі, Загребі, Тегерані як столицях іноземних держав; у Гамбургу як великому торговельному центрі, через який ведеться торгівля зі Сполученими Штатами Америки і переїжджає багато українських громадян до і зі США; в Лейпцігу — всесвітньому центрі видавництва книжок і виробництва ліків, з яким Україна мала постійні торговельні відносини; в Бухарі, яка в зв'язку стає важливим політичним центром Азії; Мінську, який був центром політичного життя Білорусії, що перебувала в «стадії відродження»³⁰⁴; Вільно — як політичному центрі Балтійських країн, у яких було багато лісу і з яких найближче і найвигідніше доставляти в Україну ліс і лісові продукти, необхідні для її життя та промислового розвитку³⁰⁵.

Заснувати окреме генеральне консульство в Румунії із осідком у Яссах пропонував Корнелій Чоботаренко. З червня 1918 р. він суміщав посади представника Військового міністерства з виконанням обов'язків Генерального консула України в Румунії. До того К. Чоботаренко тривалий час перебував у Румунії як український військовий комісар румунського фронту. В квітні 1918 р. він співпрацював зі спеціальною місією («посольством») на чолі з Миколою Галаганом, скерованою Українською Центральною Радою до Ясс із метою переговорів щодо визнання румунським урядом незалежності УНР. Обговорюючи завдання своєї місії з керівником зовнішньополітич-

³⁰² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 54, арк. 6.

³⁰³ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 13, арк. 41.

³⁰⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 57, арк. 46–48.

³⁰⁵ Там само, арк. 47.

ного відомства М.М. Галаган, за його спогадами, вказав на потребу, окрім політичного питання, порушити ще й економічне: про «військове майно, яке залишилося в Румунії і Бессарабії після розвалу російського фронту»³⁰⁶. На думку дипломата, УНР мала заявити частину претензій на це майно в розмірі третьої частини як спадкоємиця Російської імперії, що має право на третину майна колишньої держави. Крім того, влада УНР повинна була взяти під опіку й оборону все військове майно, оскільки законні претенденти не мали поки що можливості його забрати³⁰⁷.

Дієвим помічником посла Миколи Галагана в Яссах у військових питаннях виявився саме штабс-капітан Корнелій Чоботаренко, який запропонував до надання належного приміщення розташуватися місії в його «доволі просторій» квартирі й поінформував про функціонування системи військових комісаріатів, представники яких пробували рятувати військове майно («його просто розтягували або грабували румунські вояки») й захищали інтереси українців, фактично виконуючи консульські функції³⁰⁸. Микола Галаган зауважив, що комісар «мав у себе багато грошей, ліквідуючи деяке майно»³⁰⁹, але відмовився від запропонованих на потреби місії К. Чоботаренком коштів. Зусиллями військового комісара місія невдовзі отримала помешкання з достатньою кількістю кімнат і великою залогою, технічні засоби для роботи — друкарські машинки, телефон тощо, і навіть — чотири автомобілі. К. Чоботаренко справою доводив «уміння» скерувати вигоди свого офіційного становища на потреби української дипломатії. М.М. Галаган відбув із Ясс 2 травня 1918 р., оскільки втратив зв'язок із Києвом, плануючи повернутись до виконання своїх обов'язків. Однак його повернення на дипломатичну службу відбулося вже за іншої влади і в іншій країні³¹⁰.

Корнелій Чоботаренко за доби Гетьманату (в червні 1918 р.) отримав призначення на посаду офіційного представника Військового міністерства з виконанням обов'язків Генерального консула Україн-

³⁰⁶ *Галаган Микола*. З моїх споминів (1880-ті — 1920 р.) / Передм. Т. Осташко, В. Соловійова. — К.: Темпора, 2005. — С. 355.

³⁰⁷ Там само.

³⁰⁸ Там само. — С. 366.

³⁰⁹ Там само. — С. 367.

³¹⁰ Див.: *Матяш І.Б., Мушка Ю.Ю.* Надзвичайна дипломатична місія УНР в Угорщині: історія, спогади, архівні документи. — 398 с.

ської Держави в Румунії³¹¹. У підпорядкованих йому військових комісаріатах К. Чоботаренко створив консульські відділи, призначив військових комісарів у Ботошанах (штабс-капітана Спиридона Білецького), Романі (Гончаренка), Кишиневі (Ямкового)³¹².

Ідея проекту К. Чоботаренка щодо розбудови мережі українських консульств полягала у створенні на території Румунії, де «централістична система управління досягла епогею, де місцева провінціальна влада позбавлена всякої ініціативи, а всі розпорядження виходять від центрального органу (МВС)»³¹³, системи консульських установ Української Держави, здатної забезпечити організацію торговельно-економічних зносин двох держав і захист українських громадян на території Румунії.

Ключовою установою такої системи українських консулів мало стати Генеральне консульство Української Держави в Румунському Королівстві у Бухаресті з підпорядкуванням йому семи консульських установ, що мали діяти «в інтересах держави та її підданих»³¹⁴. Штатний розпис генерального консульства мав би передбачати чотири посади (генерального консула, консула, секретаря, кур'єра). Генеральному консулові автор проекту пропонував надати V клас державного службовця з утриманням 15 000 карб. на рік і гарантуванням пенсії, консулові — VI клас державного службовця з утриманням 9 000 крб. на рік і гарантуванням пенсії, секретареві — VIII клас державного службовця з утриманням 7 2000 крб. на рік, кур'єрові — X клас державного службовця з утриманням 5 4000 крб. на рік³¹⁵. Передбачалися й інші витрати на утримання генерального консульства (оренда приміщення — 5 000 крб., відрядження — 4 000 крб. щомісячно). На посаду генерального консула К. Чоботаренко претендував особисто. Щодо інших семи установ йшлося про надання статусу консульства його установі в Яссах, створення трьох консульств у Валахії (крім генерального консульства в Бухаресті, консульства в Галаці, віце-консульства в Суліні), п'яти — у Молдові й Бессарабії: (крім консульства в Яссах, консульства в Кишиневі, віце-консульств у

³¹¹ Див: *Кантату Василь*. Румунсько-українські дипломатичні відносини в 1917–1923 роках. — С. 72–73.

³¹² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 2, спр. 163, арк. 15.

³¹³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 53, арк. 12 зв.

³¹⁴ Історія української дипломатії. — С. 234.

³¹⁵ Там само. — С. 235.

Дорогої, Бельцах, Аккермані)³¹⁶. Оцінкою його зусиль стало призначення К. Чоботаренка виконувачем обов'язки генерального консула УНР у Яссах (без оплати) та С. Білецького — виконувачем обов'язків віце-консула в Галаці³¹⁷.

За результатами обговорення пропозицій 6 листопада 1918 р. гетьман П.П. Скоропадський затвердив Закон «Про скасування закону від 4 липня 1918 року відносно закладу Генеральних Консульств і Консульських Агентств по-за кордоном, про встановлення нових штатів в консульських установах Української Держави, утворення консульських установ по різних краях та про асігновання в розпорядження Міністра Закордонних справ 832 766 карбованців на утримання вище згаданих установ», що вступив у дію шляхом публікації в «Державному віснику» (№ 72) 19 листопада 1918 р.

Відповідно до нового закону з 1 вересня скасовувалася раніше створені консульські установи та утворювалися Генеральні консульства Української Держави у Берліні, Відні, Будапешті, Яссах, Царгороді, Цюриху, Варшаві, Москві, Петербурзі, Тифлісі; консульства: в Мюнхені, Гданську, Львові, Софії, Вільні, Женеві, Копенгагені, Амстердамі, Стокгольмі, Самарі, Владивостоці; віце-консульства: в Галаці, Варні, Християнії (нині — Осло), Ризі, Лодзі, Курську, Єревані, Батумі-Поті, Ташкенті, Ростові-на-Дону, Омську та Вірному; консульське агентство в Новочеркаську; виконання консульських функцій покладалося на дипломатичну місію у Фінляндії. Тим самим запроваджувалися усталені в світовій практиці типи консульських установ: генеральні консульства, консульства, віце-консульства, консульські агентства. Закон уповноважував міністра закордонних справ за погодженням з міністром торгу та промисловості заснувати «по дійсній потребі» 25 консульських агентств в різних країнах у межах затверджених штатів та надавав йому право в разі обґрунтованої потреби переміщати агентів з одного місця на інше.

За час, що минув від ухвалення закону до його оприлюднення, відбулася низка кадрових призначень. 11 листопада отримало керівника консульство Української Держави в Женеві — Євгена Соковича³¹⁸ та консульське агентство в П'ятигорську — Ярослава Ногу³¹⁹.

³¹⁶ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 53, арк. 12–12 зв.

³¹⁷ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 2, арк. 99, 102.

³¹⁸ Там само, арк. 98.

³¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 24, арк. 18.

Того ж дня був призначений генеральний консул у Тифлісі Лев Лісняк та старший секретар Микола Ковалевський, 19 листопада — секретар Олександр Дробишевський. На той час вже були призначені консульський агент першого рангу Олекса Кулинський — 20 липня та секретар Василь Бутков — 20 серпня. 14 листопада віце-консулом у Ташкент був призначений Іван Опока-Оппоков, наступного дня консульську посаду в Мюнхені отримав промотор нормотворчої роботи в МЗС Василь Оренчук³²⁰. Віце-консулом у Лодзі згідно з наказом від 22 листопада став Сергій Нілус, урядовцем було призначено 22 листопада Юрка Гречка, секретарем — 23 листопада Михайла Володимирова³²¹. Ще до приїзду Сергія Нілуса до місця призначення його повноваження зазнали коригування. 7 грудня 1918 р. МЗС Української Держави уповноважило віце-консула в Лодзі Сергія Нілуса виконувати обов'язки генерального консула в Варшаві й дозволило йому виготовити відповідні печатки й бланки³²².

Найповажнішою особою серед призначених консулів був уродженець Полтавщини Євген Сокович. Він упродовж січня — квітня 1918 р. обіймав посаду міністра залізничних шляхів УНР (був звільнений через конфлікт із профспілками), з початком мирних переговорів Української Держави і РСФРР у Києві очолив комунікаційну комісію при українській делегації³²³. Окупаційною владою він характеризувався як «пожилой, поношенный человек, который не пойдет на авантюры»³²⁴. Євген Сокович дійсно мав досить поважний порівняно з іншими колегами вік (54 роки), до жовтневого перевороту жив у Санкт-Петербурзі і працював після закінчення Санкт-Петербурзького інституту шляхів сполучення в управі залізничного банку, був переконаним українцем. Його досвід практичної діяльності, як і перебування на відповідальній державній посаді та життєва позиція, мали важливе значення для роботи в консульській службі.

«Душею українського руху в Туркестані в часі вибуху Російської революції» вважали Івана Костянтиновича Опоку-Оппокова³²⁵. Він

³²⁰ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 2, арк. 146.

³²¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 24, арк. 18.

³²² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 138, арк. 19.

³²³ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. — С. 9.

³²⁴ Крах германской оккупации на Украине : (По документам оккупантов) [5 февр. — 30 нояб. 1918 г]. — С. 116.

³²⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 402, арк. 25.

народився 1871 р. в Липовецькому повіті Київської губернії у родині священика. Після закінчення 3-ої київської гімназії 1891 р. І.К. Опока-Оппоков вступив до Лазаревського інституту східних мов у Москві, звідки перейшов на юридичний факультет Московського університету й закінчив його 1896 р. Державний іспит випускник склав у Демидівському юридичному ліцеї³²⁶. Ще під час навчання захопився журналістикою, співпрацював із видавництвами. Юридичну практику розпочав одразу після закінчення навчання, спершу як помічник адвоката, а згодом — як адвокат у Московській судовій палаті. Поза службовою діяльністю І.К. Опока-Оппоков редагував кілька періодичних російськомовних видань і пробував отримати дозвіл на видання українською мовою. 1909 року адвокат виїхав у Ташкент, де поступово згуртував українців, а 1917 р. створив українську Центральну громаду в Туркестані³²⁷. Земляки обрали невтомного захисника української ідеї заступником голови ради. Він редагував друкований орган ради — щоденну газету «Туркестанська Рада» і виконував обов'язки консула, встиг відрядити з Ташкенту та Самарканду два батальйони для укомплектування української армії³²⁸. Повернувшись до Києва в 1918 р., І.К. Опока-Оппоков знайшов роботу поза основним фахом — у видавничому товаристві «Час» та займався громадською діяльністю як заступник голови Союзу професійних спілок службовців видавництв і книгарень м. Києва. Однак отримавши посаду консула в Ташкенті, він не встиг виїхати до місця призначення й поселився в м. Кагарлик на Київщині

Інші новопризначені керівники виїхали на місце своєї майбутньої діяльності в останні дні існування Української Держави. Деякі втім устигли розпочати працю. 7 грудня 1918 р. прибув на місце призначення консульський агент у м. Ризі Никифор Бендеровський, якому було доручено «захист інтересів українських громадян у Ризі й околицях»³²⁹. Ініціатива призначення на консульську посаду належала самому Н. Бендеровському, який тривалий час мешкав у Ліфляндській губернії Російської імперії й докладав багато зусиль до «моральної і матеріальної допомоги українцям»³³⁰ у Ризі й Пскові.

³²⁶ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 402, арк. 24.

³²⁷ Там само, арк. 24 зв.

³²⁸ Там само.

³²⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 142, арк. 3.

³³⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 33, арк. 9.

З метою отримати офіційне уповноваження, яке дозволяло б йому вступати в контакт із офіційною владою від імені українського уряду, він звернувся до МЗС Української Держави. Його зустріч із директором департаменту чужоземних справ А. Яковлівим мала вирішальне значення. Результати ініційованого А. Яковлівим вивчення питання діяльності Н. Бендеровського засвідчували його великі зусилля щодо допомоги українцям у Курляндії та Лівонії. Відтак Никифор Бендеровський повернувся в Ригу консульським агентом з правами консула.

Свої уповноважувальні документи він передав одразу після приїзду німецькому генеральному комісару і отримав від нього запевнення в повному сприянні щодо виконання посадових обов'язків³³¹. Менше ніж за місяць роботи Н. Бендеровський забезпечив прийом у консульстві 353 осіб і здав у касу МЗС Української Держави 1205 крб. консульського мита³³².

Після приходу до влади Директорії українські консули в європейських країнах опинилися перед проблемою легітимності свого перебування в країнах призначення та фінансування діяльності консульських установ. Призначені за доби Гетьманату консули отримали підтвердження свого офіційного статусу й продовжила роботу. Спеціальних нормативних актів, які визначали контури системи консульських установ УНР, Директорія не ухвалювала. В умовах зміни влади та залишення українським урядом державної території діяльність українських консульств набувала нового значення. В залежність від світоглядних переконань, патріотизму та особистих комунікативних здібностей консула потрапляли не лише українські громадяни, які чекали від нього допомоги, а й імідж УНР, що боролася в Європі дипломатичними засобами за свою незалежність.

З метою отримання підтвердження своїх повноважень новою українською владою вирушив наприкінці січня 1919 р. до Києва Никифор Бендеровський, оплативши власним коштом оренду помешкання та виплативши заробітну плату службовцям³³³. Йому вдалося доїхати лише до Берліну, де дізнався, що через евакуацію уряду підтвердження повноважень відкладено, але на утримання консульства відпущено 6 000 крб. За підтримкою він звернувся до Уповноваженого

³³¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 33, арк. 1.

³³² ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 207, арк. 11.

³³³ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 33, арк. 9.

Уряду Латвії в Берліні та Посла УНР в Голландії і Бельгії Андрія Яковліва. Латвійські представники не бачили перешкод для відновлення роботи українського консульства у звільненій вже на той час від більшовиків Ризі³³⁴. Підтримав прохання Н. Бендеровського і А. Яковлів. Досвідчений дипломат убачав як загальнополітичну важливість питання (вступати в контакт із представниками влади Н. Бендеровський як консул гетьманського уряду не мав права), так і конкретну місію захисту українців від імені Директорії УНР у Ризі³³⁵. Зумів переконати в потребі продовження повноважень Н. Бендеровський доповіддю «про становище Консульства в Ліфляндії и Курляндії» й міністра.

Відтак 4 серпня 1919 р.³³⁶ отримав призначення на посаду «консула Української Народної Республіки для столичного міста Латвишської Народної Республіки Риги і околиці»³³⁷ і мав «негайно виїхати до Риги, відновити старе консульство, в'яснити справу положення української справи в Латвії і потреби українських горожан в Ризі і околиці і прислати звіт до Міністерства або через українську дипломатичну місію в Лондоні або через посольство УНР в Берліні»³³⁸. Планувалося, що всі контакти з урядом будуть здійснюватися через ці дипломатичні представництва «доки не наступлять нормальні комунікаційні відносини»³³⁹.

Окрім Н. Бендеровського, підтвердження своїх повноважень отримали інші консули, які встигли розпочати діяльність. Траплялися й конфліктні ситуації, пов'язані з питаннями фальсифікації повноважень. Зокрема у відсутності офіційно наданих повноважень звинувачували Івана Мінзаренка³⁴⁰. Спричинило службове розслідування опубліковане в газеті «Україна» 9 вересня 1919 р. інтерв'ю І. Мінзаренка, де він називав себе українським консулом у Бессарабії. Загальний департамент МЗС УНР невідкладно скерував до автора лист із попередженням, що такої посади не існує, тому титул слід

³³⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 33, арк. 9.

³³⁵ Там само, арк. 8.

³³⁶ Там само, арк. 20.

³³⁷ Там само, арк. 18.

³³⁸ Там само, арк. 20.

³³⁹ Там само.

³⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 163, арк. 1, 12.

вважати фіктивним, та нагадуванням, що офіційні особи не можуть давати інтерв'ю без погодженням зі своїми керівниками³⁴¹.

Пояснень запросили і у виконувача обов'язків генерального консула. В доповідній записці Корнелія Чоботаренка на ім'я міністра закордонних справ указувалося, що Іван Мінзаренко вже звільнений з посади завідувача консульським відділом військового комісаріату УНР у Кишиневі (на якій перебував із квітня 1919 р.) через зловживання службовим становищем: «одразу по призначенні... став скрізь об'являти себе Українським консулом на Бессарабії і крім того почав перешкоджати праці комісара в Кішиневі»³⁴². Видані 16 липня 1919 р. українському консулові в Королівстві Румунія з місцем осідку у Кишиневі повноваження на «оборону інтересів УНР» та її громадян у Бессарабії за підписом міністра закордонних справ Андрія Лівичького Корнелій Чоботаренко вважав нечинними.

Про це свідчили й заяви самого І. Мінзаренка, який просив міністра закордонних справ видати наказ про його призначення, оскільки призначення від 16 липня не було підтверджено відповідним наказом³⁴³. На бланку «Українського консульства в Бессарабії» він подавав фінансовий звіт про витрачені на потреби «консульства» кошти в сумі 18 613 крб 60 коп. і просив їх відшкодувати³⁴⁴. На вимогу подати докладні пояснення щодо витрат і його службового становища, І. Мінзаренко 4 вересня на бланку того самого «консульства» написав заяву про звільнення «з причини хворості» й попросив видати йому довідку про проведenu ним працю «на користь Української Народної Республіки»³⁴⁵.

Можливо, ця історія не отримала б розголосу, якби виконувач обов'язків генерального консула не отримав вимогу військового слідчого щодо затримання і спрямування «до суду» колишнього Глухівського коменданта Івана Мінзаренка, якого звинувачували в розтраті 100 000 карбованців зі скарбниці Глухівської комендатури³⁴⁶. За посередництва румунської влади обвинувачуваного заарештували, вилучили 33 000 карбованців і відібрали його автомобіль. На захист

³⁴¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 163, арк. 16.

³⁴² Там само, арк. 15.

³⁴³ Там само, арк. 24.

³⁴⁴ Там само, арк. 21.

³⁴⁵ Там само, арк. 19.

³⁴⁶ Там само, арк. 15 зв.

полковника І. Мінзаренка зголосився колишній комендант Шосткинського порохового заводу хорунжий Карпенко. Він знав І. Мінзаренка як «чесного і порядного старшину, котрий з державними грошима ображався дуже бережливо», а причину «цькування» вбачав у антигетьманській позиції полковника. Відтак просив припинити слідство й дати можливість продовжити працю на користь України, для якої він «так багацько зробив»³⁴⁷. Через деякий час І. Мінзаренка справді звільнили. Однак, як сверджував К. Чоботаренко на підставі донесень своїх агентів, він почав служити в румунській таємній поліції³⁴⁸.

Були сумніви й щодо чесності й самого К. Чоботаренка. Як згадував, М. Галаган, він опікувався охороною військового майна й продав його велику частину «консорції банків (здається на 360 мільйонів лей), при цьому чотири посередники мали дістати десять відсотків із загальної суми. Здається, українська держава нічого не одержала»³⁴⁹. Деякий час на початку 1920 р. К. Чоботаренко числився урядовцем для особливих доручень МЗС УНР поза штатом³⁵⁰, потім виїхав в Австрію. «Небездоганними» комерційними справами колишній військовик продовжив займатися і в еміграції у Відні, де помер 1922 року від туберкульозу. Причетність консулів до корупційних схем руйнувала й без того хитке становище української консульської служби.

Втрата території, обмежені фінансові можливості спричиняли скорочення консульств. Надзвичайно гостро постало питання «виживання» українських державних установ у травні 1921 р., як з точки зору політичної — через відсутність офіційного визнання УНР та воєнні обставини, так і з матеріальної — через брак фінансування. Рішенням від 20 грудня РНК УНР, яка констатувала «надзвичайно тяжке становище уряду» і потребу зберегти Державний центр УНР, було запроваджено скорочення штатів у державних органах³⁵¹. Консулам доводилося вдаватися до «вигадливості», щоб зберегти свої установи.

³⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 163, арк. 26.

³⁴⁸ Там само, арк. 16.

³⁴⁹ *Галаган Микола*. З моїх споминів. — С. 372.

³⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 146, арк. 16.

³⁵¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 436, арк. 25.

Прикладом такої здатності «до виживання» стала діяльність консула в Гданську полковника Клима Павлюка, призначеного на посаду 16 листопада 1920 р.³⁵² Попри підозри щодо його діяльності як подвійного агента на користь Ю. Пілсудського³⁵³, консул отримав шанс продовжити роботу. Вільне місто Гданськ 16 вересня 1920 р. визнало незалежність УНР, що сприяло розгортанню роботи консульства³⁵⁴. Відповідний наказ № 1 новопризначений консул видав «по консульству в Данцігу»³⁵⁵. Затверджений того ж дня штатний розпис консульства передбачав посади консула (V класу з окладом 6 000 марок) і секретаря (VI класу з окладом 4 000 марок), на канцелярські видатки було виділено 1 500 марок, на господарчі потреби — 2 000 марок і оренду помешкання — 3 000 марок на місяць³⁵⁶.

Консульський патент Клим Павлюк вручив Генеральному польському комісару Бесядецькому 4 грудня 1920 р. Того ж дня український консул наніс візити іноземним колегам — польському та німецькому. Швейцарський комісар, котрий разом із польським урядовцем репрезентував у Гданську тимчасову верховну владу, призначив йому аудієнцію 9 грудня³⁵⁷. Результати офіційних візитів були цілком позитивними. Польський комісар запевнив Клима Павлюка йому невдовзі будуть видані екзекватури, а він особисто справив «як найкращі вражіння»³⁵⁸. На перешкоді розгортанню роботи консульства ставав банальний «брак засобів» і труднощі з розташуванням установи. Призначений 22 листопада секретарем консульства Адам Монтрезор у таких умовах пропрацював трохи більше місяця.

З проханням зарадити становищу керівник консульства неодноразово звертався до МЗС УНР. Єдину штатну одиницю, крім його посади, одразу після звільнення секретаря він перепрофілював на посаду торговельного та фінансового агента й призначив на неї 1 січня 1921 р. Йосипа Лангера³⁵⁹. Лише 10 лютого К. Павлюк отримав

³⁵² ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 558, арк. 92.

³⁵³ Див.: *Bruski Jan Jacek*. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainiejskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie, 1919–1924. — S. 113–116.

³⁵⁴ Див.: *Halagida Igor*. Konsulat Ukrainiejskiej Republiki Ludowej przy Elisabethwall 9 (przyczynek do dziejów Wolnego Miasta Gdańska). — S. 118.

³⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 558, арк. 38.

³⁵⁶ Там само, арк. 1.

³⁵⁷ Там само, арк. 3.

³⁵⁸ Там само.

³⁵⁹ Там само, арк. 41.

три авансові платежі на суми 413 424, 128 667 і 585 000 польських марок з умовою, що він не мав права передавати «асигновки» іншим особам³⁶⁰. Однак отримати асигновані кошти готівкою він не зміг і тоді вдався до крайнього способу — взяв позичку у гданського громадянина Анджея Віди під заставу «асигновок». На початку квітня позичкодавець висунув вимогу до Міністерства фінансів УНР сплатити гроші за асигновками. Вчинок консула було визнано «порушенням службової дисципліни»³⁶¹ й Міністерство фінансів УНР через порушення консулом фінансової дисципліни ініціювало наприкінці травня його звільнення.

Відповідний наказ було видано за результатами обговорення питання в МЗС УНР. Анджею Віди пообіцяли в зв'язку з відсутністю готівки в Державній скарбниці заплатити гроші через деякий час і частинами. Невдовзі надійшло й повідомлення про скасування консульства згідно з законом від 4 червня 1921 р., який передбачав скорочення штатів консульств та залишення деяких службовців на займаних посадах без утримання³⁶².

Полковник К. Павлюк вирішив врятувати установу. «Я поставив консульство на належну висоту в найтяжчих матеріальних умовах, зберіг проміж представництв Української Народної Республіки, забезпечив прихильність місцевої влади, знищив неприхильність деяких частин місцевої преси, громадян Української Народної Республіки, проживаючих тут привчив до підчиненню представництву Української Народної Республіки, т.е. не дозволив нікому виступити тут в яких небудь політичних ролях чи функціях, а міг це робити бо з Данцігу вислано сотні Поляків, Чехів, Латишів, Росіян, Жидів і т.д. Українські громадяни, які були під моєю опікою могли тут спокійнісінько жити», — писав він у листі до міністра закордонних справ, пропонуючи зберегти важливу для українців установу навіть ціною його власного звільнення³⁶³. В результаті наказ про закриття консульства було скасовано, а установі дозволено продовжити діяльність, але без фінансування. З 1 вересня звільнявся «персональний штат

³⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 558, арк. 87.

³⁶¹ Там само, арк. 84.

³⁶² Там само, арк. 11.

³⁶³ Там само, арк. 26.

консульства опріч Кліма Павлюка», який залишався на «посаді безоплатно»³⁶⁴.

Та консул зберіг і співробітників, перевівши звільнених співробітників з 1 листопада 1921 р. «в особисте розпорядження консула УНР в м. Данцігу»³⁶⁵. Відтак хорунжий Олексій Демченко продовжив виконувати обов'язки реєстратора та експерта з економічних і політичних питань щодо «вільного штату Данцігу», сотник Михайло Антоненко — службовця для особливих доручень та експерта з економічних і політичних питань щодо Латвії та Естонії, Володимир Гаврилів — секретаря³⁶⁶.

Клим Павлюк шукав вихід зі скрути «в ім'я збереження марки Консульства і своєї особистої»³⁶⁷. Найперше він змінив помешкання, в якому розташовувалося консульство в Гданьську (в «Deutscher Haus») на дешевше — в Сопоті. Прийом громадян по чотири години на день у робочі консул проводив у тимчасовій канцелярії в Гданьську на Holzmarkt, 22³⁶⁸. Зрештою полковник Павлюк організував товариство «Globus», яке почало видавати адресні довідники й отримувати прибуток. Це забезпечило йому можливість набрати штат співробітників «в зв'язку з розширенням круга діяльності консульства УНР у вільному штаті Данцігу» для повноцінного функціонування установи³⁶⁹. Своє завдання він убачав у допомозі інтернованим, співпрацюючи в цьому напрямку з польським військовим представництвом при Генеральному комісарі Речі Посполитої³⁷⁰.

Деякий час консульство продовжувало діяльність у тісному контакті з українською громадою, сприяло створенню при Політехнічному інституті громади студентів-українців. Консул роздобував для них українські книжки і газети, допомагав щодо вступу в інститут українцям. 16 червня 1921 р. діяльність консульства було офіційно припинено³⁷¹. Деякий час Клим Павлюк залишався у Гданьську як неофіційний представник, продовжуючи допомагати українцям.

³⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 558, арк. 24.

³⁶⁵ Там само, арк. 51.

³⁶⁶ Там само, арк. 49–51.

³⁶⁷ Там само, арк. 37.

³⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 67, арк. 4.

³⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 558, арк. 37.

³⁷⁰ Див.: *Halagida Igor*. Konsulat Ukrainiskiej Republiki Ludowej przy Elisabethwall. — С. 120.

³⁷¹ Там само. — С. 121.

Завдяки його зусиллям розпочав у вересні 1921 р. навчання в Політехнічному інституті в Гданську як «дійсний студент» українець Петро Подгаєць. З огляду на те, що іноземців у цей навчальний заклад практично не приймали, позитивним результатом новий студент завдячував небайдужості Клима Павлюка, який особисто вів листування з сенатом інституту, зустрічався з ректором і зумів переконати прийняти юнака на навчання³⁷². Влітку 1921 р. Сенат Вільного міста Гданська запропонував звільненому консулу утворити замість ліквідованої консульської установи Український комітет із правом екстериторіальності й очолити його³⁷³. Однак ідею не вдалося реалізувати. Остання інформація про Клима Павлюка датована 1924 р.

Проте діяльність інших консульських установ УНР завершилася в інший, не демократичний спосіб. Встановлення дипломатичних та консульських зносин Української СРР із Грузинською Демократичною Республікою відповідно до підписаного 31 січня 1921 р. договору³⁷⁴ загрожувало існуванню українських консульств у Батумі й Тифлісі та збереженості його архіву через можливий приїзд у місто місії радянської України³⁷⁵. Відсутність фінансування роботи консульств (батумського — від 1 січня 1920 р., тифліського — від 1 квітня 1920 р.) генеральні консули сприймали як сигнали про їх закриття найближчим часом. Фінансові звіти при цьому Лев Лісняк систематично намагався відправляти до Уряду УНР, у будь-який можливий для того спосіб, у тому числі й з допомогою представників польської місії в Тифлісі. Не з'ясованими залишалися лише витрати консульства за період «діяльності» Олексія Кулинського. Той відмовився передати справи Леву Лісняку, який змінив його на посаді ще в квітні 1919 р., та не здав на зберігання архів консульства до Українського комісаріату на Кавказі³⁷⁶. 25 листопада 1920 р. Лев Лісняк отримав указівку Голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі І.Г. Красковського припинити роботу генерального консульства на підставі «ніби то домагань про те Грузинського

³⁷² ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 67, арк. 18.

³⁷³ Див.: *Halagida Igor*. Konsulat Ukrainiskiej Republiki Ludowej przy Elisabethwall, 9. — С. 122.

³⁷⁴ Бежуашвілі Аміран. Україна і Грузія: дипломатичні відносини 1918–1920 років. — С. 45–46.

³⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 564, арк. 1.

³⁷⁶ Див.: *Гасымлы М.Дж., Купчик О.Р., Дамиров А.У.* Украинско-азербайджанские политические отношения. — С. 77.

Уряду». Виконуючи вказівку, Л. Лісняк написав приватного листа до батумського консула Є. Засядька з порадою спустити прапор на консульстві і припинити роботу. Проте, як з'ясувалося згодом у МЗС, грузинський уряд не створював жодних перешкод у діяльності українських консульств. Відтак їх робота тривала.

Керуючий посольством у Царгороді І.С. Токаржевський-Карашевич, знаючи від І.Г. Красковського про припинення роботи НДМ УНР на Кавказі, в свою чергу надіслав вказівки консулам Є. Засядьку та Л. Лісняку щодо організації закриття установ. Однак за браком коштів (вину за відсутність фінансування консульства І.Г. Красковський покладав на Є. Засядька) виїхати і вивезти архіви з міст призначення вони не могли³⁷⁷.

Генеральний консул УНР Левко Лісняк залишив Тифліс 25 лютого 1921 р., дізнавшись про вторгнення більшовицької кінноти в околиці міста. Тижнева оборона завершилася відступом Грузинської армії, перспектив для продовження діяльності українського консульства не залишалося. Левко Лісняк від'їжджав із міста раптово, останнім потягом, не попередивши родину.

У Батумі він зустрівся з консулом Євгеном Засядьком, який евакуюювався разом із виконувачем обов'язків секретаря консульства полковником Радцевичем-Плотницьким³⁷⁸, вантажив речі на пароплав. Роздобувши завдяки знайомим «палубний» квиток, він разом із колегами дістався Царгороду. Там консули жили в нічліжці (приховуючи свої посади), без грошей, стояли в черзі з біженцями за безплатними обідами від Всеросійського земського союзу, щоб прохарчуватися, змушені були працювати чорноробом на хуторі (Л. Лісняк) та вантажником на складах Товариства братів Нобель (Є. Засядько). Свою «лепту» вносила в родинний бюджет і дружина Є. Засядька, шиючи сорочки для біженців за 18 піастрів за штуку³⁷⁹. Вони зверталися офіційно до МЗС і неофіційно — до всіх представників влади, які їх добре знали. Найбільше консули сподівалися на допомогу в отриманні будь-якої державної посади керуючого Посольством УНР у Царгороді.

³⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 564, арк. 1.

³⁷⁸ Див.: *Оськин Д. П.* Записки прапорщика // *Откровенные рассказы*. — М.: Воениздат, 1998. Див.: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://h.ua/story/58071/#ixzz409xyH9g>

³⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 270, арк. 62.

Цінуючи їхню працю задля України, І. Токаржевський-Карашевич, «прикомандирував» їх «до Посольства в Царгороді, але без виплати їм будь-якого утримання або допомоги за браком в Посольстві коштів навіть на власне існування»³⁸⁰. Архів, книги з бібліотеки консульства, бланки паспортів, печатки і прапор Є. Засядько офіційно передав на зберігання в посольство 7 березня 1921 р.³⁸¹ Всі спроби знайти урядову підтримку українським консулам, які «жили цілком без грошей, на положенню найбільшого біженця»³⁸², були марними.

І. Токаржевський-Карашевич неодноразово звертався з цього приводу до МЗС УНР. 1 квітня 1921 р. він висунув пропозицію виплатити з огляду на вкрай складний стан Лева Лісняка йому кошти включно по квітень, а надалі перевести до Міністерства фінансів УНР, де він «завдяки своєму знанню та довголітній практиці, міг би бути дуже корисним»³⁸³. Про допомогу Є. Засядьку просив радник НДМ УНР в Угорщині Л. Кобилянський³⁸⁴.

Зрештою Голова Директорії С.В. Петлюра затвердив 20 листопада 1921 р. постанову РНК УНР про відкриття генерального консульства УНР у Царгороді та асигнування на його потреби до 1 січня 1922 р. 1 300 турецьких лір³⁸⁵. Слід зазначити, що в якості правової підстави для створення консульства називався гетьманський закон від 6 листопада 1918 р. «Про утворення консульських установ...», оскільки Директорія подібних актів не приймала, а практично всі нові призначення мали ситуативний характер³⁸⁶.

Наприкінці грудня 1921 р. І. Токаржевський-Карашевич виїхав до Тарнова, де тимчасово перебував Державний центр УНР в екзилі, й розпочав роботу на посаді заступника міністра закордонних справ, а 12 січня 1922 р. очолив МЗС УНР в екзилі. 1 черня 1922 р. він доручив колишньому генеральному консулові УНР у Тифлісі Леву Лісняку виконання обов'язків генерального консула УНР у Царгороді з покладанням на обов'язків керуючого посольством. Секретаря посольства Василя Приходька пропонувалося звільнити або пере-

³⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 558, арк. 11.

³⁸¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 270, арк. 55.

³⁸² ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 558, арк. 8.

³⁸³ Там само.

³⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 184, арк. 6.

³⁸⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 436, арк. 5.

³⁸⁶ Там само.

вести його посаду, що залишалася єдиною, крім посади посла, в штатному розписі генерального консульства. Є. Засядька згідно з його рапортом від 26 лютого 1923 р. було звільнено зі служби в Генеральному консульстві в Царгороді фактично роком раніше — з 1 квітня 1922 р.³⁸⁷

Таким чином, значній частині заснованих консульських установ Української Держави не вдалося розпочати роботи: їх керівники або не виїхали до місця призначення, або змушені були залишити свої посади через обставини непереборної сили. Відтак держава не змогла забезпечити опіку українським громадянам, які перебували в тих країнах. Особистості консулів у таких складних обставинах знайшли кардинально різні вияви: від втрати контролю над ситуацією і повного бідкування до організації корупційних схем, які шкодили іміджу держави.

3.5. Специфіка консульської діяльності посольств і дипломатичних місій

Окрім консульських установ, консульські повноваження покладалися й на посольства та інші дипломатичні представництва, основною формою яких в Українській Народній Республіці стали надзвичайні дипломатичні місії. Мережа дипломатичних представництв почала формуватися в УНР за доби Української Центральної Ради, набула реальних обрисів під час існування Української Держави (засновано посольства першого розряду в Німеччині, Австро-Угорщині, Туреччині та Болгарії, другого розряду — в Швейцарії та Фінляндії³⁸⁸, місії в Румунії та Скандинавських державах³⁸⁹) та

³⁸⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 270, арк. 48.

³⁸⁸ Історія української дипломатії : перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). — С. 177–230.

³⁸⁹ Деякі з дипломатичних представництв так і не розпочали своєї роботи. Зокрема, в дорозі до місця призначення застигла звістка про зречення Гетьманом влади посла до Франції М. Могилянського та посла до Англії й США І. Коростовця, не виїхала до Варшави українська місія в Польщі.

розширилася в УНР за доби Директорії (5 посольств: у Німеччині, Австрії, Болгарії, Туреччині, Фінляндії; 17 Надзвичайних дипломатичних місій у Великобританії, США, Бельгії, Ватикані, Греції, Данії, Естонії, Італії, Кавказі, Латвії, Польщі, Румунії, Угорщині, Франції, Чехословаччині, Швеції та Швейцарії)³⁹⁰. Статус і штатний розпис дипломатичних установ не були сталими, однак функції залишалися незмінними. В країнах, де створення консульських установ не передбачалося або створені консульства не змогли розпочати діяльність, консульські функції виконували дипломатичні установи.

Повноцінні консульські відділи діяли в Посольствах УНР у Берліні (створений 1 липня 1918 р.)³⁹¹ та Відні (створений 21 червня 1918 р.)³⁹² та в Надзвичайній дипломатичній місії УНР у Румунії (діяв з 1 вересня 1919 р.)³⁹³. Консульський відділ Посольства УНР у Німеччині (посли: Ф.Р. Штейнгель, М.В. Порш, Р.С. Смаль-Стоцький) очолював спершу секретар дипломатичної установи В. Ланін, компетенція якого поширювалася на вирішення усіх консульських справ, підписування всіх документів і паспортів, здійснення прийому громадян³⁹⁴. У процесі коригування структури і персонального складу посольства в штаті консульського відділу відбувалися зміни. Його керівником був також після припинення діяльності Військово-санітарної місії УНР у Німеччині її звідувач інформаційно-статистичного відділу Г. Петренко, працівниками — В. Пожидаєв, М. Слива³⁹⁵. З метою обліку зареєстрованих українських громадян велися книги видавання посвідчень, книга консульських зборів та журнали вхідних і вихідних документів з покажчиком до них. При берлінському посольстві було створено окремий консульський архів. Упродовж 1918 р. за вчинення консульських дій посольство отримало 2 092 німецькі марки, в 1919 р. — 36 951, в 1920 р. — 399 955 нім. марки³⁹⁶. Щодо встановлення оплати за вчинення нотаріальних дій, проблемним залишалося не врегульоване за жодного українського уряду

³⁹⁰ Детальніше див.: *Матяш І.* Перші кроки української дипломатії в світлі архівної інформації // *Історія української дипломатії.* — С. 29–51.

³⁹¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 562, арк. 19.

³⁹² Там само, арк. 42.

³⁹³ Там само, арк. 23.

³⁹⁴ Там само, арк. 19.

³⁹⁵ Див.: *Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922).* — С. 37, 503.

³⁹⁶ Там само. — С. 37.

питання консульських тарифів. У частині опіки над українськими громадянами посольство надавало допомогу українським студентам, сприяло їм щодо встановлення контактів із американськими та європейськими благодійними установами³⁹⁷, забезпечувало повернення на батьківщину біженців та військовополонених.

Виконання консульських обов'язків «до призначення в Болгарію консулів»³⁹⁸ декларувало серед своїх завдань очолюване О.Я. Шульгиним Посольство Української Держави в Болгарії, яке прибуло в Софію в липні 1918 р. Зокрема, колишній міністр закордонних справ УНР розпочав із офіційними представниками влади переговори щодо підписання угоди про торгівлю між Українською Державою і Болгарією. Виходячи з того, що до «компетенції консульського інституту входять між іншим і обов'язки торгівлі, мореплавства, промисловости, взагалі економіки», він рекомендував не призначати українського торговельного агента в Болгарію й доручив ці функції раднику посольства Ф.Г. Шульзі³⁹⁹. Старший урядовець П. Сікора займався питаннями реєстрації українців та видаванням паспортів. Ще один напрямок консульських дій посольства складала опіка над військовополоненими, біженцями, допомога в поверненні на батьківщину, матеріальна допомога убогим співвітчизникам. Посольству вдалося досягти згоди з болгарським урядом щодо надання рівних прав біженцям з Росії і України⁴⁰⁰. На початку вересня 1918 р. було створено спеціальну комісію у справах репатріації військовополонених українців в складі співробітників посольства (О. Шульгин, Ф. Шульга, В. Драгомирецький, П. Сікора), представника військового міністерства капітан Балтов, начальник Софійської інспекції у справах військовополонених Іванов та секретар Бюро у справах військовополонених при болгарській армії. За зверненням комісії до болгарської влади, в якому висвітлювалися незадовільний стан забезпечення військовополонених одягом і харчами, важкі умови їх праці, знущаннях над ними наглядачів, антисанітарний стан бараків тощо,

³⁹⁷ Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922). — С. 37.

³⁹⁸ Історія української дипломатії. — С. 210.

³⁹⁹ Там само.

⁴⁰⁰ Див. *Павленко В.В.* Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. — С. 25–41.

було вжито заходів щодо покращення умов утримання військово-полонених.⁴⁰¹

Консульський відділ Посольства УНР у Відні, яке розпочало роботу одним із перших — у червні 1918 р. на чолі з В.К.Липинським, очолював спершу директор канцелярії посольства В. Полетика, потім другий секретар — М. Троцький⁴⁰². До їхніх обов'язків входили видача паспортів приватним особам і продовження та візування документів. Для обліку виданих паспортів у Посольстві велися книга видачі «приватних» паспортів, книга видачі дипломатичних паспортів, книга продовження паспортів та книга віз⁴⁰³. Інші напрями консульської роботи були аналогічними до подібних у всіх дипломатичних представництвах УНР. В 1919 р. цими питаннями опікувався О. Семенів, тоді Посольство отримало за вчинення консульських дій 5 786 австрійських крон, а в 1920 р. — 29 832⁴⁰⁴.

Виконання консульських функцій декларувало засноване наприкінці жовтня 1918 р. Посольство Української Держави при Крайовому Кубанському урядові, яке очолював міністр-резидент при Крайовому Кубанському урядові полковник барон Боржинський. При цьому під час дипломатичного листування він користувався офіційним бланком із реквізитом «Державний консул Української Держави на Північному Кавказі, м. П'ятигорськ»⁴⁰⁵. Перед призначенням секретарем посольства К. Поливаном були поставлені в консульській сфері завдання, пов'язані з «обороною прав українців, що живуть на Кубані, Ставропольщині і Чорноморррю; підтримання усіх існуючих інституцій і захист їх від ворожих нападів; гуртування українців в єдину українську колонію; утворення повного контакту між посольством українським і галицьким і чорноморсько-козацьким елементом»⁴⁰⁶. Українську колонію вдалося організувати лише в Катеринодарі, яку очолив А.Ю. Тесля. Як представника української громади його було включено до складу комісії, яка розробляла Конституцію Кубані. В Катеринодарі зосередилася й консульська діяльність, яку проводив секретар посольства. Він підтримував дружні стосунки з

⁴⁰¹ *Власенко Валерій*. Перша хвиля міжвоєнної української політичної еміграції до Болгарії. — С. 181.

⁴⁰² Історія української дипломатії. — С. 198.

⁴⁰³ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 562, арк. 42.

⁴⁰⁴ Там само, арк. 43.

⁴⁰⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 37, арк. 5.

⁴⁰⁶ Там само, арк. 13 зв.

керівництвом кубанського уряду й разом із М.П. Левицьким брав участь навіть у таємних урядових нарадах. Поступово посольство набувало значення осередку українського життя.

Наприкінці січня 1919 р. до Тифлісу було скеровано Надзвичайну дипломатичну місію УНР на чолі з І.Г. Красковським. Йому підпорядковувалися створені гетьманським урядом консульства в Тифлісі і Баку. Відтак І.Г. Красковський мав завдання від Директорії подбати про якнайшвидше визнання Л.І. Лісняка, який не міг отримати швидко повноваження від місцевої влади.

Голова місії невідкладно з'ясував причини відсутності екзекватур. Такими причинами виявилися, з одного боку непередбачувані обставини — багаж Л.І. Лісняка, в якому перебували й офіційні документи, було викрадено в дорозі; з другого — протидія О. Кулинського, призначеного раніше і відкликаного, який не хотів залишати посаду. В цих умовах місія взяла на себе консульські функції. Проблеми реєстрації місією українців виявилися в тому, що багато українців були записані в російських статистичних відомостях як «росіяни», значна частина українських родин виселилася під час революційних подій, багато кому не було чим заплатити членські внески за участь у діяльності українських громад. І.Г. Красковський налагодив з керівниками громад тісні стосунки.

Його посередництва в справі визнання прав українського консульства в Криму за Малою Радою Виконавчого комітету Крайової української ради в Криму або заснування в Криму представництва УНР просили представники кримської української громади в серпні 1919 р.⁴⁰⁷ Прохання ґрунтувалося на рішенні з'їзду представників українських організацій у Севастополі 11 серпня 1919 р., у якому взяли участь представники українських громад Алупки, Євпаторії, Сімферополя, Севастополя. Делегати з'їзду обрали українським консулом Павла Крофеїч-Горянського, а місцем осідку консульства визначили Ялту (вул. Дворянська, 10)⁴⁰⁸. «Таке представництво необхідно для піднесення української національної справи в Криму, котра з плином часу все дужче занепадає. Без коштів і достойних поводитирів українське мійське громадянство в Криму лишиться беззахисним проти обрусительних заходів російського уряду і населення буде

⁴⁰⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 3, спр. 50, арк. 4 зв.

⁴⁰⁸ Там само, арк. 3.

змушене цілком зденаціоналізуватися»⁴⁰⁹, — йшлося в зверненні представників громади до МЗС УНР. Ідея, що спонукала кримських українців до такого кроку, була значно ширша за їхні побутові інтереси. Її підтримувала й Татарська Директорія, і курултай. Керманічі татарського народу вважали «бажаним і потрібним» заснування українського представництва в Криму «для спільної діяльності попліч з українцями в обороні національних прав обох народів»⁴¹⁰.

Особисто опікувався питаннями консульської діяльності Голова НДМ УНР в Румунії К.А. Мацієвич. Консульський відділ місії розпочав роботу 1 вересня 1919 р. і одразу опинився перед необхідністю вирішити проблему розміру консульських тарифів. К.А. Мацієвич намагався знайти спосіб пристосувати застарілі консульські тарифи до сучасних йому вимог дійсності, вивчав досвід зарубіжних консульських установ, і зрештою вирішив керуватися тарифами, прийнятими в зарубіжних установах та симетрично підвищувати розміри тарифів⁴¹¹. Проаналізувавши звернення з консульських питань до дипломатичної установи, голова місії виокремив серед відвідувачів 5 груп: державні, комерційні та інші представники УНР за кордоном (ті, що перебували на державній службі, і ті, що вийшли у відставку, але мали відповідний дозвіл на перебування за кордоном); старшини і козаки Армії УНР; українці, що постійно перебували в Румунії; біженці з захоплених радянською владою місцевостей, які далі планували їхати до США або Палестини; мешканці Бессарабії та Буковини, які не виявили бажання приймати румунське підданство й оптували перехід у підданство УНР⁴¹².

З особливою обережністю розглядалися питання про надання національних паспортів громадянам, віднесеним до п'ятої категорії, оскільки румунська королівська влада «надзвичайно неприхильно» ставилася до таких осіб. Відмови в наданні їм громадянства швидше убезпечували їх від репресій, ніж порушували їх права. Консульський відділ пильнував також, щоб не видавати українські паспорти особам, які займалися більшовицькою або антиукраїнською агітацією. З цією метою ретельно перевірялися документи, подані на отримання відповідних паспортів.

⁴⁰⁹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 3, спр. 50, арк. 4.

⁴¹⁰ Там само.

⁴¹¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 562, арк. 23.

⁴¹² Там само, арк. 23 зв.

Всі питання, пов'язані зі взаємодією місії з місцевою владою, вирішувалися переважно позитивно. К.А. Мацієвич неодноразово у своїх звітах перед МЗС наголошував, що МЗС Королівства Румунського без перешкод завіدчує його підпис, надсилає до консульського відділу осіб, які звертаються за посвідченням копій, зроблених в українських нотаріальних конторах, встановлює максимальний термін, рівний дії українського паспорту в «Білеті на право вільного перебування в Румунії»⁴¹³. Прикладом ефективної взаємодії місії з місцевою владою стала вимога румунського Бюро контролю чужоземців до групи одеських власників бігових коней, які прибули в Бухарест для проведення перегонів, замінити російські паспорти на українські. Одесити успішно здійснили процедуру обміну наявних у них паспортів на українські в консульському відділі місії, а засновані ними перегони розпочалися під прапором УНР⁴¹⁴. К.А. Мацієвич зауважував також, що всі зарубіжні посольства без перешкод ставили візи на українські паспорти, лише сербське дипломатичне представництво відмовлялося візувати документи УНР. Окрім питань, пов'язаних із захистом прав українців за кордоном, консульський відділ місії вивчав проблему започаткування торговельних зв'язків УНР із Румунією, організовував допомогу біженцям і військовополоненим, збирав українські книги і журнали для таборів військовополонених, займався пошуком роботи для інтернованих⁴¹⁵.

Консульську роботу активно проводила Надзвичайна дипломатична місія УНР у Празі на чолі з М.А. Славинським попри відсутність відповідного відділу. Місія прибула на місце призначення 2 лютого 1919 р., й відтоді «побіч берлінського посольства була одиноким представництвом УНР, яке не тільки формально (як прикладом Місії в Англії, Голляндії, Данії, Швейцарії, Італії, Швеції, Туреччині і др.) але і фактично виконувало до листопада ц.р. заступництво інтересів громадян обох Україн (тобто, УНР і ЗУНР — *І.М.*)»⁴¹⁶. Голова місії керувався в організації такої роботи нормами міжнародного права, які дозволяли виконувати консульські обов'язки дипломатичним представництвом. Структура місії включала три підрозділи: особисту канцелярію голови місії, що виконувала виключно

⁴¹³ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 562, арк. 25 зв.

⁴¹⁴ Там само, арк. 26.

⁴¹⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 489, арк. 125 зв.

⁴¹⁶ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 562, арк. 5 зв.

дипломатичну працю; інформаційно-пресовий відділ і загальну канцелярію, на яку й покладалися консульські функції. В цьому підрозділі працювали шість осіб, три з яких виконували допоміжну роботу (касир-бухгалтер та 2 друкарки). Крім того, штатним розписом передбачалися посади завідувача загальною канцелярією, яку обіймав А. Вітошинський, начальника загальної канцелярії — А. Ластовецький, та діловода — М. Стефанович⁴¹⁷.

Консульські функції місії полягали в реєстрації українських громадян, які перебували на чеській території, та ведення відповідного реєстру; видачі національних і дипломатичних паспортів, кур'єрських посвідок та інших документів; вчиненні нотаріальних дій; засвідченні копій та перекладів документів. У консульському діловодстві ці функції відображалися в спеціальних журналах: для запису про видачу звичайних паспортів, для запису про видачу дипломатичних паспортів, для запису про видачу кур'єрських посвідчень, для запису про видачу копій і перекладів, завірених місією; для реєстрації віз, для запису цінностей, переданих українськими громадянами до місії для збереження та ін. Окремий напрямок консульської діяльності місії складало вивчення можливостей налагодження українсько-чехословацьких торговельних зносин. В канцелярії дипломатичної установи збиралися відомості про чеські фірми і фахівців у сфері економіки, торгівлі, господарства, що виявили бажання співпрацювати з українськими установами, й пересилалися до відповідних державних органів УНР⁴¹⁸.

Проблемну ситуацію, яка потребувала втручання консульських працівників, створила величезна кількість звернень до місії галицьких українців — колишніх австрійських службовців, що опинилися після розпаду Австро-Угорської імперії без місця роботи й заробітної плати, «оставлені на волю Божу»⁴¹⁹. З численним претензіями до австрійського і чеського уряду вони йшли за допомогою до української місії, щоб отримати документи та австрійські чи чеські візи. Велику частину таких громадян складали мешканці п'яти таборів галицьких цивільних виселенців (евакуйованих австрійським урядом з тих теренів, де йшла боротьба), серед яких були жінки, старі й діти. Лише в таборі в Святобожинцях потерпали понад 1500 переселенців. Місія сприяла

⁴¹⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 562, арк. 7.

⁴¹⁸ Там само, арк. 6.

⁴¹⁹ Там само.

безперешкодному виїзду емігрантів з Праги, оформляла для них проїзді документи, іноді в міру можливості попри незадовільне фінансування установи надавала матеріальну допомогу.

Опікувалися очолювані М.А. Славинським дипломати й українськими студентами: сприяли звільненню їх від сплати за навчання; визнанню семестрів, пропущених через військову службу, отриманню дозволу на навчання в Чехії, наданню віз. За вчинення консульських дій місія отримала в 1919 р. прибутку 12 928 чеських крон 80 сот., а в 1920 р. — 57 072 ч. кр. 20 сот.⁴²⁰

Переіменоване наказом Директорії від 24 січня 1919 р. Посольство в Швейцарії на Надзвичайну дипломатичну місію УНР в Швейцарії також мало консульський відділ, оскільки Швейцарський уряд не визнав українських консульств у Лозанні й Цюриху. Консульською роботою у відділі займався старший урядовець Всеволод Соколовський за керівництва радника місії Євгена Соковича, котрому не вдалося розгорнути діяльність окремого консульства⁴²¹. Відділ видавав звичайні і дипломатичні паспорти, дозволи на виїзд в Україну та інші держави, підтверджував ідентичність підписів, завіряв переклади, готував шлюбні сертифікати тощо.

Подібними питаннями займалася й канцелярія Української делегації на Паризькій мирній конференції, реєструючи національні паспорти і візи в спеціальному журналі з фотокартками тих, кому паспорти було видано⁴²². Штат делегації мав найбільшу чисельність серед дипломатичних представництв. Лише кількісний склад співробітників канцелярії передбачався 34 одиниці. До складу місії входили також голова, генеральний секретар, п'ять дипломатів, чотирнадцять радників, двадцять співробітників інформаційного бюро, спостерігачі від УСДРП, УПСР, УПСФ, УПСС, єврейської соціал-демократії. Однак у діяльності делегації консульські функції були дуже умовними, оскільки її місія на цьому важливому міжнародному форумі полягала в іншому — в домаганні визнання незалежності УНР державами-учасниками конференції, виводу з української території іноземних військ, отримання допомоги в боротьбі з більшовиками.

До консульських дій, пов'язаних із реєстрацією українських громадян та видавання відповідних документів, зводилося діяльність

⁴²⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 562, арк. 9.

⁴²¹ ЦДАВО України, ф. 4211, оп. 1, спр. 21, арк. 17.

⁴²² ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 562, арк. 17.

НДМ УНР в Італії⁴²³, керівник якої Дмитро Антонович довго не міг потрапити до Риму. Заснована 18 січня 1919 року, місія лише в травні без свого голови прибула до Риму. Її діяльність у консульській сфері практично не проводилася, оскільки в її складі перебувало лише дві особи: Т. Галіп та Є. Онацький⁴²⁴.

Консульську роботу при НДМ УНР у Голландії (розпочала роботу 4 лютого 1919 р.) та Бельгії (розпочала роботу 15 березня 1920 р.) було організовано в такий спосіб, що один зі службовців місії (спочатку аташе місії М. Панасевичу, а потім М. Тихомірову) отримав доручення виготовляти паспорти на підставі документів, поданих громадянами. В канцелярії місії зберігалися копії заяв та розписок про отримання паспорта разом із іншими документами, які мали залишатися в архіві місії⁴²⁵.

Обов'язки начальника консульського відділу НДМ УНР у Польщі виконував Іван Гітченко⁴²⁶. Генеральним консулом при Дипломатичній місії УНР в Королівстві Велика Британія в травні 1920 р. був призначений полковник Юстан Чапман⁴²⁷. Однак місія практично не займалася консульськими питаннями, лише завірила кілька підписів та видала один паспорт. У 1919 р. вона видала отримала прибуток за видачу цього паспорту 10 фунтів, а в 1920 р. «заробіток» місії склав 4 фунти⁴²⁸.

Консульські функції НДМ УНР в Угорщині, котра розпочала діяльність під керівництвом М.М. Галагана 19 лютого 1919 р., а завершила на чолі з В.В. Сікевичем 12 травня 1924 р., зосередила консульські функції на видаванні українським громадянам посвідок, національних паспортів, віз та допомозі військовополоненим⁴²⁹. У серпні–жовтні 1919 р. посаду секретаря місії обіймав М.Ю. Шаповал, а з 1 грудня 1919 р. ці обов'язки почав виконувати В. Суховецький. Дипломатичне діловодство місії зосереджувалося на веденні двох журналів: книги для громадянських посвідчень та книги для паспортів і віз⁴³⁰. Отримані в 1919 р. кошти від консульської

⁴²³ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 562, арк. 34.

⁴²⁴ Там само.

⁴²⁵ Там само, арк. 46.

⁴²⁶ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 170, арк. 206 зв.

⁴²⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 147, арк. 114.

⁴²⁸ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 562, арк. 22.

⁴²⁹ Детальніше див.: *Матяш І.Б., Мушка Ю.Ю.* Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині.

⁴³⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 562, арк. 18.

діяльності в сумі 19 870 крон 48 сот., та в 1920 р. — в сумі 26 248 крон були витрачені на канцелярські потреби й придбання бланків паспортів⁴³¹. Тим самим, ніякого прибутку від консульської діяльності місяця не мала. В січні 1922 р. до консульських функцій дипломатичного представництва в Будапешті додалося «полагодження консульських справ» щодо українців, які перебували в Австрії. З аналогічною пропозицією у вересні 1922 р. звернувся до В. Сікевича консул УНР у Гданську Клим Павлюк, оскільки очолювана ним установа була ліквідована. Він пропонував видавати паспорти колишнім його підопічним, зважаючи на «гарне становище Дипломатичної місії на Угорщині, прихільне відношення угорського Уряду, а також до де-якої міри не дуже добрий матеріальний стан Місії», тим самим маючи певний економічний зиск (650 німецьких марок за паспорт)⁴³². Перебирання консульських обов'язків українських представництв у Австрії й Вільному місті Гданську, попри обіцяне поліпшення матеріального становища НДМ УНР в Угорщині, лише ускладнило його. Прохання Місії до українського посольства в Німеччині про надання 100 паспортних бланків було переадресовано до Австрії, а Посольство УНР у Відні спромоглося надати лише 20 бланків через «брак грошових засобів»⁴³³. Однак незабаром до обов'язків НДМ УНР в Угорщині у зв'язку зі скасуванням Посольства УНР в Берліні додалася допомога в оформленні паспортів українським біженцям у Німеччині. Видані українським громадянам посвідки, національні паспорти та візи в умовах наступу більшовизму на батьківщині не мали жодного значення, але допомагали пересуванню в разі потреби країнами Європи та слугували ідентифікації особи.

Інша ситуація склалася щодо реалізації консульських функцій українським Посольством в Османській імперії. Передбачене Брестським мирним договором тимчасове представництво УНР із консульськими обов'язками в її столиці очолив Микола Левитський, який прибув до Константинополя 19 квітня 1918 р.⁴³⁴ Однак до зміни влади в Україні він устиг лише вручити вірчі грамоти, але не фактично розпочати роботу. За кілька днів його було відкликано з посади гетьманським урядом. Наступний український представник у

⁴³¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 562, арк. 18.

⁴³² *Матяш І.Б., Мушка Ю.Ю.* Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині. — С. 47.

⁴³³ Там само.

⁴³⁴ *Сергійчук Б., Сергійчук В.* На межі двох світів. — С. 183.

Туреччині в ранзі Надзвичайного посланника і Уповноваженого міністра з'явився лише 30 жовтня 1918 р., у день підписання сумного для Османській імперії Мудроського перемир'я з Антантою. Новий посол — Михайло Суковкин не приховував свою проросійську позицію. За короткий строк існування Посольства Української Держави йому вдалося дещо зробити, зокрема підписати на не вигідних для Української Держави умовах спеціальну угоду щодо Чорноморського флоту⁴³⁵. Посаду радника посольства обіймав Люцій Кобилянський, другого секретаря — Вячеслав Тенішев. З метою налагодження поштового і телеграфного зв'язку між Туреччиною і Українською Державою М. Суковкин ініціював підготовку підписання відповідних договорів. Однак його діяльність, пов'язана зі спробами відчуження майна посольства, про припинення функціонування якого він оголосив 3 березня 1919 р.⁴³⁶ у зв'язку з приходом до влади Директорії, завдала шкоди репутації установи та її іміджу держави.

Налагоджувати українсько-турецькі зв'язки було уповноважено Олександра Лотоцького. Новий посол запросив на посаду радника Івана Токаржевського-Карашевича, безмежно відданого українській ідеї. Розпочинати роботу доводилося в умовах системної кризи. Ключові питання, поставлені перед українською установою, концентрувалися на підготовці консульської конвенції та спроб започаткування українсько-турецького товарообміну як ґрунту для майбутніх економічних взаємин. Щодо організації вивезення українських полонених, переважно галичан і буковинців, співробітники посольства контактували з французькою амбасадой, румунським послом, англійськими представниками. Крім того, займалися в межах консульських функцій питаннями Чорноморського флоту, обстоюючи права своєї держави. Вивчивши ситуацію щодо потреб захисту українських громадян на турецькій території та створення російських консульських установ у провінціях Малої Азії, Олександр Лотоцький 1 лютого 1920 року подав до імперського Міністерства закордонних справ ноту, в якій ініціював створення у Трабзоні, Смирні та Єрусалимі тимчасових українських консульств із огляду на перебування значної кількості українців серед російського населення турецьких земель⁴³⁷. Однак замість створення нових установ доводилося скорочувати штат і видатки посольства.

⁴³⁵ Там само. — С. 190.

⁴³⁶ ЦДАВО України, ф. 3512, оп. 2, спр. 8, арк. 26.

⁴³⁷ *Сергійчук Б., Сергійчук В.* На межі двох світів. — С. 200.

Загалом функції дипломатичних представництв УНР у сфері консульської діяльності були практично однаковими. Консульськими відділами керували завідувачі канцелярій або секретарі дипломатичних представництв, які й відповідали за виконання консульських функцій (реєстрацію українських громадян, видачу національних паспортів, вчинення нотаріальних дій, допомогу біженцям та військово-полоненим тощо) та ведення консульського діловодства. В разі браку штатних одиниць для виокремлення спеціального відділу консульські функції покладалися на окрему особу. Таким чином, консульські підрозділи дипломатичних установ (у тому числі й окремі виконавці консульських функцій) становили третю складову української консульської служби 1917–1923 рр.

Ефективність виконання консульських функцій дипломатичними представництвами залежала від умов існування представництва в цілому та організації їх взаємодії з місцевою владою. Переважно невизнаним дипломатичним установам, які репрезентували державу без території і часто не мали зв'язку з державними органами та фінансування, виконувати свої функції без коригування методів ставало дедалі важче. До кінця 1922 р. переважна більшість із них припинила існування.

Організація «радянської» консульської служби в Україні

- 4.1. Організаційні та правові засади
формування консульської служби
Української СРР**
- 4.2. Функції та завдання Управління
Уповноваженого НКЗС УСРР у Києві
та Одесі**
- 4.3. Започаткування підготовки кадрів
для радянських консульських установ**
- 4.4. Консульська діяльність Повноважних
представництв УСРР за кордоном
(1921–1923)**

ПРОЛЕТАРИИ ВСЕХ СТРАН СОЕДИНЯЙТЕСЬ.

КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ /большевиков/ ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ.
Москва, 16 марта 1922 года.

НИЧЕРИДУ, РАКОВСКОМУ.

на заседании Политбюро ЦК РКП от 16/III 22 г.
№ 118.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ.

14. а/Принять следующее предложение НКВД: Отдельные полпреды от Украины назначаются в тех случаях, когда это признается целесообразным особыми Народными комиссариатами, Украинским и Российскими.
б/Согласно предложению г.Раковского, постановить в порядке дня для Пленума вопрос об отношениях между РСФСР и самостоятельными республиками.

Секретарь ЦК /подпись/

4.1. Організаційні та правові засади формування консульської служби Української СРР

Історія української консульської служби на першому етапі її розвитку не має лінійної хронології: практично одночасно зі створенням перших консульських установ незалежної України в іноземних державах, УСРР запроваджувала в центральному апараті спеціальні відділи та засновувала за кордоном підрозділи дипломатичних установ різного рівня з консульськими функціями. Обмежені функції зовнішньополітичного відомства Радянської України (зокрема щодо іноземних громадян) спершу виконували Народний секретаріат з міжнаціональних справ (керівник — С.С. Бакинський (Л.М. Бернгейм), 14 грудня 1917 р. — 1 березня 1918 р.), Народний секретаріат закордонних справ (керівники: В.П. Затонський, 1–4 березня 1918 р.; М.О. Скрипник, 8 березня — 18 квітня 1918 р.)¹, іноземний відділ при Тимчасовому робітничо-селянському уряді, створеному 28 листопада 1918 р.

29 січня 1919 р. у Харкові вищий урядовий орган перейменовано на Раду народних комісарів УСРР, керувати яким було призначено досвідченого революціонера, дворянина болгарського походження, члена партії більшовиків з 1917 р., нещодавнього уповноваженого уряду РСФРР на півдні Росії й голову делегації РСФРР на мирних переговорах із Українською Державою у Києві Х.Г. Раковського. За суміщенням посад він очолив і сформований на базі закордонного відділу Народний комісаріат закордонних справ УСРР². Разом із ним «керувати» українською зовнішньою політикою прибули нещодавні учасники мирних переговорів у Києві з боку РСФРР: заступник голови російської делегації Д.З. Мануїльський, юрисконсульт росій-

¹ Людвиг Маркович Бернгейм (С.С. Бакинський) репресований 1939 р., Володимир Петрович Затонський репресований 1938 р., Микола Олексійович Скрипник покінчив життя самогубством 1933 р.

² Див., зокрема: *Ведєнєєв Д.В., Будков Д.В.* Юність української дипломатії. — С. 192–202, 239–240.

ської делегації А.М. Ждан-Пушкін, помічник секретаря російської делегації В.Д. Торговець³.

Структура відомства передбачала діяльність дев'яти відділів, у тому числі загального, правового, дипломатично-консульського, інформаційного, архівного, іноземних агентств, дипкур'єрів. Під час нетривалого перебування в Києві НКЗС УСРР розташовувався в тому самому будинку Терещенка, що й МЗС незалежної України. Офіційною мовою відомства стала російська й лише деякі консульські працівники зберігали українському мову у внутрішньому діловодстві своїх установ. Принципово відмінними порівняно з такими, що розроблялися зовнішньополітичними відомствами Української Держави та УНР, були організаційні та правові засади діяльності консульських установ, центром формування ключових засад яких став апарат російського радянського зовнішньополітичного відомства.

Нормативні документи в сфері консульської служби використовувалися російські або створювалися методом калькування з російських і затверджувалися згодом після російських. Широко застосовувалися в УСРР зокрема положення перших документів, що регламентували організацію консульської служби РСФФР: Інструкції НКЗС РСФФР від 22 лютого 1918 р., Декрету РНК РСФФР від 18 жовтня 1918 р. «Про організацію консульств», що визначав мету й завдання більшовицької консульської служби та принципи консульських зносин РСФФР з іншими державами, та також «Інструкції консулам РСФФР», розробленої в квітні 1921 р. Функції консульських установ, пов'язані з питаннями організації зовнішньої торгівлі, перейшли до торговельних представництв, підпорядкованих Народному комісаріату зовнішньої торгівлі УСРР. Виключного значення в консульській роботі набувала ідеологічна складова та політична доцільність.

Із проголошенням Харкова столицею радянської України та переїздом туди уряду і державних органів у січні 1920 р. зовнішньополітичне відомство розташувалося за адресою: вул. Чернишевського, буд. 66. 16 березня 1920 р. ВУЦВК УСРР спільно з РНК УСРР ухвалили постанову «Про створення Народного комісаріату закордонних справ УСРР».

До компетенції відомства, згідно з «Положенням про Народний комісаріат закордонних справ УСРР», належали забезпечення дипломатичних зносин із іноземними державами за завданнями уряду,

³ Історія української дипломатії. — С. 268–271.

підготовка проектів міжнародних договорів для затвердження їх вищими органами державної влади УСРР, керівництво діяльністю дипломатичних представництв і консульських установ, захист законних інтересів громадян УСРР за кордоном та іноземців в Україні, зносини з дипломатичним та консульським корпусом, ведення радянської зовнішньополітичної пропаганди.

Керівництво відомством покладалося на колегію та народного комісара закордонних справ, який за посадою мав очолювати колегію. Кандидатуру наркома та його заступника затверджувала ВУЦВК за поданням уряду. Принципове значення при цьому мали партійна належність претендентів, сповідування ними ідей більшовиків та лояльність до радянської влади.

Новим організаційним моментом у діяльності НКЗС УСРР у цьому контексті став постійний контроль органів державної безпеки — спершу Всеукраїнської надзвичайної комісії (від грудня 1918 р.) зі створеними в її складі в березні 1919 р. відділом іноземного контролю для боротьби з діяльністю агентів іноземних держав та оперативним відділом, який займався попередженням, припиненням та розкриттям політичних злочинів; а з березня 1922 р. — Державного політичного управління при НКВС, «місія» якого полягала в попередженні та придушенні відкритих контрреволюційних виступів, протидії бандитизму і збройним повстанням, розкритті діяльності контрреволюційних організацій та «ворогів народу», охорона державних таємниць радянської країни та боротьба зі шпигунством тощо із наданням усіх відповідних прав. Як зазначав видворений із Радянського Союзу австрійський журналіст Ніколаус Бассехес, НКЗС і ДПУ «вступили между собой в борьбу, которая с течением времени все более обострялась. При этом очень скоро обнаружилось, что положение этих враждующих ведомств не тождественно: наркоминдел не мог организовать учреждение, конкурирующее с ГПУ, между тем как ГПУ удалось создать в своих недрах учреждение, конкурирующее с наркоминделом — иностранный отдел ГПУ. Этот отдел снабжает правительство информацией о положении за границей и, кроме того, ведет наблюдение за аппаратом полпредов»⁴. Штатним розписом ДПУ передбачалася посада уповноваженого з політичного контролю в НКЗС УСРР. Водночас у структурі губвиконкомів запроваджувалися іноземні підвідділи. Відповідний підрозділ уже мало

⁴ Див.: Бассехес Н. Исчезнувшие советские дипломаты // Русские записки. — Париж, 1939. — Вып. 51. — С. 128. У цитаті збережено мову оригіналу.

Політбюро ЦК КП(б)У⁵. До організації Закордонного відділу ЦК КП(б)У безпосереднє відношення мав член колегії НКЗС УСРР, підписант мирної угоди між УСРР та Литвою в лютому 1921 р., в березні–грудні 1921 рр. перший секретар ЦК КП(б)У Ф.Я. Кон⁶.

Формування мережі консульських установ радянської України стимулювала потреба реалізації положень її перших міжнародних договорів. При цьому самостійність українських зовнішньополітичних органів і в цій сфері була обмежена. Підписаний 28 грудня 1920 р. у Москві договір «Про військовий і господарський союз між РСФРР та УСРР» з українського боку — Х.Г. Раковським, з російського — головою РНК РСФРР В.І. Леніним та наркомом закордонних справ Г.В. Чичерінім⁷, та затверджений того ж дня 8-м Всеросійським з'їздом рад, формально декларував суверенітет обох держав. Водночас акт закріплював норму підпорядкування основних сфер життєдіяльності УСРР (у тому числі — зовнішньополітичної) радянській Росії та передбачав об'єднання наркоматів військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, шляхів сполучення, пошти й телеграфу та Вищих рад народного господарства. 2 березня 1921 р. договір «Про військовий і господарський союз між РСФРР та УСРР» ратифікував 5-й Всеукраїнський з'їзд Рад.

Активізація діяльності НКЗС УСРР у сфері консульської служби передбачалася у зв'язку з досягненням наприкінці січня 1921 р. угоди про порядок оптації⁸ литовського громадянства та ухвалення «Тимчасових правил про перевезення майна по залізницям і засобами УСРР біженців з Литви під час реєвакуації їх з УСРР, аж до зміни умов транспорту»⁹. 14 лютого 1921 р. було підписано й перший міжна-

⁵ Див.: *Лозицький В.С.* Політбюро ЦК Компартії України. — С. 17, 131–144.

⁶ Кон Фелікс Якович (1864–1941) // *Лозицький В.С.* Політбюро ЦК Компартії України. — С. 200.

⁷ *Бойко О.Д.* Договір про військовий і господарський союз між Російською СФРР та Українською СРР, 1920 р. // *Енциклопедія історії України*: Т. 2: Г–Д. — К.: В-во «Наукова думка», 2004. — С. 430.

⁸ Термін «оптація» розуміють як вибір громадянства особами, які проживають на території, що відійшла за відповідним договором до іншої держави.

⁹ *Соглашение между УССР и ЛДР о порядке оптации Литовского гражданства // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1921. — № 8. — С. 266–269; Временные правила о провозе имущества по железным дорогам и средствами УССР беженцев Литвы при реэвакуации их из УССР, впредь до изменения условий транспорта // Собрание узаконений и*

родний договір радянської України — мирний договір між УСРР і Литовською Демократичною Республікою. «Мирний» договір між країнами, що не перебували у стані війни, передбачав взаємне визнання сторонами державного суверенітету, недопущення перебування на своїй території будь-яких військ (окрім державних), заборону для країн, які перебували у стані війни з іншими країнами, перевезення через свої порти військового спорядження і техніки, або плавання в своїх територіальних водах судів таких держав, негайне встановлення дипломатичних та консульських зносин. Договір унормовував також питання громадянства та майнових прав, укладання торговельного та транзитного договорів, поштово-телеграфної конвенції¹⁰.

Стаття VIII цього договору декларувала початок підготовки до укладання між договірними сторонами консульської конвенції (без визначення термінів), а до її укладання визнавала чинність нормативних документів щодо прав і обов'язків консулів, що працюють у кожній з країн-підписантів. Непрямо торкалися консульських питань і норми статті IX (про негайне звільнення з в'язниць обох країн громадян, які оптують українське або литовське громадянство в країні свого проживання, та припинення дії приговорів проти них) та статті X (про створення Особливої змішаної комісії з рівною кількістю членів для врегулювання питань, що виникатимуть у зв'язку з реалізацією договору)¹¹. Того ж дня було підписано й угоду про реєвакацію біженців, який визначав статус біженців, способи їх повернення на батьківщину «по можливості в найкоротший термін», порядок і умови реєвакації та органи, на які покладалися обов'язки організації цього процесу¹². ВУЦВК ратифікувала договір 3 березня 1921 р., однак литовська сторона з відповіддю затримувалася.

распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1921. — № 8. — С. 269–270.

¹⁰ Мирный договор между Украиной и Литвой // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1921. — № 8. — С. 263–266.

¹¹ Там само. — С. 266.

¹² Договор между Украинской Социалистической Советской Республикой и Литовской Демократической Республикой о реэвакуации беженцев // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1921. — № 8. — С. 270–272.

Невдовзі завершилися підписанням мирного 18 березня 1921 р. Ризького договору між РРФСР і УСРР з одного боку та Польщею — з другого¹³ тривалі переговори, що велися з серпня 1920 р. у Мінську та від 21 вересня 1920 р. у Ризі. В цей час було підписано зокрема Угоду про репатріацію між Україною і Росією з одного боку та Польщею — з другого та додатковий протокол до угоди про репатріацію (24 лютого 1921 р.)¹⁴. Угода містила зобов'язання обох сторін негайно почати репатріацію заложників, цивільних полонених, інтернованих, військовополонених, біженців та емігрантів; роз'яснювала статус усіх цих категорій громадян, декларувала створення змішаних комісій з репатріації в Москві (для РСФРР і УСРР) і Варшаві (для Польської Республіки) та визначала алгоритм організації репатріації.

Ризький мирний договір, ратифікований ВУЦВК 17 квітня 1921 р., декларував припинення війни між договірними сторонами (ст. I), гарантував взаємну повагу до державного суверенітету (ст. V), визначав конкретні напрями зносин між ними в сфері розмежування кордонів (ст. II–IV), регулював права громадянства (ст. VI–VII), визначав засади репатріації громадян і реевакуації майна (ст. VI–XIV) та зобов'язання РРФСР і УСРР щодо повернення Польщі культурних і мистецьких скарбів, бібліотек та архівів (XIV–XVI ст.)¹⁵. Тим самим передбачалися нові напрями роботи в сфері консульської служби. Проте в договорі не йшлося про встановлення консульських зносин між договірними сторонами. Стаття XXIV передбачала лише негайне встановлення дипломатичних відносин після ратифікації договору сторонами¹⁶. До тексту договору додавалися інструкції щодо вивозу майна оптантів та виконання вимоги про повернення архівів і культурних цінностей, а також додаткова угода про використання

¹³ Див зокрема: *Верстюк В.* Ризький мирний договір 1921 р. і завершення боротьби за Українську Народну Республіку // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. — К., 2011. — Вип. 6. — С. 337–366; Гетьман Д.І. Ризький мирний договір 1921 року та питання повернення культурних цінностей у польсько-українських взаєминах // Магістеріум. — К., 2004. — Вип. 17. — С. 28–35.

¹⁴ Соглашение о репатриации, заключенное между Россией и Украиной с одной стороны и Польшей с другой // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1921. — № 8. — С. 252–262.

¹⁵ Мирный договор между Россией и Украиной с одной стороны и Польшей с другой // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1921. — № 8. — С. 227–251.

¹⁶ Там само. — С. 244.

прикордонних рік¹⁷. На підставі тексту договору та додаткових інструкцій НКЗС розробило вказівки щодо діяльності в цій сфері установ із консульськими повноваженнями.

Безумовному виконанню всіма виконкомками підлягали зокрема розроблені НКЗС вимоги, які передбачали призупинення всіх судових, адміністративних, дисциплінарних та інших переслідувань, а також негайне призупинення покарань польських громадян, цивільних в'язнів, інтернованих, заручників, біженців, емігрантів і військовополонених. Під цивільними в'язнями та інтернованими розуміли всіх польських громадян, арештованих, утримуваних під адміністративним наглядом чи у в'язниці за політичні чи державні злочини здійснені в УСРР на користь Польської Держави, заручників. Військовополоненими вважалися комбатанти, що входили до складу збройних сил Польщі й були взяті в полон Червоною Армією. Польськими громадянами вважалися всі особи, визнані такими до жовтневого перевороту 1917 р. та зареєстровані як польські громадяни, а емігрантами — особи, які до серпня 1915 р. виїхали на територію України через переслідування за політичні погляди чи національну належність¹⁸. Нагляд за виконанням постанови про припинення переслідувань поляків покладался на Народний комісаріат юстиції та Робітничо-селянську інспекцію, а підготовку та видання інструкцій на її розвиток — на НКЗС УСРР.

Встановлення дипломатичних та консульських зносин УСРР із Латвійською Демократичною Республікою передбачала стаття XI підписаного в Москві 3 серпня 1921 р. договору між УСРР та ЛДР¹⁹. Його положення в цілому корелювали з положеннями мирного договору між УСРР із Литвою. При цьому, на відміну від інших міжнародних актів, українсько-латвійський договір указував на функції

¹⁷ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1921. — № 8. — С. 25–251.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 228, арк. 43 об.

¹⁹ Договор между Украинской Социалистической Советской Республикой и Латвийской Демократической Республикой // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1921, 14 сентября. — № 18. — С. 602–611; Конвенция о порядке отправления на родину Латвийских беженцев, проживающих на территории УССР // Там же. — С. 612–616. Постанова була ратифікована ВУЦВК 14 вересня 1921 р., але 19 липня — скасована через відсутність ратифікації з латвійського боку. Латвійські Установчі Збори ратифікували угоду 5 січня 1922 р. Набула чинності 16 березня 1923 р.

консулів у вирішенні питань оптації (ст. IV) та вирішенні долі спадку померлого за кордоном громадянина (ст. X). Передбачалася участь консульських працівників і в організації взаємного повернення архівів, бібліотек та музейних цінностей, за умови, якщо таке повернення не зашкодить фондам цих інституцій (ст. VI). Питання виїзду біженців регулювала Конвенція про порядок відправлення на батьківщину латвійських біженців, що мешкають на території УСРР²⁰.

Нові завдання, що постали перед УСРР у зв'язку з підписанням міжнародних договорів, зумовлювали коригування структури НКЗС УСРР. У новому проекті положення про НКЗС УСРР (1921 р., серпень) основне завдання радянського зовнішньополітичного відомства визначалося як здійснення зовнішньої політики, як самостійно, так і через закордонні представництва, розроблення і втілення в життя всіх питань, що мають міжнародний характер²¹. Спеціального консульського підрозділу в структурі НКЗС не передбачалося. Завдання щодо збирання матеріалів, пов'язаних із розвитком міжнародних зв'язків радянських республік, політико-економічним станом іноземних держав, політичною кон'юнктурою всередині держав (переважно найближчих сусідів), здійснення письмових і усних зносин з іноземними представниками і представниками УСРР з усіх політико-дипломатичних питань, організації дипломатичних представництв, інструктуванні з політичних питань представників УСРР покладалося на відділ дипломатичних зносин. Питаннями віз та видавання закордонних паспортів мав займатися спеціальний підрозділ віз і паспортів у складі секретаріату²².

В процесі обговорення проекту та в результаті запровадження практики калькування основних положень аналогічних актів РСФРР було внесено низку уточнень у частині консульської служби. До завдань НКЗС було віднесено захист інтересів УСРР в іноземних державах та українських громадян за кордоном; зносили з органами влади УСРР із питань іноземних представництв²³. Для здійснення цих

²⁰ Договір между Украинской Социалистической Советской Республикой и Латвийской Демократической Республикой; Конвенция о порядке отправления на родину Латвийских беженцев, проживающих на территории УССР. — С. 612–616.

²¹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 26, арк. 158.

²² Див.: *Кутчик О.Р.* Організаційно-правові засади функціонування Народного Комісаріату Закордонних справ УСРР (1919–1923 рр.) // Часопис Київського університету права. — 2010 — № 2. — С. 30–34.

²³ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 26, арк. 172.

завдань НКЗС надавалися повноваження щодо нагляду і керівництва діяльністю дипломатичних і консульських представників УСРР за кордоном; політичне керівництво діяльністю торговельних представництв за кордоном та нагляд за діяльністю всіх посадових осіб, що перебували за кордоном у службових справах; видавання дипломатичних паспортів, виклопотання віз, контроль за дотриманням правил про службові відрядження.

Керівництво НКЗС здійснювали народний комісар, який призначався і звільнявся Президією ВУЦВК за поданням РНК, і Колегія НКЗС, очолювана наркомом. Членів колегії призначала і звільняла РНК. Структура НКЗС включала відділи: дипломатичний, економічно-правовий, управління справами. За потреби з розширенням міжнародних відносин УСРР колегії надавалося право засновувати (за принципом організаційної структури російського зовнішньополітичного відомства) замість дипломатичного відділу відповідні відділи Заходу, Сходу та ін. Політичні відділи з питань Заходу, Сходу були складовими структури НКЗС СРСР, затвердженої 15 червня 1921 р., що передбачала, крім того, відділ друку та інформації та управління справами²⁴.

Консульські питання належали до компетенції економічно-правового відділу з правовим, економічним та спеціальним підвідділами в його складі. Завдання правового підвідділу полягали в розгляді справ, пов'язаних із правовим становищем дипломатичного корпусу та іноземців в УСРР (натуралізацією, денатуралізацією, особистими та майновими правами і обов'язками іноземців), реалізацією договорів про репатріацію, оптацією наглядом за виконанням укладених конвенцій (залізничних, морських, річкових, поштово-санітарних) і конфліктних (прикордонних і територіальних), реєвакуацією майна; вирішенні інших консульських питань; розробленні положень і правил про легалізацію іноземних документів різних радянських установ²⁵. Штатним розписом передбачалися в правовому відділі всього п'ять посад (завідувач, помічник завідувача, два консультанти за спеціальностями та типограф). У 1921 р. підвідділом завідував В.І. Корецький²⁶, згодом його змінив М.М. Руденко, який прийшов на службу в НКЗС із посади керуючого відділом оголошення законів

²⁴ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 58, арк. 1–2 зв.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 27, арк. 8.

²⁶ Там само, арк. 12.

наркомату юстиції, а в другій половині 1922 р. очолив консульський відділ Повпредства УСРР у Німеччині.

Всі стосунки між українськими місіями за кордоном та державними органами мали здійснюватися виключно за посередництвом НКЗС. Усі звернення, що надходили до місій без позначки про потребу розгляду в НКЗС, не підлягали розгляду по суті. В разі надходження таких звернень керівники місій мали звертатися до НКЗС за вказівками на предмет подальшого розгляду звернення. Виняток складало лише листування з об'єднаними представництвами НКЗС і НКВТ з питань товарообміну та листування, що належало до сфери компетенції військових і військово-морських агентів²⁷.

Передбачалася можливість акредитації при Уряді УСРР генеральних консулів з дипломатичними функціями, консулів і віце-консулів та створення закордонних установ НКЗС (дипломатичних та консульських) задля захисту інтересів за кордоном УСРР та її громадян²⁸.

24 липня 1921 р. РНК УСРР затвердила положення «Про дипломатичних представників іноземних держав, акредитованих в робітничо-селянському уряді УСРР», а 29 липня — «Положення про консульських представників іноземних держав при Робітничо-селянському уряді УСРР»²⁹. Положення визначали статус дипломатичних та консульських представників, склад дипломатичного корпусу, права дипломатичних представництв та дипломатичних представників на території УСРР. На роз'яснення цих положень було розроблено правила та інструкцію відділам управління і надзвичайним комісіям, якою регламентувалися місце перебування в УСРР дипломатичних і консульських представництв (м. Харків) та зносини між цими представництвами та українськими органами і урядами країн, які вони представляли, з вимогою виключного посередництва НКЗС УСРР³⁰.

²⁷ Державний архів Київської області, ф. 4205, оп. 1, спр. 102, арк. 20.

²⁸ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 26, арк. 172.

²⁹ О дипломатических представителях иностранных государств, аккредитованных при Рабоче-Крестьянском правительстве УССР; О консульских представителях иностранных государств при Рабоче-Крестьянском правительстве УССР // Собрание Узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1921, 5–8 июля. — № 13. — С. 478–480; Те саме положення «О дипломатических представителях» датовано 4 серпня 1921 р. // Собрание Узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1921, 2–16 августа. — № 15. — С. 501–502.

³⁰ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 733, арк. 16.

Усі офіційні документи та акти іноземних представництв набували легітимності лише за умови засвідчення представником НКЗС УСРР підпису іноземного представника, якщо ці документи було створено в УСРР, та відповідного закордонного представника УСРР, якщо такі документи виходили від іноземних держав і громадських об'єднань поза межами УСРР³¹. Поспіль із основною нормою про недоторканність приміщень і майна представництв, визначалися умови проникнення в ці приміщення: заклик про допомогу, пряма небезпека для мешканців, запрошення глави представництва. Абсолютно «радянською» була додаткова умова проникнення в приміщення — підозра іноземного представника в антидержавних діях щодо УСРР.

Подальше розроблення нормативних актів передбачала постанова РНК «Про в'їзд іноземців з-за кордону на територію УСРР³²» від 28 листопада 1921 р., що встановлювала правила в'їзду в УСРР іноземцям лише на підставі виданої українським дипломатичним представником за кордоном візи згідно з поданою до дипломатичного представництва заяви. Іноземці, що прибули в інший спосіб на територію УСРР, підлягали притягненню до відповідальності за незаконний перетин кордону. Постанова доручала НКЗС та НКВС підготувати інструкцію на розвиток цих положень.

Для обслуговування іноземців при НКЗС створювалося окреме бюро зі статусом державного органу та іноземний відділ Радіо-телеграфного агентства УСРР³³. На засноване відповідно до постанови РНК УСРР від 11 лютого 1922 р. Українське бюро з обслуговування іноземців (Укрбюробін), було покладено широке коло питань побутового, господарського та матеріально-технічного забезпечення іноземних представництв (від доставляння продуктів харчування чи виготовлення печаток до надання приміщень і обслуговування автомобілів та організації проїзду залізницею). Організаційна структура установи визначалася Колегією НКЗС, якій Укрбюробін

³¹ Там само, арк. 7

³² О въезде иностранцев из-за границы на территорию УСРР // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1921, 16–30 ноября. — № 24. — С. 833.

³³ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 26, арк. 172.

безпосередньо підпорядковувався, та погоджувалася з НКВТ³⁴. На обидва наркомати покладалося завдання надати основний капітал новоствореної установи, яка мала розгортати свою діяльність на господарсько-комерційних засадах та з умовою незбитковості бюджету. Укрбюробіну надавалося право за погодженням з НКВТ закупляти необхідні товари за кордоном. Місцем розташування Укрбюробіну було визначено будинок № 77 на вулиці Чернишевського³⁵, неподалік будівлі НКЗС. Нову структуру очолив колишній начальник служби зв'язку штабу Південно-Західного фронту М.М. Синявський, віце-директором став І.І. Коган³⁶. При Бюробіні існував готель та їдальня, до якої в голодні часи були прикріплені як іноземні представники, так і «відповідальні» працівники НКЗС.

У квітні 1922 р. Російське промислове і сільськогосподарське товариство «Промбуд» в Одесі, яке мало досвід роботи з іноземцями, запропонувало свої послуги щодо представництва Укрбюробіну в Одесі³⁷. Однак вирішення питання було відкладено, оскільки ці функції виконувалися управлінням уповноваженого НКЗС у Одесі. Натомість у червні 1923 р. створили Київське відділення бюро на базі підрозділу з обслуговування Будинку іноземних місій Управління уповноваженого НКЗС УСРР у Києві. Київське відділення Укрбюробіну займалося облаштування приміщень та матеріально-технічним забезпеченням іноземних представників, фактично продовжуючи роботу, якою займалося вже близько двох років. З огляду на безпосередній контакт Бюробіну з іноземцями він перебував під пильним наглядом органів безпеки, а згодом перейшов під контроль ДПУ, оскільки, за визначенням Ніколауса Бассехеса, це «полегшило організацію внутрішнього спостереження за іноземними представництвами»³⁸.

У процесі започаткування консульської роботи набувало актуальності питання про розміри оплати послуг. Наприкінці 1921 р. — на початку 1922 р. НКЗС розробив «Тимчасові правила про консульські

³⁴ О Центральном бюро по обслуживанию иностранцев в Харькове при Народном Комиссариате по Иностранным Делах // Вісті ВУЦВК. — 1922, 18 лютого. — № 40.

³⁵ ЦДАВО України, ф. 60, оп. 1, спр. 1, арк. 2

³⁶ ЦДАВО України, ф. 60, оп. 1, спр. 23, арк. 2; Вісті ВУЦВК. — 1920, 20 жовтня. — № 150.

³⁷ ЦДАВО України, ф. 60, оп. 1, спр. 1, арк. 85.

³⁸ *Бассехес Николай*. Исчезнувшие советские дипломаты. — С. 137.

збори» та порядок звільнення від сплати консульських зборів мало-забезпечених та неплатоспроможних. Консулу надавалося право звільняти таких осіб від сплати збору за їхнім особистим проханням та після «ретельної перевірки недостатності коштів»³⁹. 14 березня 1922 р. РНК УСРР ухвалила постанову «Про консульські тарифи», а 1 квітня 1922 р. на території УСРР було запроваджено гербовий збір.

Правову підставу для цього складав «Статут про гербовий збір», затверджений постановою ВУЦВК від 5 квітня 1922 р.⁴⁰, що охоплював і питання консульської діяльності. Гербовому збору підлягали документи, які НКЗС та його представництва видавали на запит та в інтересах приватних осіб (свідectва і посвідчення, що стосуються громадянського стану особи, довідки про належне майно, оголошення у відповідь на подане прохання, офіційні довідки зі справ, копії діловодних документів), у тому числі дипломатичні паспорти та розписки і квитанції про отримання документів. За видання дипломатичного паспорта гербовий збір складав 1 млн. рублів, а розписки про прийняття грошей чи документів (на запит особи, що їх передала) — 100 000 рублів. Акти і документи щодо цивільно-правових угод НКЗС із приватними особами чи організаціями підлягали сплаті збору в розмірі пропорційно 1/2%, 1/4%, 1/10% від суми акта. Сплачувати збір дозволялося гербовими марками і гербовим папером, що погашалися в установленому порядку, або додаванням квитанції про внесок передбаченої суми готівкою в Державну касу чи безпосередньо в касу НКЗС. Тимчасово сплата збору дозволялася поштовими марками (п. 5 Статуту). При цьому відповідальність за повну сплату збору покладалася на посадову особу, яка мала в разі неправильної сплати чи виникнення нестачі погасити її з власних коштів⁴¹. У липні 1922 р. на всі види консульських зборів рішенням колегії НКЗС з огляду скрутне становище трудящих, які потерпали від голоду, встановлювалося 10-відсоткове відрядження на користь голодним⁴². Як з'ясувалося згодом, стягувати консульські збори відповідно до визначених тарифів виявилось непросто.

Керівні настанови для консульських служб містила постанова ВУЦВК від 28 березня 1922 р., яка затверджувала положення «Про

³⁹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 731, спр. 59, арк. 7.

⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 27, арк. 69.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 15, арк. 88.

⁴² ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 141, арк. 4.

іноземців в УСРР та порядок набуття і втрати Українського громадянства». Іноземними громадянами постановою визнавали всіх осіб, які не мали громадянства УСРР або інших радянських республік. Громадяни РСФРР та інших радянських республік набували рівні з українцями права і обов'язки в межах УСРР. Всі біженці з територій, що відійшли до нових республік, автоматично набували українського громадянства, якщо вони не прийняли в установленому порядку громадянства інших країн. Доказами громадянства вважалися видані уповноваженими на такі дії посадовими особами в іноземних державах або за їх межами й завізовані повноважними представниками іноземні паспорти та інші посвідчення, в тому числі документи, строк дії яких закінчився; документи видані до жовтневого перевороту й після нього чинною на той час владою; акти громадянського стану, в яких містилася вказівка на іноземне походження; акти службового стану, де була згадка про іноземне походження; різні інші документи, що могли бути визнані за докази; свідчення не менше шести повноправних громадян УСРР, відібрані в народному суді⁴³.

На іноземців поширювалися права і обов'язки українських громадян. При цьому до них не застосовувалася військова повинність, а для обґрунтування можливої реквізиції і конфіскації їхнього майна застосовувалося формулювання «дозволяється лише в дозволених законом випадках»⁴⁴.

Всі повнолітні іноземні громадяни мали право просити про надання їм українського громадянства. Вирішення питання про надання громадянства для іноземців, що проживали за межами УСРР, покладалося на ВУЦВК, для мешканців українських міст — на губвиконкоми за місцем проживання пошукача громадянства. Для набуття українського громадянства іноземці мали особисто подати про це заяву до відповідного представника влади із зазначенням відомостей про рід занять та наявність судимостей. Інформація про осіб, які отримали українське громадянство, акумулювалася в НКЗС, де здійснювалася реєстрація і надсилювалися повідомлення до країн, громадянами яких вони раніше були. Відомості про прийняття іноземцями українського громадянства підлягали оприлюдненню двічі на місяць в

⁴³ Об иностранцах в УСРР и порядке приобретения и утраты Украинского гражданства // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1922, 24–28 марта. — № 14. — С. 238–243.

⁴⁴ Там само. — С. 239.

«Известиях Рабоче-Крестьянского Правительства Украины» і в журналі НКВС УСРР.

Для виходу з українського громадянства передбачалося подання до виконкомів пакету документів, який включав вид на проживання, документальні докази про іноземне походження особи, довідку із судових органів про те, що заявник не перебуває під судом і слідством, довідку від повноважного представника тієї держави, громадянство якої хоче прийняти особа, про можливість отримання такого громадянства, відомості про майновий стан. Передбачалося завершення розгляду питання про надання громадянства впродовж двох тижнів із наступним спрямуванням через НКВС на затвердження до ВУЦВК, а в разі сумнівів — до НКВС. Питання про прийом в українське громадянство і вихід з нього, реєстрацію іноземців, які прийняли українське громадянство, видавання закордонних паспортів українським громадянам, що проживають за кордоном, та українським громадянам, які виїжджають за кордон, вирішення спірних питань щодо справ, пов'язаних із видаванням закордонних паспортів, а також публікація списків громадян, які прийняли українське громадянство, та інформування про це держав, підданими яких вони перебували, належали до компетенції Іноземного відділу НКВС⁴⁵. Долати бар'єри узаконеного додаткового розгляду документів на вихід із українського громадянства в НКВС іноземцям часто доводилося з допомогою консульських представників.

Права на отримання українського громадянства позбавлялися особи, які народилися в Україні й проживали за кордоном безперервно 5 років; особи, які виїхали за кордон без відповідного дозволу радянської влади; особи, які брали участь у бойових діях проти радянської влади; особи, які не скористалися правом оптації українського громадянства⁴⁶. В зв'язку з прийняттям нового законодавчого акту втрачали чинність попередні Декрети РНК УСРР «Про права і обов'язки іноземців» від 1 лютого 1919 р. та «Про видачу іноземців» від 1 березня 1919 р. та постанови РНК УСРР, що регулювали порядок набуття прав українського громадянства та виходу з українського громадянства.

⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 21, арк. 18.

⁴⁶ Об иностранцах в УСРР и порядке приобретения и утраты Украинского гражданства. — С. 243.

На розвиток положень цього акту РНК ухвалила постанову «Про виїзд за кордон громадян УСРР та іноземців»⁴⁷. Проект правил виїзду з УСРР, проект анкети та закордонного паспорту було розроблено Іноземним відділом НКВС УСРР⁴⁸, який контактував із профільних питань з НКЗС УСРР, легалізованими консульствами та комісаріатами з національних питань.

Усі фізичні особи, хто збирався виїхати з України, контролювалися ДПУ НКВС УСРР. Дозвіл на виїзд за кордон надавав виключно НКВС УСРР. Українці та іноземці виїжджали за спеціальним дозволом НКЗС або його уповноважених представництв у формі візи, що накладалася на закордонні паспорти громадян УСРР та на національні паспорти — для іноземців.

В разі втрати паспорта, трудової книжки, перепустки чи іншого посвідчення особа мала невідкладно звернутися в місцевий орган міліції або транспортний відділ ДПУ (якщо документи були загублені або викрадені в дорозі) з заявою про таку втрату відповідно до постанови РНК УСРР від 24 жовтня 1922 р.⁴⁹

Українці, які виїжджали з УСРР, мали подати до НКЗС або його уповноважених заяву певної форми та посвідку від ГПУ НКВС щодо відсутності законних перепон до виїзду. Аналогічну посвідку (але з місця служби) мали подавати іноземці, що працювали в радянських органах. Крім того, українські громадяни подавали два фото і копію посвідчення про відрядження, а іноземці — національний паспорт. За видавання закордонних паспортів передбачалися гербовий, консульський і канцелярський збори⁵⁰.

Чоловіки, жінки і діти, які залишали УСРР (окрім дипломатичних та консульських працівників, щодо яких не було підозри в незаконності їхніх дій), підлягали ретельному особистому огляду. Під час огляду конфісковували всі, не дозволені до вивозу з УСРР предмети. До таких належали документи, зміст яких міг нашкодити політичним та економічним інтересам УСРР; золото, срібло, платина в злитках, гроші (якщо сума, що вивозилася, перевищувала 3 000 руб.),

⁴⁷ О выезде за границу граждан УССР и иностранцев // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1922, 24 августа. — № 29. — С. 484–486.

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 21, арк. 18.

⁴⁹ Державний архів Київської області, ф. 4205, оп. 1, спр. 38, арк. 305.

⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 141, арк. 78.

продукти, кількість яких перевищувала добову норму, одяг і взуття, кількістю понад особисті потреби⁵¹. Конфісковані речі передавалися до НКЗС УСРР для подальших дій.

На розвиток положень постанови було розроблено й «Правила в'їзду в межі УСРР», згідно з якими дозвіл на в'їзд у формі візи могли давати лише уповноважені на це представники УСРР за кордоном. Право безперешкодного в'їзду в УСРР мали особи з дипломатичними паспортами (як іноземці, так і українці). Особи, які виїхали з УСРР із закордонними паспортами, мали завізувати свої паспорти в консульських відділах українських радянських повпредств за кордоном і отримати візу для зворотного шляху. З метою реєстрації громадян УСРР за кордоном та упередження «неповернення» НКВС зобов'язало окремим циркуляром відповідні підрозділи НКЗС оголошувати «під розписку» під час видавання закордонних паспортів їх отримувачам про вимогу реєстрації отриманих закордонних паспортів у повпредствах УСРР у країні перебування незалежно від потреби виклопотання візи на зворотний шлях⁵². Повернувшись додому, власник закордонного паспорту передавав його у відповідний підрозділ губернського управління або місцевого виконкому для обміну на «вид», залишений у відповідному підрозділі НКЗС перед виїздом.

Іноземці, які збиралися в'їхати в УСРР (окрім тих, хто подорожував із інших радянських республік), так само отримували візи в консульських відділах повпредств УСРР. Дипломатичні та інші представники іноземних держав допускалися в межі УСРР на підставі особливої візи згідно з попереднім дозволом НКЗС⁵³. У візах на паспортах іноземців вимагалася наявність відомостей про дату та підставу видачі, пункт перетину кордону, напрям руху та місто перебування в УСРР; термін, на який дозволено перебування, мету подорожі (комерційна, політична, журналістська). Помітку «возвращаются на родину» проставляли в паспорти українців, які поверталися в УСРР⁵⁴.

Консульські відділи повноважних представництв УСРР за кордоном зобов'язувалися подавати щомісячну звітність про осіб, що отримали право на в'їзд в УСРР, до НКЗС. НКВС УСРР проводило

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 21, арк. 20.

⁵² Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 38, арк. 265.

⁵³ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 141, арк. 49.

⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 731, арк. 60.

реєстрацію іноземних громадян згідно з поданими ними анкетами та реєстраційними картками, в яких відображалися відомості про благонадійність від Надзвичайної Комісії, НКЗС УСРР та Військового Комісара. В разі відсутності підтвердження про благонадійність НКЗС УСРР розпочинало процедуру виселення такого іноземця за межі УСРР.

У жовтні 1922 р. було розроблено й запроваджено «Правила реєстрації членів іноземних представництв в УСРР», які поширювалися на співробітників дипломатичних та консульських установ й запроваджували обов'язкову реєстрацію керівників та співробітників цих установ у Генеральному секретаріаті НКЗС УСРР й щомісячну звітність із цього питання НКЗС перед ГПУ НКВС⁵⁵. Візування паспортів співробітників закордонних представництв покладалося виключно на НКЗС УСРР⁵⁶.

Певне відношення до практичної складової консульської діяльності мало запровадження в жовтні 1922 р. на території УСРР нових гербових марок. Гербові марки старого взірця та поштові марки вважалися недійсними і не приймалися до сплати мит та до обміну на нові від 1 жовтня 1922 р.⁵⁷

Нові зміни в організації консульської служби передбачала постанова ВУЦВК «Про консульських представників УСРР за кордоном», ухвалена 2 жовтня 1922 р.⁵⁸. Консульським представництвам, які мали створюватися в зарубіжних країнах відповідно до укладених договорів, надавався статус генеральних консульств, консульств або віце-консульств. Функції генерального консульства могли бути покладені на консульські відділи Повноважних представництв УСРР. Призначення генеральних консулів і віце-консулів УСРР покладалося на РНК УСРР, подання кандидатур — на НКЗС УСРР. Постанова декларувала безпосереднє підпорядкування консульських представників НКЗС та делегувала нагляд за їх діяльністю повноважному представникові УСРР в країні перебування.

⁵⁵ Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 38, арк. 288.

⁵⁶ Там само, арк. 227.

⁵⁷ Там само, арк. 199.

⁵⁸ Про консульських представників УСРР за кордоном: Постанова ВУЦВК від 2.10.1922 р. // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1922, 21 октября. — № 43. — С. 756–760.

До обов'язків консулів включався захист економічних і правових інтересів УСРР, її громадян та об'єднань громадян за кордоном, виконання окремих доручень НКЗС УСРР. У процесі виконання завдань, пов'язаних із основною діяльністю, консульські представники мали право контактувати з державними органами свого округу, з усіма центральними місцевими установами УСРР — за посередництва НКЗС. Особливі вимоги висувалися щодо взаємодії з важливих питань з іноземними державними органами: лише за участі відповідного повноважного представника УСРР та за умови надання йому всього листування. Місцем зберігання архіву і канцелярії консульства вважалася квартира консульського представника з умовою зберігання архіву відокремлено від його особистих речей і документів.

У сфері судноплавства на консульського представника покладалася обов'язки ознайомлення капітанів і шкіперів українських суден із законами і технічними правилами країни в питаннях торговельного мореплавства, митними і санітарними нормами тощо. Він мав упереджувати дії капітана чи екіпажа, що могли б бути потрактовані як такі, що ганьблять честь УСРР. Консульському представникові надавалися права начальника торговельного порту по відношенню до суден, що ходять під українським прапором у момент перебування їх у територіальних водах відповідного консульського округу. Конкретизувалося завдання щодо реєстрації всіх осіб, які були тимчасово відряджені наркоматами чи постійно проживали в консульському окрузі. Право видавати паспорти та накладати візи для в'їзду в УСРР надавалося вибірково. Консульські представники, які не мали права видавати паспорти, мали збирати заяви з відповідними додатками й пересилати у повноважне представництво. За всі консульські дії передбачалася плата згідно зі встановленим тарифом.

Кардинальній реорганізації діяльність зовнішньополітичного відомства УСРР та його закордонних установ була піддана після створення СРСР. У ході обговорення положення про НКЗС СРСР українська сторона висунула низку пропозицій, частину з яких було враховано в остаточному варіанті документа. Так, представникові УСРР, кандидатуру якого висував РНК УСРР і затверджував РНК СРСР, надавалося право членства в Колегії НКЗС СРСР⁵⁹. Серед іноземних країн було виокремлено такі, де інтереси УСРР пере-

⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 26, арк. 174.

важають над інтересами інших республік Союзу: Польщу, Чехословаччину, Австрію, Румунію, Болгарію, Королівство сербів, хорватів і словенців, Угорщину, Албанію. У цих країнах УСРР отримала право призначати з дотриманням процедури свого представника, а країнах, де інтереси УСРР визнавалися значними (Німеччина, Франція, Італія, Туреччина, США, Канада) — радника або першого секретаря повпредства. Всі кандидатури висувалися українським урядом, а затверджувалися загальносоюзним на загальних засадах. При цьому залишалася можливість визнати країну такою, де УСРР має значний інтерес, поза визначеним переліком. Однак українська зовнішньополітична служба наближалася до повного підпорядкування Москві, а роль інституту консулів нівелювалася.

Відповідно до постанови ВУЦВК від 20 вересня 1923 р. дипломатичні та консульські представництва УСРР за кордоном ліквідовувалися шляхом об'єднання їх із місіями РСФРР у повпредства СРСР з 5 серпня 1923 р., статус НКЗС УСРР та уповноважених НКЗС УСРР у Одесі й Києві змінювався відповідно на Управління уповноваженого НКЗС СРСР в УСРР та агентства уповноваженого НКЗС СРСР в УСРР⁶⁰.

Від часу створення і до по повного підпорядкування союзному НКЗС зовнішньополітичне відомство фактично не мало умов і можливості для самостійної діяльності. Його керівництво склали «делеговані» в УСРР із Москви більшовицькі діячі, для яких міжнародний авторитет України не мав пріоритету. Нормативно-правова база діяльності консульських установ формувалася шляхом копіювання російських профільних актів, їх співробітники перебували під постійним наглядом силових відомств.

⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 4, оп.1, спр. 32, арк. 20–24.

4.2. Функції та завдання Управління Уповноваженого НКЗС УСРР у Києві та Одесі

Зосередження основної діяльності НКЗС УСРР у Харкові за наявності активного міжнародного життя у Києві та Одесі спричинили формування нових підрозділів зовнішньополітичного відомства. Наприкінці березня 1921 р. було засновано новий інститут із консульськими функціями — Управління уповноваженого НКЗС УСРР. Такі відокремлені підрозділи НКЗС мали засновуватися в найважливіших портових містах та місцях найінтенсивнішого «скупчення» іноземців. Постановою ВУЦВК запроваджувалися посади уповноважених НКЗС УСРР у Києві та Одесі⁶¹. Такі посадові особи призначалися і звільнялися постановами НКЗС й мали в підпорядкуванні управління справами, через яке здійснювали свої функції. Їхня місія полягала у забезпеченні зносин із офіційними представниками іноземних держав, видаванні закордонних паспортів і дозволів на в'їзд в УСРР, вирішення прикордонних питань за наслідками розвитку взаємин із іноземними державами та їхніми громадянами та питань, пов'язаних із виконанням на місцях зобов'язань, прийнятих за міжнародними договорами; загальне керівництво на місцях застосуванням законів щодо іноземців, зносини з місцевою владою щодо виконання запитів іноземних громадян, інформування НКЗС УСРР із питань своєї компетенції та виконання доручень зовнішньополітичного відомства⁶².

Статус уповноважених визначався як «особливо відповідальні працівники», а права прирівнювалися до прав завідувачів відділів центральних установ. Відтак вони не мали самостійності у вирішенні принципових питань і мали узгоджувати рішення з НКЗС або президії місцевого губвиконкому (в разі терміновості питання). Безпосередні зносини їм дозволялися також лише з НКЗС та місцевою владою.

До зони відповідальності уповноваженого в м. Києві було віднесено Київську, Чернігівську, Волинську губернії, а також Летичів-

⁶¹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 736, арк. 1–2; спр. 768, арк. 58–59.

⁶² ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 736, арк. 1.

ський, Літинський і Проскурівський повіти Подільської губернії. Одеський уповноважений поширював свою компетенцію на Одеську, Миколаївську губернії, а також Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Жмеринський, Каменецький, Могилевський, Ольгопольський, Ушицький і Ямпільський повіти Подільської губернії⁶³. Першими обійняли ці посади завідувач іноземним підвідділом Київського губвиконкому Л.С. Савельєв у Києві та сумновідомий участю в більшовицьких злочинних безчинствах Й.Е. Южний-Горенюк у Одесі.

Своє псевдо «Южний» Йосип Емануїлович Горенюк отримав під час перебування на Одещині німецько-австрійських та англо-французьких інтервентів (1918–1919) у підпільній контррозвідці одеського обкому КП(б)У, яку він очолював разом із Борисом Юзефовичем (Северним), та згодом — у одеській Надзвичайці⁶⁴. Він мав репутацію нероби й брутальної персони, схильної до садизму (лише за літо 1919 р. одеська НК знищила близько 2 тисяч осіб — «ворогів» радянської влади), тому призначення на дипломатичну посаду цієї особи багато кого здивувало⁶⁵.

Одеський уповноважений з перших днів роботи взяв на себе завдання координації роботи всіх радянських державних органів у сфері зовнішніх зносин (реєстраційного відділу, закордонного відділу, Комінтерну і Зовнішторгу), реєстрації та експедиції документів, поточного листування управлінь, отримання і розподілу іноземної преси, зносин з іноземними представництвами та організації цих представництв з місцевою владою, представництва в інших відомствах питань, що належали до сфери інтересів НКЗС, видавання довідок та прийом відвідувачів⁶⁶. До його завдань належала й участь у межах компетенції у виконанні «військово-термінового» та належної до виконання «в порядку бойового наказу» постанови РНК УСРР про створення пунктів «політичного карантину» для осіб, що прибували з-за кордону⁶⁷. Постанову було ухвалено відповідно до рішень сек-

⁶³ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 736, арк. 2.

⁶⁴ *Южний-Горенюк И.Э.* Автобиография и краткие воспоминания. — М., 1955. — 58 с.

⁶⁵ Див.: *Сильченко Виктор.* Одесская чрезвычайка. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // <http://odesskiy.com/chisto-fakti-iz-zhizni-i-istorii/nemnogo-istorii-iz-odesskoj-chk.html>

⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 794, арк. 284.

⁶⁷ Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 2, арк.14.

ретної міжвідомчої наради представників Укрголовеваку та Президії ВУНК від 3 липня 1921 р.

Один із таких пунктів засновувався в Одесі для повної перевірки осіб, що прибували з-за кордону, з метою виокремлення «політично небезпечних елементів»⁶⁸. Не підлягали перевірці лише інтерновані з Німеччини та Польщі червоноармійці, які, потрапивши до Росії, опинялися в карантинах «військового відомства». Карантинні пункти мали бути обладнані впродовж місяця Укрголовеваком, якому надавалося право отримувати від усіх наркоматів необхідні приміщення, обладнання тощо.

У частині зносин із іноземними представництвами співробітники Управління Уповноваженого НКЗС УСРР в Одесі виконували й функції матеріально-технічного обслуговування представництв: надання приміщень, палива, забезпечення кур'єрським зв'язком тощо.

Тіньова, не афішована функція відділу полягала в спостереженні за іноземцями, які прибували в УСРР, іноземними представництвами та сприяння всім радянським органам за кордоном, конспіративному переправлянню через кордон секретних співробітників (найчастіше як репатріантів на закордонних пароплавах). Штат відділу з огляду на цю функцію складався з «дуже обмеженої кількості працівників надзвичайної комісії», які керували спеціальною роботою серед іноземців та розробляли конспіративні операції. Однією з таких операцій було оснащення судна «Тамара», яке відбуло до іноземного берега з виконавцями секретного завдання і небезпечним вантажем на борту. Витримавши 16-денний шторм, зі зламаним кермом воно увійшло в болгарський порт, де мало забрати в Одесу делегацію Народного комісаріату зовнішньої торгівлі⁶⁹.

Штат Управління уповноваженого НКЗС УСРР у Києві спершу фактично складала одна особа — керівник Лев Савелійович Савельєв, котрий як завідувач іноземного підвідділу Київського губвиконкому залучав до виконання функцій управління підпорядкованих йому співробітників. На цьому етапі робота управління зводилася до інформування НКЗС УСРР та повпреда УСРР у Польщі, керування роботою змішаних прикордонно-конфліктних комісій в Новоград-Волинському і Рівному, врегулювання взаємин місцевих органів вла-

⁶⁸ Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 2, арк. 14.

⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 794, арк. 285.

ди з іноземними колоніями і деякими іноземними представництвами, виконання окремих завдань НКЗС УСРР⁷⁰.

Повноцінне управління Уповноваженого НКЗС УСРР було сформовано наприкінці березня 1921 р. На підставі «мандату» НКЗС УСРР № 2668 від 13 квітня 1921 р. Л.С. Савельєв офіційно розпочав 16 квітня 1921 р. діяльність на посаді уповноваженого, видавши перший наказ із оголошенням про початок діяльності управління, в якому ця структура називалася як «Управління Уповноваженого НКЗС в Київському районі»⁷¹. На посаду секретаря отримав призначення Альфред Лазерсон, співробітник для доручень став Олександр Євгенович Берг (за сумісництвом). На секретаря покладалися обов'язки створення та організації функціонування канцелярії управління. Географічні межі діяльності уповноваженого — округ — охоплювали Київську, Волинську, Чернігівську губернії. Для розташування служб управління відводився будинок № 22 по вулиці Пушкінській, в якому перебував Музей праці Київського губернського комісаріату праці⁷². Штат управління формувався фактично до кінця року. На початку травня для контролю за діяльністю уповноваженого з Харкова було скеровано співробітника В.Л. Скловського. Він обійняв посаду юрисконсульта та увійшов до складу Міжвідомчої комісії з видавання дозволів на вивіз майна репатріантів⁷³.

Головним завданням уповноважених НКЗС у Києві та Одесі у зв'язку з укладенням Ризького мирного договору та підписаної 28 січня 1921 р. угоди про порядок оптації литовського громадянства⁷⁴ та 14 лютого мирної угоди між УСРР і Литовською Демократичною Республікою, став нагляд за підготовкою до повернення вивезеного в Україну майна та організація репатріації польських і литовських громадян. Одразу після підписання першого документу відповідно до телеграфічного повідомлення представника УСРР у РСФРР Юрія Коцюбинського, НКЗС УСРР циркуляром поширив вимоги до державних органів розпочати підготовчі роботи до реєвакуації польських

⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 793, арк. 155.

⁷¹ Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

⁷² Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 7, арк. 17.

⁷³ Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

⁷⁴ Соглашение между УССР и ЛДР о порядке оптации Литовского гражданства. — С. 266–269; Временные правила о провозе имущества по железным дорогам и средствами УССР беженце Литвы при реэвакуации их из УССР, впредь до изменения русловий транспорта.

і литовських підданих та їхнього майна. Відповідно до умов Ризького договору репатріації підлягали особи, які оптували польське громадянство, та реєвакуації — вивезені в Україну установи і майно, в тому числі культурні і мистецькі скарби, бібліотеки, архіви, передбачені для повернення Польщі.

На звернення НКЗС УСРР інші наркомати зобов'язали свої органи на місцях сприяти цьому процесові в частині обстеження, обліку та забезпечення збереженості відповідного майна⁷⁵. Безпосереднє керівництво та нагляд за здійсненням організаційних заходів покладалися на уповноважених НКЗС у Києві та Одесі. Для цього вони отримали з Харкова список «евакуйованих» із колишнього Царства Польського установ по відомствам та копію телеграми Командвійськ УСРР органам військового відомства на місцях про надання сприяння НКЗС у цій справі⁷⁶.

Процедуру визначення підданства уродженців Польщі регламентувала спеціальна інструкція⁷⁷. Іноземцями визнавалися піддані держав, що відділилися від Росії за умови визнання їх відділення Російською і Українською радянськими республіками. Відділення Польщі визнавалося в межах Варшавської, Петраковської, Сувалковської, Плоцької, Седлецької, Каліської, Келецької, Ломжинської, Люблінської (з Холмською) і Радомської губерній. Доказами польського походження вважалися національні паспорти або інші подібні документи, що формально засвідчували належність особи до польської держави на підставі чинних там законів; документи, видані законними і повноважними представниками польської влади за межами Польщі; посвідчення, видані російськими властями замість національних паспортів і посвідчень; метричні довідки та інші акти громадянського та службового стану, що засвідчували належність до іноземного підданства; інші національні документи, визнані радянською владою. За умови відсутності відповідних документів належність до польського громадянства могла бути засвідчена не менше, ніж семи особами, що перебували у родинних зв'язках із такою особою, і благонадійність яких не викликала сумнівів. У сумнівних випадках потребувалися інші документи, що усували підстави для сумнівів. Уродженці місць,

⁷⁵ Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 6, арк. 9.

⁷⁶ Там само, арк. 10.

⁷⁷ Там само, арк. 28.

які відходили згідно з Ризьким договором до Польщі, мали довести своє громадянство перед оптаційною комісією⁷⁸.

Права осіб, визнаних польськими громадянами, регулював також Декрет ВУЦВК «Про амністію польським громадянам» від 11 травня 1921 р., що ґрунтувався на вимозі припинення судових, адміністративних та інших переслідувань польських громадян, звільнення їх із в'язниць та відміни дії вироків щодо них, та інструкція НКЗС і НКЮ щодо застосування амністії до польських громадян від 3 червня 1921 р.⁷⁹.

Щодо виїзду литовських громадян діяли норми угоди між УСРР і Литовською Демократичною Республікою. До заяви про виїзд із УСРР литовських громадян вимагалось докласти документи, що засвідчували права заявника, рід його занять, місце проживання і членів родини, включених у заяву. В разі визнання за заявником права на виїзд Представництво Литви скеровувало його документи до НКЗС УСРР, які мали бути розглянуті впродовж місячного терміну. За результатами висновку зовнішньополітичного відомства документи заявника розглядала ще й Українсько-литовська змішана комісія, яка приймала остаточне рішення. Особи, котрі залишали терени УСРР відповідно до офіційного дозволу, мали право вивезти частину свого майна. Однак у разі перевищення встановлених більшовицькою владою норм на вивезення власних речей, зайве підлягало знищенню. Врегулювання прав на нерухомість передбачалося торговельними договорами⁸⁰. Щодо осіб, хто завершив оптацію впродовж року, український більшовицький уряд брав зобов'язання надати їм транспорт для виїзду за межі УСРР.

Особлива увага зверталася при цьому на упередження виїзду за кордон осіб, які уклали з цією метою фіктивні шлюби з військово-полоненими і біженцями. НКЗС УСРР у зв'язку з цим висунув пропозицію перед Укреваком та підвідомчими йому органами перевіряти в кожному окремому випадку документи жінок, які взяли шлюб після 1 січня 1921 р., на предмет їх справжності: витяг із

⁷⁸ Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 6, арк. 28.

⁷⁹ Об амнистии польским гражданам: Декрет Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1921, 6–25 мая. — № 9. — С. 284–286; О порядке применения амнистии польским гражданам // Там само. — С. 286–288.

⁸⁰ Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 6, арк. 30 зв.

шлюбних книг громадянського стану і факультативно — церковний акт шлюбу за релігійним обрядом, посвідчення комісара і політруків для військовополонених та інших осіб, що перебували в частинах; посвідчення військового госпіталю, якщо військовополонений лікувався в лазареті; посвідчення будинкового комітету, якщо військовополонений мешкав у приватній квартирі⁸¹. У разі підтвердження достовірності шлюбу передбачалося надавати дозвіл на виїзд дружині лише з дати укладення шлюбу. У випадку встановлення факту фіктивності шлюбу справу пропонувалося передавати до Губюсту для порушення кримінальної справи⁸².

Для осіб, які мали право на виїзд із УСРР у порядку реєвакуації, передбачалося реєстрація в Українській головній евакуаційній комісії або в її відділах на місцях. Унесення прізвищ таких осіб до реєвакуаційних списків давало підстави для звільнення їх із займаних посад перед виїздом на батьківщину за умови повідомлення про запланований від'їзд за місяць. Відповідну довідку адміністрація установи мала надати особі за тиждень до від'їзду⁸³.

З розширенням завдань Управління уповноваженого НКЗС в Києві та Одесі отримали консульські функції, пов'язані з вирішенням питань майнового і правового характеру щодо іноземців (візування документів, актів громадянського стану, довіреностей тощо), видавання паспортів українським громадянам та візуванням паспортів іноземців та українців.

З огляду на практичну відсутність на той час у місті іноземних консульств Управління уповноваженого НКЗС УСРР у Києві проводило юридичні консультації іноземних представників з питань репатріації та оптації, надавало висновки на заяви іноземців про порушення їх особистих та майнових прав, видавало закордонні паспорти.

В Управлінні уповноваженого НКЗС УСРР в Одесі для реєстрації та візування документів іноземних підданих та українських громадян, що від'їжджали за кордон, розгляду заяв репатріантів, було створено відділ віз. Під час розгляду заяв репатріантів, відповідно до настанов із центру, відділ, виявивши тенденцію до укладання фіктивних шлюбів з метою виїзду за кордон, проводив «напружену роботу»

⁸¹ Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 6, арк. 34.

⁸² Там само.

⁸³ Харьковский коммунист. — 1921, 22 апреля. — № 87(382); Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 6, арк. 1 зв.

з упередження «просочуванню за кордон контрреволюційних елементів»⁸⁴.

Списки осіб, яким було дозволено виїзд із УСРР, із детальним викладом інформації щодо прізвища, віку, країни, причин виїзду, двічі на місяць управління подавали до відповідних органів у Харкові до відома й для контролю⁸⁵.

1 жовтня 1921 р. в штаті Уповноваженого НКЗС УСРР в Одесі за аналогією до відповідного підрозділу в структурі НКЗС було створено економічно-правове бюро для збирання та кодифікації законодавства щодо становища УСРР, договорів та конвенцій, укладених УСРР із іншими державами, в тому числі з питань публічного і приватного права зарубіжних країн, із якими планувалося підписання угод. Експравбюро було передано функції відділу віз і право розгляду клопотань українських громадян та іноземців про дозвіл виїзду за кордон. Відповідно у відділі акумулювався увесь матеріал із цього питання та роз'яснення центру про видавання віз на виїзд із УСРР.

У штаті Управління уповноваженого НКЗС УСРР у Києві з метою організації матеріального забезпечення представників іноземних держав у Києві було запроваджено посаду коменданта будинку іноземних місій, яку спершу обіймав Є. Петрушевич, а з 1 листопада 1921 р. — Вікторівський⁸⁶. Він мав у своєму підпорядкуванні помічника та швейцара будинку й відповідав за побутове обслуговування мешканців будинку.

Серед іноземних представництв, які діяли в цей час у Києві (Уповноважений польської делегації з репатріації; Уповноважений Польської Республіки в справах оптації; Уповноважений Чехословацької місії з питань репатріації; Представник Австрійської місії в справах військовополонених; Представник Німецького бюро в справах військовополонених; Представник Латвійської місії з питань репатріації; Уповноважений представник Литви в справах репатріації; Уповноважений повпред Вірменії; Ассирійська Народна Делегація) фактично не залишилося жодного іноземного консульства. Останнє з них — Персидське генеральне консульство, як і Представництво Всеросійського союзу китайських робітників (колишнє Китайське консульство), перебувало в стані ліквідації. Припиняла діяльність і Аме-

⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 794, арк. 285.

⁸⁵ Там само, арк. 288.

⁸⁶ Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 1, арк. 3 зв.

риканська адміністрація допомоги⁸⁷. До обов'язків управління в сфері обслуговування належав і контроль за складом пасажирів дипломатичних вагонів, які рухалися через Київ. Відділ дипкур'єрів НКЗС УСРР наполегливо доводив уповноваженому завдання суворо стежити за тим, щоб до дипвагонів не допускалися зайві пасажирів та особи, які не мали відношення до НКЗС⁸⁸.

Від початку дії Ризького мирного договору (після обміну ратифікаційними документами в Мінську 30 квітня 1921 р.) функції уповноваженого в Києві розширилися. На нього було покладено відповідальність за організацію митних і пропускних пунктів на кордоні з Польщею. З метою запровадження таких пунктів було створено комісію у складі Уповноваженого НКЗС, представників Народного комісаріату зовнішньої торгівлі, ВУНК та військового коменданта. Реалізація інструкцій щодо організації оптації та виїзду за межі УСРР іноземних громадян на практиці зустрічала серйозні труднощі, які виявлялися насамперед у перешкоджанні місцевою владою вивозу громадянами із УСРР власного майна⁸⁹.

24 січня 1922 р. рішенням Колегії НКЗС УСРР Уповноваженим НКЗС в Одесі замість Й.Е. Горенюка-Южного було призначено М.П. Любченка⁹⁰ зі звільненням його з посади завідувача відділу преси та інформації НКЗС, яку він обіймав від 1921 р.⁹¹ У Києві новим Уповноваженим НКЗС став політпрацівник, відданий член КПУ, колишній помічник секретаря російської делегації РСФРР на мирних переговорах у Києві, згодом — секретар РНК УСРР, Віктор Давидович Торговець⁹², переведений на цю посаду 15 лютого 1922 р.⁹³

⁸⁷ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 793, арк. 158.

⁸⁸ Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 2, арк. 80.

⁸⁹ Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 6, арк. 4.

⁹⁰ Дипломатичну кар'єру продовжив на посадах першого секретаря повпредства у Варшаві (Польща), старшого референта; радника повпредства у Празі (Чехословаччина). 3 грудня 1931 року по травень 1934 р. очолював Українську організацію Всесоюзного товариства культурних зв'язків із закордоном. 1935 р. засуджений до позбавлення волі на 7 років з конфіскацією особистого майна. Відбував «покарання» в Карагандинському та Біломоро-Балтійському таборах. 8 грудня 1937 р. розстріляний. Реабілітований посмертно.

⁹¹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 15, арк. 113.

⁹² Арештований в червні 1937 р. за підозрою про участь у діяльності троцькістської організації. Розстріляний 9 травня 1938 р. Реабілітований посмертно.

⁹³ Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 23, арк. 16.

з посади секретаря НКЗС УСРР⁹⁴. Л.С. Савельєв деякий час виконував обов'язки заступника уповноваженого НКЗС УСРР у Києві. Згідно з оновленим у березні 1922 р. положенням про уповноважених НКЗС УСРР всі контакти місцевих органів влади з іноземними консульськими та іншими представниками мали відбуватися лише з відома та за посередництва уповноважених⁹⁵.

В управліннях уповноважених функціонував штат кур'єрів. З огляду на систематичні виїзди за кордон дипломатичних кур'єрів у липні 1922 р. до Управління Уповноваженого НКЗС УСРР у Києві звернулася редакція єврейського видавництва «Комфон» з проханням про доставляння в Київ польських, німецьких, американських і єврейських газет⁹⁶. Йшлося про варшавську пресу єврейською мовою («Нойєр Гайнт», «Момент», «Фолскцайтунг», «Моргенштерн») та російськомовні берлінські видання: «Рассвет», «Социалистический вестник», «Руль», «Последние новости», «Голос России»⁹⁷.

В 1922 р. питання обслуговування Будинку іноземних місій зосередилися в окремому підрозділі управління. Його очолив 17 січня 1922 р. П.В. Петров, призначений новим комендантом будинку⁹⁸.

Загалом діяльність Управлінь уповноважених НКЗС УСРР у Києві та Одесі зосереджувалася на виконанні завдань комісаріату в Харкові та контролі за іноземцями, концентрація яких у цих містах була найбільшою. Призначення на посади керівників управлінь осіб, пов'язаних із більшовицькими органами безпеки та близькими до безпосереднього керівництва в Харкові вказувало на існування також тіньових функцій у їх діяльності.

⁹⁴ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 15, арк. 113; спр. 103, арк. 12.

⁹⁵ Об уполномоченных Народного Комиссариата по иностранным делам на территории УССР // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1922, 24–28 марта. — № 14. — С. 237.

⁹⁶ Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 2, арк. 80.

⁹⁷ Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 4, арк. 233.

⁹⁸ Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 23, арк. 16.

4.3. Започаткування підготовки кадрів для радянських консульських установ в УСРР

Започаткування фахової підготовки працівників консульських установ у радянській Україні пов'язане з реорганізацією Близькосхідного інституту відповідно до Декрету РНК УСРР від 1 липня 1920 р. Х.Г. Раковський особисто ознайомився з проектом реорганізації і схвалив ідею створення нового вишу з консульським і торговельним факультетами⁹⁹. Вже 4 липня відповідно до «директиви» Уповноваженого в справах вищої школи в м. Києві було створено Комісію з організації Інституту зовнішніх зносин для термінового вироблення навчальних планів та невідкладного вирішення адміністративно-господарських питань. Їй надавалося право запрошувати в якості експертів на свої засідання осіб, компетентних у питаннях зовнішньої політики; вимагати від навчальних, наукових та інших державних установ необхідну для організації роботи інституту інформацію, отримувати відповідні довідки. Комісія мала також доручення розробити концепцію і навчальний план створюваного шляхом реорганізації інституту, набрати викладачів, розпочати прийом слухачів, організувати переведення студентів з Близькосхідного інституту та з'ясувати можливості їх соціального забезпечення (надання гуртожитку, призначення стипендій тощо). Очікуваним результатом діяльності комісії мало бути відкриття інституту «не пізніше 15 липня 1920 р.»¹⁰⁰.

Упродовж відведеного стислого терміну комісія обговорила кілька варіантів концепції діяльності інституту, що ґрунтувалися на зарубіжному та українському досвіді в цій сфері. Дискусії розгорталися зокрема навколо тривалості навчання (2 чи 3 роки), кількості відділень/факультетів, змісту навчального плану, структури (інститут та технікум, інститут чи технікум). Члени комісії мали в своєму розпорядженні матеріали про роботу так званої консульської академії у Відні, східного факультету Санкт-Петербурзького університету, Лазаревського інституту східних мов у Москві (1920 р. реорганізований в Центральний інститут живих східних мов), де до 1918 р. викладав

⁹⁹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1503, арк. 56.

¹⁰⁰ Державний архів м. Києва, ф. 744, оп. 3, спр. 14, арк. 11.

А.Ю. Кримський, та спиралися на практичний досвід функціонування Близькосхідного інститут в Києві. Керуючись терміновістю завдання комісія впродовж десяти днів провела 12 засідань і виробила загальні підходи до організації Інституту. Положення про Інститут зовнішніх зносин у Києві Наукова рада вищої школи м. Києва схвалила 12 липня 1920 р.¹⁰¹

Положенням про Інститут передбачалося, що контингент слухачів мали складати більшою частиною скеровані на навчання представники державних органів: НКЗС, Зовнішторгу, Профспілок та ін. Вони допускалися до навчання після складання колоквиуму, під час якого з'ясовувався рівень підготовки вступників. Для осіб, які не мали відповідних знань, але хотіли вступити до Інституту, відкривалися підготовчі курси. Планувалося також відкриття короткотермінових курсів, розрахованих на швидку підготовку практичних працівників у сфері зовнішніх зносин.

Управління Інститутом покладалося на Загальну раду інституту, Загальну президію інституту, Правління інституту і ради факультетів. Голову Загальної ради інституту, який одночасно був і Головою Загальної президії інституту, обирали на чотири роки. Він мав представницькі функції та особисто відповідав за організацію діяльності Правління і Президії. До складу Ради інституту входили всі професори і викладачі (окрім викладачів «епізодичних і необов'язкових» курсів), представники асистентів, лаборантів, хранителів кабінетів та студентів¹⁰². До її компетенції належали розгляд і затвердження кошторису інституту, вибори професорів і викладачів інституту, обрання Голови Ради, його заступника і секретаря та членів Комісії для розгляду загальних питань інституту.

Курс навчання складав три роки з поділом навчального року на три триместри, тривалість яких визначала Загальна рада інституту. З огляду на основне завдання інституту — підготовку консульських представників та агентів зовнішньої торгівлі в іноземних державах, передбачалося створити два факультети (консульський і зовнішньої торгівлі) та п'ять циклів, кожен із яких передбачав детальне вивчення економічної, правової, історичної і побутової сфер життєдіяльності певних країн: а) близькосхідний — з Болгарією, Сербією, Румунією, Чорногорією, Грецією, Туреччиною; б) англосаксонський — з Англією

¹⁰¹ Державний архів м. Києва, ф. 744, оп. 1, спр. 432, арк. 25.

¹⁰² Державний архів м. Києва, ф. 744, оп. 3, спр. 14, арк. 9.

та США; в) германський — з Німеччиною, Австрією, Скандинавськими країнами та Голландією; г) романський — з Францією, Бельгією, Італією, Швейцарією і країнами Піренейського півострова; д) західнослов'янський — з Польщею, Чехією, Галичиною. Поза всіма циклами залишалася Угорщина, яку засновники інституту вносили до германського циклу¹⁰³.

Попередньо планувалося присвятити заняття на першому курсі вивченню теоретичних дисциплін. Примірний навчальний план містив для першого курсу такий перелік дисциплін: наука про народне господарство, вчення про право і державу, історія і форми робітничого руху, економічна географія, вступ до науки про фінанси, математика, фізика, механіка, хімія, товарознавство, калькуляція, рахівництво, статистика, система діловодства і кореспонденція, креслення, мови, економічна політика, організація консульських і торговельних установ, тарифознавство¹⁰⁴. На другому курсі передбачалося запровадження спеціалізації з урахуванням обраних циклів, мали викладатися історія міжнародних відносин, торговельне право і договори, міжнародне право, консульське право, адміністративне право, міжнародна організація кредиту, міжнародне карне право, економіка транспорту, техніка імпорту та експорту, економіка торгівлі, митна політика, фінансова політика, спеціальне товарознавство, спеціальна статистика¹⁰⁵. На третьому курсі планувалося зосередити навчання на країнах обраного циклу та дисциплінах практичного спрямування. По закінченню курсу навчання студент мав досконало володіти трьома іноземними мовами та термінологією, необхідною в консульській та зовнішньоторговельній діяльності, мати практичні навички в обраній сфері діяльності, здобуті на практичних заняттях та в ході стажування і установах НКЗС, Зовнішторгу, Раднарсуду¹⁰⁶.

Інститут зовнішніх зносин у Києві розпочинав діяльність як вищий науково-навчальний заклад, покликаний підготувати «працівників у галузі міжнародних відносин між Україною та іноземними державами»¹⁰⁷. Він підпорядковувався Відділу вищої школи НКО

¹⁰³ Державний архів м. Києва, ф. 744, оп. 3, спр. 14, арк. 11.

¹⁰⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1503, арк. 7.

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ Державний архів м. Києва, ф. 744, оп. 3, спр. 14, арк. 12.

¹⁰⁷ Там само, арк. 7.

УСРР¹⁰⁸ і отримував державне фінансування. Його діяльність поширювалася на всю територію УСРР. В організації, управлінні та діяльності реорганізованого навчального закладу передбачалася участь зацікавлених відомств, зокрема НКЗС та Зовнішторгу¹⁰⁹.

Прийом документів претендентів на посади радянських консулів офіційно розпочався 15 липня 1920 р. Оголошення про початок прийому заяв для вступу в інститут друкувалися в пресі, спеціальні інформаційні плакати вивішувалися в інших вищих навчальних закладах. Особливий інтерес вступники виявляли до консульського факультету, в складі якого розпочиналася діяльність спершу лише двох циклів: англосаксонського та близькосхідного. В результаті ефективної інформаційної кампанії за місяць подало заяви 920 осіб, серед яких 77 студентів Близькосхідного інституту та 157 випускників інших навчальних закладів. Проте 141 вступника не було зараховано. За результатами колоквиуму на 1-й курс консульського факультету вступили 238 осіб на англосаксонський цикл та 125 — на близькосхідний; на 2-й курс — 49 осіб на англосаксонський та 22 — на близькосхідний; на 3-й курс — по 24 — на англосаксонський та близькосхідний¹¹⁰.

На відміну від складу слухачів Консульських курсів доби Української Держави, контингент слухачів Київського інституту зовнішніх зносин характеризувався іншими параметрами. Серед студентів консульського факультету 487 осіб мали освіту 7 класів, 7 осіб закінчили технікуми, 30 — навчалися у школі. Показовою була й статистика за національністю: на першому курсі в перший рік його роботи навчалися 12 українців, 85 росіян, 2 поляки і 100 євреїв (причому жінок було вдвічі більше за чоловіків: 101 і 45¹¹¹); на другому — 20 українців, 70 росіян, 120 євреїв, 1 поляк; на третьому — 15 українців 34 росіянина, 39 євреїв¹¹². Більша частина студентів мала вік 20–21 рік, але були й вісімнадцятирічні та старші 30 років (по 3–8 осіб на курс).

Заняття в інституті розпочалися 2 серпня у приміщенні Педагогічного музею (вул. Володимирська, 57) й відбувалися щоденно в вечірні години, з 18-ої до 22-ої. Більшість студентів навчалися без відриву від основної роботи, а іноді паралельно з навчанням у іншому

¹⁰⁸ Державний архів м. Києва, ф. 744, оп. 1, спр. 432, арк. 25.

¹⁰⁹ Державний архів м. Києва, ф. 744, оп. 3, спр. 14, арк. 7.

¹¹⁰ Там само, арк. 12 зв.

¹¹¹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 68, арк. 60.

¹¹² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1503, арк. 52 зв.

виші¹¹³. Для нормального забезпечення навчального процесу катастрофічно бракувало аудиторного фонду і кабінетів для допоміжних підрозділів інституту, а також підручників для студентів. На першому етапі існування інститут не мав і бібліотеки. Готуватися до занять слухачам доводилося в бібліотеці Київського Вищого інституту народної освіти ім. М.П. Драгоманова¹¹⁴. Оскільки приміщення читальної зали не опалювалося, керівництво КВІЗЗ взяло на себе витрати, пов'язані з його опаленням, задля створення прийнятних умов для самостійних занять слухачів. Не менші складнощі виникали під час конспектування лекцій через відсутність паперу, канцелярських і стенографічних приладь. Утім відвідуваність лекцій на всіх курсах складала 90–95%.

Призначення на посаду ректора Київського інституту зовнішніх зносин отримав ректор Близькосхідного інституту професор Ілля Львович Бабат, який очолив Загальну раду інституту й розпочав викладання таких дисциплін, як загальне вчення про право, суспільство і держава; державне право Болгарії, Сербії і Чорногорії; соціальний лад Балкан. Виконання навчального плану забезпечував професорсько-викладацький склад із 48 осіб¹¹⁵. У 1920–1921 навчальному році лекції з дисципліни «світове господарство, економіка Англії та її сателітів» читав Олександр Михайлович Волков; «організацію товарообміну» викладав Лев Германович Барац; «міжнародне право та історію міжнародних відносин» — Олександр Михайлович Горовцов; румунську літературу — Миколай Стефанович Гроссу; культурну історію мусульманського Сходу та історію Туреччини — Агатангел Юхимович Кримський, приватне міжнародне право — Олексій Михайлович Гуляєв, географію Англії та її колоній — викладач Борис Леонідович Личков; географію Близького Сходу — асистенти: Володимир Петрович Смирнов та Павло Ірадіонович Тимошок, історію Англії — Олексій Іванович Покровський, історію Румунії — Григорій Григорович Попович, новітню історію Греції — Іван Іванович Соколов, історію східних слов'ян — Микола Леонідович Туницький¹¹⁶. Економічну географію викладав проф. Костянтин Григорович Воблий¹¹⁷.

¹¹³ Державний архів м. Києва, ф. 744, оп. 1, спр. 432, арк. 6.

¹¹⁴ Державний архів м. Києва, ф. 744, оп. 3, спр. 27, арк. 7.

¹¹⁵ Державний архів м. Києва, ф. 744, оп. 3, спр. 17, арк. 5–5 зв.

¹¹⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1503, арк. 5.

¹¹⁷ Державний архів м. Києва, ф. 744, оп. 1, спр. 132, арк. 4–6.

Іноземним мовам навчали знані фахівці, переважно носії мови: англійську мову викладали Марія Федорівна Гешвенд-Пивовонська, Костянтин Давидович Раммат, Микола Якович Хавкин; арабську і турецьку — Тауфік Гаврилович Кезма¹¹⁸, болгарську — Дольче Петрович Дринов, новогрецьку — Іван Іванович Соколов, італійську — Альфред Антонович Бартоломуччі, німецьку — Роберт Оттонович Вольтнер, Аранд Іванович Дирик, Веніамін Олександрович Кордт, Адольф Ізраїлевич Сонні, Микола Захарович Стоянович; румунську — Микола Степанович Гроссу, сербську — Микола Захарович Стоянович; французьку — Маврус Гаврилович Картьє, Бовуард Кленце, Аполіна Едуардівна Македонська дю Тур, Едуард Едуардович Тессейр¹¹⁹. Частина представників професорсько-викладацького складу продовжила роботу в новому навчальному закладі після закриття Близькосхідного інституту, частину обрали рішенням Загальної ради інституту. Серед нових викладачів була випускниця історико-філологічного факультету Паризького університету та спеціальних педагогічних курсів Сорбонни, досвідчений викладач і науковець, французька Аполіна Едуардівна Македонська-дю-Тур. Вона захистила 1897 р. у Паризькому університеті дисертацію «Про натуралізм в літературі та мистецтві»¹²⁰, брала активну участь у науковому житті, займалася перекладами. Педагогічний досвід здобула на Вищих педагогічних курсах Петроградського університету, Вищому французькому інституті мовознавства, Вищих жіночих курсах у Києві та інших навчальних закладах. Зі створенням Київського інституту зовнішніх зносин почала викладати там французьку мову, історію і культуру Франції.

За результатами першого року діяльності інституту було дещо скориговано навчальні плани. Зокрема виникла необхідність для слухачів консульського факультету «поповнити загальну освіту в тих галузях, пробіли в яких з'ясувалися впродовж минулого року навчання» та «посилити юридичні знання, необхідні для діячів зовнішніх зносин, особливо майбутніх консулів».

Водночас умови радянської дійсності, в якій все більшої ваги набувала лояльність до більшовицьких ідей, запроваджувалися нові дисципліни з метою «створити свідоме ставлення до навколишніх

¹¹⁸ *Кочубей Ю.М.* Араб і арабіст Тауфік Кезма (1882–1958). — С. 56–61.

¹¹⁹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1503, арк. 8.

¹²⁰ Державний архів м. Києва, ф. 744, оп. 1, спр. 322, арк. 5–5 зв.

соціально-політичних обставин»¹²¹. У наступному навчальному році першокурсники консульського факультету вивчали політекономію та статистику й закріплювали вивчене на практичних заняттях, слухали курси економічної географії, основ фінансових наук, міжнародного права, теорії права і держави, зовнішньої політики Росії в ХІХ ст., товарознавства (описового), загальний курс географії з антропологією, історію матеріалізму, історію Англії та США, історію Німеччини і Скандинавських країн, історію народів Близького Сходу¹²². На другому курсі додавалися історія революційних рухів на Заході і в Росії, історія міжнародних відносин, торговельне право в зв'язку з вексельним, торгові трактати і договори, цивільний процес; етнографія Англії і США, етнографія Німеччини і Скандинавських країн, етнографія народів Близького Сходу; побут і культура Англії і США; побут і культура Німеччини і Скандинавських країн; побут і культура народів Близького Сходу. На останньому, третьому, курсі з'являвся єдиний предмет, пов'язаний з українською дійсністю: економіка Росії і України, і низка «злободенних» курсів політичного спрямування, що забезпечували виконання третього завдання: історія соціалізму, історія комуністичної партії, державний уклад федерації, торговельна політика; зовнішня торгівля Росії в її минулому і сучасному; кооперація, практичні заняття з історії міжнародних відносин; конкурсне право; мусульманське право; загальний і політичний устрій Англії і США, загальний і політичний устрій Німеччини і Скандинавських країн, загальний і політичний устрій Близького Сходу; консульське і посольське право; консульське листування, організація установ НКЗС; комерційна арифметика і загальне й спеціальне рахівництво¹²³.

Начальні курси забезпечували 52 викладачі. Найпопулярнішими були лекції з міжнародного права, консульського і посольського права та практичні заняття з історії міжнародних відносин проф. О.О. Жиліна, лекції з теорії права і держави Л.С. Карума, В.Г. Курца — з зовнішньої політики Росії, М.І. Лободи — з історії соціалізму.

Завдання практичних занять з історії міжнародних відносин полягало у навчанні слухачів свідомому критичному ставленню до питань, які вивчаються, та виробленні навичок активного використання і розуміння історичних джерел. Від слухачів вимагалося брати активну

¹²¹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 68, арк. 51.

¹²² Там само, арк. 49.

¹²³ Там само.

участь у читанні та аналізі джерел з міжнародного права, вміння підготувати реферат із історії міжнародних відносин або сучасного їм питання політики і міжнародного права (неодмінна умова викладу тексту реферату полягала в необхідності відображення взаємозв'язків і логічної послідовності відображених подій і фактів), участь в обговоренні реферату.

До викладання залучалися й офіційні посадові особи системи НКЗС. Лекції з організації установ НКЗС у було запрошено читати Уповноваженого НКЗС УСРР у Києві В.Д. Торговця¹²⁴. У межах свого курсу лектор висвітлював питання про структуру та функції зовнішньополітичних відомств у Європі та США, принципи роботи представництв та консульських установ.

29 липня 1921 р. Колегія Укрпрофосвіти схвалила нове положення про Технікум зовнішніх зносин та Інститут зовнішніх зносин у Києві¹²⁵. І технікуму, й інституту надавався статус вищої школи. В інституті передбачалося для підготовки науковців у сфері зовнішніх зносин організувати науково-дослідні кафедри міжнародних зносин і права на консульському факультеті та митної політики і тарифів, світового господарства, організації товарообміну та організації торгівлі — на факультеті зовнішньої торгівлі¹²⁶. Крім того, на консульському факультеті мала створюватися адміністративно-організаційно-правова група для підготовки консулів; у технікумі, орієнтованому на підготовку практичних працівників, консульських агентів, — адміністративно-правова група. Кількість циклів планувалося розширити до семи: близькосхідний, германський, середньоевропейський, англо-американський, романський, радянсько-європейський, далекосхідний¹²⁷.

Та 1921–1922 навчальний рік завершився змінами в керівництві інституту і зміною статусу навчального закладу на технікум. За результатами перших років діяльності КІЗЗ з боку НКО УСРР було вказано на відхилення від основного завдання та дублювання функцій інституту іноземних мов. 7 червня 1922 р. ректора КВТЗЗ І.Л. Бабата наказом № 48 по Київському губпрофосу було звільнено з призначенням 15 червня на цю посаду більш лояльного до радянської влади

¹²⁴ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 793, арк. 181.

¹²⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1503, арк. 2.

¹²⁶ Там само, арк. 1.

¹²⁷ Там само, арк. 2.

керівника Григорія Микитовича Хименка¹²⁸. Його невдовзі змінив фахівець із історичного матеріалізму та історії комуністичної партії М.І. Канторов. Технікум підпорядковувався відділу вищої школи Народного комісаріату освіти УСРР і працював у вечірній час у приміщенні колишньої Фундуклеївської жіночої гімназії, в будинку № 6 на перейменованій в березні 1919 р. на вулицю Леніна (нині — вулиця Богдана Хмельницького) Фундуклеївській вулиці.

Зміни було внесено й до навчального плану 1922–1923 рр. Вони полягали в запровадженні нових навчальних дисциплін («Загальна географія з антропографією», «Зовнішня політика Росії в ХІХ ст.», «Історія країн за циклами», «Новітні течії в літературі і мистецтві країн за циклами») у тому числі «політичного значення» — таких, що відповідали завданням ідеологізації вищої освіти («Історичний матеріалізм», «Історія соціалізму», «Історія інтернаціоналу», «Історія компартії», «Історія революційних рухів в Росії і на Заході»), посиленні практичної складової (розширенні курсу міжнародного права внесенням до нього завдання вивчення засад приватного права, доповненні курсу конкурсного права курсом цивільного процесу, а курсу консульського права — курсом посольського права і збільшенню кількості годин до чотирьох)¹²⁹.

Натомість студенти вважали за потрібне вивчати історію України, українську літературу, історію соціального та економічного розвитку України, міжнародні торговельні відносини України, статистику України та українську мову¹³⁰.

Лекції з історичного матеріалізму та історії комуністичної партії читав ректор технікуму М.І. Канторов, з кооперації — його заступник — Ф.А. Абраменко, політичного і суспільного ладу — деякий час професор І.Л. Бабат, приватного міжнародного права — професор кафедри приватного права Київського комерційного інституту О.М. Гуляєв¹³¹, зовнішньої політики Росії — професор Київського комерційного інституту Б.Г. Курц, історії соціалізму та Інтернаціоналу — М.І. Лобода, на той час ректор створеного на базі Київського

¹²⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1503, арк. 9.

¹²⁹ Там само, арк. 48.

¹³⁰ Державний архів м. Києва, ф. 744, оп. 3, спр. 39, арк. 18.

¹³¹ *Міхневич Л.В.* Олексій Михайлович Гуляєв і Київський комерційний інститут // Правові відносини: проблеми теорії та практики. Зб. наук. праць. — К. : Ніка-Центр, 2013. — С. 23–24.

університету Вищого інституту народної освіти в Києві й член Президії та голова бюро Секції наукових працівників Київської губернської профспілки працівників освіти.

Було відкрито також третій — германський — цикл, у якому виокремлювалися германський та скандинавський підрозділи. На близькосхідному циклі діяли турецький, арабський, болгарський і сербський підрозділи¹³².

Під час практичних занять увага зосереджувалася на дисциплінах, навички з яких були необхідні в майбутній практичній діяльності слухачів у галузі зовнішніх зносин. На вимогу часу й більшовицької ідеології було створено марксистський семінар у складі двох секцій: марксистської освіти, якою керував М.І. Канторов. Водночас незмінною популярністю серед студентів користувався семінар зовнішніх зносин під керівництвом проф. О.О. Жиліна¹³³. Олександр Олександрович Жилін був визнаним фахівцем у галузі державного права, автором праць: «Исторические начала английского государственного права, как фундамент нового конституционного государства» (К., 1906), «Ответственность министров: Очерки из теории, истории и практики этого института в конституционных странах» (К., 1908), «Очерк организации управления Британской Индийской империи» (К., 1908) та ін. Випускник юридичного факультету Університету св. Володимира, він одразу після захисту 1913 р. в alma mater докторської дисертації на тему «Теорія союзнаї держави» отримав посаду професора по кафедрі державного права в Санкт-Петербурзькому університеті. В Київ повернувся 1918 року й розпочав викладання в київських вишах¹³⁴. Тематика доповідей, прочитаних на заняттях секції зовнішніх зносин, відповідала потребам підготовки радянських фахівців у сфері міжнародних відносин. Наприклад, «Німецький імперіалізм і проблема центральної Європи» та «Війна 1914 р. і проливи» (студент Григорій Леонідович Шмигельський, росіянин), «Російсько-естонський мирний договір», «Проблеми турецької державності» та «Проблема світової рівноваги» (студент Йордко Бордухович Стомахін), «До питання про причини світової війни» (студент

¹³² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1503, арк. 56.

¹³³ Там само.

¹³⁴ *Музычко А.* Иван Яковлевич Фаас: декан юридического факультета Одесского университета в годы румынской оккупации // *Вісник Одеського Історико-краєзнавчого музею.* — Одеса: «Астропринт», 2010. — Вип. 9. — С. 46–54.

Аркадій І. Улицький), «Зачатки майбутніх міжнародних конфліктів» (студент Бенціон Мойсеєвич Лейкін), «Європа після війни 1914–1918 рр.» (професор О.О. Жилін), «Близький Схід як об'єкт імперіалізму Європейських держав» (студент Р.І. Гінзбург)¹³⁵.

З метою досягнення «чистоти викладацького колективу» з точки зору радянської ідеології розпочала роботу комісія «з чистки». Невдовзі на вимогу Укрголовпрофосу почалося поступове заміщення фахових професорів «лекторам-марксистами», спершу з основних курсів, згодом і з «другорядних» — таких як «Суспільний і політичний лад країн обраного циклу», «Етнографія країн обраного циклу» тощо¹³⁶. На пропозицію М.І. Канторова нарада в складі трьох осіб (М.І. Канторова, А.П. Машкіна, А.Н. Райтлера), «за відсутність педагогічних навичок і шкідливу для технікуму діяльність» ухвалила рішення щодо звільнення колишнього ректора Інституту зовнішніх зносин проф. І.Л. Бабата, «за вороже ставлення до марксизму» — проф. К.Г. Воблого, «за старечий вік» — проф. О.М. Гуляєва, «за очевидно контрреволюційні переконання» — проф. П.Л. Кованька і Б.Л. Личкова, «за належність до духовенства» — проф. М.С. Гроссу, «за негативне ставлення до радянської шкільної практики» — проф. О.О. Жиліна, П.Р. Сльозкіна, Петрова¹³⁷. На посаду викладача французької мови натомість 18 січня 1922 р. було прийнято Софію Яківну Соколову¹³⁸, викладати почав слухач А.Б. Асков. Таким чином, поза стінами технікуму залишилися найкращі викладачі, які не поділяли більшовицьких поглядів ректора. Відтак починалося внутрішнє руйнування щойно вибудованої системи підготовки консульських кадрів.

Не задовольняла радянське керівництво й загальна картина щодо партійності студентів на початок 1922–1923 навчального року: на першому курсі 45 осіб були членами партії, 155 — безпартійними; на другому двоє були членами партії, 211 — безпартійними; на третьому курсі з 91 студента не було жодного члена партії. У 1922 р. на перший курс було прийнято 279 осіб, на другому продовжували навчання 209, на третьому — 17¹³⁹, з них чоловіків — 155 — на першому курсі, 71 — на

¹³⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1503, арк. 56.

¹³⁶ Там само, арк. 10.

¹³⁷ Там само.

¹³⁸ Державний архів м. Києва, ф. 744, оп. 1, спр. 1, арк. 6.

¹³⁹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1503, арк. 11.

другому, 15 — на третьому; жінок — 124 — на першому, 32 — на другому, 2 — на третьому.

Показовою рисою нового стилю організації навчання стала посада політрука в адміністрації інституту поряд з посадами директора, проректора з господарської частини та деканів. Рішення обрати двох деканів замість одного проректора Тимчасовий комітет КВТЗЗ ухвалив у вересні 1922 р. Деканом консульського факультету було обрано проф. І.М. Балинського, фахівця з історії Англії та США, Німеччини та Скандинавських країн, історії дипломатичних відносин¹⁴⁰. Він за посадою входив до складу Правління. Членами якого, крім деканів, були ректор, проректор і політрук.

Якісно змінити контингент студентів і використати можливості навчального закладу для підготовки потрібних радянському зовнішньополітичному відомству фахівців було покликане запровадження для державних органів квоти на спрямування своїх співробітників для навчання до КВТЗЗ. При цьому виплата стипендій студентам не передбачалася, через відсутність гуртожитку житло не надавалося. Вступні іспити приймалися за «загальноузовівською» програмою¹⁴¹.

Практичноорієнтовані курси продовжував викладати В.Д. Торговець. В умовах повної відсутності українських підручників з цих предметів він звернувся наприкінці січня 1923 р. до Уповноваженого УСРР в РСФРР із проханням надіслати матеріали, необхідні для проведення лекцій: постанови, положення, декрети, що торкалися діяльності НКЗС від часу його створення та підпорядкованих йому установ, як місцевих, так і закордонних; листування консульства з органами влади, внутрішнє діловодство консульства, звітність консульства повпереду та екоправвіддлу НКЗС¹⁴². На початку березня йому довелося звернутися знову з тим самим проханням, наголошуючи, що діяльність технікуму підтримує НКЗС, а для вироблення практичних навичок необхідні документи, в тому числі й секретні. Небезпеки в надсиланні документів з обмеженим доступом він не вбачав, мотивуючи тим, що ознайомлення з цими матеріалами відбуватиметься за його керівництвом¹⁴³.

¹⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1503, арк. 1.

¹⁴¹ Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 137, арк. 3.

¹⁴² Там само, арк. 18.

¹⁴³ Там само, арк. 25.

На початку січня 1923 р. рішенням комітету технікуму було визнано обов'язковим стажування студентів третього курсу, встановлення трьох видів стажування (загального, звуженого, спеціального) та розширення бази стажування шляхом встановлення контактів із Польським консульством у Києві, з московськими дипломатичними установами, Київською митницею, Ревтрибуналом, Губстатбюро, Раднаргоспом та іншими установами¹⁴⁴. За бажане визнавалася участь стажистів у засіданнях колегій з профільної проблематики та вимагалася ведення журналів стажування і подання підсумкового звіту. На практиці не всі рішення знайшли втілення.

Стажування слухачів консульського факультету відбувалося на базі очолюваного В.Д. Торговцем Управління уповноваженого НКЗС УСРР у Києві. Відповідальним за стажування в 1922–1923 навч. році було призначено від КВТЗЗ викладача І.І.Левченка, від управління — заступника уповноваженого Г. Петренка. До стажування допускалися студенти 3-го курсу останнього триместру, які мали рекомендації комячейки та політкомісара. Допуск до секретної роботи мали лише члени більшовицької партії. Стажування тривало 12 днів по чотири дні в кожному відділі. Стажери вели спеціальні щоденники, а перед переходом до наступного відділу складали іспит заступнику уповноваженого НКЗС у м. Києві з метою підтвердження набутих практичних навичок¹⁴⁵. Водночас у зв'язку з реорганізацією НКЗС УСРР та невизначеним становищем уповноваженого НКЗС у Києві матеріального забезпечення стажерам не надавалося.

Діяльність технікуму в частині підготовки консульських кадрів коригувалася в зв'язку з розвитком подій у зовнішньополітичному відомстві. В другому півріччі 1922 р. серйозно обговорювалися два варіанти реорганізації технікуму: в технікум зовнішньої і внутрішньої торгівлі або в факультет Київського інституту народного господарства. Авторство ідеї закриття технікуму належало проф. Є.Д. Сташевському, колишньому помічнику ректора, а згодом ректорові Близькосхідного інституту, котрий вважав, що єдина установа системи НКЗС УСРР у Києві не потребує такої кількості фахівців, які готує КВТЗЗ¹⁴⁶. Студенти і викладачі намагалися протидіяти можливому закриттю їхнього навчального закладу. Від імені комуністичної

¹⁴⁴ Державний архів м. Києва, ф. 744, оп. 3, спр. 46, арк. 1.

¹⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1503, арк. 42.

¹⁴⁶ Там само, арк. 11 зв.

«ячейки» викладачі скерували звернення до Укрголовпрофосу з проханням зберегти консульський факультет технікуму, аргументуючи свою позицію зацікавленістю НКЗС УСРР і особистою підтримкою технікуму Х.Г. Раковським¹⁴⁷. Своє звернення з аналогічним проханням скерували студенти¹⁴⁸. Активні спільні дії до кінця навчального року інституту призупинили реорганізацію технікуму, а заяви проф. Є. Сташевського про реформування технікуму та перетворення його на факультет Київського інституту народного господарства у вересні 1922 р. були визнані передчасними.

Однак отримання фінансової дотації навчального закладу й забезпечення виплати студентам стипендій (їх розмір прирівнювався до розміру заробітної плати службовців 10 розряду за 17-розрядною сіткою тарифів профспілок по місту Києву і дорівнював 3 900 руб.¹⁴⁹) з боку НКЗС УСРР не видавалося можливим. У вересні 1922 р. рішенням Тимчасового комітету технікуму було диференційовано оплату за навчання: 20% слухачів звільнено від оплати, 30% визначено пільговий тариф — 24 золоті рублі за рік, решті — призначено оплату в 48 і 100 золотих рублів на рік. Новостворена в технікумі комісія соціального забезпечення отримала завдання виявити серед слухачів найбільш забезпечених, які могли сплачувати 100 золотих рублів на рік¹⁵⁰.

Невдовзі, в середині листопада 1922 р., з'ясувалися причини певного відсторонення зовнішньополітичного відомства від потреб профільного вишу. Вони полягали в передбачуваному об'єднанні наркоматів закордонних справ у зв'язку зі створенням Союзу Радянських Республік відповідно до рішення 3-ї сесії ВУЦВК¹⁵¹. Відтак вирішення питання про фінансування КВТЗЗ відкладалося, а перспектива скорочення консульського відділення набувала реальних обрисів. НКО УСРР визнав навчальний план технікуму незадовільні, висунув вимогу виключити з навчального плану окремі дисципліни (географію з антропогеографією, цивільний процес, етнографію Англії, США, Скандинавських держав, Близького Сходу; географію Англії, Німеччини, Близького Сходу, новітні течії в літературі і

¹⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1503, арк. 26.

¹⁴⁸ Там само, арк. 23 зв.

¹⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 6, арк. 46.

¹⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1503, арк. 11.

¹⁵¹ Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 38, арк. 225.

мистецтві цих країн, держава і право, мусульманське право), а також заборонив будь-які зміни в складі адміністрації технікуму до завершення його реорганізації¹⁵².

У січні 1923 року зробив останню спробу обстояти перед соціально-економічним відділом Укрголовпрофосу право на існування консульського відділення і ректор КВТЗЗ. «Вступ міжнародних відносин у нову фазу, яка висуває вперед ясну постановку питань економічного характеру за рахунок таємної дипломатії та перехід зовнішньої торгівлі в руки держави, — на його думку, — вимагав особливої уваги до тієї частини консульської діяльності, яку можна назвати економічною інформацією»¹⁵³. Збирання та систематизація необхідних відомостей у цій сфері належали до обов'язків консульських агентів, на підготовку яких було перепрофільоване в 1922–1923 навчальному році консульське відділення технікуму. Однак його аргументи також не почули. На прохання М.І. Канторова висловили свої позиції НКЗС УСРР та Укрзовнішгоспторг, що полягала в пропозиції зберегти навчальний заклад¹⁵⁴. Крапку в потоці цих звернень поставив лист Уповноваженого зовнішньої торгівлі РСФРР при РНК УСРР від 12 грудня 1922 р. із конкретним формулюванням: «збереження Технікуму як самостійного навчального закладу, що має вузьку мету підготовки практичних працівників в галузі зовнішньої торгівлі, необхідно»¹⁵⁵. Компроміс виявився у збереженні навчального закладу та припиненні функціонування консульського відділення.

Серед останньої групи випускників його англо-саксонського циклу був учений-сходознавець, доктор економічних наук, професор, у майбутньому — відомий російський учений Костянтин Михайлович Попов та уродженець Чернігівщини, декан робфаку при Київському інституті народного господарства, випускник японського відділення Східного факультету Військової академії імені Фрунзе, військовий розвідник «під дипломатичним дахом» — у 1925–1926 рр. секретар консульства в Нагасакі і Цурузі, в 1926–1930 — віце-консул і генконсул в Кобі (Японія), репресований і розстріляний у 1937 році, — Аркадій Борисович Асков. Тут навчалися відомий у майбутньому кінорежисер Ілля Ізраїлевич Бачеліс; український письменник, ен-

¹⁵² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1503, арк. 17.

¹⁵³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1502, арк. 27.

¹⁵⁴ Там само, арк. 20–21.

¹⁵⁵ Там само, арк. 22.

циклопедист, перекладач, радянський державний діяч Микола Платонович Бажан, а також інші відомі й невідомі працівники сфери зовнішніх зносин, яким довелося працювати в радянських консульських установах.

Народний комісаріат закордонних справ УСРР заохочував молодь до вступу на консульський факультет навчального закладу, однак створенню оптимальних умов для формування певного резерву кадрів для роботи в цій сфері особливо не сприяв. Сплату за навчання в 1923–1924 навч. році було встановлено на рівні 60 золотих крб. для осіб, відряджених від установ (із умовою сплати за триместрами), та 120 золотих крб. для осіб, які вступали без відряджень. Деякі особи (незначна кількість) від оплати звільнялись. Для державних органів щодо спрямування на навчання співробітників встановлювалася квота: НКЗС — 50 осіб, Зовнішторг — 25, Губком та КСМУ — 34, ГОПС — 43, Комнезам — 8, Губпроф — 9¹⁵⁶. Ця кількість значно перевищувала статистичну картину на консульському факультеті станом на 1922–1923 рр.

Однак у 1923–1924 рр. технікум розпочав діяльність уже з іншою назвою. Влітку 1923 р. керівництво технікуму отримало «вказівку центру» реорганізувати навчальний заклад у Технікум зовнішньої і внутрішньої торгівлі. Створення такого технікуму на базі КВТЗЗ було своєрідною альтернативою пропозиції Укрголовпрофобру в Києві щодо заснування Фінансово-податкового торговельного технікуму¹⁵⁷ і водночас порятунком для навчального закладу шляхом втрати консульського факультету.

Відповідне рішення Комітет КВТЗЗ за головування М.І. Канторова та участі професорів Белинського, Абраменка, Дринова та студентів Герчсуна, Анисимова, Моїсеева, Завадського ухвалив 11 липня 1923 р. На факультеті зовнішньої торгівлі було вирішено утворити два відділення: 1) торговельних, зовнішньоторговельних та зовнішньої служби агентів; 2) агентів Зовнішторгу внутрішньої служби¹⁵⁸. Відтак КВТЗЗ перепрофільовувався на підготовку кадрів у сфері зовнішньої торгівлі. 18 грудня 1923 р. народний комісар освіти УСРР Ян Ряппо звітувався перед ЦК КП(б)У у відповідь на терміновий

¹⁵⁶ Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 137, арк. 5.

¹⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 145, арк. 96.

¹⁵⁸ Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 137, арк. 13.

запит щодо виконання вказівки про ліквідацію КВТЗЗ «уже влітку» та створення на його базі торговельного технікуму¹⁵⁹.

«Управителем» Київського торговельно-промислового технікуму, реорганізовано з КВТЗЗ і розташованого за адресою вул. Леніна (перейменованій з Фундуклеївської), буд. 6 і підпорядкованого Укрголовпрообру Комісаріату народної освіти УСРР було призначено недавнього очільника технікуму зовнішніх зносин проф. М.І. Канторова.

Всього в 1922–1923 рр. у КВТЗЗ до початку реорганізації навчалось 706 осіб (307 — на першому курсі, 279 — на другому і 120 — на першому)¹⁶⁰, з яких 437 склали чоловіки, а 269 — жінки¹⁶¹. В 1923 році консульський факультет було реорганізовано в консульське відділення, завдання якого звужено до підготовки консульських агентів¹⁶².

Київський інститут зовнішніх зносин з точки зору концепції його діяльності та професорсько-викладацького складу був своєрідним явищем не лише в сфері вищої школи, а й у сфері забезпечення реалізації компетенції зовнішньополітичного відомства як перший профільний виш для підготовки співробітників дипломатичних та консульських установ. Цей вищий навчальний заклад на першому етапі своєї діяльності в радянській Україні продовжив традиції, закладені засновниками Консульських курсів при УНТЕ та Близькосхідного інституту. Навчальні програми і тексти лекцій провідних професорів інституту досі переважно не втратили свого наукового значення. Ідеологізація в науці і освіті мала руйнівний вплив на якісний склад викладацького колективу, в якому поступово заміщалися фахівці особами, лояльними до влади.

Певну роль у припиненні діяльності вишу відіграла його територіальна віддаленість від «радянської столиці». На користь такого припущення свідчить той факт, що три роки по тому, 1926 р., з ініціативи НКЗС, Наркомторгу та Всеукраїнської асоціації сходознавства було зроблено спробу організувати підготовку працівників дипломатичної і консульської служби та зовнішньої торгівлі в «радянській столиці» УСРР Харкові на базі старших курсів економічного відділу Харківського інституту народного господарства. З огляду

¹⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 145, арк. 96.

¹⁶⁰ Там само, арк. 164.

¹⁶¹ Там само, арк. 168.

¹⁶² Там само, арк. 53.

право УСРР висувати своїх представників на посади радників, секретарів та консулів у закордонних представництвах СРСР та відсутність відповідного навчального закладу в УСРР¹⁶³ планувалося зібрати кошти від зацікавлених у підготовці «кваліфікованих робітників у галузі зовнішньої торгівлі» на потреби факультету створення факультету зовнішніх зносин та стипендії майбутнім студентам¹⁶⁴. Однак у зв'язку з визнанням недоцільності організації такого факультету в постанові РНК УСРР від 15 липня 1926 р. вирішення цього питання було відкладено на невизначений час¹⁶⁵. Відтак підготовка кадрів у сфері консульської служби припинилася на два десятиліття.

4.4. Консульська діяльність Повпредств УСРР за кордоном (1921–1923)

Мета створення закордонних установ (повноважних і консульських представництв) НКЗС УСРР, відповідно до «Положення про НКЗС УСРР» від 5 червня 1921 р. полягала в захисті інтересів УСРР та її громадян за кордоном¹⁶⁶. Організація консульських установ на практиці не зовсім відповідало задекларованим у нормативних документах положенням. Особливість цього процесу, з одного боку, полягала в тому, що вони засновувалися не як окремі консульські представництва, а переважно як консульські відділи при Повноважних представництвах УСРР. Такі відділи було створено в Австрії (повпред Ю.М. Коцюбинський¹⁶⁷), Німеччині

¹⁶³ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 5, спр. 1197, арк. 11.

¹⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 5, спр. 1196, арк. 8.

¹⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 337, оп. 1, т. 2, спр. 5096, арк. 23.

¹⁶⁶ Детальніше див.: *Купчик О.Р.* Організаційно-правові функціонування Народного Комісаріату Закордонних справ УСРР (1919–1923 рр.). – С. 31.

¹⁶⁷ У листопаді 1934 р. знятий з роботи, виведений зі складу ЦК КП(б)У, в лютому 1935 р. заарештований, звинувачений в антирадянській діяльності і засуджений рішенням особливої наради при НКВС СРСР до 6 років заслання в Західному Сибіру. В жовтні 1936 р. перевезений у Київ, перебував під слідством за звинуваченням у керівництві діяльністю контрреволюційною організацією «Україн-

(повпред В.Х. Ауссем)¹⁶⁸, Чехословаччині (повпред М.Г. Левицький)¹⁶⁹, Польщі (повпред О.Я. Шумський)¹⁷⁰. З другого боку, ці підрозділи виконували насамперед не консульські функції, а політичні завдання. На першому етапі діяльності повпредств консульською роботою займалися особисто повноважні представники УСРР за кордоном, які призначалися Президією ВУЦВК за поданням РНК УСРР і мали права членів Колегії НКЗС УСРР¹⁷¹.

Перший повноважний представник УСРР з'явився у Москві ще в січні 1921 р. для забезпечення систематичних зв'язків та обміну інформацією між УСРР і РСФРР в оборонній, господарчій та інших галузях життєдіяльності суспільства. Ним став Юрій Михайлович Коцюбинський, нащадок славетного українського письменника Михайла Коцюбинського і зять «полум'яної революціонерки», першого народного секретаря внутрішніх справ УСРР Євгенії Бош. Тоді ще радянський уряд довіряв Юрію Коцюбинському, який з юності присвятив себе боротьбі за більшовицькі ідеали й від часу створення першого радянського уряду в Україні перебував на керівних посадах у

ський троцькістський центр». 8 березня 1937 р. засуджений до розстрілу. Реабілітований посмертно.

¹⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 64, арк. 100. Виключений із більшовицької партії як «троцькіст» 1927 р. 1929 р. висланий до Казахстану. Пропав без вісти.

¹⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 64, арк. 102. Заарештований у березні 1931 р. за звинуваченнями у належності до «контрреволюційної організації» «Український національний центр». У лютому 1932 р. засуджений до 7 років позбавлення волі, 9 червня 1939 р. — до розстрілу. Реабілітований посмертно. «Венский полпред Левицкий был разстрелян после того, как его арестовали в Харькове у входа в польское консульство» Див.: *Бассехес Н.* Исчезнувшие советские дипломаты. — С. 121–132.

¹⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 64, арк. 102; Заарештований 13 травня 1933 р. за звинуваченням у належності до Української військової організації та участі в підготовці збройного антирадянського повстання і засуджений до 10-річного ув'язнення у виправно-трудоному таборі. Покарання відбував 1933–1935 рр. у соловецьких таборах, із грудня 1935 р. — на засланні в Красноярську. В жовтні–листопад 1937 р. знову був заарештований у зв'язку зі справою боротьбистів, перебував під слідством, тяжко хворів. Після закінчення терміну заслання (13 травня 1943 р.) через хворобу змушений залишитися у Красноярську. Вбитий по дорозі з Саратова до Києва. «Шумский, бывший полпредом сначала в Варшаве, а потом в Тегеране, безследно исчез» Див.: *Бассехес Н.* Исчезнувшие советские дипломаты. — С. 121–132.

¹⁷¹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 133, арк. 58; О правах дипломатических представителей УСРР за границей // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1921, 2–16 августа. — № 15. — С. 404.

різних відомствах, а з 8 липня 1920 р. був представником УСРР у Народному комісаріаті у справах національностей РСФРР¹⁷². Заступником керівника Повноважного представництва УСРР при Народному комісаріаті у справах національностей РСФРР¹⁷³ став В.Х. Ауссем, секретарем — В.К. Лях. Народний секретар фінансів у першому більшовицькому уряді, учасник громадянської війни на боці більшовиків, член Всеукраїнського центрального військово-революційного комітету, Володимир Християнович Ауссем отримав призначення на дипломатичну роботу з Всеросійської Ради Народного Господарства, де керував хімічною промисловістю після демаршу з посади начальника реєстраційного управління Польового штабу Революційної військової ради РСФРР¹⁷⁴. Уродженця російського міста Орел і голландця за походженням багато що пов'язувало з Україною: навчання в Харківському технологічному інституті, партійна робота на Полтавщині, командування другою українською повстанською дивізією, виконання обов'язків начальника штабу Української радянської армії. Його досвід у сфері військової справи та розвідки мав особливу цінність для більшовицької дипломатії з огляду на ті функції, які вона виконувала.

Повпредство УСРР було створено на базі Українського представництва при РНК РСФРР і не мало ні спеціального консульського відділу, ні консульської посади. Його діяльність була пов'язана з формуванням та розвитком консульської служби передусім у частині підписаних повпредом міжнародних договорів, які містили питання консульських зносин. Нова установа розташувалася за адресою вул. Нікітская, буд. 18. На той час у Москві вже діяли Повноважне представництво Литви на чолі з Юргісом Казимировичем Балтрушайтисом (від 14 жовтня 1920 р.) та Надзвичайне посольство Персії, очолюване Алі Булі Ханом Мошаверолем Мемалеком (від 6 листопада 1920 р.). 14 лютого відкрилася Естонська дипломатична місія (посланник Діонісій Георгієвич Варес), 26 лютого — Посольство великого національного зібрання Туреччини (посол Алі Фуад Паша),

¹⁷² Див.: *Ведєнєєв Д.В., Будков Д.В.* Юність української дипломатії. — С. 207.

¹⁷³ Див.: *Сокирська В.В.* Українська дипломатична місія УСРР при Народному комісаріаті у справах національностей РСФРР. — С. 146–152.

¹⁷⁴ Див.: *Ведєнєєв Д.В.* Дипломатична служба Української Держави. 1917–1923 рр. — С. 209; *Нетреба Ю.Б.* Протистояння дипломатичних представництв УСРР та УНР в Німеччині (1921–1922). — С. 79–80.

14 березня — Повноважне представництво Грузинської СРР (повпред Миха Цхакан), 21 червня — Повпредство Далекосхідної Республіки (повпред Йосип Григорович Кушнарьов), 16 липня — Латвійська дипломатична місія (надзвичайний посланник і повноважний міністр — Ерик Анісович Тельман), 6 серпня — Польська дипломатична місія (посланник — Татус Філіппович), Фінська дипломатична місія (посол — Борис Карл Вольтер Гелленбегль) та Повпредство Хорезмської народної радянської республіки (повпред Султан Карі Джуманьяров)¹⁷⁵.

Пріоритетом діяльності української більшовицької місії було визнано підписання міжнародних договорів. За результатами переговорів із литовським представництвом 28 січня 1921 р. Ю.М. Коцюбинський підписав у Москві Угоду між УСРР і ЛДР про порядок оптації литовського громадянства та Тимчасові правила про перевезення майна по залізницям і засобами УСРР біженців з Литви під час реевакуації їх з УСРР, аж до зміни умов транспорту¹⁷⁶, а 14 лютого 1921 р. він разом із представником ЦК КП(б)У Феліксом Яковичем Коном підписали мирний договір між УСРР і Литовською Демократичною Республікою та угоду про реевакуацію біженців, який визначав статус біженців, способи їх повернення на батьківщину «по можливості в найкоротший термін», порядок і умови реевакуації та органи, на які покладалися обов'язки організації цього процесу та декларував негайне встановлення дипломатичних і консульських зносин¹⁷⁷.

Водночас проводилися переговори щодо підписання угод з іншими країнами, зокрема Латвією, Туреччиною, Польщею, Естонією. 23 липня уряд УСРР надав Ю.М. Коцюбинському повноваження щодо проведення в Москві переговорів із повноважним представником Персії з метою підготовки до укладання попередньої угоди між УСРР і Персією про утворення «прийнятних умовин для громадян

¹⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 26, арк. 59–61.

¹⁷⁶ Соглашение между УССР и ЛДР о порядке оптации Литовского гражданства; Временные правила о провозе имущества по железным дорогам и средствами УССР беженце Литвы при реэвакуации их из УССР, впредь до изменения условий транспорта. — С. 269–270.

¹⁷⁷ Договор между Украинской Социалистической Советской Республикой и Литовской Демократической Республикой о реэвакуации беженцев // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1921. — № 8. — С. 270–272.

обох сторін»¹⁷⁸. 3 серпня 1921 р. український повпред підписав договір між УСРР та Латвійською Демократичною Республікою та Конвенцію про порядок відправлення на батьківщину латвійських біженців, що мешкають на території УСРР¹⁷⁹.

В грудні 1921 р. повпредство УСРР було об'єднано з представництвом УСРР у справах народного господарства, очолюваним М.М. Полозом¹⁸⁰. Невдовзі Ю.М. Коцюбинський отримав посаду повноважного представника УССР у Австрії, де йому довелося займатися безпосередньо консульськими питаннями.

У Європі першими почали діяльність Повноважне представництво УСРР у Чехословаччині під керівництвом М.Г. Левицького¹⁸¹ та місія у Німеччині в складі уповноваженого В.Х. Ауссема та секретаря Н.М. Калюжного (Шейтельмана)¹⁸². Через відсутність спеціальних нормативних документів, які б регулювати діяльність повноважних представництв у сфері консульських зносин, у практичному здійсненні консульських функцій повпредства мали керуватися «Інструкцією консулам НКЗС РСФРР» від 6 квітня 1921 р.¹⁸³

У закордонному відрядженні знадобились бездоганне знання В.Х. Ауссемом німецької мови (свого часу він навчався на інженерно-хімічному факультеті політехнічного інституту в Брауншвейзі, був одружений з німкенєю) і згаданий досвід роботи в розвідці — на чолі Реєстраційного управління Польового штабу РВСР. Офіційна версія скерування до Берліну місії у вересні 1921 р. полягала в організації діяльності українського відділу при Військово-санітарній місії

¹⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 618, арк. 1.

¹⁷⁹ Договір между Украинской Социалистической Советской Республикой и Латвийской Демократической Республикой // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1921, 14 сентября. — № 18. — С. 602–611; Конвенция о порядке отправления на родину Латвийских беженцев, проживающих на территории УССР // Там же. — С. 612–616.

¹⁸⁰ Нариси з історії дипломатії України. — С. 442.

¹⁸¹ У березні 1931 р. М.Г. Левицького заарештовано, в лютому 1932 р. засуджено за звинуваченням у причетності до Українського національного центру, заслано до таборів Красноярського краю. 9 червня 1939 р. за наступним вироком військового трибуналу страчено. Реабілітовано у березні 1989 р. Див.: *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біобібліографічний довідник. — К., 1998. — С. 114–115.

¹⁸² 1937 р. заарештований за звинуваченням у належності до Української військової організації. Помер у в'язниці в Харкові.

¹⁸³ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 731, арк. 39–41.

РСФРР у Німеччині (уже формально ліквідованій), можливість створення якого було закладено в додатковому договорі про репатріацію, укладеному уповноваженим НКЗС та НКЗТ РСФРР у Німеччині В.Л. Коппом із німецьким Міністерством закордонних справ¹⁸⁴. На той час ВУЦВК затвердила «Положення про представників УСРР за кордоном» (6 вересня 1921 р.), згідно з яким консульським завданням повпредств визнавався захист інтересів республіки та її окремих громадян за кордоном¹⁸⁵.

Насправді представники радянської України їхали до Німеччини з іншою метою, яка відповідала ще одному завданню, зазначеному в згаданому положенні як «виконання різноманітних доручень уряду»¹⁸⁶. Та й офіційно такого відділу вже не існувало. Вони мали завдання ослабити вплив Посольства УНР у Берліні та консульства в Мюнхені на українську еміграцію, завадити користуванню «української контрреволюції сумами (за їхніми відомостями, — понад 400 млн.) українських грошей, сконцентрованими у Німеччині, і з'ясувати можливості укладення угоди між УСРР і Німеччиною щодо ліквідації представництв УНР¹⁸⁷ та вести радянську пропагандистську роботу серед політичної еміграції.

Консульська діяльність повпредства у Берліні склала на першому етапі його існування лише прикриття і зводилася до експертизи українських справ у консульському відділі РСФРР. Простіші питання відвідувачів-українців розглядав Н.М. Калюжний, складніші — В.Х. Ауссем. За результатами розгляду відповіді на запити готувалися в апараті російського консульства. Окремого консульського діловодства з українських питань не запроваджувалося. Здійснювана таким чином «консульська» діяльність відповідала поставленій політичній меті: давала можливість не лише безпосередньо знайомитися з українськими емігрантами, дізнаватися про настрої в їх середовищі, а й впливати на них з метою використання цього психологічного інструменту під час переговорів із німецьким урядом.

¹⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 799, арк. 281.

¹⁸⁵ Див.: *Ведєнєєв Д.В.* Дипломатична служба Української Держави. — С. 189.

¹⁸⁶ Див.: *Купчик О.Р.* Організаційно-правові засади функціонування Народного Комісаріату Закордонних справ УСРР (1919–1923 рр.). — С. 32.

¹⁸⁷ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 799, арк. 281; Див. також: Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922). — С. 40–41.

При цьому «місії» довелося долучитися до дійсно консульських проблем: вирішення долі німців-колоністів, які виявили бажання повернутися на українські землі, та репатріантів із США. На момент приїзду місії у Берлін, там перебувала велика група українців — реемігрантів зі США. Нерозуміння того, що батьківщина стала радянською країною, яка поступово виробляла під більшовицьким диктатом вороже ставлення до емігрантів, призводило до скупчення у великих містах Європи так званих «американців», які мали певні кошти і бажання працювати й жити на рідній землі, але змушені були місяцями чекати дозволу на повернення, витрачаючи свої гроші й терплячи скруту й приниження. Москва вимагала припинити відправку «американців» на підставі того, що перша хвиля реемігрантів, зафіксована в 1920 році, ніби вносила «небажані настрої».

Утім, попри розпорядження з Москви, В. Ауссем відправив більшу частину українців зі США в УСРР на підставі постанови РНК УСРР «Про прийом і евакуацію емігрантів Америки та інших країн, що переселяються в Україну»¹⁸⁸. Постанова передбачала відкриття підпорядкованих Укрголовеваку центральних еміграційних будинків у Києві та Харкові на 1 000 осіб кожен, а згодом — у великих портових містах. Розглядалися ці установи як приймальні пропускні пункти для емігрантів в УСРР. В загальних рисах визначалися способи перевезення та побутового забезпечення емігрантів. Виконання постанови покладалося на Народний Комісаріат праці та Укркомцентревак. На яку «гостинність» могли розраховувати американські реемігранти, свідчить газетна замітка. «Товариші, змучені довгим переїздом, впродовж кількох днів просиділи в Києві без гарячої їжі, на сухому. Товариші, які могли б розподілити американських гостей по їдальнях, цього не зробили», — констатував кореспондент газети Осип Іванов, закликаючи «вжити заходів, щоб подібних випадків надалі не було»¹⁸⁹.

Керувався дипломатичний представник під час прийняття такого рішення не лише прагненням спрямувати в радянську Україну «економічно більш-менш забезпечених людей», але й хотів уникнути небажаних для його місії негативних «політично шкідливих» оцінок

¹⁸⁸ О приеме и эвакуации эмигрантов Америки и других стран, переселяющихся в Украину // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1921, 6–25 мая. — № 9. — С. 283–284.

¹⁸⁹ *Іванов Осип*. Американські робітники у Києві // Вісті Київського губернського революційного комітету. — 1921, 6 січня. — № 49 (294).

його діяльності в середовищі емігрантів. Подібними міркуваннями керувалися й інші українські повпредства у вирішенні долі американських реемігрантів, у зв'язку з чим НКЗС УСРР отримав низку претензій від російських консульських органів. Надалі процедура надання дозволу на в'їзд реемігрантам передбачала отримання дозволу від НКЗС УСРР, на що витрачалося півтора-два місяці.

Другу проблему створювали німці-колоністи, які прибули в Німеччину з Української Держави під час Гетьманату. В. Ауссем скористався зацікавленістю німецької влади в поверненні «українських німців» на попереднє місце проживання й встановлював тісні контакти з тими колоністами, хто бажав виїхати на українські землі. Він уклав угоди з Чорноморським союзом німців-колоністів для організації допомоги голодним; фірмою «Vesten», яка отримала кредит для господарської роботи німцям України від Рейхстагу розміром у сто мільйонів німецьких марок; з організацією німців-колоністів «Fürzorge Verein» про доставляння тракторів та інших сільськогосподарських машин. Утім реальних кроків щодо репатріації, не маючи точних інструкцій і вказівок згори, місія уникала.

«Консульсько-репатріаційну роботу» українська місія використовувала як інструмент тиску на МЗС Німеччини з метою надання їй права видавати українцями відповідні документи. Альтернативним органом для українських громадян щодо радянського повпредства певний час залишалося Посольство УНР, на боротьбу з авторитетом якого радянські «консули» витрачали чимало зусиль. Однак із заснуванням у Берліні торгового представництва радянської України і виїздом в УСРР німецького торгпреда, місія набула фактичних повноважень представництв із виокремленим у його складі консульським відділом. Для роботи в ньому було скеровано спершу П.С. Ладана, згодом переведено із центрального апарату М.М. Руденка.

Відділ активізував роботу щодо вирішення питання реемігрантів. На той час у російських консульствах почали видавати дозволи таким громадянам. З огляду на те, що замість тривалого очікування «американці» могли зареєструватися й отримати дозвіл у консульському відділі РСФРР, повпредство УСРР у Німеччині вважало за доцільне спростити процедуру й видавати дозволи на в'їзд без затримки у Берліні, сповіщаючи про це НКЗС УСРР¹⁹⁰. У свою чергу Торгпредство УСРР у Німеччині пропонувало створити зусиллями

¹⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 799, арк. 197.

«українських американських робітників», які зібрали 150 тисяч доларів, за участі місцевих селян комгосп в Україні¹⁹¹. Ця ідея викликала зацікавлення не лише німецького повпредства, а й українського представництва в Празі, але її розгляд затримувався.

Не мала обнадійливих перспектив і проблема німців-колоністів. Надіслані експравідділом НКЗС УСРР роз'яснення містили, попри існування постанови ВУЦВК від 7 вересня 1921 р. про припинення переселення в межах України, повідомлення управління землеробством і меліорацією про наявність колонізаційних (для внутрішнього переселення в межах України) і концесійних (для передавання в тимчасову експлуатацію іноземним фірмам, громадським об'єднанням або приватним особам) земельних фондів у Одеській, Миколаївській та Катеринославській губерніях¹⁹². Реемігрантам планувалося відвести ділянки землі без будівель на правах переселенців-зворотників. Вони не могли претендувати на повернення їм колишніх будинків і земель, виділення приміщень для житла і будь-яку допомогу з боку держави¹⁹³. Земля виділялася з Держфонду по можливості в одному місці за чинними нормами.

Пільги передбачалися лише щодо відпуску будівельних (переважно лісових) матеріалів. Переселенці мали привезти повне господарське обладнання і продовольче забезпечення мінімум на шість місяців. Повпредствам пропонувалося скеровувати реемігрантів групами не менше 25 осіб, попередивши про це НКЗС за три тижні. Недоцільним вважалося проводити переселення восени. Таким чином, проблема німців-колоністів, яких налічувалося загалом до 40 000 осіб, «обростала» цілою низкою економічних вимог і пов'язувалася з питанням колонізації, чого не вимагали консульські органи РСФРР¹⁹⁴.

Крім цієї категорії громадян, до повпредства УСРР в Німеччині надійшла велика кількість звернень від безробітних та німецьких інженерів і кваліфікованих робітників, які бажали переселитися в Україну за умови надання їм пільг та організації безоплатного переїзду¹⁹⁵. Насамперед у Харкові було прийнято рішення про «тимчасове» припинення прийому заяв німецьких безробітних, що бажали

¹⁹¹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 799, арк. 279.

¹⁹² Там само, арк. 60.

¹⁹³ Там само, арк. 52.

¹⁹⁴ Там само, арк. 60.

¹⁹⁵ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 874, арк. 22.

переселитися в радянську Україну¹⁹⁶. Щодо запитів інженерів інструкція з цього питання передбачала роз'яснення консульським відділом необхідності самостійного пошуку клієнтами матеріальних засобів для проживання в УСРР та роботи в українських містах в умовах безробіття¹⁹⁷, а також сплати вартості подорожі за власний рахунок. Надання пільг передбачалося лише для спеціалістів, необхідність переселення яких в УСРР була б визнана рішенням РНГ УСРР.

Проблема репатріації українських німців-колоністів постала й перед Українським радянським повпредством у Польщі, що розпочало діяльність у Варшаві 16 жовтня 1921 р.¹⁹⁸. На посаду повноважного представника отримав призначення волинянин, колишній член Української Центральної Ради і свідомий прихильник ідеології більшовизму, О.Я. Шумський¹⁹⁹. Представництво розташувалося в готелі «Вікторія», а 20 жовтня 1921 р. повпред вручив вірчі грамоти для їх подання тодішньому Главі держави Юзефу Пілсудському.

Функції і завдання повпредства були аналогічними до німецького представництва. Про його «тіньові» завдання знали й в Раді Народних Міністрів УНР із «суворо таємного» повідомлення: «До Варшави приїздить большевицька Місія Уряду Раковського. По одержаним мною відомостям в її склад входять до 70 українців, котрі мають поселитися в місцях розташування нашої еміграції з метою шпіонажу та агітації»²⁰⁰. В зв'язку з цим усіх службовців УНР попередили про необхідність утримуватися від контактів із «новоприбулими українцями» і суворо дбати про збереженість державної таємниці та офіційних документів.

Консульський відділ посольства радянської України в Польщі мав штат у складі трьох осіб: завідувач, секретар і діловод. Керував справами представництва О.П. Довженко²⁰¹. Спершу, завдяки вчасному застереженню керівництва УНР, до «більшовицького» відділу не було

¹⁹⁶ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 873, арк. 5.

¹⁹⁷ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 874, арк. 23.

¹⁹⁸ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 807, арк. 100.

¹⁹⁹ Див.: Шумський Олександр Якович // Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. — С. 201–203.

²⁰⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 170, арк. 157.

²⁰¹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 34, арк. 16; спр. 70, арк. 47; Див. *Пригоровський Віталій*. Дипломат Олександр Довженко // Україна дипломатична: науковий щорічник. — К., 2007. — Вип. VIII. — С. 662–669.

жодних звернень, та й польське міністерство закордонних справ «з насмішкою відносилося до всякої роботи Конзвідділу»²⁰². Систематичне проведення прийомів (до ста осіб щоденно) і технічне обслуговування української частини з репатріації консульський відділ розпочав лише з травня 1922 р. Процедура відправки і канцелярські питання залишалися за російсько-українською делегацією з репатріації. Тимчасові посвідчення громадянам, що проживали в Польщі, відділ видавав відповідно до встановленого НКЗС УСРР порядку. Для отримання посвідчення громадянин мав подати в консульський відділ заяву, три примірники анкети та старі закордонні паспорти, метричні свідоцтва або інші документи, які доводили право громадянства. Повпреду надавалося право «політичної і соціальної фільтрації». Тимчасові посвідчення видавалися за підписом повпреда і печаткою повпредства із зазначенням дати видачі, порядкового числа за книгою тимчасових посвідчень та позначки про сплату консульського збору. Вони не давали права на в'їзд в УСРР і мали тримісячний термін дії, по завершенню якого необхідно було отримувати нові. Тимчасові посвідчення про належність до громадянства УСРР на практиці в Польщі не мали визнання, але офіційної позиції з цього приводу не оприлюднювалося. Велику кількість пошукачів громадянства УСРР склали окремі особи і родини, що виїхали з України як польські біженці. Безробіття в Польщі змушувало їх просити радянське повпредство про дозвіл на повернення в Україну. Однак повпредство переважно відмовляло таким особам, передбачаючи винятки лише для окремих спеціалістів, яких потребувала УСРР. Значну частину звернень до відділу складали заяви німців-колоністів, виселених під час Першої світової війни царськими властями або евакуйованих німецькою окупаційною владою під час Гетьманату. В Польщі вони локально оселилися в Познані й за умови надання їм землі в оренду для колективного оброблення цілі родини й навіть села зголошувалися повернутися на місця попереднього проживання²⁰³. Вирішити ці питання без «вказівок згори» консульський відділ не мав змоги. Тим часом у Москві готувалися інструкції щодо організації переїзду німців-колоністів в Україну.

Не менш «політичною» була й проблема переїзду в УСРР колишніх «петлюрівців». Оголошена ВУЦВК 30 вересня 1921 р. і 12 квітня

²⁰² ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 807, арк. 100.

²⁰³ Там само, арк. 87.

1922 р. амністія стимулювала звернення до консульського відділу з приводу повернення на батьківщину емігрантів, які не могли вижити на чужині. Іноді вони навіть вдавалися до звинувачень С. Петлюри в тому, що він «остаточно дискредитував ідею добробуту люду, задля якої протягом чималого часу проливалася кров найкращих сил пролетаріату; своїми авантюристичними концепціями деморалізував повіривши йому маси і довів більшість до повного занепаду, втрати моральних устоїв, життя та здоров'я і цілковитого зубожіння» та запевнень, що в особі колишніх прихильників української незалежності «пролетаріат придбав переконаних однодумців і активних співучасників робітничо-селянської влади на Україні»²⁰⁴. Думки про повернення додому з Європи, що переживала повоєнну кризу, мали не лише рядові вояки, доведені до крайнощів умовами існування за кордоном, але й представники політичної еміграції. До пошуків компромісу в цьому питанні схилилися зокрема представники Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів, створеної в червні 1919 р. у Парижі на чолі з М.С. Грушевським. В.П. Мазуренко, М.Ф. Чечель та О.Т. Жуковський проводили переговори з радянським керівництвом про умови повернення. Однак більшість із українських діячів, хто прийняв рішення повернутися зазнали в 1937–1938 рр. були розстріляні (В.П. Мазуренко, М.Ф. Чечель, І.Д. Штефан та ін.).

15 березні 1922 р. розпочало роботу в віденському готелі «Палас» і Повноважне представництво радянської України в Австрії на чолі з Ю.М. Коцюбинським. Консульський відділ представництва складався з двох осіб: завідувача і секретаря Семеновського²⁰⁵. Виокремлення консульського відділу було умовним, оскільки його співробітники обслуговували все повпредство. Через обмежену кількість звернень відділ не мав окремого консульського діловодства, реєстрацію здійснювала загальна канцелярія. За відсутністю нормативних документів у сфері консульської служби відділ організовував свою діяльність за інструкціями НКЗС РСФРР, які отримав у представництві радянської Росії у Відні²⁰⁶.

Організаційна робота на першому етапі зводилась до виготовлення двома мовами (українською і німецькою) формулярів і анкет

²⁰⁴ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 807, арк. 110.

²⁰⁵ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 797, арк. 1–3.

²⁰⁶ Там само, арк. 38.

для осіб, які бажали виїхати; анкет для громадян, які бажали зберегти українське громадянство; інструкції для осіб, що виїхали з дозволу і поверталися назад; надання дипломатичних віз.

Згодом у повпредстві почали виконувати інформаційні запити про родичів в УСРР, видавати довідки для в'їзду і виїзду з Австрії в УСРР, засвідчувати копії документів²⁰⁷. Посвідчення про належність до українського громадянства, як і дозволи на в'їзд в Україну повпредства в іноземних державах мали право видавати лише після отримання дозволу на це з НКЗС УСРР²⁰⁸. Однак відповіді з Харкова надходили зі значною затримкою, що на думку Ю.М. Коцюбинського, «підривало авторитет консульства». Щоб «зберегти обличчя» повпредство видавало всім зареєстрованим до отримання дозволу «умовні» посвідчення, замінивши «дійсно український громадянин» на «такий, що заявив себе українським громадянином»²⁰⁹. Зі 109 перших громадян, які звернулися за отриманням посвідчень, 57 отримали тимчасові. Однак у Харкові така новація не викликала захоплення. НКЗС УСРР наполягало на дотриманні процедури (особливо щодо реемігрантів зі США і мешканців Бессарабії), оскільки позитивна відповідь надавалася лише після висновків ГПУ, яке забороняло її змінювати²¹⁰. В липні 1922 р. українські повпредства отримали спеціальний циркуляр із роз'ясненням взаємин між НКЗС і ГПУ в питаннях в'їзду в УСРР.

Передбачалося, що НКЗС УСРР, отримавши від своїх представників за кордоном заяви щодо в'їзду в УСРР скеровував їх до іноземного відділу ГПУ, який упродовж двох тижнів, або трьох днів (на телеграфний запит) мав подати позитивний або негативний (із детальним обґрунтуванням причин заборони в'їзду) висновок²¹¹. Один примірник усіх документів залишався в ГПУ, тим самим збиралася база персональних даних не лише на осіб, які в'їхали в УСРР, а й на «ворогів» режиму, що пробували повернутися на батьківщину. Термінове видання віз дозволялося лише за резолюцією народного комісара закордонних справ із обов'язковим оповіщенням ГПУ. 7 жовтня 1922 р. ГПУ УСРР запровадило правила реєстрації членів

²⁰⁷ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 797, арк. 5.

²⁰⁸ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 59, арк. 9.

²⁰⁹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 797, арк. 5.

²¹⁰ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 873, арк. 5.

²¹¹ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 141, арк. 21.

іноземних представництв в УСРР, якими регулювалися зносини НКЗС із іноземними представництвами та визначалася контрольна функція в цій сфері ГПУ²¹².

Кількість запитів консульського характеру збільшилася в жовтні 1922 р. після оголошення австрійського МЗС про визнання представництва радянської України. Українські емігранти й австрійці через зростання безробіття в Австрії внаслідок економічної кризи шукали будь-які можливості порятунку, в тому числі й виїзд в УСРР, тому зверталися до її повпредства²¹³. В консульському відділі з'явилася ще одна посада. Її обійняв Іван Пасічник, якому було доручено вести бухгалтерію й працювати в канцелярії. Як згадував керівник повпредства, в той час «заяви набрали епідемічного характеру»²¹⁴. Непрогнозоване збільшення потоку звернень зумовили з одного боку поширені серед безробітних у різних частинах Австрії, де панувала промислова криза, особами, які видавали себе за комуністів, чутки про те, що російське і українське консульства набирають робітників для переправлення в свої країни. З цього приводу повпредство розмістило в місцевій пресі кілька спростувань. З другого боку, припинення видавання віз німецькими й австрійськими установами на «петлюрівські й білогвардійські пашпорти» скерувало потік емігрантів до радянських дипломатичних представництв²¹⁵.

Особливої уваги від радянського повпредства вимагало питання застосування амністії до «запеклих» політичних емігрантів «петлюрівського й інших контрреволюційних напрямків». На той час із найяскравіших представників цієї «категорії» в Австрії залишився лише професор М.С. Грушевський з родиною. За інформацією повпредства «Вісті ВУЦВК» анонсували: «У Відню утворилася «група Грушівського» — прихильників Радянської влади на Україні... Грушівський в найближчий час виїздить до Києва»²¹⁶. Простіше вирішувалися питання щодо дрібних урядовців міністерств УНР, які «механічно» евакуювалися з Києва й не мали відношення до політики й партій: для таких осіб, попри завершення строку подання заяв, згідно з вказівками НКЗС, амністія продовжувалася.

²¹² ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 78, арк. 65.

²¹³ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 798, арк. 2–8.

²¹⁴ Там само.

²¹⁵ Там само, арк. 15.

²¹⁶ «Група Грушівського» // Вісті ВУЦВК. — 1922, 16 травня. — № 108.

До проблемних належало питання розлучень, пов'язане зі збільшенням кількості фіктивних шлюбів із метою виїзду за кордон. Оскільки австрійський уряд визнавав шлюби, укладені на території УСРР «за світськими законами», і не визнавав розлучень на території Австрії за законами УСРР, реєстрація шлюбів у радянському представництві не мала законної сили. Крім того, практично не реальним було застосування консульських зборів: заробітна плата в середньому складала 1 200 000 крон, відтак заплатити за розшук родичів 4 золоті рублі (162 000 крон) було для більшості неможливим. «Консульські збори — наша болячка, — звітувалося повпредство перед керівництвом. — Австрія вся — найбідніша країна Європи, а наша клієнтура — мабуть найбідніша в світі. Кожна візита починається сльозами й скаргами на бідність (нема чим за анкети заплатити, не те що за тимчасове посвідчення), а кінчається тим, що за наш рахунок доводиться транспортом виряджати в Україну»²¹⁷.

Найгучнішу справу щодо розлучення української громадянки з іноземцем провело Повпредство УСРР у Чехословаччині, очолюване М.П. Левицьким, у жовтні-листопаді 1922 р. Правові підстави для здійснення таких дій консульським відділом повпредства складала тимчасовий договір від 6 червня 1922 р. між ЧСР і УСРР, затверджений Радою Міністрів ЧСР 14 липня 1922 р. та опублікований у № 259 Збірника законів та розпоряджень Чехословацької держави²¹⁸. Неординарність розлучення подружжя Славіків у консульському відділі повпредства полягала в тому, що в цьому зв'язку було вперше порушено питання про право консульських відділів на провадження розлучень при різному громадянстві чоловіка і дружини та розлучень шлюбів, укладених за православним релігійним ритуалом у церкві²¹⁹. В Чехословаччині чинним вважалося розірвання (в тому числі й церковного шлюбу) судом за наявності взаємної згоди чоловіка й дружини. За умови відсутності згоди розлучення не проводилося. Важливою нормою при цьому було, те що жінка, вийшовши заміж, набувала громадянство чоловіка, а відтак підстави для розгляду заяв про розлучення консульськими відділами іноземних держав втрачалися.

²¹⁷ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 798, арк. 8.

²¹⁸ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 810, арк. 145.

²¹⁹ Там само, арк. 142.

На цих засадах чехословацькою владою визнавалося недійсним проведене українським представником розірвання шлюбу Анни Степаненко (колишньої повії) та Йосипа-Владимира Славіка (колишнього військовополоненого), укладеного 20 жовтня 1918 р. у Харкові. Це був типовий фіктивний шлюб. Отримавши від родини чоловіка 4 000 чеських крон та деяке майно, Анна Славік почала шантажувати колишніх родичів та домагатися визнання розлучення недійсним. Консульському відділу довелося визнати правильною виплату цих грошей, які батьки готові були віддати «за звільнення сина». Водночас радянські консули обстоювали своє право здійснювати акти громадянського стану в суді, апелюючи до норм міжнародного права, згідно з якими питання про законність шлюбу має вирішуватися не в країні перебування, а в країні його укладення²²⁰.

В празькому повпредстві здійснювалися й інші консульські дії: видання посвідчень про українське громадянство, документи на в'їзд в УСРР (в тому числі й «проблемним» реемігрантам зі США, які очікували дозволу в таборі Немецке Яблонне)²²¹, здійснення інформаційних запитів щодо арештованих чехів в УСРР²²² тощо.

Тим часом восени 1922 р. ГПУ вирішило провести «ревізію» особового складу всіх закордонних установ. «Суворо секретним» розпорядженням НКЗС УСРР зобов'язувалося надати інформацію, яка включала відомості про партійність, час та місце вступу на посаду, про всіх працівників дипломатичних і торговельних закордонних місій до його іноземного відділу²²³. Надалі «пропонувалося» надсилати такі анкети про всіх призначених співробітників як у закордонних установах, так і в центральному апараті.

«Тісна взаємодія» і навіть залежність з точки зору нормативного забезпечення, політичних рішень і здійснення організаційних заходів представництва УСРР від РСФРР знайшла «оформлення» в постанові ЦК КП(б)У від 18 жовтня 1922 р. «Про згортання апарату НКЗС УСРР». Акт передбачав передання повноважень українського зовнішньополітичного відомства союзному наркомату. Заступник народного комісара закордонних справ УСРР В.І. Яковлев отримав завдання розпочати переговори НКЗС РСФРР про об'єднання нар-

²²⁰ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 810, арк. 149.

²²¹ Там само, арк. 73.

²²² Там само, арк. 17.

²²³ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 78, арк. 41.

коматів та закордонних представництв. Водночас поширення на УСРР положень Раппальського договору (16 квітня 1922 р.), який передбачав негайне відновлення дипломатичних і консульських зносин РСФРР та Німеччини, не корелювало з такими перспективами українського НКЗС.

У зв'язку з цим завідувач консульського відділу Повпредства УСРР у Німеччині в грудні 1922 р. висунув альтернативну пропозицію щодо розвитку консульської служби. Він розрізняв у консульській діяльності дві складові: а) державно-правову; б) міжнародно-правову. В повсякденній роботі консульських установ, як показував досвід, переважала перша складова, що регулювала діяльність консула як виконавчого органу уряду за кордоном за дорученими йому справами, коло яких визначено політичним устроєм держави та її внутрішньою політикою²²⁴. Консульська та репатріаційна діяльність повпредств УСРР від початку їх діяльності була пов'язана з функціями органів НКВС: продовження репатріації та амністії, надання дозволу на в'їзд в УСРР, відновлення або втрата українського громадянства, акти громадянського стану, розшук осіб і документів, питання управління, пов'язані з перебуванням в УСРР іноземців. Відтак пропонувалося передати керівництво закордонною роботою Іноземному відділу НКВС, який мав відділення при кожному губвиконкомі і апарат у повітах, через посередництво яких (без створення нових установ) могла б здійснюватися консульська робота в Україні й даватися вказівки за кордон консульським відділам²²⁵.

У підпорядкуванні українських консульських відділів російським автор пропозиції не вбачав жодної доцільності через відмінності у внутрішньому законодавстві та потребу розширення штату, а лише констатував «політичну шкоду»²²⁶. Та з утворенням у грудні 1922 р. Союзу Радянських Соціалістичних Республік російські дипломати розпочали оформлення правових підстав для підпорядкування Москві зовнішньополітичних зв'язків УСРР. Представництва радянської України деякий час іще існували.

Основним напрямом їх діяльності залишалося видавання тимчасових посвідчень і паспортів українським громадянам, керівним прин-

²²⁴ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 799, арк. 332.

²²⁵ Там само.

²²⁶ Там само.

ципом якого залишалася політична доцільність²²⁷. НКЗС УСРР вимагало від повпредств у Празі, Відні, Берліні та Варшаві забезпечити якнайширше інформування (у тому числі через місцеву пресу) українських громадян про незаконність паспортів, виданих українським і російськими представництвами за кордоном, що діяли від імені урядів Російської імперії, Української Держави, Української Народної Республіки — «ворожих УСРР»²²⁸. Всім, хто хотів підтвердити громадянство або отримати право на в'їзд в УСРР, пропонувався звертатися до «єдиного повноважного представництва» УСРР відповідно до постанови ВУЦВК від 28 березня 1922 р.²²⁹

Для з'ясування кола осіб, які бажають повернутися із-за кордону в УСРР, проводилося опитування та анкетування. Анкета «для желающих въехать из-за границы в УССР»²³⁰ передбачала наявність фото, власноручний підпис та вичерпні відповіді на питання: в яку місцевість їдете, мета поїздки, тривалість перебування, через яку прикордонну станцію передбачається переїзд кордону, якою владою видано закордонний паспорт, прізвище, ім'я, по батькові, дата і місце народження, якщо їдуть діти, вимагалось вказати ступінь спорідненості, національність, підданство, знання російської або української мови, освіта вища і спеціальна, професія, партійна належність, перебування на факт проживання в Росії, Україні (наявність майна, родичів, участі у військових діях), поручитель, адреса за кордоном. Інструкції НКЗС вимагала надання повпредом висновку за анкетами на підставі біографічної та «політичної» інформації про особу, яка подала клопотання про дозвіл на в'їзд в УСРР²³¹.

Жодної можливості отримати такий дозвіл не мали прихильні до незалежних українських урядів галичани, які отримали паспорти в «петлюрівському посольстві». Звернень, автори яких вважалися радянською владою «ворожим елементом для УСРР», було найбільше. Для відмови у відновленні українського громадянства таким особам було вироблено «формулу» — «пропущений термін звернення». Будь-які офіційні контакти з ними органів УСРР заборонялися. Виняток серед претендентів на отримання українського громадянства

²²⁷ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 873, арк. 8.

²²⁸ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 799, арк. 214.

²²⁹ Там само.

²³⁰ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 64, арк. 106.

²³¹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 731, арк. 60.

складали лише особи, які залишили Польщу через переслідування польської влади за участь у галицьких військах і боролися проти Польщі. Щодо решти вихідців із Галичини, радянська влада в Україні, не визнаючи захоплення Польщею Галичини, вважала їх австрійськими підданими або особами іншого підданства й приймала «в українське громадянство» як іноземців²³². З особливою ретельністю перевірялися запити військовополонених — на підставі доказів документального характеру. Реально організувати виїзд українців в УСРР консульські відділи українських повпредств мали дуже обмежені можливості, тому користувалися послугами російських «транспортів», приєднуючи реемігрантів до них.

Однак до таких «транспортів» не мали допуску «американці», які намагалися доїхати на рідну землю. Одна з груп реемігрантів, яка прибула на пароплаві «Анастасія» в Одесу, але через відсутність візи для судна, не отримала дозволу зійти на берег, опинилася в Константинополі. Змучені тривалою подорожжю, 16 українців з волі російського представництва «як елементи корисні й працездатні» таки доїхали до Одеси²³³. Зі збільшенням потоку реемігрантів припинила видавати дозволи для виходу на берег без віз Туреччина. Через відсутність турецької візи реемігранти були приречені на «вічну подорож між Одесою і Константинополем»²³⁴.

Відтак зовнішньополітичне відомство радянської Росії виробило «тактику по відношенню до руських реемігрантів із океанських країн»²³⁵. Вона полягала в тому, щоб не допускати самочинної масової еміграції, яка «завдає клопоту» радянським установам. Допускалися лише такі емігранти, за яких клопотала Комісія при Раді праці і оборони з промислової імміграції, або які надіслали попередні відомості про себе і отримали в Москві дозвіл. Російські керманічі вимагали від українських консульських установ діяти саме за тим принципом, оскільки, реемігранти ніби, не отримавши дозволу в російських представництвах, зверталися до українських і отримували позитивну відповідь, що «підривало радянську лінію»²³⁶. Секретним циркуляром окреслені положення було донесено до консульських

²³² ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 873, арк. 5.

²³³ Там само, арк. 16.

²³⁴ Там само.

²³⁵ Там само, арк. 17.

²³⁶ Там само.

відділів при дипломатичних представництвах УСРР²³⁷. Надалі планувалося зосередити видавання в'їзних віз у Москві, в Комісії при Раді праці і оборони з промислової імміграції. В свою чергу колегія НКЗС УСРР, розглянувши питання «про допущення українських емігрантів в межі УСРР» 26 квітня 1923 р., вирішила вважати можливим допускати після відповідної фільтрації емігрантів з Чехословаччини, сходу Галичини та інших країн за умови привезення ними засобів виробництва та звертала увагу на раціональний розподіл їх по районах. Щодо «заокеанської еміграції було вирішено» затримати цей потік в Україну і узгоджувати видавання віз із повпредами РСФРР²³⁸.

Екоправвідділ НКЗС УСРР контролював виконання рішень колегії й вимагав надання щомісячних звітів консульських відділів, які мали висвітлювати повну «картину» роботи відділів, включаючи зміст звернень та опис осіб, які їх подавали, інформацію про ставлення цих осіб до місцевої влади та ступінь задоволення запитів. Щодо проблеми заміни тимчасових посвідчень на паспорти НКЗС УСРР вимагало наполягати на визнанні посвідчень легальними видами на проживання, а паспорти видавати українцям уже не як громадянам УСРР, а СРСР. Відтак готувалося «нав'язування» громадянства без урахування бажання громадян.

У січні-лютому 1923 р. збільшилася кількість запитів щодо отримання паспортів через невизнання німецькою та польською владою тимчасових посвідчень. З огляду на те, що російське представництво почало видавати замість посвідчень паспорти, працівники консульських відділів українських радянських повпредств суголосно пропонували НКЗС УСРР запозичити російську практику оформлення відповідних документів.

Справжню війну вели представники радянських закордонних представництв проти посольств і дипломатичних місій УНР, які ще залишалися в деяких країнах. До найбільш небажаних українців за кордоном належали з точки зору берлінського представництва УСРР Роман Смаль-Стоцький та барон Микола Василько. З метою виселення їх із Німеччини було сплановано акцію з пошуків компромату проти цих діячів, які користувалися безумовним авторитетом в українській громаді. В. Ауссем, заручившись підтримкою «полицей-

²³⁷ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 873, арк. 18.

²³⁸ Там само, арк. 22.

президента д-р Вейса», звернувся до П.Ф. Дідушка, якого знав особисто, з проханням про допомогу в пошуках доказів того, що посол Р.С. Смаль-Стоцький продавав українські паспорти²³⁹. Петро Федорович Дідушок у той час виконував обов'язки секретаря закордонного бюро Української соціал-демократичної робітничої партії у Берліні. До того він співпрацював із Центральною Радою, був діловодом Українського національного союзу за Гетьманату, знайшов посаду в цій сфері під час правління Директорії. За кордон він потрапив у січні 1919 р. як секретар української делегації на Паризькій мирній конференції, брав участь разом із М.С. Грушевським, Д.Г. Ісаєвичем та Б.П. Матюшенком у Міжнародному соціалістичному конгресі в Люцерні (3–10 серпня 1919 р.), в 1921 р. закінчив Берлінський університет.

Розуміючи бездоказовість справи, В. Ауссем пропонував знайти хоча б українця, котрий згодився б написати заяву «окажется достаточно заява, заверенная в Немецком посольстве в Москве, что я мол такой, никогда украинцем не был, а просто за деньги, находясь в затруднительном положении получил у Стоцкого папорт»²⁴⁰. П.Ф. Дідушок не відмовив «многоуважаемому товарищу». Однак «допоміг» не особисто, а залучив для цього особу на ім'я Мойсей — референта берлінського посольства, який мав потрібні радянському агентіві документи²⁴¹. В березні 1923 р. представники Посольства УНР залишили Берлін²⁴². Невдовзі виїхав до Москви і Петро Дідушок. У грудні 1934 року його заарештували за причетністю до Організації українських націоналістів. Два роки з п'яти за вироком він відбув на Соловках, у жовтні 1937 р. був засуджений до смертної кари, а в листопаді — страчений...

Останньою спробою зберегти певну самостійність української консульської служби й зовнішньополітичного відомства в цілому було ініційоване Х.Г. Раковським звернення ЦК КП(б)У до Політбюро ЦК РКП(б) від 23 березня 1923 р. із проханням переглянути питання щодо злиття НКЗС УСРР і СРСР. Нарада відповідальних працівників радянських республік і автономних областей СРСР 9–12 червня 1923 р. у Москві відхилила звернення. Х.Г. Раковського у

²³⁹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 17, арк. 66.

²⁴⁰ Там само.

²⁴¹ Там само, арк. 67.

²⁴² Див.: Українські дипломатичні представництва в Німеччині. — С. 41.

червні 1923 р. відкликали з України, а 20 липня 1923 р. колегія НКЗС СРСР визнала за необхідне припинити діяльність представництв НКЗС УСРР не пізніше 5 серпня. Натомість в УСРР запроваджувалася посада Уповноваженого НКЗС СРСР на Україні²⁴³. До його компетенції відносилися консульські питання (видавання віз на виїзд іноземцям, дипломатичних і службових паспортів), контроль за українським законодавством у галузі прав і обов'язків іноземців та виконання угод з іноземними державами; зносини з центральними і місцевими установами УСРР у частині, віднесеній до компетенції НКЗС СРСР, порушення перед колегією НКЗС СРСР питань, висунутих урядом УСРР у сфері зовнішніх зносин, а також контроль за вчасним завершенням реорганізації НКЗС УСРР. Уповноваженому НКЗС СРСР підпорядковувалися всі органи НКЗС на території радянської республіки — України. Він мав прийняти всі закінчені справи, архів і заключні фінансові звіти від українських повпредів за кордоном до дня їх закриття. Надалі іноземні держави про відкриття або подальше існування консульств на території УСРР мали просити НКЗС СРСР. Таким чином, НКЗС УСРР остаточно втрачав самостійність, а республіка отримувала посередника в спілкуванні з московським керівництвом.

Для виконання «спеціально українських» завдань за кордоном поспіль із загальною роботою в Німеччині, Польщі, Чехословаччині й Австрії було рекомендовано призначити В.Х. Ауссема — радником повпреда СРСР у Берліні, намічено до призначення після консультацій із відповідними повпредами радником у Варшаву Лебединцева або Г.З. Беседовського, радником або першим секретарем в Прагу — Н.М. Калюжного; визнано зайвим призначення на аналогічну посаду в Відні в зв'язку з перебуванням там М.Г. Левицького. В повпредствах СРСР планувалося обладнати «українські столи» і передбачалося збільшення штатної кількості консульської частини²⁴⁴.

20 вересня 1923 р. НКЗС УСРР постановою ВУЦВК²⁴⁵ було реорганізовано в передбачене «Положенням про НКЗС СРСР» від 20 липня 1923 р. Управління Уповноваженого НКЗС СРСР при уряді УСРР. Новий орган мав республіканський статус і безпосередньо

²⁴³ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 15, арк. 115.

²⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 874, арк. 150.

²⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 466, арк. 2.

підпорядковувався загальносоюзному НКЗС²⁴⁶. Місцем розташування Управління Уповноваженого НКЗС СРСР при уряді УСРР залишився Харків як столиця республіки. Відповідно змінили статус і уповноважені НКЗС УСРР в Києві та Одесі, які стали агентами НКЗС СРСР у Києві та Одесі. Тим самим кардинально мінявся статус зовнішньополітичного відомства, яке повністю підпорядковувалося загальносоюзному з відповідною реорганізацією всієї структури підпорядкованих йому установ. Упродовж нетривалого періоду відносної самостійності радянських зовнішньополітичних органів УСРР консульська служба формувалася як допоміжний орган із «тіньовими завданнями», який перебував під наглядом спеціальних служб і партійним контролем. Ні спеціального підрозділу в центральному апараті, ні окремих консульських установ створено не було. Завдання і функції в цій сфері виконували інші структурні підрозділи НКЗС УСРР та повноважні представництва УСРР за кордоном.

²⁴⁶ Детальніше див.: *Стрельникова І.Ю.* Правовий статус Уповноваженого Народного комісаріату закордонних справ СРСР при Раді народних комісарів УСРР (1923–1929 рр.). — С. 420–428; *Купчик О.Р.* Організаційно-правові засади функціонування органів зовнішньої політики в УСРР (1922–1924 рр.).

**Іноземні консульства в Україні
та специфіка їх взаємодії
з національними та радянськими
зовнішньополітичними відомствами
(1917–1923)**

- 5.1. Консульський корпус у Києві доби Української Центральної Ради**
- 5.2. Іноземні консули в Києві доби Гетьманату та Директорії**
- 5.3. Особливості діяльності іноземних консулів у Києві та радянській столиці України**
- 5.4. «Нецентральні» консульські округи іноземних представників на території України**

Общая карта украинских земель.

MIMORADNA
DIPLOMATICKA MISE UKRAJINSKE
LIDOVE REPUBLIKY
V PRAZE
1914.

CONSOLATO
M. il Re d'Italia
in
KIEV
Итого 6.25 Декабря 1914 г.

Его Превосходительству
Господыни Министру Иностранных Дел

Имя прочее выслать оператору итальянского
Коринфского Консульства в Киев в 2000 и одного курь-
ера в Одессу с запиской такою в 2000, а также выслать
итальянского жез Руины, выходящего примерно в Киев,
и восточная докритика через Яну Превосходительству вы-
слать оператору в Министерство Путей Сообщения о
предоставлении итальянскому Консульству одного вагона
первого класса для следования в Киев.

Итальянский Консул в Киев
[Signature]

ОТДЕЛЕННЫЙ ЗАВОДЪ
НИИ и К°
ОДЕССА,
отсылает во все мѣ-
ста, Кавказа, Дальняго
Востока и проч.

РАЗНЫХЪ СОРТОВЪ:
Пильзенское, Мюнхенское,
Вѣнское, Кульмбахское, Ла-
геръ. Экспортъ. Монополь.

54

Демократиче
unie Blanche
Народные Бѣлыя

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

1919:

На мою постановку Ради Народних Міністрів
В. Н. Р. громадянин Александр Цвиженіч
назначили Надзвичайним Послом Визаруської На-
родної Республіки при Уряді Української На-
родної Республіки.

На мою загага Визаруські Уряд просіла
Вас, Ваше Міністер, як прохання уряди його і
як вказаний українській делегації при випуску
їїм уложених на його ім'я авіаважук.

Апріля того Визаруські Уряд просіла Уряд
Української Народної Республіки забезпечити
важливу задачу і асоціа, які при ім'я згоджен-
ня, наділяються всіма, необхідними, і не-
обхідними, а також технічну керівництвом.

МІНІСТЕР ЗАГРАНИЧНИХ СПРАВ:
[Signature]
КІРАУІК КАНЦЕЛЕРІЇ:
[Signature]

5.1. Консульський корпус у Києві доби Української Центральної Ради

На момент проголошення Української Народної Республіки та набуття нею державної самостійності на її території перебували консульські установи іноземних держав, які мали дипломатичні та консульські зносини ще з Російською імперією. Іноземні консули виконували всі визначені міжнародним правом функції: забезпечували реалізацію інтересів країни, яку вони репрезентували, в сфері зовнішньої торгівлі та торговельного мореплавання; здійснювали нагляд та інспекцію суден, що ходили під її прапором; оформляли суднові документи, розслідували будь-які події, що мали місце в дорозі; контролювали точність виконання міжнародних торговельних договорів та конвенцій; захищали права підданих своїх держав, забезпечували їх представництво у судових та інших установах Російської імперії, надавали їм матеріальну допомогу, видавали національні паспорти і проїзні документи, візи, легалізували документи, вчиняли нотаріальні дії, інформували уряди держав, яких вони представляли, про стан торгівлі і мореплавства в консульському окрузі, зміни в законодавстві країни перебування, зміни тарифів і цін та здійснювали іншу діяльність відповідно до вимог міжнародного права. При цьому більшість консулів іноземних держав працювали в Києві доволі тривалий час. Вони переважно не були громадянами країн, які репрезентували, а належали до місцевої промислової еліти, деякі — до станів дворян, купців, спадкоємних почесних громадян, мали власні маєтки й вели бізнес.

Перед початком Першої світової війни в українських містах діяли 117 консульських установ (генеральні консульства, віце-консульства, консульські агентства) та почесних консульств таких країн: Австро-Угорщина (генеральне консульство — Одеса, консульство — Київ, почесне віце-консульство — Харків, почесні консульські агентства: Бердянськ, Миколаїв, Новоселиця, Феодосія); США (Одеса), Велика Британія (Київ, Одеса, Миколаїв, Євпаторія, Севастополь, Феодосія, Бердянськ, Маріуполь, Керч), Німеччина (Київ, Одеса, Харків,

Катеринослав, Миколаїв, Бердянськ, Маріуполь, Херсон), Іспанія (Київ, Одеса, Миколаїв, Бердянськ, Маріуполь, Євпаторія, Керч, Феодосія), Італія (Київ, Одеса, Херсон, Миколаїв, Севастополь, Феодосія, Керч, Бердянськ, Маріуполь), Туреччина (Одеса, Херсон, Миколаїв, Євпаторія, Феодосія, Севастополь, Керч, Маріуполь), Франція (Київ, Одеса, Катеринослав, Миколаїв, Харків, Севастополь, Керч, Маріуполь, Феодосія, Бердянськ, Євпаторія, Херсон), Аргентина (Одеса), Бельгія (Київ, Одеса, Миколаїв, Харків, Севастополь, Бердянськ, Катеринослав), Болгарія (Київ, Одеса), Бразилія (Одеса, Миколаїв), Греція (Київ, Одеса, Євпаторія, Миколаїв, Ізмаїл, Рені, Сімферополь, Севастополь, Феодосія, Керч, Бердянськ, Маріуполь), Данія (Київ, Одеса, Катеринослав, Миколаїв, Бердянськ), Монако (Одеса), Нідерланди (Одеса, Миколаїв), Норвегія (Київ, Одеса, Миколаїв), Панама (Одеса), Персія (Київ, Харків, Одеса), Перу (Херсон), Португалія (Київ, Одеса, Миколаїв), Румунія (Одеса, Ізмаїл), Сербія (Одеса, Миколаїв), Уругвай (Київ, Одеса), Швейцарія (Київ, Одеса), Швеція (Київ, Харків, Одеса, Миколаїв, Бердянськ)¹.

У нових умовах у столиці УНР консульським представником Бельгії залишився Яків Якович Грегер, Великої Британії — Джон Дуглас, Греції — Перикл Петрович Гріпарі, Іспанії та Португалії — Стеліо Стефанович Василяді, Італії — Карл Володимирович Фішман, Норвегії — Віктор Дмитрович Мозерт, Швейцарії — Гавриїл Гавриїлович Енні, Франції — Даниїл Григорович Балаховський, Персії — Ісаакій Миколайович Вітенберг².

Найбільший досвід консульської діяльності мав представник відомої на українських теренах родини грецького походження — Перикл Гріпарі. Його брат, Микола Петрович Гріпарі, від 1879 р. виконував обов'язки грецького віце-консула, від 1880 р. — італійського консульського агента, від 1889 р. — датського віце-консула, від 1893 р. — шведського і норвезького віце-консула в Севастополі. Освічений, ерудований, Микола Гріпарі, який невимушено спілкувався кількома європейськими мовами, здобув правдивий авторитет серед представників дипломатичного корпусу. Не меншою повагою він користувався й серед місцевого населення як меценат і благодійник, один із за-

¹ Див.: Ежегодник Министерства Иностранных дел 1914. — Спб., 1914; Колекція Євгена Деслава в архіві Осередку української культури та освіти (Вінніпег, Манітоба, Канада): Вох 1/1: 1/3 Fa-5-7.

² ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 4, спр. 16, арк. 15.

сновників і попечитель Грецького училища в Севастополі, й був обраний 1893 р. гласним Міської думи Севастополя.

Із Севастополя розпочав консульську кар'єру і Перикл Петрович. Їхній третій брат — Демосфен — служив грецьким консулом у Феодосії. Якщо Микола Петрович 1890 р. отримав російське громадянство і став потомственным російським дворянином, то брати залишались грецькими підданими. Від 1895 р. родина Гріпарі оселилася на Волині, де Микола Гріпарі, на той час купець 1-ої гільдії, придбав порцеляновий завод у селищі Баранівка, відбудував його після пожежі, запросив іноземних майстрів та запроваджував нові технології. Окрім особистих статків Миколи Петровича, були й родинні. Родина Гріпарі володіла гончарно-черепичним і лісопильним заводами, фабрикою гнутих меблів, двома медоварнями, водяним млином, паровим млином і 34 дрібними торговельними лавками. Микола Гріпарі отримав посаду Почесного мирового судді Новоград-Волинського суддівсько-мирового округу, а Перикл Гріпарі — грецького консула в Києві³. В особистій власності Перикла Петровича залишався Гамарянський млин у с. Мала і Велика Новоселиця, Полонської волості Новгород-Волинського повіту Волинської губернії тощо.

Мав особисті бізнесові інтереси на українських теренах і бельгійський консул — швейцарець Яків Гретер, відомий підприємець. Він був співвласником (разом із німецьким інженером Філіпом Мозером) відкритого влітку 1882 р. відповідно до придбаного ним наприкінці 1881 р. права на пожиттєве користування земельною ділянкою на Шулявці Київського чавуноливарного і механічного заводу. Завод спершу виробляв різноманітну чавуноливарну продукцію, в тому числі — рафінадні форми. 1888 р. підприємство було реорганізовано через конфлікт із першим компанйоном Якова Гретера. За участі нового компанйона — чеського інженера Йосифа Криванека — ним було засновано акціонерне товариство «Київський машинобудівний і котельний завод Гретера, Криванека і К^о». Очолив товариство Яків Гретер. Йому належав і контрольний пакет акцій заводу, реконструйованого після зміни співвласника. Асортимент продукції заводу значно розширився: від устаткування для лісопильних, цегляних, цукрових та цукрорафінадних заводів аж до виробництва залізничних рейок і підвісних мостів, які поставляли на Московсько-Києво-Воронезьку залізницю, Київську міську залізницю, Польську і Мико-

³ *Браиловский Георгий*. Последний хозяин Барановки. — С. 16–17.

лаївську залізницю⁴. Уже до середини 1890-х років завод Гретера і Криванека став одним із найбільших не лише у місті, але й у своїй галузі. Виготовлену на ньому парову машину нової конструкції його продукцію було відзначено золотою медаллю на XVI Всеросійській промисловій і художній виставці (28 травня (9 червня) – 1(13) жовтня 1896 р., Нижній Новгород).

Яків Гретер належав також від 1905 р. до акціонерів бельгійського акціонерного товариства «Київські трамваї» (АТ «Les Tramways de Kieff»), яке вкладало значні кошти у розвиток трамвайного сполучення в Києві та оновлення трамвайного парку міста.

Золоту медаль XVI Всеросійської промислової і художньої виставки отримало і Товариство Кальнакського цукрового заводу, посаду директора-розпорядника якого 1887 р. обійняв Гавриїл (Габріель) Гавриїлович Енні. До цієї посади інженер Енні йшов три роки. Він належав до стану спадкоємних почесних громадян Російської імперії – привілейованого прошарку міських обивателів. Народився майбутній швейцарський консул поблизу Санкт-Петербурга, в Новосаратовській колонії, заснованій у XVIII ст. німецькими колоністами, вихідцями з Бранденбургу і Вюртембургу. Середню освіту Гавриїл Енні отримав у Швейцарії – в реальному училищі Цюріху. По тому вступив до Дрезденського політехнікуму. Практичний досвід під час навчання здобував у 1879–1880 рр. на машинобудівному заводі «Cail, Halot et Cie» у Брюселі. Диплом про вищу освіту отримав 1882 р. зі званням інженера-механіка. В 1882–1883 роках Г. Енні працював у Варшаві на заводі Акціонерного товариства механічних і гірських заводів «Лільпот, Рау и Левенштейн»⁵, брав участь як представник підприємства в XV Всеросійській художньо-промисловій виставці (Москва, 20 травня – 15 вересня 1882 р.). 1884 року Гавриїл Енні переїхав на українські терени для роботи в цукровій промисловості, отримавши посаду на Кальнакському цукровому заводі в Липовецькому повіті Київської губернії. Окрім керівництва Кальнакським

⁴ Після націоналізації більшовиками завод 1919 року отримав назву «Перший державний машинобудівний завод», а 1922 року – Завод «Більшовик».

⁵ Під час Першої світової війни Акціонерне промислове товариство механічних заводів «Лільпот, Рау и Левенштейн», що виконувало замовлення військового відомства, було евакуйоване з Варшави до м. Кременчука Полтавської губернії. Див.: *Евселевский Лев Исакович*. К истории заводов «Лильпот, Рау и Левенштейн» в Кременчуге. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://okrain.net.ua/article/view/Istoriya_Kremenchugskih_predpriyatij.html

цукровим заводом, він займався родинним бізнесом. Разом із братом Фердинандом та естонським купцем Карлом Вейсе, вклавши по 100 тис. руб. кожен, Гавриїл Енні став компаньйоном голови Київського біржового комітету, відомого підприємця і мецената Миколи Хрякова в реалізації ідеї створення в Києві пивоварного заводу на взірць найкращих європейських підприємств та увійшов до складу правління Акціонерного товариства «Київський пивоварний завод». Обладнання для заводу надійшло з відомого традиціями пивоваріння чеського міста Пльзень, хміль завозили з Богемії і Баварії, а згодом — з-під Полтави і Сквири. Невдовзі завод знали не лише в Київській, а й у Чернігівській, Бессарабській, Херсонській та інших губерніях, а й за кордонами імперії. Він давав істотні прибутки власникам⁶. Вкладаючи гроші в справу пивоваріння, брати практично не ризикували, оскільки Фердинанд Енні був зятем власника Одеського пивоварного заводу Вільгельма Санценбахера⁷ й після його смерті отримав завод у власність родини. Компанія «Ф. Енні і К^о» невдовзі стала першим великим пивоварним заводом на півдні Російської імперії. Під час Одеської виставки сільськогосподарської і фабричної промисловості в 1884 р. завод отримав золоту медаль «За відмінну якість різних сортів пива». Продукцію заводу Енні експортували в Кишинів, Крим, Константинополь, Смирну, Салоніки, Трапезунд, Хайфу, Яффу. Бочкове пиво одесити куштували у відкритому заводом Енні пивному ресторані «Гамбринус». 1896 року Ф.Г. Енні разом із дружиною Оттилією та іншими членами родини Вільгельма Санцебахера заснували акціонерне товариство «В. Санценбахер і К^о», яке володіло двома заводами для виготовлення мила, свічок, стеарину, гліцерину тощо⁸. Десять років по тому заводи було виставлено на аукціони за несплату позички Бессарабсько-Таврійському земельному банку. На торгах 8 червня 1906 р. за 75.850 руб. їх викупив Гавриїл Енні й за рік заклав їх у тому самому банку⁹. Входив Гавриїл Енні також до складу Товариства Маловисківського бурякоцукрового заводу (директором-розпорядником якого був деякий час його брат), Товариства машино-

⁶ Див.: Пивзавод на Подоле. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://хо66it.livejournal.com/178430.html>

⁷ Див.: *Плесская-Зебольд Э.Г.* Одесские немцы. 1803–1920. — Одесса: «ТЭС», 1999. — 520 с.

⁸ Державний архів Одеської області, ф. 305, оп. 1, спр. 2238, арк. 8, 17 зв., 37.

⁹ Там само, арк. 59–59 зв.

будівельного заводу «Прогрес» в Бердичеві, Товариства Черкаського цукрорафінадного заводу та ін.

Високі посади на заводах цукрової промисловості мали й інші іноземні консули: на посаді італійського консула в Києві тривалий час працював цукрозаводчик і мануфактур-радник Карл Фішман¹⁰, директором-розпорядником Товариства буряко-цукрового і рафінадного заводу «Благодатинське» був французький консул Даниїл Балаховський. Спадкоємний почесний громадянин, інженер і меценат Даниїл Григорович (Герцевич) Балаховський був одружений з представницею відомої київської купецької родини, сестрою філософа-езистенціаліста, Лева Ісаковича Шестова — Софією. Родина Балаховських мешкала у побудованому до початку Першої світової війни батьком Даниїла великому будинку № 41 на вулиці Трьохсвятительській¹¹. В серпні 1917 р. консул Даниїл Балаховський увійшов до складу Української Центральної Ради як представник нацменшин.

Урзуєво-Іванівським лісопильним заводом на Чернігівщині володіла родина перського консула І.М. Вітенберга¹², в родинній історії англійського консула шотландця Івана (Джона) Дугласа було виробництво сільськогосподарських машин та автообслуговування. Норвезький консул Віктор Мозерт керував Київським відділенням Санкт-Петербурзького (Петроградського) обліково-позичкового банку, розташованого в будинку № 8 на вулиці Хрещатик. Він був гласним Київської міської думи та почесним членом Київського губернського піклувального комітету дитячих притулків.

Посаду датського консула обійняла особа, далека від «великого бізнесу», але широко відома в громадсько-політичному житті. Білоруський єврей, уродженець Могилева 63-річний Григорій (Герман) Овсійович Гуревич мешкав у Києві від 1910 р. Уперше він приїхав сюди для вступу на юридичний факультет Університету св. Володимира на початку 1870-х років. Григорій Гуревич на той час закінчив єврейське комерційне училище в Німеччині, куди його відправила мати разом із іншими братами. Не маючи на противагу прагненням

¹⁰ *Кальницький Михаїл*. Зодчие и певчие. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.oldkiev.info/Delovoy_KIEV/zodchie_i_pevchie.html

¹¹ *Баранова-Шестова Наталиа*. Жизнь Льва Шестова. По переписке и воспоминаниям современников. Т. 1. — С. 160.

¹² *Блакитний Максим*. З історії села Костобобрів // Сіверянський літопис. — 2011. — № 6 (102). — С. 49.

родини особливого бажання займатися комерційною діяльністю, юнак вирішив отримати університетську освіту і поринув у вир студентського вільнодумного життя. Разом із своїм земляком Павлом Аксельродом він організував київський гурток петербурзьких «чайківців» і займався пропагандою в робітничих артілях, поширював нелегальну літературу. 1873 року, рятуючись після розгрому організації від арешту, за паспортом брата Григорій втік до Німеччини. Там розпочав співпрацю з Союзом німецьких соціал-демократів, брав активну участь у діяльності Союзу євреїв-соціалістів у Берліні на чолі з Аароном Ш. Ліbermanом¹³. Однак повністю уникнути кари юнакові не вдалося в зв'язку з прийняттям 1878 року німецькою владою «закону проти соціалістів». Разом із іншими російськими студентами він потрапив під суд, за ухвалою якого його вислали з Пруссії на 9 місяців до Англії. Звільнившись, 1879 року Герман Гуревич виїхав до Парижу, де продовжив освіту (вивчав медицину в Парижі й Цюриху) і активізував політичну діяльність — співпрацював під псевдонімом «Гершон Баданес» із легальним єврейським часописом «Восход», задумав і створив свою найвідомішу працю «Записки отщепенца» (1883)¹⁴. Після невдалої спроби повернутися в Росію (арешту за зв'язки з «Народною волею», засудження на півтора року, виправдання), Григорій Гуревич зрештою приїхав у Київ і почав працювати в єврейській общині, захищати її інтереси перед місцевою владою, редагувати газету «Вільна єврейська община». З проголошенням Української Народної Республіки він завдяки старим європейським зв'язкам та отриманій у Німеччині освіті комерційного профілю домігся посади датського консула¹⁵.

У другій половині грудня 1917 р. у Києві з'явився новий консульський представник Франції — Людвиг Карлович Арке. Він прибув у складі місії призначеного 15 (28) грудня 1917 р. комісаром Французької Республіки при уряді УНР генерала Жоржа Табуї¹⁶. Як згадував генерал, О.Я. Шульгин не вважав такий титул відповідним, бажаючи прийняти вірчі грамоти від «амбасадора при Уряді Української Республіки». Однак титул посла означав би, на думку генерала

¹³ *Иоффе Эмануил*. Под сенью Эйфелевой башни... // Журнал Мишпоха. — 2000. — № 6 (6). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mishpocha.org/6/turefel.php>

¹⁴ *Портнова Нелли*. Это бесконечное отщепенство: Гершон Баданес.

¹⁵ Там само.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 4466, оп. 1, спр. 1, арк. 12.

Табуї, «зобов'язання щодо признань запередчасних внутрішньої політики»¹⁷. Про своє призначення, яке означало визнання Францією України, він планував оголосити у відповідний час.

Уперше французький консул був офіційно представлений під час урочистого прийняття 21 грудня 1917 р. (4 січня 1918 р.) у будинку Генерального секретаріату внутрішніх справ (вул. Інститутська, буд. 40) на честь генерала Жоржа Табуї і визнання УНР Республіки Французькою Республікою. Під час урочистостей, де «генерал в оточенні свого почту і англійського майора сформулював пропозиції технічної і фінансової допомоги»¹⁸ його супроводжували консул Людвиг Арке та військові аташе — полковники Ваніє і Денс¹⁹. Участь у прийнятті з українського боку брали Голова Державного Секретаріату В.К. Винниченко, генеральні секретарі іноземних справ, фінансів, шляхів сполучення, юстиції, продовольства²⁰. Генерала Табуї вітали як першого офіційного представника іноземної держави «на терені Української Республіки, на землі звільненого українського народу»²¹.

В якості військово-дипломатичного уповноваженого при уряді УНР прибув у цей час у Київ представник Румунського королівського уряду генерал Константина Коанде, тим самим демонструючи *de facto* визнання УНР королівським кабінетом міністрів Румунії. Було ухвалено й рішення відрядити в Київ представника в ранзі генерального консула в Київ. Таке призначення отримав Г.Д. Жоржеску. М. Полектару мав виїхати разом з ним і працювати секретарем консульства²². Однак доїхати до Києва через заворушення в Кишиневі в ніч з 5 на 6 січня консули не змогли. Потяг із документами установи та їхніми особистими речами, але без власників, попрямував в напрямку Бендер. М. Полектару ще довго їх розшукував²³.

¹⁷ Архів Осередку української культури та освіти (Вінніпег, Манітоба, Канада): колекція Євгена Деслава, Вох 1/1: 1/3 Га-5-7.

¹⁸ Шульгин О.Я. Початки діяльності Міністерств закордонних справ України // Розбудова держави. — 1993. — № 1. — С. 24.

¹⁹ Архів Осередку української культури та освіти (Вінніпег, Манітоба, Канада): колекція Євгена Деслава, Вох 1/1: 1/3 Га-5-7.

²⁰ Див.: Гай-Нижник П. Фінансові взаємини Української Народної Республіки з Французькою Республікою як віддзеркалення стосунків України та країн Антанти (1917–1918 рр.) // Пам'ять століть. — 2007. — № 2. — С. 133–152.

²¹ Архів Осередку української культури та освіти (Вінніпег, Манітоба, Канада): колекція Євгена Деслава, Вох 1/1: 1/3 Га-5-7.

²² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 123, арк. 43.

²³ Там само.

В другій половині грудня 1917 р. прибув також новопризначений генеральний консул США — Джеймс Даглес Дженкінс, котрий мав настанову від американського посла в Петрограді Девида Роуланда Френсиса не визнавати Українську Народну Республіку і діяти дуже помірковано. Інструкції щодо утворення американського консульства в Києві та комунікації з ним отримав також генеральний консул США в Москві Меддин Самерс — особа, близька послові Девідові Френсису. Завдання американського консула в Києві полягало передусім в «оцінці» можливостей молодої держави і збиранні інформації. 37-річний уродженець Південної Кароліни і випускник Військової академії, правознавець і кар'єрний дипломат (перебував на консульській службі від 1908 р.) із досвідом адвокатської практики та редакторської діяльності в газеті, Даглес Дженкінс мав можливість змінити ставлення американського уряду до українського питання. Однак він чітко виконував настанови й спершу намагався уникати офіційних контактів із керівництвом молодої незалежної держави, аби це не було трактовано як визнання УНР²⁴. 24 грудня він все-таки мав зустріч із Олександром Шульгіним, який прийняв американського консула «дуже гостинно»²⁵. Наступного дня Даглес Дженкінс наніс візит ввічливості генералу Жоржу Табуї, який висловив йому свою радість бачити американського консула в Києві.

Упродовж грудня 1917 р. — першої половини лютого 1918 р. Даглес Дженкінс направив сім ґрунтовних звітів про події в Україні. Вже в першому звіті він зазначив, що в Києві існує «а certain spirit of Ukrainian nationality», і що Київ став центром дуже інтенсивної політичної діяльності²⁶. Генеральний консул попереджав Вашингтон, що Україна «защемлена» між Центральними державами з одного боку і дезорганізованою Росією з другого і висловлював думку про те, що «американський уряд мусить виявити якусь активність у тутешніх справах»²⁷. Він детально описував ситуацію в уряді УНР, повідомляв про визнання республіки Францією, випуск українських грошей та виступи більшовиків проти українців. Та упродовж усього часу пере-

²⁴ *Fedynsky Andrew*. Ukraine's historic opportunity // *The Ukrainian Weekly*. — 1997, February 23. — № 8, Vol. LXV.

²⁵ Архів Осередку української культури та освіти (Вінніпег, Манітоба, Канада): колекція Євгена Деслава, Box 1/1: 1/3 Fa-5-7.

²⁶ Там само

²⁷ Там само.

бування Даглеса Дженкінса в Києві американський уряд не мав належної інформації про українські справи, оскільки звіти консул надсилав до генерального консула США в Москві Меддина Саммерса, до обов'язків якого належало передавання відомостей до Державного Департаменту. Проте підготовлені Даглесом Дженкінсом звіти «осідали» в Москві.

Не мав повноважень на визнання Української Народної Республіки і новий представник Великої Британії — Джон Піктон Багге (Бедж), який прибув із Одеси, щоб очолити британське консульство в Києві в січні 1918 р. 40-річний уродженець м. Аллертон в графстві Ланкашир від 1903 р. перебував на консульській службі, переважно в Російській імперії, зокрема в 1917 р. виконував обов'язки генерального консула в Одесі. Натомість Піктон Багге (Бедж) мав повноваження на організацію надання фінансової й технічної допомоги Великій Британії в разі підтримки українським урядом ідеї продовження війни країн Антанти з Німеччиною та її союзниками. Його офіційна діяльність тривала лише до 25 січня 1918 р.

Загалом на кінець 1917 року в Києві функціонували консульства таких країн: Греції — на вул. Миколаївській, буд. 3²⁸, Іспанії (представляло також інтереси Португалії) — на вул. Інститутській, буд. 16; Персії — на вул. Бульварно-Кудрявській, буд. 15; Італії — на вул. Лютеранській, буд. 26, Данії — на вул. Хрещатик, буд. 5; Швейцарії — на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, буд. 53; Австро-Угорщини — на вул. Пушкінській, буд. 24, Бельгії — на Бібіковському бульварі, буд. 42; Великої Британії — на вул. Пушкінській, буд. 21; Норвегії — вул. Мерінговській, буд. 4²⁹. П'ятиповерховий будинок, у якому розташовувалося англійське консульство, перебував у приватній власності консула. Двоповерховий будинок належав швейцарському консульству. Решта приміщень іноземні консульські установи використовували на правах оренди³⁰.

Окрім офісних приміщень, іноземні консули мали в Києві приватні помешкання. На шостому поверсі будинку № 8 по вулиці Хрещатик, де розташовувалося очолюване ним відділення банку, мешкав Віктор Мозерт; у сусідньому будинку, на вулиці Хрещатик, 8-б, кв. 4 — Гавриїл Енні. Грецький консул Перикл Гріпарі мав оселю на

²⁸ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 4, арк. 37.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 50, арк. 34–35.

³⁰ ГДА МЗС, ф.1, оп. 1, спр. 4, арк. 4, арк. 35.

вул. Велика Володимирська, буд. 48-а³¹, іспанський Стеліо Василіаді — за адресою вул. Олександрівська, буд. 25. Бельгійський консул Яків Гретер мешкав у будинку № 3 на вулиці Терещенківській, неподалік будинку, де розташувалося зовнішньополітичне відомство УНР. Іноземних представників часто можна було зустріти там на Терещенківській. Як згадував О.Я. Шульгин, причини візитів іноземних консулів були конкретні: «крім деяких політичних інформацій, вони погоджували тут також справу опіки над громадянами своїх країн»³².

У зовнішньополітичному відомстві, службовці якого опановували місію «охорони інтересів українських підданих поза межами України і чужоземних підданих в межах України»³³, контакти з іноземними консулами покладалися на консульський відділ, заснований у складі канцелярії³⁴. Канцелярію Секретарства справ міжнаціональних 6 грудня 1917 р. очолив Кость Лоський³⁵. Йому доводилося вирішувати більшу частину питань, порушених іноземними консулами. В першому складі консульського відділу працювали діловод Надія Суровцева (невдовзі переведена на посаду начальника політичного відділу), канцеляристи першого розряду: Ольга Рачинська, Роман Винявський, Юліан Маринович, Володимир Даньківський, канцеляристи другого розряду: Софія Вольська, Аделаїда Давидова, Єлисавета Слабневич³⁶. Надія Суровцева зокрема згадувала: «Головою дипломатичного корпусу був представник Греції Гріпарі. Іспанським консулом був Василіаді, повна йому протилежність: Гріпарі був високий сухорлявий старик, Василіаді — маленький опецькуватий блідий блондин в пенсне. Крім них, був ще якийсь проблематичний консул Швейцарії Енно, француз начеб, вже зовсім миршавенький на вигляд. Значно пізніше, вже після Берестейського миру, прибув консул Фокер. Одночасно в міністерстві почали з'являтися неофіційні, але вже дипломатичні представники та місії. Був француз, полковник Денс, представник генерала Табуї, високий елегантний, русявий, ще не старий чоловік. Генерала Табуї я бачила пізніше — маленька

³¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 4, арк. 46.

³² *Шульгин О.Я.* Початки діяльності Міністерств закордонних справ України. — С. 23.

³³ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 12, арк. 18.

³⁴ Там само, арк. 11.

³⁵ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

³⁶ Там само, арк. 22.

стареча фігурка; був ще англієць, містер Піктон Багге; ходили представники польської «Сили збройної», молоденькі офіцери»³⁷.

Іноземні консульства мали різні за чисельністю штати. Так, у Персидському консульстві налічувалось 8 осіб (консул, дружина, секретар, п'ять службовців)³⁸, а в італійському — 16 (консул і його прислуга — шість осіб, завідувач канцелярії — два, юрисконсульт з родиною — шість, бухгалтерія — два)³⁹. Секретарем італійського консульства був професор співів Антоніо Ромео.

Бурхливі революційні події, перехід влади від одних сил до інших, погроми і реквізиції ставили перед консулами нові, часто не вирішувані самотужки завдання, пов'язані з їхньою місією захисту прав громадян своїх держав, та власною безпекою. 15 жовтня 1917 р. в приміщенні іспанського консульства в Києві іноземні консули провели нараду, у якій взяли участь англійський консул Дж. Дуглас, грецький П.П. Гріпарі, датський Г.О. Гуревич, італійський К.В. Фішман, швейцарський Г.Г. Енні, персидський І.Н. Вітенберг і норвезький В.Д. Мозерт, французький Д.Г. Балаховський. Бельгійський консул Я.Я. Гретер через хворобу не брав участі в зібранні, але перебував на телефонному зв'язку з колегами. Йшлося про об'єднання консульського корпусу в зв'язку з викликами часу, створення його управлінського органу та обрання керівника. Іноземні консули констатували нагальність потреби обрання дуаена, основним завданням якого вбачали не церемоніальні функції, а взаємодію із зовнішньополітичним відомством та захист прав членів консульського корпусу у випадку їх порушення владою УНР.

З огляду на усталену традицію обрання керівником такого органу старшого за рангом та часом одержання консульської екзекватури було обрано за його згодою П.П. Гріпарі. Він перебував на посаді грецького консула в м. Києві на той час понад 25 років⁴⁰. Було також вирішено, що в разі відсутності в Києві П.П. Гріпарі, його обов'язки виконуватиме бельгійський консул Я.Я. Гретер, в за відсутності й Я.Я. Гретера — наступний за старшинством італійський консул К.В. Фішман. Присутні виявили бажання збиратися систематично й доручили скликання таких нарад голові.

³⁷ Історія української дипломатії. — С. 105–106.

³⁸ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 32, арк. 6.

³⁹ Там само, арк. 7.

⁴⁰ Там само, арк. 1.

Як особливо актуальне консули розглядали питання про безпеку. З огляду на «участившиеся погромы, грабежи и выступления безответственных масс, которые с каждым днем прогрессивно растут, а равным образом появившиеся в прессе слухи о готовящихся крупных беспорядках, могучих принять большие размеры»⁴¹, учасники зібрання визнали за необхідне вжити всіх можливих заходів щодо охорони майна, архівів та цінностей, що належали консульствам та майна і життя консулів. Консули уповноважили П.П. Гріпарі звернутися до начальника Київського військового округу та Київського губернського комісара з проханням про надання військової охорони консульствам на випадок безчинств і погромів⁴². Також було доручено П.П. Гріпарі довести до відома місцевих влад, що приміщення консульських установ через зберігання там архівів, документів, листування, цінностей і можливе перебування безпритульних іноземців не підлягають реквізиції і звільняються від постою.

П.П. Гріпарі порушив перед Генеральним секретарством міжнародних справ від імені консульського корпусу й іншу проблему, пов'язану з реквізицією пекарень у іноземних підданих. Уперше протест проти реквізиції продовольчою управою Київської міської думи пекарень, які належали іноземцям, заявила делегація у складі Перикла Гріпарі, Стеліо Василиаді та Ісаакія Вітенберга безпосередньо секретареві міжнародних справ Олександрю Шульгину в листопаді 1917 р.⁴³ Зі свого боку О. Шульгин невідкладно вдався до конкретних негайних дій: звернувся до Генерального секретарства внутрішніх справ з проханням вжити дій щодо припинення реквізиції та до Штабу Київської військової округи — з проханням не давати згоди на незаконну реквізицію майна іноземних підданих⁴⁴. Відповідний протест консули скерували й до Української Центральної Ради.

До Генерального Секретаріату УЦР із цього питання звернулися представники Союзу власників хлібопекарень та булочних підприємств м. Києва. У їхньому поданні йшлося про те, що рішення про муніципалізацію випікання хлібу в м. Києві Міський продовольчий комітет ухвалив під тиском професійного союзу робітників-булочників і кондитерів. Союз власників хлібопекарень та булочних під-

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 32, арк. 1 зв.

⁴² ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 48, арк. 1.

⁴³ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 32, арк. 1 зв.

⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 48, арк. 2–3.

приємств м. Києва не заперечував проти необхідної муніципалізації пекарень, однак висунув свої вимоги щодо організації цього процесу. Проте реквізиції розпочалися без урахування цих вимог, а перетворився, за оцінкою представників союзу, на захоплення хлібопекарень «із усім живим і мертвим інвентарем, який там перебував», що супроводжувався погрозами застосувати зброю в разі зауважень щодо незаконності дій⁴⁵. Не заперечуючи проти законної муніципалізації пекарень, представники союзу вимагали негайно повернути захоплені хлібопекарні власникам, припинити самочинні захоплення надалі й зібрати спеціальну комісію на чолі з представником Генерального Секретаріату для розгляду цього питання.

Відтак питання реквізиції пекарень у іноземних підданих було винесено на розгляд міжвідомчої наради, яка відбулася 16 листопада 1917 р. у приміщенні Генерального секретарства внутрішніх справ за участі заступника генерального секретаря внутрішніх справ Д.В. Коліуха, директора департаменту загальних справ Української Центральної Ради О.П. Карпинського, представника Генерального секретарства міжнаціональних справ д-р М. Галина, заступника голови Київської міської продовольчої управи Л.М. Бриліанта, представника штабу Київського військового округу поручника Голуба, представника Київської міської продовольчої управи А.К. Васильчука, представників власників хлібопекарень В.І. Рабіновича, В.Г. Мнаванадзе, секретаря реквізиційної комісії Г.А. Бухмана, делегата Товариства хлібопекарень М.Є. Бабицького та авторів звернень-протестів: С. Василяді, П. Гріпарі, І. Вітенберга⁴⁶.

Після тривалого обговорення складного питання, звинувачень з боку власників пекарень та протестів з боку представників міської влади, нарада ухвалила рішення про створення спеціальної комісії при Генеральному Секретаріаті в складі представників секретаріатів праці, внутрішніх справ, продовольства, продовольчого комітету, професійного союзу булочників, товариства власників хлібопекарень⁴⁷.

Така комісія зібралася вже 18 листопада за головування О.М. Карпинського та участі представників секретарств внутрішніх справ, судових справ, праці, продовольчих справ, Київської міської управи, професійного союзу булочників, ради солдатських депутатів, Ради

⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 48, арк. 18.

⁴⁶ Там само, арк. 10.

⁴⁷ Там само, арк. 13.

робітничих депутатів, Товариства власників хлібопекарень. Учасники обговорювали думку про те, що в умовах революційного часу зважати на інтереси іноземних підданих немає можливості⁴⁸, й проводили аналогію з реквізицією продуктів і предметів першої необхідності в російських містах відповідно до роз'яснень Міністерства продовольства РРФСР, наданих Петроградській міській управі та губернським продовольчим комітетам. З огляду на брак продовольства в країні цивільній владі дозволялося вилучати продукти виключно для потреб населення із зазначенням у актах мети реквізиції без урахування прав іноземних підданих відповідно до міжнародних договорів⁴⁹.

Проте більшість схилилася до компромісу й визнавала можливим реквізицію пекарень у іноземних підданих на правах оренди. Дискусія відбувалася лише навколо розміру орендної плати. Представник секретарства праці І.І. Касяненко наголосив на тому, що схвалення реквізиції може потягнути за собою небажані наслідки і створити прецедент для інших міст. У цілому рішення не сприяло позитивному вирішенню проблеми на користь іноземних власників пекарень. У присутності консулів комісія вирішила продовжити діяльність комісії з реквізицію, схвалила інструкцію, що регулювала б її діяльність⁵⁰.

Із цих причин реквізиції не припинялися. На початку грудня П.П. Гріпарі письмово висловив протест проти незаконних дій по відношенню до іноземців — власників пекарень з боку продовольчої управи Київської міської думи і вимагав відповіді на ширші питання, які стали для іноземних консулів в УНР життєво важливими: 1) чи має намір УНР «блюсти в точности конвенции, заключенные Россией с иностранными державами, коими предусмотрена защита интересов иностранных подданных»; 2) які заходи передбачаються Генеральним Секретаріатом для захисту інтересів іноземних підданих, яких розоряють дії Київської продовольчої управи.

Станом на 5 грудня 1917 р. у Києві працювало 304 пекарні, з яких 44 належало іспанським підданим, 21 — грецьким⁵¹. 40 пекарень, власниками яких були іноземні піддані, вже було реквізовано, в 14-ти з них — призначено завідувачів зі складу членів Професійного союзу булочників⁵².

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 48, арк. 15 зв.

⁴⁹ Там само, арк. 23.

⁵⁰ Там само, арк. 22–22 зв.

⁵¹ Там само, арк. 4.

⁵² Там само, арк. 4 зв.

З метою остаточного вирішення проблеми в Генеральному секретарстві міжнаціональних справ 7 (21) грудня відбулося засідання за головування К. Лоського і участі М. Галина, П. Д'яконенка та представників Київської продовольчої управи, Секретаріату продовольчих справ, Секретаріату внутрішніх справ, іноземних консулів: С. Василіаді, І. Вітенберга, П. Гріпарі. Представник Київської продовольчої управи доповів, що реквізиція проводилася для військових потреб, оскільки в зв'язку з незгодою іноземних підданих із умовами оренди, Київ фактично залишався без хліба, й могли виникнути непередбачувані ситуації. Після обговорення комісія вирішила припинити реквізицію пекарень іноземних підданих й доручила розробити прийнятний для обох сторін договір оренди представникам Генерального секретарства міжнаціональних справ, консулів та Київської продовольчої управи⁵³. Учасники засідання ухвалили рішення призупинити реквізицію пекарень, що належали іноземним підданим, до укладання угоди з власниками вже реквізованих пекарень⁵⁴. Для найшвидшого вирішення цього питання було створено робочу групу в складі представників Генерального секретарства міжнаціональних справ, Продовольчої управи та консулів⁵⁵. Детально проаналізувавши затрати виробників хлібобулочних продуктів та прибутки від продажу хліба, іноземні консули запропонували умови оренди хлібопекарень, прийнятні для обох сторін: 1 копійка з кожного фунту випеченого хліба за умови щоденного виробництва в пекарні по 40 кг. При цьому іноземні власники пекарень надавали обладнання та інвентар і не брали на себе зобов'язання сплачувати за використану електроенергію⁵⁶.

Для ухвалення остаточного рішення комісія зібралася ще через тиждень, вже за головування О. Шульгіна. Генеральне секретарство міжнаціональних справ на цьому засіданні, крім керівника, представляли К. Лоський, Н. Суровцева, П. Д'яконенко. З боку іноземних підданих у нараді брали участь представники перських, турецьких, грецьких робітників, представник іноземних власників хлібопекарень англієць Дюпо, представник місцевих робітників і голова професійного союзу Кравченко та консули І. Вітенберг і С. Василіаді⁵⁷.

⁵³ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 48, арк. 5.

⁵⁴ Там само, арк. 30.

⁵⁵ Там само, арк. 31.

⁵⁶ Там само, арк. 25.

⁵⁷ Там само, арк. 24.

Учасники засідання обговорили нову проблему, що з'явилася в зв'язку з припиненням реквізиції пекарень — реквізовані пекарні тимчасово припинили діяльність, кількість хліба в місті зменшилася, число безробітних збільшилося. Іспанський консул С. Василяді звинуватив у простій пекарень Міську управу, яка не давала потрібних матеріалів. Натомість перський консул І. Вітенберг запевнив присутніх, що за умови вчасного надання Київською міською управою борошна та палива, перські піддані забезпечать безперебійну роботу хлібопекарень та вчасну доставку хліба до мешканців. Принципове обстоювання своєї позиції іноземними консулами зумовлювалося їхньою головною функцією — захистом підданих держави, яку вони представляли. Рішення наради «дійти до згоди з чужоземними підданими»⁵⁸ фактично свідчило про їхню перемогу в тривалому протистоянні.

Історія з реквізицією хлібопекарень, що належали іноземним власникам, була на той час не єдиним сюжетом, що засвідчував спільні зусилля іноземних консулів у обстоюванні прав іноземців в УНР. Успіх цих зусиль ґрунтувався на нормах міжнародного права, яких намагалося безумовно дотримуватися українське зовнішньополітичне відомство, та чітко організованій взаємодії Генерального секретарства міжнаціональних справ із представниками консульського корпусу в Києві.

Консули скеровували до української влади сотні звернень, листів, телеграм схожого змісту. 31 грудня 1917 р. італійський консул звернувся до Генерального секретарства міжнаціональних справ із проханням скасувати реквізицію ресторана в «Гранд-Отелю»⁵⁹, яка належала італійському підданому п. Веккі⁶⁰. Ресторан славився своєю кухнею, де готував колишній метрдотель імператора Олександра II Вісконті. Персидський консул просив залишити у власності персидського підданого Ісаака сина Боруха належні йому фруктовий магазин та квартиру на вулиці Великій Володимирській, буд. 46, що

⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 48, арк. 24 зв.

⁵⁹ Будівля готелю розташовувалася на вулиці Хрещатик, 22 й належала міському голові — підприємцю проф. Густаву Івановичу Ейсману (1872–1873, 1879–1884). Готель мав 120 номерів, деякі — з ванною і телефоном, більярдну й ресторан. Тут працював і магазин китайського чаю Анни Сергєєвої, де через високу ціну продукції її вимінювали на соболине, горностаєве та ведмеже хутро. В 1876 р. тут зупинявся бразильський імператор дон Педро II.

⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 4, спр. 19, арк. 4.

ніби підпадали під реквізицію для потреб Генерального військового секретаріату, щоб не спричинити остаточного розорення купця, який понад 5 років успішно працював у Києві⁶¹. Щоб убезпечити від реквізиції автомобіль «Пежо» випуску 1914 р. у іншого персидського підданого Івана Шимонова персидський консул просив видати йому посвідчення, про те, що ця приватна власність не підлягає військовій реквізиції⁶². Швейцарський консул натомість самостійно видавав такі посвідчення підданам своєї країни, в яких просив «військову, цивільну й громадську владу УНР надавати необхідний захист особі й майну»⁶³ швейцарських громадян. У такий спосіб він пробував зокрема захистити квартиру № 14 у будинку № 3 на вулиці Костельній, де мешкав Карл Генрихович Вюглер⁶⁴. Безчинства чинилися й по відношенню до шведських підданих управителя майна Пільбада та інженера Вейбуля (селяни розкрадали і розливали казенний спирт, насіння і машини) у місті Прилуки Полтавської губернії⁶⁵. Французький консул Людвиг Арке повідомляв про напади в с. Ульки, поблизу станції Миропіль на залізничній лінії Ковель-Козятин, жертвами яких стали французькі піддані «два місяці виставлені на погрози, грабунки, зневагу, знущання від місцевих селян і солдат, сунучих з фронту»⁶⁶ п. Гриць Вернодон і його сестра вдова п. Істоміна.

Вице-консул Великої Британії передбачливо повідомляв про фірми, які належали англійським підданам у Києві: «Генрі Сміт», вул. Інститутська, буд. 4; «Реддавей», вул. Хрещатик, буд. 5; «Аутогараж Ричарда К. Доугласа», вул. Миколаївська, буд. 7; Контора інженера Кембель, вул. Пушкінська, буд. 40; Британське інженерне Товариство, вул. Хрещатик, буд. 25, Пасаж. Крім того, британські піддані були пайщиками в акціонерних цукрових заводах: Рижавському Уманського повіту Київської губернії, Соболевському Гайсинського повіту Подільської губернії, Шпаківського (зруйнованого ще 1914 р.) Рівненського повіту Волинської губернії; працювали на цукрових заводах Ободовському Подільської губернії і Лука Київської губернії як службовці й керівники⁶⁷.

⁶¹ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 4, спр. 19, арк. 21.

⁶² Там само, арк. 37.

⁶³ Там само, арк. 35.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само, арк. 26, 27.

⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 4, спр. 16, арк. 12.

⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 32, арк. 9.

Для вирішення питань, пов'язаних із порушенням прав підданих іноземних держав, консули не лише за посередництва зовнішньополітичного відомства, а й особисто зверталися до відповідних органів влади. Так, ознайомившись із життям австрійських військовополонених у Києві на початку грудня 1917 р., датський консул Г.О. Гуревич клопотав перед Генеральним секретарем військових справ щодо полегшення їх долі. Консул зауважив, що через заміну з ініціативи київських професійних спілок військовополонених місцевими робітниками на різних дрібних роботах 10 000 осіб залишилися без заробітку і потерпають від неймовірної скрути⁶⁸. Не набагато кращі умови життя він спостерігав у військовополонених, котрі працювали в лазаретах, майстернях, евакуаційних пунктах, на будівництві доріг, змушених існувати за мізерну платню: 20 копійок в день (якщо харчі надавав працедавець) і 2 карбованці (якщо працівник харчувався самостійно)⁶⁹. Ще в скрутнішому стані перебували арештовані військовополонені, утримувані в Дарницькому таборі: в камерах на 16 осіб перебувало по 28, які спали на голих дошках, без ковдр, білизни і подушок, «насилено забраних русскими, бежавшими из плена военными», а харчувалися залишками розкраденої конвоїрами їжі⁷⁰.

Консул повідомляв, що має «право і засоби надавати матеріальну допомогу військовополоненим» і висловлював сподівання на сприяння української влади в цій проблемі⁷¹. Наступні звернення датського консула містили прохання надати йому можливість отримувати в банках дрібні банкноти для допомоги військовополоненим та надати в його розпорядження приміщення впродовж 2–3 годин на день для видавання матеріальної допомоги⁷². Засвідчуючи визнання молодого державою норм міжнародного права, Генеральне секретарство справ міжнаціональних звернулося 18 грудня 1917 р. до Генерального секретарства фінансів у зв'язку з листом датського консула з проханням вжити заходів, «аби датський консул отримував гроші без перестанку і по можливості дрібними»⁷³. 30 грудня 1917 р. уже Генеральне секретарство справ міжнародних зобов'язало свій господарчий відділ на-

⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 32, арк. 10

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Там само, арк. 10 зв.

⁷¹ Там само, арк. 10.

⁷² Там само, арк. 23.

⁷³ Там само, арк. 22.

дати датському консулові одну кімнату для прийому військово-полонених і надання їм допомоги⁷⁴.

Зовнішньополітичне відомство УНР вишукувало можливості позитивної відповіді на звернення, попри те, що фахівці юридичного відділу не вважали за необхідне йти назустріч усім клопотанням консулів⁷⁵. К.В. Лоський, на той час уже керівник загального департаменту, намагався реагувати невідкладно: Генеральне секретарство міжнародних справ зверталось до відповідних органів (Генерального секретарства військових справ, Генерального секретарства земельних справ, Генерального секретарства фінансів, штабу Київської військової округи та ін.) з вимогою припинити реквізиції та вжити заходів до припинення безчинств, видавало охоронні посвідчення іноземцям тощо. Всебічне сприяння консульському корпусу зумовлювалося насамперед політичними міркуваннями. «До них наше міністерство «залицялося» навздогад визнання України їх урядами», — іронізувала Н.В. Суровцева⁷⁶.

Розпочата в грудні українсько-більшовицька війна додавала нові виклики. Доводилося рятувати й майно самих консулів. Гавриїл Енні заповідливо позбувся своїх одеських заводів, продавши їх купцеві Мойсею Турчину⁷⁷. А власність грецького консула Перикла Гріпарі опинилася під загрозою. Місцевий комітет селищ Мала і Велика Новоселиця Полонської волості Новгород-Волинського повіту Волинської губернії визнав 1 січня 1918 р. недійсним договір оренди місцевого мешканця Боруха Дербаремдікера з Периклом Гріпарі як власником Гамарянського млина й вирішив його конфіскувати. З огляду на «бажаність підтримання найкращих стосунків з Грецьким Урядом», Генеральне секретарство міжнародних справ просило Генеральне секретарство земельних справ вплинути на місцеві комітети й припинити конфіскацію млина, оскільки «всякі відшкодування мусять бути з часом нашим урядом повернені»⁷⁸.

Від начальника штаба Київської військової округи Генеральне секретарство міжнародних справ вимагало скасувати реквізицію автомобіля системи «Каделак» за № 389, який належав іспанському кон-

⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 32, арк. 23.

⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 69, арк. 18.

⁷⁶ Історія української дипломатії. — С. 105–106.

⁷⁷ Державний архів Одеської обл., ф. 305, оп. 1, спр. 2238, арк. 96, 148.

⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 4, спр. 19, арк. 18.

сулу Стелію Василяді й як власність «представника чужоземної держави реквізиції не підлягав»⁷⁹. Після замаху на його власність консул Василяді отримав охоронний лист такого змісту: «Правительство УНР подає до відома всім, що власник сього дійсно є пан Василяді Стелян, консул Королівства Іспанії і тому пропонує кожному, до кого се може відноситись, а саме Військовим, Цивільним і Желізнодорожним установам УНР, щоб не тільки власникові не чинено ніяких перепон при проживанню всюди, але щоби були вжити заходи для оказання йому всякої допомоги»⁸⁰. Вишукувалися можливості сприяти забезпеченню родин консулів предметами першої необхідності, оскільки траплялися випадки відмов консулам видати паливо та предмети першої необхідності⁸¹. Клопотання, пов'язані з майном консулів, підписував особисто генеральний секретар міжнародних справ Олександр Шульгин.

У зв'язку з систематичною загрозою для життя і майна консули на початку січня 1918 р. звернулися до Генерального секретарства міжнародних справ з проханням про дозвіл скористатися статусним привілеєм — отримати право мати вогнепальну зброю. Бажання мати «право держання при себе револьвера»⁸² виявили бельгійський консул Яків Гретер, англійський — Джон Дуглас, грецький — Перикл Гріпарі та секретар грецького консульства Георгій Згуріді, датський — Григорій Гуревич, іспанський і португальський — Стелію Василяді, італійський — Карл Фішман, норвезький — Віктор Мозерт, французький — Людвіг Арке, швейцарський — Гавриїл Енні, персидський — Ісаакій Вітенберг та секретар персидського консульства Джаміль Садихов⁸³.

Невдовзі Українська Центральна Рада залишила Київ. 6 лютого в місто увірвалися більшовики. В цих умовах іноземні консули залишали територію УНР. Унаслідок розриву відносин між УНР та державами Антанти згідно з Брестським мирним договором відкликали своїх консулів передусім Велика Британія, Франція та США. Останні відомості щодо долі Джона Дугласа його київські колеги отримали аж у серпні 1918 р. Він написав з Москви до С. Василяді: «В виду разных политических событий — мы представители всех

⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 4, спр. 19, арк. 39.

⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 49, арк. 1.

⁸¹ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 32, арк. 1 зв.

⁸² ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 4, спр. 16, арк. 15.

⁸³ Там само, арк. 15.

союзных держав — покидаем пределы Российской республики. Мы все арестованы, Консульство опечатано и после 48 часов были освобождены. В настоящее время интересы Великобританских, Американских подданных взял на себя Шведский Генеральный консул в Москве, а французских подданных — датский консул. Я уезжаю в Лондон вместе с консульством, как долго пробуду в Англии, не знаю. В случае надобности обращаться относительно наших подданных прошу обратиться к вышеупомянутым московским консулам. Сегодня я оставил московскому испанскому консулу шесть тысяч рублей старого образца. В случае, если он Вам пришлет эти деньги прошу не отказать вручить их моему шурина Добровольскому или моей жене. Прошу передать привет г-ну Грипари и его семье»⁸⁴.

В той момент був разом із ним і американський консул, який особисто привіз у Москву останній звіт про події в Україні 1 березня. Державний Департамент у Вашингтоні отримав всі звіти разом. Та оперативне значення документів вже було знівельовано. Далі дипломатичні шляхи повели американського консула в Києві на службу в Омськ і Харбін.

Натомість із поверненням Української Центральної Ради в Київ тут у березні 1918 р. з'явився відповідно до умов Брестського мирного договору німецький представник — цісарський посланник у відставці, дійсний таємний радник, доктор Філіп Альфонс Фрайгер Мумм фон Шварценштайн, якому було доручено «тимчасове ведення всіх дипломатичних інтересів»⁸⁵ окупантів. 59-річний досвідчений німецький політичний і державний діяч мав майже двадцятирічний досвід дипломатичної роботи. Від 1885 року (з перервами) він служив у дипломатичних установах у Лондоні, Парижі, Вашингтоні, Бухаресті, Люксембурзі, Пекіні, Токіо. Невдовзі у залежність від його рішень були поставлені не лише долі багатьох іноземних консулів у Києві, а й існування Української Народної Республіки.

Як голова австрійської делегації, уповноваженої на переговори з господарських питань та організації товарообміну, прибув у Київ і граф Йоганн (Янош) Форгач фон Гюмес і Гач. Угорець за походженням, він був на 11 років молодший за німецького посланника і так само мав досвід дипломатичної роботи. Працював у Белграді, Софії, Дрездені, Санкт-Петербурзі, Римі. Тривалий час завідував відділом у

⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 199, арк. 28–28 зв.

⁸⁵ Історія української дипломатії. — С. 111.

австро-угорському міністерстві закордонних справ. У серпні 1914 р. Йоган Форгач отримав титул надзвичайного і повноважного посла⁸⁶. Його місія в Києві полягала у встановленні де-факто стосунків із УНР без формального визнання уряду⁸⁷. Щодо «українського питання» представник Австро-Угорщини мав і особисту позицію, яка надалі визначала зміст його звітів перед урядом своєї держави. Австро-угорський дипломат оцінював ситуацію в Україні як «невизначену», а умови проживання в місті — як важкі. Він рекомендував своєму уряду не поспішати з відрядженням у Київ «наділеного Найвищими вірчими грамотами посланника»⁸⁸.

Граф Форгач вважав за можливе призначення представника своєї держави лише в статусі генерального консула (бажано молоду, витривалу людину) з дипломатичними повноваженнями або повіреного в справах. Найбільш відповідним кандидатом на посаду австрійського консула в Києві виявився Вальтер Ріттер Принціг фон Гервальт не лише з огляду на професійні якості та знання, а й з урахуванням його шлюбу з одеситкою, донькою директора торговельного і банківського дому, Ольгою Шульц⁸⁹.

Іноземні консули, які залишали Київ, пробували делегувати свої обов'язки в частині захисту підданих країн, які вони представляли, колегам, що залишалися. 27 березня 1918 р. іспанський консул Стеліо Василіаді сповістив нового керівника зовнішньополітичного відомства Всеволода Голубовича про те, що англійський, американський і французький консули перед виїздом просили його «приняти на себе оборону осіб їх підданих і їх інтересів і я прийняв на себе ту оборону»⁹⁰. Однак напередодні, 21 березня, Рада Народних Міністрів УНР розглядала справу виїзду консулів і ухвалила рішення, які не давали можливості задовольнити сподівання Стеліо Василіаді на підтримку його звернення⁹¹. У скерованій за дорученням Ради Народних Міністрів Міністерством закордонних справ УНР до іспанського посольства відповіді було висунуто такі аргументи: «1. В мандатах представлених

⁸⁶ Див.: *Matsch Erwin*. Der Auswärtige Dienst von Österreich(-Ungarn) 1720–1920. — Wien–Köln–Graz, 1986. — S. 96, 136.

⁸⁷ Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки. — С. 120.

⁸⁸ *Агстнер Р.* Про цісарів, консулів і купців. Австрія і Україна 1785–2010. — С. 307.

⁸⁹ Там само. — С. 309.

⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 32, арк. 60.

⁹¹ Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. Т. 2. — С. 221.

нашому урядові акредитованими комісарами згаданих вами держав нічого не говориться про визнання цими державами самостійної і незалежної України; 2. Виїжджаючи з території республіки вищезгадані представники не нашли потрібним сповістити наш уряд про причину їхнього од'їзду і про те, кому вони доручають оборону інтересів свої горожан; 3. Ми ніяк не могли думати, що оборона інтересів англійських, французьких та бельгійських горожан могла бути доручена представникові тої держави, яка не робила ніяких кроків для того, щоб нав'язати офіціальні зносини з урядом УНР, і ви також своєчасно не сповістили нас в писаній формі про характер Ваших повноважень; 4. Через згадані причини ми не мали потреби повідомити вас заздалегідь про вищезгадану постанову, сподіваючись, що ви довідаєтесь про те тим шляхом, яким повідомляються всі приватні люде»⁹². Тим самим іспанський консул не отримав погодження на запитувані повноваження від українського зовнішньополітичного відомства, але неочікувано для себе привернув увагу німецьких представників.

Під час його тимчасової відсутності в Києві на початку квітня 1918 р. у консульстві Іспанії деякий час порядкував завідувач канцелярії і секретар консульства, «французький громадянин» Теодор Муллен⁹³. Про тимчасове покладання обов'язків консула на секретаря установи С. Василяді офіційно сповістив вербальною нотою міністерство відповідно до процедури. 10 квітня до помешкання Т. Муллена прийшов представник німецької влади в супроводі перекладачки й, попри протести його дружини та вказівки на відсутність при цьому представників української влади, покликаної захищати недоторканність осіб і помешкань консульських представників, упродовж трьох годин обшукував приміщення⁹⁴. Причина візиту пояснювалася «письмовим донесенням в дуже важливій справі, яка б могла скінчитися карою на смерть»⁹⁵. В результаті обшуку, здійсненого в порушення норм міжнародного права, було вилучено 45 документів. У цьому зв'язку Т. Муллен звернувся до старійшини консульського корпусу П. Гріпарі з проханням довести питання про обшук іноземного консула до відома зовнішньополітичного відомства й наголосити, що особа, яка здійснювала обшук стверджувала, що працює в контактї з

⁹² ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 32, арк. 64.

⁹³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 50, арк. 34–35.

⁹⁴ Там само, арк. 1 зв.

⁹⁵ Там само, арк. 1.

українською владою, і клопотати про захист його прав. Відповідну ноту дуайєн консульського корпусу надіслав до МЗС УНР.

Новим явищем стала поява в Києві представництв країн, що виникли на уламках Російської імперії. Наприкінці березня 1918 р. прибули представники щойно проголошеної згідно з третьою Статутною Грамотою Ради Всебілоруського Конгресу Білоруської Народної Республіки. Спеціальну дипломатичну місію БНР очолив Олександр Іванович Цвікевич, обов'язки управління справами делегації її секретаря було покладено на Симона Михайловича Рака-Михайловського⁹⁶. Делегація розташувалася в будинку № 17 на вулиці Великій Васильківській і отримала в користування автомобіль системи «ВАЗЕТ» № 4370⁹⁷. Однак довго користуватися автомобілем білоруським представникам не довелося. Як і майно багатьох іноземців, Військова комендатура м. Києва реквізувала його «за законами військового часу»⁹⁸.

Олександр Цвікевич, випускник юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету, авторитетний (попри молодий вік, йому виповнилося 30 років) і досвідчений (був учасником створення Білоруської народної громади, доповідачем на I Всебілоруському з'їзді, мав повноваження для участі в мирних переговорах у Брест-Литовську) громадсько-політичний діяч⁹⁹, спрямовувався в Київ для виконання завдань політичного і економічного характеру.

Його місія полягала у офіційному повідомленні УНР та (за допомогою українського радіотелеграфу) — всім народам про проголошення незалежності БНР, веденні переговорів щодо визнання Україною незалежності БНР, досягнення підтримки з боку УНР щодо вирішення питання про визначення кордонів на підставі етнографічного принципу, перегляду змісту Брестського мирного договору з урахуванням інтересів БНР, а також — в умовах відсутності в Києві білоруського консульського представника — налагодженні товарооб-

⁹⁶ Див.: *Пашкевіч А.* Сымон Рак-Міхайлоўскі: старонкі жыцця і дзейнасці // Куфэрак Віленшчыны. — 2007. — № 1 (12). — С. 4–30.

⁹⁷ Див.: *Зубко Ольга.* БНР и УНР. Друзья по несчастью. Ч. 1. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.istpravda.ru/bel/research/11397/>

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ *Вабішчэвіч Аляксандр.* Аляксандр Цвікевіч (1883–1937) // Białoruskie Zeszyty Historyczne. — 2000. — № 14. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://kamunikat.fontel.net/www/czasopisy/bzh/14/14biogr_vabiszczevicz.

міну між БНР та УНР і пошуках економічної підтримки у вигляді грошової позики уряду БНР з боку УНР¹⁰⁰.

До повноважень керівника спеціальної місії в економічній частині належала організація відкриття в Києві Білоруської торговельної палати¹⁰¹. На відміну від складнощів і низької результативності переговорів з політичних питань, в економічній сфері було досягнуто певного успіху¹⁰². Відкрита 26 квітня 1918 р. як «офіційна установа білоруського уряду, визнана українським урядом»¹⁰³ на вулиці Троїцькій, в буд. № 4 торговельна палата на чолі з відомим ученим і амбітним організатором професором Митрофаном Вікторовичем Довнар-Запольським (котрий утім не залишав викладацької роботи) декларувала намір налагодження товарообміну між УНР та БНР, насамперед товарами масового споживання й запрошувала до співпраці установи, фірми й приватних осіб. Посаду заступника голови Білоруської торговельної палати обійняв колишній Київський міський голова (1916, червень — 1917, серпень), лікар за освітою Федір Степанович Бурчак, який впродовж 10 років після закінчення 1888 року медичного факультету Університету св. Володимира працював у Мінській губернії. Обов'язки юрисконсульта та члена правління палати виконував Григорій Федорович Базаревич, членом правління був Іван Васильович Курилович, секретарем — підпоручник Ричард Францевич Хергет¹⁰⁴, який опинився в Києві в травні 1916 р. після поранення в ході боїв Першої світової війни у районі Барановичів на Північно-Західному фронті¹⁰⁵. Білоруська торговельна палата пропонувала «вигідні умови» білоруським виробникам щодо представництва їхніх інтересів для продажу в Україні товарів і планувала «виклопотати право» на вивіз до Білорусі продуктів продовольства¹⁰⁶.

Наприкінці березня 1918 р. подало клопотання про визнання повноважень представництво ще однієї молоді республіки — Націо-

¹⁰⁰ Див.: *Лебедзева В.М.* БНР–УНР: першы вопыт дзяржаўных стасункаў (вясна 1918 г.) // *Arche=Пачатак*. — 2003. — № 8. — С. 396.

¹⁰¹ Детальніше див. *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917–1921 рр. — С. 131–137.

¹⁰² Див. зокрема: *Кукса Александр.* Украинская дипломатия начиналась в Беларуси. — С. 68–74

¹⁰³ Національний архів Республіки Білорусь, ф. 325, оп. 1, спр. 8, арк. 129.

¹⁰⁴ Національний архів Республіки Білорусь, ф. 325, оп. 1, спр. 19, арк. 56.

¹⁰⁵ Русское слово. — 1916, 3(16) червня. — № 127.

¹⁰⁶ Національний архів Республіки Білорусь, ф. 325, оп. 1, спр. 19, арк. 56.

нальна Рада Латвії, якому доручалося тимчасово захищати інтереси громадян Латвії в Україні «до організації урядовою дорогою дипломатичних зносин між Україною і Латвією», тим самим — виконувати консульські обов'язки. Завдання Національної Ради Латвії полягали в організації евакуації та захисті прав уродженців Латвії, видаванні свідоцтв для посвідчення їх приналежності до громадян Латвії¹⁰⁷. Установа розташувалася на вул. Тургенівській, буд. 55. Одночасно виник і Латиський центральний комітет. Та за доби Української Центральної ради вони не розгорнули повноцінно своєї діяльності, але зберегли статус після приходу до влади гетьмана П.П. Скоропадського.

В той самий час за дорученням уряду Швеції Королівське шведське консульство в Москві відрядило в Київ для вивчення можливостей щодо встановлення торговельних відносин між УНР і Швецією консула Геста Лангенфельда¹⁰⁸.

Останнім за часом від представників іноземних держав до Уряду УНР надійшов лист міністра цісарсько-королівського двору закордонних справ Австро-Угорщини з повідомленням про призначення колишнього Генерального консула Австро-Угорщини в Гамбурзі Вальтера Ріттера Принціг фон Гервальта повноважним представником Цісарсько-Королівського Австро-Угорського Уряду при Уряді УНР до моменту створення передбаченого в Брестському мирному договорі дипломатичного представництва. Вірча грамота була датована 11 квітня 1918 р. В українському уряді її отримали 23 квітня й згідно з візою В.О. Голубовича, скерували до МЗС. В зовнішньополітичному відомстві лист було зареєстровано 28 квітня 1918 р.¹⁰⁹ Саме 28 квітня 1918 р. у свою чергу цісар Карл I дав згоду на надання консулові Принцігу повноважень «надзвичайного посланника та уповноваженого міністра»¹¹⁰. Відтак розпочати діяльність при Уряді УНР представникові Австро-Угорщини не довелося.

Загалом в Українській Народній Республіці доби Української Центральної Ради впродовж осені 1917 р. — весни 1918 р. у Києві функціонували три типи консульств: а) консульства, засновані як

¹⁰⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 33, арк. 6–6 зв.

¹⁰⁸ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 142, арк. 28.

¹⁰⁹ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 55, арк. 8.

¹¹⁰ *Агстнер Р.* Про цісарів, консулів і купців. Австрія і Україна 1785–2010. — С. 312.

іноземні представництва в Російській імперії, що продовжили свою діяльність після проголошення УНР; б) спеціальні місії (переважно торговельні) з консульськими повноваженнями; в) громадські організації, орієнтовані на захист підданих своїх держав (з офіційними повноваженнями від своїх держав і без них). Керівники консульств першого типу мали між собою тісні контакти й організувалися в консульський корпус, обравши старійшину – П.П. Гріпарі. Більшість консулів іноземних держав належали до промислової еліти (Яків Грегер, Даниїл Балаховський, Гавриїл Енні, Карл Фішман), землевласників (Перикл Гріпарі, Ісаакій Вітенберг), банківських службовців (Віктор Мозерт). Спільними зусиллями їм вдавалося досягати успіху в складних справах (реквізиції пекарень, отримання зброї для самозахисту, забезпеченні охорони консульських приміщень і архівів тощо). Очільники нових консульських установ участі в житті консульського корпусу не брали. Представники Німеччини і Австро-Угорщини не рекомендували своїм урядам поспішати з призначенням представників у ранзі повноважних послів. Вони розпочали свою діяльність у Києві вже за доби Гетьманату. Більша частина іноземних консулів також продовжила діяльність в Українській Державі.

5.2. Іноземні консули в Києві доби Гетьманату та Директорії

Першими серед іноземних представників у Києві вручили уповноважувальні документи гетьману Української Держави Павлу Скоропадському німецький посол барон Філіп Альфонс Фрайгер Мумм фон Шварценштейн та австро-угорський представник Вальтер Ріттер Принціг фон Гервальт¹¹¹. Церемонія відбулася з особливими почестями. Повідомлення № 1 «Його Вельможності фельдмаршалу германських військ Ейхгорну», № 2 – «Германському послу на Вкраїні барону фон-Мумм» та № 3 – «Австро-угорському послу на Вкраїні фон-Принцич-Хервалт» про початок діяльності уряду 2 трав-

¹¹¹ Див.: *Агстнер Р.* Про цісарів, консулів і купців. – 409 с.

ня 1918 р. було опубліковано в першому числі «Державного вісника»¹¹². Крім того, гетьман наніс особистий урочистий візит цим іноземним представникам, трактуючи його як акт ввічливості, а не як свідчення поклоніння¹¹³. Втім цей ритуал, прикрашений дипломатичним етикетом, до дрібниць якого німці мали особливе ставлення, красномовно засвідчував залежність Павла Скоропадського від окупаційної влади¹¹⁴.

Якщо німецький представник — «дипломат старого загартування»¹¹⁵, приїхавши в Київ ще за доби Української Народної Республіки, одразу мав дипломатичні повноваження, то кандидатуру молодого, енергійного «обізнаного в комерційних справах та в ситуації в Росії» фахівця, який би витримав труднощі життя в Києві в умовах революційних подій, шукали серед австро-угорських дипломатів на запит керівника австрійської делегації в Києві графа Йогана Форгача із застереженням, що це буде генеральний консул або повірений у справах із дипломатичними повноваженнями, але не «наділений Найвищими вірчими грамотами посланник»¹¹⁶. Позиція графа Форгача, що ґрунтувалася на «умовному» визнанні гетьманату, мала велике значення для Павла Скоропадського, який вважав цю особу добрим фахівцем і водночас усвідомлював, що граф Форгач «був очевидно проти України»¹¹⁷.

Відтак Вальтер Ріттер Принціг фон Гервальт прибув у Київ як повноважний представником Цісарсько-Королівського Австро-Угорського Уряду при Уряді УНР для виконання консульських функцій до моменту створення передбаченого в Брестському мирному договорі дипломатичного представництва. Свою офіційну діяльність він розпочав уже при уряді Української Держави. Для цієї посади, він відповідав усім вимогам: «був цілком здоровий, дуже енергійний, дуже заповзятий»¹¹⁸, не мав лише молодого віку (йому виповнилося вже 55 років), але мав великий професійний досвід на різних посадах (від консульського практиканта в Консульстві в Константинополі в

¹¹² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 42, арк. 58; Державний Вістник. — 1918, 16 травня. — № 1.

¹¹³ *Скоропадський Павло*. Спогади. — С. 171.

¹¹⁴ Див. зокрема: *Пиріг Р.Я.* Українська гетьманська держава 1918 року. — 335 с.

¹¹⁵ *Скоропадський Павло*. Спогади. — С. 171.

¹¹⁶ Див.: *Агстнер Р.* Про цісарів, консулів і купців. — С. 307.

¹¹⁷ *Скоропадський Павло*. Спогади. — С. 240–241.

¹¹⁸ Див.: *Агстнер Р.* Про цісарів, консулів і купців. — С. 309.

1888 р. до рангу генерального консула 1-го класу і посади Генерального консула Австро-Угорщини в Гамбурзі в 1913–1918 рр.), працював у Лондоні, Белграді, Афінах, був членом правління Австрійського судноплавного товариства.

Крім того, новий генеральний консул мав широке коло спілкування серед представників промислової еліти і банківської сфери завдяки родинним зв'язкам дружини — одеситки Ольги Шульц, доньки комерційного радника торговельного і банківського дому Ернст Мах і К^о в Одесі. З консулом прибув і консульський аташе Татус фон Філіппович¹¹⁹. За визначенням гетьмана Скоропадського, Вальтер Ріттер Принціг був «дипломатом другого класу», що відчувалося у ставленні до нього колег, і вів «дуже складну» і «невдалу політику»¹²⁰. Діяльність генерального консула Принціга в Києві тривала недовго. Вона запам'яталася швидше політичними аспектами (зокрема, участю в знищенні оригіналів таємного протоколу щодо Галичини, які зберігалися в Берліні)¹²¹, ніж вирішенням безпосередньо консульських питань, які з огляду на історію з його призначенням були другорядними. На початку червня 1918 р. Принціг повернувся до Гамбурга.

В Києві деякий час залишався консул Ріттер фон Гоффінгер, віце-консули д-р Іштван фон Ревічкі та д-р фон Кляйнвехтер, консульський аташе фон Пітлік, радник консульської канцелярії Дінтер та секретар консульської канцелярії Хлопецькі¹²². Проте з від'їздом Принціга потреба консульського представника вже не мала актуальності. Через три місяці залишив Київ і граф Форгач. Восени 1918 р., за кілька тижнів до остаточного припинення діяльності, Київське представництво очолив радник Еміль Егон Принц цу Фюрстенберг, завдання якого полягало в «посиленні політичної компоненти австро-угорських військ в Україні, які часто діяли на власний розсуд»¹²³. У князя Фюрстенберга, як і графа графа Форгача, гетьманові Павлові Скоропадському неодноразово доводилося просити пояснень щодо

¹¹⁹ Там само. — С. 310.

¹²⁰ *Скоропадський Павло*. Спогади. — С. 171.

¹²¹ Див.: *Пиріг Р.Я.* Українська гетьманська держава 1918 року. — С. 191.

¹²² Див.: *Агстнер Р.* Про цісарів, консулів і купців. — С. 313.

¹²³ *Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки.* — С. 124.

невизначеності австрійської політики, що принципово відрізнялася від однозначної підтримки його уряду німцями¹²⁴.

В свою чергу німецький посол д-р Мумм (за визначенням Р.Я. Пирого, один із «головних реалізаторів планів рейху на Сході»¹²⁵; людина втомлена від служби, дуже честолюбна і схильна до лестощів, на думку П.П. Скоропадського¹²⁶), для якого київське відрядження стало останнім у його дипломатичній кар'єрі, своєю особою намагався замінити все керівництво українського зовнішньополітичного відомства. Німецький дипломат систематично ставив міністра закордонних справ Української Держави в позицію прохача і вносив істотні корективи в конфігурацію консульського корпусу в Києві. Та й призначення Дмитра Дорошенка на посаду міністра, а не «керуючого МЗС» відбулося лише після письмових запевнень посла Мумма, який намагався контролювати діяльність гетьманського кабінету міністрів, у лояльності керівника зовнішньополітичного відомства до Німеччини¹²⁷.

Структура німецької місії, в якій під керівництвом барона Мумма працювали радники посольства граф Ганс фон Берхем — людина освічена, розумна і впливова¹²⁸ та фон Дірксін, перекладач Форнер (всього 17 осіб з родинами), мала консульські підрозділ. Його очолював генеральний консул — генерал Е. Тіль (Тілль), який 25 років працював консулом у Японії і був відомий серед колег умінням вирішувати складні питання. Відповідно до штатного розпису консульські функції виконували консул Реслер, консульський секретар Маркман та канцелярські службовці. Консульство розташувалося в окремому приміщенні на вулиці Банковій, 2¹²⁹.

Пріоритетом у діяльності німецьких консулів були торговельно-економічні питання. Відповідно до положень Брестського мирного договору передбачалося налагодження товарообміну (з українських земель до Німеччини та Австро-Угорщини мали надходити сільсько-господарські та промислові продукти: зерно, яйця, велика рогата худоба, сало, цукор, льон, пенька, корми для скота, марганцева руда

¹²⁴ *Скоропадський Павло*. Спогади. — С. 208.

¹²⁵ *Пиріг Р.Я.* Українська гетьманська держава 1918 року. — С. 189.

¹²⁶ *Скоропадський Павло*. Спогади. — С. 246.

¹²⁷ *Пиріг Р.Я.* Українська гетьманська держава 1918 року. — С. 91–92.

¹²⁸ *Скоропадський Павло*. Спогади. — С. 246.

¹²⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 50, арк. 34.

тощо), розроблялися проекти створення банків, створювалися товариства «для експлуатації українських багатств»¹³⁰. На вимогу німецького представництва українська сторона дала згоду до завершення поставки Центральним державам 60 млн. пудів хліба поставляти хліб до інших країн лише за згодою Німеччини та Австро-Угорщини¹³¹.

На консулові лежала відповідальність за створення належних умов для представників торговельних кіл, які приїздили в Українську Державу з метою з'ясування можливостей української економіки для встановлення подальших контактів. У вересні 1918 р. Київ відвідав генеральний директор гамбурзького заводу залізних і бронзових виробів Роберт Кебер, який поспіль із забезпечення інтересів своєї фірми в таганрозькому відділенні гамбурзького заводу мав на меті вивчити питання щодо започаткування нових зв'язків німецької машинобудівної промисловості з Україною¹³².

Однак політичні питання мали істотне місце в їхній діяльності. Зокрема втручання дипломатичних представників окупаційної влади в стосунки гетьманського уряду з представниками більшовицької мирної делегації та тиск на міністра внутрішніх справ Української Держави І.О. Кістяківського щодо звільнення арештованих співробітників консульств РСФРР у Києві й Одесі на початку жовтня 1918 р. спричинило урядову кризу. Формувався нового складу гетьманського уряду в жовтні 1918 р. відбувалося під контролем генерального консула Е. Тіля та радника посольства графа Г. Берхема¹³³. Консул Тіль особисто обговорював із гетьманом кандидатури на посади міністрів та зустрічався з делегаціями різних партій¹³⁴.

Німецька місія розташувалася в найкращому київському готелі «Паласт Отель» (Бібіковський бульвар, 7). Відкритий 1892 р. готель мав 126 номерів (150 кімнат) з центральним опаленням та електроосвітленням, більярдні, бібліотеку та ресторан на 1 000 відвідувачів у одноповерховій прибудові. На першому поверсі головної будівлі розташовувались молочна, булочна, пивна, цирульня, аптечний склад. З огляду на центральне розташування, велику площу приміщень та очевидні вигоди, «Паласт Отель» почали використовувати для роз-

¹³⁰ *Скоропадський Павло*. Спогади. — С. 246.

¹³¹ Крах германской оккупации на Украине. — С. 87.

¹³² Там само. — С. 106–107.

¹³³ Там само. — С. 128, 141–142.

¹³⁴ Там само. — С. 141.

ташування державних органів (12 кімнат було відведено для Міністерства праці Української Держави) та іноземних місій.

Водночас у Києві продовжували працювати представники «старого» консульського корпусу: персидський консул Ісаакій Вітенберг, бельгійський — Яків Гретер, грецький — Перикл Гріпарі, датський — Григорій Гуревич, італійський — Карл Фішман, іспанський та португальський — Стеліо Василиаді, норвезький — Віктор Мозерт, англійським консульством керував після від'їзду консула в.о.секретаря Томас¹³⁵. Чи не єдиному серед них Ісаакію Вітенбергу вдалося отримати від персидського уряду офіційне уповноваження на продовження діяльності в Київському окрузі й завдання «зав'язати с новими властями дружественные экономические и другие, связанные с этим, полезные отношения»¹³⁶. Відтак він очікував на підтвердження своїх повноважень гетьманом. Віктор Мозерт пробував за сприяння МЗС Української Держави налагодити контакт із норвезьким послом у Петрограді, оскільки поштово-телеграфний зв'язок було зруйновано, а кур'єрський не налагоджено¹³⁷. Тісну особисту співпрацю з МЗС Української Держави розпочав Стеліо Василиаді: викладав на Консульських курсах при УНТЕ, брав участь у нарадах із питань консульських тарифів та в розробленні альбому документів консульського діловодства.

У червні 1918 р. у Києві з'явився представник Данії — Королівський датський консул Карл Нільсен, призначений датським урядом на посаду віце-консула в Українській Державі¹³⁸. 1 липня Карл Нільсен письмово повідомив МЗС Української Держави про своє призначення від 21 червня 1918 р. та свою пряму підпорядкованість уряду в Копенгагені й запропонував звертатися з усіх питань, пов'язаних із відносинами Української Держави і Данії, безпосередньо до нього¹³⁹. Тим самим Григорій Гуревич фактично залишався за лаштунками офіційних стосунків. 9 липня консул Нільсен мав аудієнцію у міністра закордонних справ Дмитра Дорошенка, під час якої засвідчив, що

¹³⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 50, арк. 34–35.

¹³⁶ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 196, арк. 12.

¹³⁷ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 199, арк. 23.

¹³⁸ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 144, арк. 3.

¹³⁹ Там само, арк. 4

датський уряд бажає підтримувати добрі політичні й торговельні відносини з Українською Державою¹⁴⁰.

Прибули до Києва й представники інших країн (у ранзі надзвичайних послів і повноважних міністрів, надзвичайних послів, постійних представників, голів дипломатичних і економічних місій): Болгарії (болгарський літературознавець і етнограф, дослідник українсько-болгарських літературних зв'язків, зять М.П. Драгоманова — І.Д. Шишманов), Фінляндії (уродженець Петербургу з родини фінських шведів, історик права — Герман Гуммерус), постійним представником Донського козачого війська при гетьмані П.П. Скоропадському був призначений генерал-майор О.В. Черячукін, тимчасову дипломатичну місію Румунії, завдання якої полягали в підготовці підписання економічної угоди з Українською Державою очолив професор Константин Концеску¹⁴¹.

На виконання консульських функцій був орієнтований зокрема болгарський посол І.Д. Шишманов, який їхав до Києва «з великою охотою» і вбачав одним зі своїх завдань установаження українсько-болгарських торговельних зносин¹⁴². Виїхавши з Софії в квітні 1918 р., він потрапив у Київ уже після гетьманського перевороту. Свої уповноважувальні документи професор І.Д. Шишманов вручив 12 червня 1918 р. гетьману П.П. Скоропадському відповідно до виробленого церемоніалу. Виконати завдання щодо організації товарообміну, попри встановлені ним дружніх стосунків як з українською владою, так і з бароном А. Муммом і графом Й. Форгачем, видалося не просто через неготовність державних органів до конкретної співпраці та їх залежність від німецької влади. Однак українські кооператори виявили готовність до співпраці й запропонували поставляти в Болгарію полотно кустарного виробництва¹⁴³. Втім наміри не знайшли реалізації, як не вдалося виконати І.Д. Шишманову й доручення Військового міністерства і Міністерства закордонних справ Болгарії щодо купівлі у Миколаївського суднобудівного заводу чотирьох контрміноносців, п'яти підводних і дванадцяти моторних човнів¹⁴⁴. Вдалими

¹⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 144, арк. 4.

¹⁴¹ Див.: *Василь Кантару*. Румунія румунсько-українські дипломатичні відносини в 1917–1923 роках. — С. 73–75

¹⁴² Див.: *Павленко В.* Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. — С. 15.

¹⁴³ Там само. — С. 16.

¹⁴⁴ Див.: *Павленко В.* Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. — С. 16.

були угоди щодо закупівлі домашнього скота (коней, волів, корів), риби, пшеничного борошна, цукру, масла, хімічних виробів та інших товарів¹⁴⁵. Іншою складовою консульської діяльності болгарського посольства був захист прав та інтересів болгарських громадян (у тому числі військовополонених) в Українській Державі. В цьому напрямку І.Д. Шишманов співпрацював із Болгарським Червоним Хрестом, через який болгари, що проживали в Києві, передали кошти для допомоги військовополоненим¹⁴⁶. Не залишав без уваги посол і порушення прав співвітчизників, які потрапляли під арешти та обшуки, звертався вербальними нотами до зовнішньополітичного відомства з протестами і проханнями про допомогу його співвітчизникам. Посольство готувало відповіді на запити з Болгарії щодо болгарських громадян, які проживали Олександрійському, Бердянському повітах, Києві та Одесі.

Подібні завдання і функції мав і посол Фінляндії в Українській Державі — Герман Гуммерус, що «належав до тих небагатьох чужинців, що вмiли заглянути глибоко в українську душу, відчутти силу української національної стихії та волю народу на самостійне, вільне державне життя»¹⁴⁷. Саме він був серед тих, хто обстоював якнайшвидше встановлення дипломатичних зносин із Українською Державою. Сенат Фінляндії ухвалив рішення про його призначення тимчасовим дипломатичним представником для особливих доручень (*agent diplomatique en mission speciale*) при уряді Української Держави у Києві 26 липня 1918 р. за поданням міністра закордонних справ Отто Стенрота¹⁴⁸. Серед пріоритетних завдань фінського представника було започаткування товарообміну, вирішення яких ускладнювалося контролюванням німецькою військовою адміністрацією здійснення експортно-імпортних операцій. Однак 30 вересня Г. Гуммерус і міністр торгу і промисловості Української Держави С.М. Гутник підписали договір, згідно з яким «Товариство фінських паперових заводів» мало продати Україні до кінця року від 600 тис. до 1 млн. пудів паперу, а Україна — поставити до Фінляндії цукровий пісок по

¹⁴⁵ Там само. — С. 18.

¹⁴⁶ Там само. — С. 19.

¹⁴⁷ «Вірю в українську державність...». Відвідини в колишнього фінського посла в Києві проф. Германа Гуммеруса // Українець Фінляндії. — 1943, 1 жовтня. — Ч. 6. — С. 2.

¹⁴⁸ *Пилипенко Віктор*. Відносини між Україною та Фінляндією (1918–1921 рр.). — С. 60.

100 крб. за пуд у розрахунку: пуд цукру за кожні чотири пуди паперу¹⁴⁹. Через втручання німецької сторони договір не було реалізовано в повній мірі, а відправлена в Україну перша партія фінського паперу опинилася в Ризі, де була викрадена¹⁵⁰. Консульські функції представництва на чолі з Г. Гуммерусом поширювалися й на захист інтересів співвітчизників.

Організацію взаємодії з консульським корпусом у МЗС Української Держави було покладено на консульський відділ, який спершу підпорядковувався департаменту чужоземних зносин, а після уточнення структури відомства — політичному департаменту. Відділ очолював Йосип Суховерський — фаховий юрист, доктор права, випускник Чернівецького університету, котрий працював у зовнішньополітичному відомстві ще з кінця 1917 року¹⁵¹. Продовжили перебування на своїх посадах за доби Української Держави й деякі інші співробітники консульського відділу, що мали досвід співпраці з іноземними представниками. На відділ покладался увесь спектр контактів із іноземними консулами, в тому числі посвідчення підписів консулів для представництва в українських судах¹⁵². З часом, враховуючи систематичне прибуття в Київ «всіляких агентів» було вироблено церемоніал урочистого прийняття гетьманом посланників: «зазвичай це відбувалося в великій залі, причому там ставився караул в парадній формі»¹⁵³. Свої враження від церемонії вручення вірчих грамот згадував І.Д. Шишманов: «караул, сановники на сходах, урочиста зустріч тощо... В іншому величезному залі — ще одна почесна варта»¹⁵⁴. «Царські замашки», — констатував представник Царства Болгарія¹⁵⁵. Болгарський посол зауважив ще одну особливість церемоніалу: «Нас відразу сфотографували. Це — трюк Гетьмана. З усіма, хто його відвідує у серйозних справах, він фотографується. Щоби згодом не заперечували, що мали з ним зносини»¹⁵⁶.

¹⁴⁹ Пилипенко Віктор. Відносини між Україною та Фінляндією. — С. 61.

¹⁵⁰ Детальніше див.: Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві. — 188 с.

¹⁵¹ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 14, арк. 24.

¹⁵² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 124, арк. 37.

¹⁵³ Скоропадський Павло. Спогади. — С. 266.

¹⁵⁴ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrpressbg.com/his-ukrDnevnik-Shishmanov1918.html>

¹⁵⁵ Там само.

¹⁵⁶ Там само.

Натомість влада по відношенню до іноземних підданих (у тому числі й представників консульського корпусу) діяла жорстко: необґрунтовані арешти на підставі підозри в політичній пропаганді ставали нормою. Консули намагалися в міру своїх повноважень обстоювати в нових умовах права громадян, захищати інтереси яких вони були покликані. 25 травня 1918 р. бельгійський консул Яків Гретер спрямував до міністра закордонних справ Дмитра Дорошенка протест проти арешту німецькими офіцерами за підозрою в політичній пропаганді трьох бельгійців: Івана та Леона Вюе і Гюстава Вер-Ельста. До МЗС Української Держави нота потрапила лише 11 червня 1918 р. «Позаяк я сіх панів знаю довгі роки, як людей безумовно чесних, котрі зовсім політикою не займались, мушу протестувати проти сього акту насильства над правом людини, — писав консул. — Будучи цілком певним їх невинности я готовий за них відповідати»¹⁵⁷. Міністр Д.І. Дорошенко доручив своїм співробітникам звернутися до німецького посла для з'ясування обставин та «просити по змозі звільнити»¹⁵⁸.

Не маючи твердої впевненості в своїй безпеці та безпеці приміщення консульства Яків Гретер заручився через посередництво МЗС Української Держави дозволом німецької комендатури на право зберігання п'яти рушниць і однієї старої рушниці «до полювання»¹⁵⁹. Додаткову надію на захист давало охоронне свідоцтво за підписом начальника штабу особливого коменданта м. Києва і околиці, згідно з яким приміщення консульства та все майно і зброя, що перебувають у ньому, реквізиції не підлягало, а за вторгнення або насильний обшук передбачалося «негайне і суворе покарання»¹⁶⁰.

З проханням врятувати невинного тяжко хворого викладача французької мови, французького громадянина п. Бартерота через його арешт німецьким командуванням до міністра звернувся ректор Київського комерційного інституту професор К.Г. Воблій¹⁶¹. У травні–червні 1918 р. за безпідставно звинуваченого в шпіонажі французького громадянина, комерсанта п. Ненглера, клопотав перед міністром закордонних справ іспанський консул Стеліо Василіаді.

¹⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 209, арк. 3.

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 199, арк. 7.

¹⁶⁰ Там само, арк. 17.

¹⁶¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 209, арк. 32–32 зв.

«Всі, хто мав зносини з п. Ненглером і знали його діяльність, твердо переконані в тім, що ся діяльність ніколи не виходила з рам законів, котрі порядкують горожанами всякої вільної країни. — Йшлося в одній із надісланих у зв'язку з цим арештом нот. — Той факт, що п. Ненглер перебуває у в'язниці, в той час, коли немає нічого, щоб свідчило проти його, являється порушенням прав вільної особи, дбати про які є обов'язок кожного уряду... І я прошу Вас ще раз, пане Міністре, вжити весь Ваш вплив, аби допомогти як найшвидше тому, щоб права горожан інших країв поважались на Україні, відповідальність за їх порушення в сьому випадку несе лише українська влада, і такі випадки можуть дуже пошкодити добрим відносинам, що ми з Вами маємо своїм обов'язком підтримувать між нашими обома Урядами»¹⁶². Свідомо наголошуючи на відповідальності української влади за порушення прав іноземних громадян на території Української Держави і натякаючи на несамостійність міністра закордонних справ під час прийняття рішень, консул просив Дмитра Дорошенка «вжити весь вплив» для позитивного вирішення питання¹⁶³. Однак цей «вплив» вилився в обережний лист до німецького посла доктора Мумма від 8 липня 1918 р. з проханням: «звернути увагу на справу п. Нінглера і не одмовити вжити належних заходів для встановлення дійсної його вини, а коли б такої не оказалось, то для дарування йому свободи»¹⁶⁴.

Встановлення стосунків із новою владою активно розпочали й представники Латвії, БНР та інших новоутворених держав. Офіційним представником Латвії в Українській Державі, що виконує консульські обов'язки з питання видавання національних паспортів громадянам Латвії, гетьманський уряд визнав після ухвалення закону про українське громадянство 2 липня 1918 р., який унормовував права громадян Української Держави і встановлював умови евакуації біженців і військовополонених, Латиський центральний комітет, очолюваний делегатом З'їзду народів Росії у Києві Кристапом (Христофором) Оттоновичем Бахманом. Такими, що мають право отримати латиські паспорти, визнавалися особи: а) громадяни Латвії; б) ті, хто подав згідно з законом від 2 липня 1918 р. заяву про отримання або відмову від українського підданства і одержав від губернських ста-

¹⁶² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 209, арк. 15–15 зв.

¹⁶³ Там само.

¹⁶⁴ Там само, арк. 18–18 зв.

роств тимчасові посвідчення строком на 6 місяців або національні посвідчення на час, установлений Національною Радою Латвії; с) ті, хто приїхав в Україну після оголошення закону від 2 липня 1918 р.; д) ті, хто опинилися випадково в Україні як біженці чи військово-полонені, які залишили свої домівки в Латвії і через військові події не могли евакуюватися в рідну країну¹⁶⁵. Розташовувалася організація за адресою: вул. Хрещатик, буд. 50, кім. 26.

В свою чергу Міністерство внутрішніх справ Української Держави визнало правоможність Латиського центрального комітету щодо видавання національних тимчасових посвідчень. Уповноважений Латвії з реєвакації діяв при Національній Раді Латвії, котрий підтримував контакти з евакуаційними інституціями та командуванням німецького війська і опікувався евакуацією латишів з України¹⁶⁶.

22 липня 1918 р. запит на підтвердження консульських повноважень призначеного Генеральним консулом БНР у Києві Павла Вікторовича Тремповича надіслав до МЗС Української Держави Народний Секретаріат БНР. Проте питання щодо призначення білоруського консула в Київ було порушено значно раніше. Перебуваючи в Києві й дізнавшись про призначення Анатолія Квасницького консулом Української Держави в Мінську, Олександр Цвікевич як керівник Білоруської делегації у справі переговорів УНР і БНР довів до відома Народного Секретаріату БНР рішення делегації від 11 травня 1918 р. Йшлося про нагальну потребу вирішення питання щодо призначення консула БНР в Україні. Як найвідповідніша кандидатура на цю посаду розглядався Павел Вікторович Тремпович, що долучився до роботи делегації в якості консультанта¹⁶⁷.

Претендент на посаду консула народився 1 червня 1888 р. у родині залізничника в Пскові, де білоруська родина Тремповичів опинилася через непримириму з несправедливістю вдачу діда. За участь в національно-визвольну повстанні 1863–1864 рр. його з родиною було вислано з Вільно до Вітебська (де й народився батько Павла), а невдовзі — за участь у демонстрації проти відібрання у католиків костьолу — за межі Північно-Західного краю, в Псков¹⁶⁸. Виховували Павла в любові до національних звичаїв та спокійного й працьовитого

¹⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 33, арк. 6–6 зв.

¹⁶⁶ Там само.

¹⁶⁷ Національний архів Республіки Білорусь, ф. 325, оп. 1, спр. 10, арк. 111.

¹⁶⁸ Див.: *Васілейская Нона*. Жыцьцёвы шлях Паўла Трамповіча.

білоруського народу. В домі діда постійно знаходили притулок селяни-втікачі, шукаючи працю. З юнацького віку Павло Тремпович брав участь у революційних гуртках, а перед закінчення навчання вступив до партії соціалістів-революціонерів. Прагнення бути «в гуці білоруського народу» й вести там культурну національну працю зумовило його шлях в медицину. 1908 р. він вступив до Психоневрологічного інституту при Петербурзькому університеті. Але через неодноразові арешти за участь у політичних демонстраціях через два роки був змушений емігрувати до Німеччини. Спроба продовжити навчання на медичному факультеті Баварського університету без досконалого знання мови й засобів для існування завершилася переведенням у Київ, в Університет св. Володимира, студентом медичного факультету якого Павло Тремпович став 1912 р.

Із початком Першої світової війни юнак опинився на Південно-Західному фронті. Впродовж серпня 1914 р. — грудня 1916 р. працював молодшим ординатором Київського госпіталю, набуваючи практичного досвіду в хірургії. Державні іспити на медичному факультеті вдалося скласти лише в квітні 1917 р. і вже з дипломом лікаря отримати посаду в хірургічний відділ Київського залізничного госпіталю, згодом — 1-го госпіталю Всеросійського земського союзу, де пройшов шлях від ординатора до головного лікаря. Лютневу революцію він зустрів у Києві: одразу поновив контакти з білоруськими організаціями, проводив агітаційну й просвітницьку працю. В квітні 1918 р. вирушив до Мінську, де увійшов до складу Народного Секретаріату БНР. Але вже на початку червня 1918 р. він отримав завдання досягти через німецького посла в Києві визнання Німеччиною незалежності Білорусі й уряду БНР¹⁶⁹.

Нелегально добравшись у Київ, Павло Тремпович долучився до складу Білоруської делегації у справі переговорів УНР і БНР. Уже 10 червня газета «Бѣлорусское эхо» повідомила про призначення «члена Білоруської торговельної палати» лікаря П.В. Тремповича консулом БНР у Києві із зауваженням про те, що досі «обов'язки консула» виконувала Білоруська торговельна палата¹⁷⁰. Жодних офіційних підстав для такої заяви не було, однак з точки зору налагодження торговельних відносин між БНР і Українською Державою

¹⁶⁹ Там само.

¹⁷⁰ Бѣлорусское эхо. — 1918, 10 июня (28 мая). — № 3. — С. 4.

та контактів між білоруськими громадянами можна було припустити таке висловлювання.

Рішення про делегування Павла Тремповича до Києва як представника уряду БНР із правами генерального консула в Києві та дипломатичного представника при МЗС Української Держави на звернення Олександра Цвікевича Народний Секретаріат БРН ухвалив 15 червня 1918 р.¹⁷¹ Вже 16 червня 1918 р. Павла Тремповича було повідомлено про уповноваження його на виконання обов'язків генерального консула республіки в Українській Державі з функціями дипломатичного представника¹⁷². Відтак Генеральне консульство БНР у Києві офіційно засновувалося з 16 червня 1918 р.¹⁷³, що відкривало Павлу Тремповичу в тому числі можливості щодо виконання завдання, з яким він прибув до Києва. Про надання йому повноважень генерального консула і повноваженого представника Народного секретаріату міжнародних справ до призначення в Київ білоруського посла повідомило й «Бѣлорусское эхо»¹⁷⁴.

БНР прагнула якомога швидшого встановлення з Українською Державою економічних стосунків не меншою мірою, ніж політичних. Як першочергове завдання консула розглядалося налагодження товарообміну між українськими і білоруськими виробниками через посередництво Білоруської торговельної палати в Києві. Згідно з постановою Народного Секретаріату БНР від 2 липня 1918 р. Павло Тремпович мав організувати разом із очільником торговельної палати М.В. Довнар-Запольським вироблення і підписання умов щодо організації білорусько-українського товарообміну¹⁷⁵. Білоруською стороною передбачалося, що така попередня угода діятиме до моменту підписання сталого торговельного договору. Конкретні пропозиції щодо поставляння дров, сірників, скляних виробів та запити на отримання мила, махорки, цвяхів, солі, сільськогосподарського приладдя надійшли 12 липня 1918 р. Планувалося укласти торговельні угоди на суму 10 000 000 рублів на рік¹⁷⁶. Однак українська сторона не поспішала з позитивною відповіддю, визнаючи товарообмін із БНР

¹⁷¹ Національний архів Республіки Білорусь, ф. 325, оп. 1, спр. 10, арк. 118.

¹⁷² Там само, арк. 160 а.

¹⁷³ Там само, арк. 104–104 зв.

¹⁷⁴ Права консула П.В. Тремповича // Бѣлорусское эхо. — 1918, 29 июня. — № 6. — С. 6.

¹⁷⁵ Національний архів Республіки Білорусь, ф. 325, оп. 1, спр. 10, арк. 136.

¹⁷⁶ Національний архів Республіки Білорусь, ф. 325, оп. 1, спр. 10, арк. 104.

бажаним у тій мірі, яка впливала з тогочасних економічних відносин та зовнішньополітичної ситуації і залежності від окупаційної влади.

21 липня 1918 р. Народний Секретаріат БНР розширив повноваження свого представника, надавши йому права надзвичайного послика в уряді Всевеликого Війська Донського з метою встановлення економічних і дружніх зв'язків¹⁷⁷. Перебування Віктора Тремповича в Києві передбачалося використати й для встановлення контактів із кубанською делегацією на чолі з головою кубанської крайової ради М.С. Рябоволом, яка з кінця травня перебували в переговорному процесі з Українською Державою, шукаючи підтримки в боротьбі з більшовиками¹⁷⁸. Відтак вірчі грамоти, що визначали зміст його повноважень в УНР та Всевеликому Війську Донському були датовані 22 липня 1918 р. Генеральному консулові надавалося право вести всі переговори відповідно до звання і становища, заключати угоди з обміну товарами і продуктами промисловості між БНР і УНР та БНР і Всевеликим Військом Донським, встановлювати залізничні зносини, поштовий і телеграфний зв'язок між УНР і БНР. Крім того, він та підлеглі йому співробітники, мали виконувати ще одну ключову консульську функцію — захищати права та інтереси білоруських громадян на території України та Всевеликого Війська Донського. З цією метою Павлу Тремповичу делегувалося право зносин від імені білоруського народу відповідно до норм міжнародного законодавства з усіма органами влади нових державних утворень¹⁷⁹.

Невідкладно вирішило вище білоруське керівництво і «технічні питання». 22 липня 1918 р. Народний Секретаріат БНР затвердив штатний розпис консульства в Києві та авансував на організацію його роботи 21 тис. рублів на три місяці з умовою оплати оренди приміщення на рік. Штатний розпис консульства включав 5 посад: генерального консула (оклад 1200 руб.), управителя канцелярії (750 руб.), паспортиста (350 руб.), машиністки (350 руб.), служителя (200 руб.)¹⁸⁰. Планувалося, що генеральне консульство зможе отримувати прибуток не менше 250 тис. рублів на рік і поповнювати тим самим казну БНР¹⁸¹. Додатково виділялося 5 000 рублів на «справу

¹⁷⁷ Там само, арк. 119.

¹⁷⁸ *Пиріг Р.Я.* Українська гетьманська держава 1918 року. — С. 212.

¹⁷⁹ Національний архів Республіки Білорусь, ф. 325, оп. 1, спр. 10, арк. 118.

¹⁸⁰ Там само, арк. 105.

¹⁸¹ Там само, арк. 104.

пропаганди» — утримання газети «Беларускае эхо». Генеральному консулові доручалося скласти акти і пронумерувати платні бланки консульства разом із керівниками білоруських урядових організацій у Києві та надіслати оригінали актів у Мінськ¹⁸².

Водночас він отримав доручення досягти домовленості з українським урядом про тимчасову грошову позику розміром до 5 млн. крб. на «умовах йому указаних» та отримати ці гроші для передачі Народному Секретаріату БНР¹⁸³. До вступу на посаду генерального консула виконання його обов'язків покладалося на Олександра Йосиповича Модзолевського¹⁸⁴.

Білоруське генеральне консульство розташувалося в Києві в будинку № 42 на вулиці Фундуклеївській. Його робота розпочалася з організації реєстрації білоруських громадян. За підрахунками Павла Тремповича, на території України мешкало близько 100 000 білорусів¹⁸⁵. За видавання та візування паспортів консул розраховував отримати 200 000 рублів консульських зборів. Однак отримати екзекватуру білоруському посланнику швидко не вдалося. З політичних міркувань МЗС Української Держави зволікало з офіційним визнанням білоруського представника. На запит німецького посольства від 12 вересня щодо наявності білоруського консула в Києві, зовнішньополітичне відомство констатувало: «в Україні нема жодних представників Білоруської республіки: ні дипломатичних, ні консульських. Якби такі особи з'явилися, то МЗС буде вважати їх за фактичних, а не юридичних представників»¹⁸⁶.

Проте процедура та строки визнання консульських повноважень зовнішньополітичним відомством Української Держави порушувалися не лише стосовно білоруських представників. Відповідно до підписаної в Києві в ході мирних переговорів між Українською Державою та РСФРР 12 червня 1918 р. попередньої мирної угоди в Києві засновувалося Генеральне консульство РСФРР. Консульський посланець (або за російською версією — «комісар») радянської Росії Казимир Олександрович Грінбаум-Кржемінський прибув у Київ наприкінці липня 1918 р., а 3 серпня мав аудієнцію у міністра закор-

¹⁸² Там само, арк. 78.

¹⁸³ Там само, арк. 122.

¹⁸⁴ Там само, арк. 78.

¹⁸⁵ Там само, арк. 104.

¹⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 139, арк. 9.

донних справ Дмитра Дорошенка. Посада генерального консула РСФРР в Українській Державі була першою в його дипломатичній кар'єрі¹⁸⁷. Поляк за національністю, Казимир Кржемінський належав до відданих членів ВКП(б). Він народився 12 грудня 1884 р. у Варшаві, мав вищу технічну освіту й користувався довірою більшовицького керівництва. Межі консульського округу генерального консула охоплювали Київську, Чернігівську, Волинську, Подільську, Холмську губернії¹⁸⁸. До приїзду решти співробітників консульства, генеральний консул знайшов тимчасовий притулок у приміщенні російської мирної делегації в готелі «Марсель» на Бібіковському бульварі, № 3. Пошуки спеціального приміщення для належної організації роботи установи склали в переповненому різними делегаціями, організаціями, біженцями Києві для нього серйозну проблему.

За два дні після аудієнції Казимир Кржемінський отримав інформацію про те, що посвідчення про його призначення генеральним консулом РСФРР «прийняті міністром до відома»¹⁸⁹. Таке формулювання керівник російської мирної делегації Х.Г. Раковський розцінив як ухиляння Української Держави від офіційного визнання повноважень більшовицького консула і негайно висловив незадоволення, погрожуючи тлумачити факт невизнання повноважень К. Грінбаума-Кржемінського як небажання українського уряду рахуватися з принципом взаємності відповідно до договору про перемир'я від 12 червня 1918 р. Недипломатичний стиль докорів і погроз він обрав надалі в спілкуванні з цього питання з українською владою, використовуючи дискусію щодо визнання-невизнання консульських повноважень російських представників як додатковий привід для затягування мирних переговорів із Українською Державою. Однак відсутність ексек-

¹⁸⁷ Після повернення з київського відрядження К.О. Кржемінський керував Реєстраційним управлінням Польового штабу Реввійськради РСФРР, був завідувачем відділу Балканських країн НКЗС РСФРР (1922), тимчасовим повіреним у справах СРСР у Латвії (1924), генеральним консулом СРСР у Персії: в Мешхеді (1924–1926) та Ісфахані (1927–1928). Викладав у Московському інституті інженерів залізничного транспорту. Арештований 6 червня 1937 р. за звинуваченням у підготовці терористичних актів і участі в терористичній організації. Розстріляний 28 серпня 1937 р. Похований на Донському кладовищі в Москві. Реабілітований 9 червня 1956 р.

¹⁸⁸ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 95, арк. 19.

¹⁸⁹ Там само, арк. 4.

ватур (яких утім не отримували швидко й інші іноземні консули) не заважала розгортанню діяльності російського консульства¹⁹⁰.

Негайно після виїзду генконсула в Київ у Москві розпочалося формування дипломатичного потягу, яким до місця призначення вирушали співробітники Генерального консульства РСФРР у Києві¹⁹¹. Організація завантаження та руху дипломатичного потягу, а також поведінка пасажирів регулювалася спеціальною інструкцією, складеною дипкур'єром Безименським для Українського відділення НКЗС РСФРР. Для отримання місця у потязі всі пасажирів мали зареєструватися в списку, засвідченому підписами керівника українського відділення НКЗС РСФРР та секретаря. Складання списків пасажирів потягу мало завершуватися о 18-й годині напередодні виїзду та негайно передаватися «по прямому проводу» в Київ, оскільки німецька влада вимагала надання відомостей про пасажирів дипломатичних вагонів за три дні до перетину кордону. На документах бажаною визнавалася віза німецького консульства. Для регулювання посадки в вагон призначався комендант, на якого покладалися також обов'язки зберігання службових паспортів на час руху потягу та контроль за збереженням первісного (затвердженого) переліку пасажирів у списках. Ця вимога не була безпідставною, оскільки державними потягами намагалося виїхати (офіційно і неофіційно) з більшовицької Москви безліч утікачів. Зареєстровані пасажирів не мали права залишати вагон раніше його прибуття до станції призначення. В разі відсутності пасажирів під час посадки його документи поверталися в НКЗС РСФРР¹⁹².

У дипломатичному потязі № 3 (вагон № 35) 29 серпня 1918 р. до Києва вирушили співробітники Генерального консульства РСФРР: А.М. Марголін, С.К. Пастухов¹⁹³, М.І. Челяпов¹⁹⁴, С.Є. Клевиц,

¹⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 88, арк. 22.

¹⁹¹ ЦДАВО України, ф. 2482, оп. 1, спр. 3, арк. 1–2 зв.

¹⁹² Там само, арк. 2.

¹⁹³ Пастухов Сергій Костянтинович (1887–1940) — учений-сходознавець, історик, дипломатичний працівник. Народився в Маріуполі. Закінчив юридичний факультет Московського університету (1912) та сходознавче відділення Військової академії РККА. 1918 р. працював у Генконсульстві РСФРР у Києві. Членом РКП(б) став лише 1924 р. Викладав у Московському інституті сходознавства. Впродовж червня 1933 — березня 1935 рр. виконував обов'язки Повноваженого представника СРСР в Персії. По тому (1935–1936) завідував відділом Близького Сходу НКЗС СРСР та в 1936–1937 рр. — Загальним політичним архівом НКЗС

М.В. Крутиков, М.О. Зубберт¹⁹⁵. Відправлення вагона супроводжувалося в Москві суцільними непорозуміннями та порушеннями інструкції (від проставляння олівцем на вокзалі віз у службові паспорти та відсутності вагону до посадки у вагон утричі більше передбаченої кількості пасажирів). Разом із консульськими працівниками до Києва їхали представники Народного комісаріату продовольства РСФРР. На зупинках потяг постійно обшукували як російські, так і німецькі та українські дозори, перевіряли навіть дипломатичну пошту та ревізували три мільони рублів, призначених для мирної делегації¹⁹⁶. Зрештою 5 вересня вже потягом № 115 співробітники консульства прибули в Київ.

У день прибуття потягу Християн Раковський повідомив МЗС Української Держави про призначення генеральним консулом РСФРР у Одесі Михайла Михайловича Бека¹⁹⁷ й отримав за тиждень відповідь про «прийняття до відома» цього призначення. Повторене формулювання його не задовольнило. 11 вересня він повідомив про ще одне призначення генерального консула в Харкові (консульський округ: Харківська та Катеринославська губернії) — Давида Юлійовича Гопнера із застереженням «не відмовити в люб'язності якнай-

СРСР. У 1937 р. залишив дипломатичну службу і до травня 1939 р. працював директором московської середньої школи № 237. 16 травня 1939 р. його арештовано за звинуваченням у шпіонажі та зв'язках з «ворогом народу», колишнім заступником НКЗС РСФРР Л. Караханом та контрреволюційній діяльності, 2 квітня 1940 р. розстріляно. Реабілітовано 25 червня 1957 р.

¹⁹⁴ Челяпов Микола Іванович (1889–1938) — вчений-правознавець, доктор державних і правових наук (1934), професор (1935). Випускник (1912) і професор юридичного факультету Московського університету. В останні місяці 1917 р. працював у ВРНГ, у серпні–жовтні 1918 р. — у Генконсульстві РСФРР у Києві, після повернення в Москву — в ЦК Всеросійського союзу металістів, Головпрофосі. В 1922–1925 рр. керував Московським інститутом народного господарства ім. Г.В. Плеханова, в 1928 р. — Інститутом радянського права Російської асоціації науково-дослідних інститутів суспільних наук, від 1929 р. — секцією радянського будівництва Інституту радянського будівництва і права Комуністичної академії. В 1932–1936 рр. перший Голова Московського союзу композиторів. 14 серпня 1937 р. арештований як член «Москва-центру», 8 січня 1938 р. розстріляний. Реабілітований 19 листопада 1955 р.

¹⁹⁵ ЦДАВО України, ф. 2482, оп. 1, спр. 3, арк. 8.

¹⁹⁶ Там само, арк. 13 зв.

¹⁹⁷ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 95, арк. 9.

швидше повідомити про визнання Українською Державою»¹⁹⁸ його повноважень.

За процедурою перед наданням підтвердження консульських повноважень МЗС Української Держави зверталось до Міністерства внутрішніх справ із запитом, «чи немає перешкод до визнання генконсулом»¹⁹⁹ певної особи. Та навіть віза міністра з визначенням терміну виконання як «негайно» не забезпечувала очікуваного результату. 17 вересня МЗС надало за підписом Оттона Ейхельмана офіційну екзекватуру Михайлові Беку. Та вже 18 вересня Християн Раковський, не отримавши цього повідомлення, знову скерував нового листа про призначення Давида Гопнера з вимогою надати підтвердження і ноту щодо офіційного визнання консулів. Він звинуватив міністра Дмитра Дорошенка та його заступника Оттона Ейхельмана в свідомому відтягуванні офіційного визнання російських консулів та порушенні норм міжнародного права, яке йому вбачалося в пропозиції звертатися генеральним консулам із усіх питань до МЗС Української Держави²⁰⁰. У зв'язку з такими «порушеннями» передбачалася симетрична дія — відмова від подальшого визнання українських консулів у російських містах²⁰¹. Заключний комплімент ноти було замінено ультиматумом: у триденний термін повідомити про визнання консульських повноважень Казимира Кржемінського і Михайла Бека.

Казимир Кржемінський, доповідаючи своїм «шефам» в українському відділі НКЗС РСФРР, про ноту Християна Раковського і обіцянки Оттона Ейхельмана (якого він наполегливо називав Ейхенвальдом) про якнайшвидше визнання та надання приміщення, просив оголосити українському консулові в Москві Олександрові Кривцову про «неможливість надавати в його розпорядження приміщення» через відсутність взаємності в таких діях влади²⁰². У відповідь український міністр змушений був виправдовуватися, запевняючи, що міністерство «безумовно визнає» Казимира Кржемінського і Михайла

¹⁹⁸ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 95, арк. 15.

¹⁹⁹ Там само.

²⁰⁰ Там само, арк. 32.

²⁰¹ Там само, арк. 33.

²⁰² ЦДАВО України, ф. 2482, оп. 1, спр. 1, арк. 14.

Бека генеральними консулами й що ці призначення ніколи не тлумачились «в іншому напрямі»²⁰³.

Поза тим Казимир Кржемінський у середині вересні здійснив низку призначень консульських агентів: Василя Петровича Яковлева у Кам'янець-Подільський (округ — Подільська губернія)²⁰⁴, Якова Нахумовича Дровниця — в Житомир (округ — Волинська губернія)²⁰⁵, Пантелеймона Івановича Свистуна — в Чернігів (округ — Чернігівська губернія)²⁰⁶, Михайла Івановича Бурлаченка — в Полтаву²⁰⁷. Підтвердження цих призначень теж доводилося чекати через перевірки МВС. Керівник дипломатичного відділу МЗС зі свого боку намагався прискорити процес, нагадуючи, що через затримку призначення українські консули в російських містах перебувають «в такім же невиясненім становищі, як російські у нас»²⁰⁸.

Між тим до консульства почали звертатися особи, як потерпали від свавілля і насильства більшовицьких прикордонних структур. Кількість таких звернень щодня зростала. Відповідати на них не було кому. Консул особисто звертався до НКЗС РСФРР з проханням сприяти розслідуванню окремих справ, хоч і зазначав, що «офіційно ставиться з великою пересторогою до заяв потерпілих»²⁰⁹. Всі заяви він поділяв на дві категорії. До першої відносив безпідставні претензії, якими вважав заяви осіб, котрі їздили з метою спекуляції й намагалися провезти заборонені речі або суми грошей. При цьому К. Кржемінський зауважував, що, на перший погляд, законні дії не документувалися належним чином: протоколи не склалися, розписки за конфісковані не видавалися або видавалися на клаптиках паперу без печатки і підпису. До другої групи він відносив обґрунтовані претензії, що склали більшість заяв із загальною сумою претензій на три з половиною мільйони карбованців. Більшість скарг стосувалися прикордонних служб Жолобовки (70% пограбувань), Орши (15% «конфіскацій»), Беленіхіно (10% «реквізицій») ²¹⁰. Надсилаючи скарги

²⁰³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 95, арк. 45.

²⁰⁴ Там само, арк. 36.

²⁰⁵ Там само, арк. 40.

²⁰⁶ Там само, арк. 38.

²⁰⁷ Там само, арк. 42.

²⁰⁸ Там само, арк. 71.

²⁰⁹ ЦДАВО України, ф. 2482, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

²¹⁰ Там само, арк. 4.

до Москви для візування, він просив надати якнайточнішу інформацію про митні розпорядження РНК РСФРР.

Штат Генерального консульства РСФРР у Києві формувався поступово. Деякі співробітники консульства прибули наступним дипломатичним потягом 21 вересня²¹¹. Структура генконсульства передбачала керівний апарат (чотири особи), секретаріат (шість осіб), канцелярію (сім осіб), бухгалтерію (дві особи), господарську частину (сім осіб), громадянський відділ (шість осіб), відділ перепусток (чотири особи), інформаційний відділ (сім осіб) та трьох «прикомандированих до консульства» співробітників²¹². Для запланованих 80 штатних співробітників (враховуючи очікуване прибуття вже сформованого в Москві евакуаційного відділу) окреслювалася потреба 30 робочих кімнат. Неодноразово звертаючись до українського МЗС з проханням про надання відповідного приміщення (спершу 8–10 кімнат у готелі «Марсель», а згодом – спеціального приміщення), Казимир Кржемінський систематично нагадував про те, що в Москві українське генеральне консульство має штат 87 осіб і займає велику будівлю і квартиру.

Після попередження про можливе припинення роботи консульства «з усіма відповідними наслідками» МЗС Української Держави висунуло вимогу до начальника Головної комісії з розташування військ та урядових установ на Україні терміново реквізувати для російського консульства «один з кращих клубів м. Київ, напр. комерчеський, або який інший, котрий був би досить гарний і мав би не менше 30–40 кімнат»²¹³. Розглядалася можливість надати для розташування російського консульства 8 кімнат в «Паласт-Отелі» або залишити за співробітниками кімнати в готелі «Марсель». Зрештою 10 кімнат було надано в готелі «Марсель».

В генконсульстві з особливою ретельністю підходили до виконання свого «основного» завдання — «захисту інтересів російських громадян на Україні»²¹⁴. Оскільки в законах РСФРР прямих указівок на умови вступу в російське громадянство не було, консульство гарантувало під час розгляду таких питань надавати громадянство відповідно до вільного волевиявлення та враховувати переваги робіт-

²¹¹ ЦДАВО України, ф. 2482, оп. 1, спр. 1, арк. 29.

²¹² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 95, арк. 66.

²¹³ Там само, арк. 50.

²¹⁴ ЦДАВО України, ф. 2482, оп. 1, спр. 1, арк. 19.

ників, що не користувалися найманою працею: робітникам і службовцям усіх видів і категорій, зайнятих в торгівлі, промисловості, сільському господарстві. Особа, яка претендувала на отримання російського громадянства на території Української Держави, мала відповідати певним умовам: бути колишнім підданим Російської імперії, мати вік понад 17 років, бути правоздатним і дієздатним, і найголовніше — благонадійним, «не опороченним своєю предшествующей деятельностью с точки зрения РСФСР»²¹⁵.

Для колишніх підданих Російської імперії висувалася ще й вимога підписки в покорі й безумовному виконанні всіх законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду. Особи, які отримували прибуток від використання найманої праці, мали надати докази того, що вони є постійними мешканцями Росії і тимчасово перебувають на території Української Держави, та дати детальні відомості про свій майновий стан, звання до революції, рід занять, місце служби та місце проживання. Заяви про набуття громадянства планувалося приймати в генконсульстві до 12 жовтня 1918 р. Після того претендент на отримання громадянства мав подати в консульство посвідчення про вихід із українського громадянства або відсутність перешкод щодо такого виходу з боку української влади (від місцевого старости). Відповідальність за визначення громадянства малолітніх дітей тимчасово покладалася на батьків.

Ці питання, як і видавання видів на проживання, закордонних паспортів, перепусток, факту перебування серед живих, нотаріального засвідчення підписів, укладання шлюбів, реєстрація смертей і народжень, а також захист інтересів російських громадян («насамперед трудящих») покладалися на громадянський відділ генконсульства з підвідділами з видавання свідоцтв та посвідчень, нотаріальним та загальним у його складі²¹⁶.

Дипломатичну, юридичну та матеріальну допомогу росіянам мав надавати відділ допомоги російським громадянам, що постраждали від громадянської війни в Україні. Тут систематизувалися відомості про росіян, затриманих німецькою, австрійською або українською владою; розроблялися норми матеріальної допомоги в вигляді одноразових чи періодичних виплат²¹⁷. Вербальною нотою генконсул

²¹⁵ ЦДАВО України, ф. 2482, оп. 1, спр. 1, арк. 24.

²¹⁶ Там само, арк. 2.

²¹⁷ Там само, арк. 31.

висловлював прохання до міністра закордонних справ, щоб відповідно до норм міжнародного права йому сповіщалося про арешти російських громадян та надавалася можливість відвідання їх у в'язницях і — найголовніше — щоб усі в'язні мали можливість на волевиявлення щодо громадянства, а ті, хто хотів прийняти російське громадянство, мали змогу передати свої заяви у відповідні органи²¹⁸.

Для концентрації відомостей про претендентів на російське громадянство та обліку російських громадян планувалося створити мережу реєстраційних комісій: центральну (при генеральному консульстві в Києві) та окружні. З цією метою визначалися реєстраційні округи: 1) київський (в генконсульстві); 2) полтавський — мм. Полтава, Кременчук; 3) чернігівський — мм. Чернігів, Бахмач; 4) волинський — мм. Житомир, Ковель; 5) подільський — м. Кам'янець-Подільський; 6) холмський — м. Холм. Одеським генконсульством засновувалися округи: 1) херсонський — м. Одеса; 2) таврійський — мм. Мелітополь, Бердянськ. Харківським генконсульством засновувалися 1) харківський (м. Харків); 2) Катеринославський (м. Катеринослав); 3) Курський і Воронежський (м. Белгород) округи. Завдання консульств полягало в популяризації через місцеву пресу діяльності реєстраційних комісій.

З метою систематичного інформування громадян Росії й України про поточні події загальнополітичного, громадського та культурного життя при київському генконсульстві засновувалося Бюро друку на правах підрозділу Російського телеграфного агентства з двома відділами (українським і російським) та штатом 17 осіб²¹⁹.

Діяльність генеральних консульств РСФРР у Києві та Одесі було припинено на початку жовтня в зв'язку з арештом членів російської делегації на мирних переговорах, генерального консульства і установ Червоного Хреста РСФРР у Києві. Арешти ініціював міністр внутрішніх справ Української Держави І.О. Кістяківський всупереч позиції німецької окупаційної влади за обґрунтованою підозрою членів російської делегації на мирних переговорах та співробітників генерального консульства РСФРР в Одесі у сприяння створенню більшовицьких терористичних угруповань, що планували збройні повстання в Києві та Одесі.

В приміщеннях, де розташовувалися російські консульства, відбулися обшуки. Генконсул Казимир Кржемінський телеграфував

²¹⁸ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 89, арк. 6.

²¹⁹ ЦДАВО України, ф. 2482, оп. 1, спр. 1, арк. 43.

7 жовтня наркомун закордонних справ РСФРР Георгію Чичеріну: «Сегодня два часа дня арестованы все едущие дипломатическом вагоне выехавшем из Киева 7 октября точка все они сотрудники наших учреждений всего 56 человек точка всех их обыскивали заставляли раздеваться донага»²²⁰. 11–12 жовтня в Києві та Одесі в приміщеннях генеральних консульств РСФРР відбулися труси, співробітників консульських установ було арештовано.

Арештовані співробітники генконсульства в Києві змінили місце перебування з готеля «Марсель» на Лук'янівську в'язницю, де провели чотири дні. Через посередництво МЗС Української Держави російський консул вимагав від міністра внутрішніх справ випустити арештованих і повернути делегації та генконсульству архіви, забрані в готелі «Марсель»²²¹. У процесі переговорів із заступником голови російської мирної делегації Д.З. Мануїльським було досягнуто домовленості про звільнення київських «арештантів» та обмін арештованих в Одесі співробітників генконсульства на українських консулів, арештованих під час виїзду з місць призначення в Україну. Йшлося про обмін арештованими в районі Гомеля, де в той час уже перебувала російська мирна делегація, але через загрозу нападу на «дипломатичний потяг» місце зустрічі переносили. 13 листопада у зв'язку з капітуляцією Німеччини в Першій світовій війні РСФРР зі свого боку анулювала Брестський мирний договір. Лише на початку грудня з'ясувалося, що українським консулам вдалося повернутися в Київ, а обміну потребував лише саратовський віце-консул Іван Яковлів²²².

Консули нейтральних країн трималися відокремлено і обговорювали поточні проблеми на засіданнях консульського корпусу в Києві, який став на той час своєрідним закритим клубом. У нових умовах продовження виконання консульських обов'язків будь-ким із них залежало передусім від рішення окупаційної влади. Першими повноваження втратили старійшина консульського корпусу Перикл Гріпарі та італійський консул Карл Фішман. Перикла Гріпарі влада до того ж позбавила житла, реквізувавши його помешкання. Щойно створена Позавідомча комісія з реквізиції квартир для державних потреб не визнавала переваг іноземців перед українськими громадянами в пи-

²²⁰ ЦДАВО України, ф. 2482, оп. 1, спр. 3, арк. 47.

²²¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 95, арк. 84.

²²² Там само, арк. 118.

таннях виконання державних і громадських повинностей²²³. Питання про надання приміщень іноземним представництвам перейшли до компетенції Головної комісії з розташування військ та урядових установ в Україні.

Маючи досвід ефективної взаємодії в обстоюванні інтересів іноземних підданих за доби Української Центральної Ради, члени консульського корпусу об'єднали зусилля щодо захисту своїх прав. 10 вересня через відбуття з Києві Перикла Гріпарі старійшиною консульського корпусу було обрано швейцарського консула Гавриїла Енні²²⁴. Вже 13 вересня 1918 р. загроза нависла над іспанським консулом Стеліо Василяді. Німецький комендант м. Києва висунув перед ним вимогу скласти з себе консульські функції і до 15 вересня виїхати не лише з Києва, а й залишити межі Української Держави. Спроба відтермінувати від'їзд на десять, чи хоча б на три дні за посередництва МЗС Української Держави не мала успіху²²⁵. Залишаючи до вирішення питання Київ, Стеліо Василяді доручив завідувати справами консульства юрисконсульту іспанського посольства в Петрограді Олександрю Вольфсону²²⁶.

Засідання консульського корпусу з цього питання відбулося 24 жовтня 1918 р. Київські консули вирішили вважати вимогу, висунуту Стеліо Василяді, порушенням міжнародного права і просити МЗС Української Держави клопотати перед українським урядом про найшвидше повернення його в Київ. Аргументація рішення ґрунтувалася на тому, що консули в Києві делеговані від нейтральних країн, а Стеліо Василяді є представником Іспанії — країни, яка не веде ні з ким війни. Наголошувалося й на авторитеті іспанського консула як «суворо лояльного» дипломатичного представника та відсутності звинувачень його в будь-яких протиправних діях²²⁷. Йшлося також про те, що примусове виселення Перикла Гріпарі та припинення діяльності Карла Фішмана ставить під загрозу інтереси іноземних підданих, якими вони опікувалися²²⁸. Відтак учасники зібрання просили дозволити повернутися в Київ згаданим консулам і

²²³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 199, арк. 35–36.

²²⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 142, арк. 5.

²²⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 143, арк. 14.

²²⁶ Там само, арк. 16.

²²⁷ Там само, арк. 22.

²²⁸ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 142, арк. 7–7зв.

відновити діяльність грецького, французького та іспанського консульств.

Відповідне подання старійшина київських іноземних консулів швейцарський консул Гаврііл Енні скерував до міністра закордонних справ Української Держави 26 жовтня. А вже за два дні він зібрав колег на засідання в зв'язку зі своїм запланованим виїздом з Києва «в службових потребах» для обрання виконувача обов'язків дуаена на час його відсутності. Та повертатися в Київ консул Енні не збирався. В засіданні взяли участь Віктор Мозерт, Герман Гуревич та Ісаакій Вітенберг. Вирішили обрати старійшиною консульського корпусу персидського консула Ісаакія Вітенберга, просити його взяти на себе всі клопоти, пов'язані зі справами корпусу «нейтральних консулів», та довести таке рішення до відома міністра закордонних справ²²⁹.

Письмове звернення консульського корпусу отримали в департаменті чужоземних зносин МЗС Української Держави лише 2 листопада²³⁰. 5 листопада Гаврііл Енні назавжди залишив Київ, завершувати справу довелося новообраному старійшині Ісаакію Вітенбергу²³¹. Зовнішньополітичне відомство також виявило рішучість у порушеному консулами питанні. Віза міністра («Сегодня же исполнить»²³²) красномовно спонукала до дії. Відтак упродовж листопада за посередництва МЗС Української Держави консульському корпусу вдалося домогтися дозволу від німецького представництва в Українській Державі повернутися на свої місця всім іноземним консулам, які змушені були перервати свою роботу або виїхати за межі України²³³. Шанс на повернення до своїх службових обов'язків консули не використали.

Про відновлення щоденного прийому відвідувачів оголосило лише французьке консульство. В таких умовах матеріальні цінності й архіви, що зберігалися в приміщеннях консульств, потребували захисту й охорони. Ісаакій Вітенберг звернувся до влади з проханням встановити охорону в будинках № 5 по вулиці Хрещатик (в датському консульстві), № 15 на Бульварно-Кудрявській вулиці (в персидському консульстві), № 53 на Маріїнсько-Благовіщинській вулиці (в швей-

²²⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 199, арк. 32.

²³⁰ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 143, арк. 21.

²³¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 142, арк. 14.

²³² Там само, арк. 7.

²³³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 196, арк. 26.

царському консульстві), № 16 на вулиці Інститутській (в іспанському консульстві), № 4 на вулиці Мерінговській (нині — ім. М.К. Заньковецької, в норвезькому консульстві)²³⁴. МЗС Української Держави скерувало його звернення до начальника гарнізону м. Києва з проханням забезпечити необхідну консульствам охорону²³⁵. Та невдовзі долю консульських установ їм довелося вирішувати у нових політичних умовах.

Прохання до МЗС Української Держави про «призупинення» консульських повноважень та повернення «вірчої грамоти» 3 жовтня 1918 р. подав білоруський консул, мотивуючи отриманням нового призначення від уряду БНР. Як особа, що не мала фахової підготовки й належного досвіду консульської служби та не розумілася на тонкощах дипломатичного протоколу і процедурах призначення консулів, Павел Тремпович виявив особисту ініціативу попри процедурні вимоги. Поки що в архівах не виявлено причини його відмови від виконання консульських обов'язків. Не видається переконливою версія, що побутує в білоруській історіографії, про його звільнення через відмову прийняти українське громадянство²³⁶.

Очевидно, скориставшись другою грамотою, яка уповноважувала його на встановлення контактів із Доном, Павел Тремпович виїхав у Ростов-на-Дону і Новочеркаськ, де зайнявся приватною лікарською практикою і допомогою білорусам-біженцям²³⁷. До призначення нового консула порядкувати в консульстві залишався управитель справами Олександр Йосипович Модзолевський²³⁸. 30 жовтня 1918 р. Народний секретаріат БНР надав повноваження тимчасового керівника Білоруського генерального консульства в Києві «з усіма присвоєними йому і витікаючими з його становища правами і обов'язками»²³⁹ члену правління Білоруської торговельної палати Григорію Федоровичу Базаревичу до офіційного призначення генерального

²³⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 142, арк. 14.

²³⁵ Там само, арк. 18.

²³⁶ В 1920-х роках П.В. Тремпович займався науковою і науково-педагогічною роботою. 9 липня 1930 р. арештований за підозрою в участі в антирадянській організації. Засуджений як учасник контрреволюційної організації Союз визволення Білорусі 10 квітня 1931 р. до 5 років заслання. Покарання відбував у Астрахані. Після Другої світової війни працював у Могилів-Подільському, у госпіталі. Помер 3 січня 1956 р. Похований у Києві на Лук'янівському кладовищі.

²³⁷ Див.: *Васілейская Нона*. Жыцьцёвы шлях Паўла Трамповіча.

²³⁸ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 139, арк. 8.

²³⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 199, арк. 29.

консула БНР в Українській Державі з проханням визнати права білоруського представника і сприяти у виконанні доручених йому обов'язків²⁴⁰.

Новий консул також не зміг прискорити налагодження білорусько-українського товарообміну через неоднозначне ставлення до діяльності Білоруської торговельної палати. «Київська білоруська торговельна палата в її сучасному складі, яка взагалі складається з осіб досі невідомих в Білоруському національно-громадянському русі не дає певности, що її діяльність з боку політичного може відвідати інтересам України. — вважали в міністерстві. — Навпаки, в МЗС маються відомості про шкідливі наслідки діяльності палати і тому до реорганізації її зав'язання торговельних зносин з нею з боку політичного не бажано і не корисно»²⁴¹. Офіційну відповідь, в основу якої було покладено цю думку, МЗС Української Держави скерувало до Мінська 25 листопада 1918 р.²⁴² Ситуацію був покликаний змінити приїзд до Києва 28 листопада 1918 р. О.І. Цвікевича, якому делегувалися права як керівникові Особливої торгово-економічної комісії — «вищого торгово-економічного органу Білоруського Уряду в Україні»²⁴³ — вступити в переговори з Міністерством торгу і промисловості Української Держави щодо товарообміну з метою підписання договору на засадах взаємності. На правах членів делегації в переговорах мали взяти участь проф. М.В. Довнар-Запольський та І.Г. Красковський.

На письмовий запит О.І. Цвікевича щодо принципової згоди на підписання угоди²⁴⁴ МЗС підтвердило 9 грудня 1918 р. «бажаність» «заклучення торгово-економічного договору з урядом БНР»²⁴⁵. Текст договору містив положення про права громадян, умови організації торгівлі, судноплавства, транзиту товарів, створення українсько-білоруської змішаної комісії. В частині організації консульських зносин передбачалося право кожної сторони призначати генеральних консулів, консульських та торговельних агентів у всі міста та принципу взаємності щодо надання пільгових прав²⁴⁶. Підписаний договір мав

²⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 199, арк. 29.

²⁴¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 139, арк. 21.

²⁴² Там само, арк. 30 зв.

²⁴³ Там само, арк. 35.

²⁴⁴ Там само, арк. 34.

²⁴⁵ Там само, арк. 36.

²⁴⁶ Там само, арк. 41.

вступити в силу до ратифікації, одразу після підписання, та підписання не відбулося.

Вдалося підписати з гетьманським урядом напередодні зречення гетьманом влади міждержавні угоди дипломатичному представникові Грузинської Демократичної Республіки, що постала відповідно до «Акту незалежності Грузії», ухваленому її Національною Радою 26 травня 1918 р.²⁴⁷ Дипломатичне представництво Грузії було відкрите в Києві у вересні 1918 р. на вул. Караваєвській (від 1944 р. — вул. Льва Толстого), 9²⁴⁸. З метою «укріплення дружніх стосунків між Україною і Грузією та торгово-промислових зносин» 4 липня 1918 р. до Києва як представники Грузії при уряді Української Держави з особливими дорученнями були скеровані Віктор Васильович Тевзая (псевд. — Машинадзе, Georgien) — 35-річний правник і депутат Грузинського парламенту та Давид Віссаріонович Вачеїшвілі²⁴⁹, який мав певний досвід у цій сфері, перебуваючи на посаді офіційного представника Грузинської Національної Ради на території України та комісара у військових справах при Українській Центральній Раді²⁵⁰, С.С. Астіані, А.О. Сванідзе, Г.П. Мамаладзе, Н.П. Брегвадзе та інші (всього 20 співробітників).

У структурі представництва були консульський та економічний відділи, прес-бюро. Штатним розписом передбачалися посади першого і другого секретарів, військового аташе та його помічника, технічний персонал. Підписаний 5 грудня 1918 р. з українського боку заступником міністра торгу і промисловості С.В. Бородаєвським, а з грузинського — В.В. Тевзаєю, «Договір між Українською державою і Грузинською Республікою»²⁵¹ містив положення про встановлення консульських зносин та взаємне призначення генеральних консулів, консулів і торгових агентів «у всі порти і місцевости», визначав майнові права громадян на території іншої країни рівними з правами

²⁴⁷ *Кіладзе Симон*. Невідомі сторінки дипломатії. — С. 28.

²⁴⁸ Див.: *Друг Ольга, Малаков Дмитро*. Особняки Києва. — К.: «Кий», 2004. — 822 с.; *Бежуашвілі А.* Україна і Грузія: дипломатичні відносини 1918–1920 років. — С. 35.

²⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 134, арк. 18.

²⁵⁰ Див.: Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. Т. 2. — С. 355; *Дацків Ігор*. Утворення системи дипломатичних представництв і місій Української Народної Республіки // *Мандрівець*. — 2014. — № 1. — С. 23.

²⁵¹ Договір про дружбу і співробітництво між Українською Державою і Грузинською Республікою // *Сергійчук В.* Неусвідомлення України. — С. 510–514.

місцевих громадян, дозволяв у законний спосіб створювати торговельні та кооперативні товариства, проводити торгівлю, встановлював режим безмитної торгівлі між сторонами, анулював оплату ластових зборів у портах обох держав та визначав інші засади організації товарообміну та мореплавства тощо. Договір передбачав ратифікацію та застерігав право кожної сторони денонсувати його після ратифікації. Відтак в Одесі засновувалося генеральне консульство та консульство в Харкові. 7 грудня було підписано угоди про міжбанківські переказні операції та про обмін товарами між Українською Державою і Грузинською Демократичною Республікою²⁵² як незалежними державами. Однак договори не вступили в законну силу.

Наприкінці жовтня про бажання отримати визнання повноважень у сфері захисту прав азербайджанських громадян заявив Комісаріат Азербайджану в Українській Державі, створений 10 жовтня як орган національного самоврядування²⁵³. Комісаріат створили колишні студенти медичного факультету Університету Св. Володимира: Джеліл Гаджи Мамед огли Садигов (комісар), Юсиф Салехов (помічник комісара), Мір Джалал Міртагієв та Джангір Ісмаїл огли Гамзаєв (секретарі). Отримавши позитивну відповідь МЗС Української Держави на своє звернення, вони розпочали активну діяльність щодо реєстрації громадян Азербайджанської республіки, видавання їм національних посвідчень та звільнення від призову на військову службу. Членом азербайджанської громади був і Джаміль Садигов, який працював до виїзду І. Вітенберга з Києва секретарем персидського консульства²⁵⁴. Очевидно, з його ініціативи комісаріат звернувся до МЗС та відповідних органів за сприянням в отриманні дозволу на право мати вогнепальну зброю з метою самозахисту. Комісаріат діяв у Києві за адресою: вул. Прозорівська (з 1950-х років – вул. Анрі Барбюса), 15, кв. 1²⁵⁵ до приходу більшовиків.

В середині листопада 1918 р. завершилася епопея, пов'язана з прибуттям та розташуванням у Києві турецького генерального кон-

²⁵² Див.: *Бежуашвілі А.* Україна і Грузія: дипломатичні відносини 1918–1920 років. – С. 20–24; *Кіладзе Симон.* Неизвестные страницы дипломатии.

²⁵³ Див.: *Гасымлы М.Дж., Купчик О.Р., Дамиров А.У.* Украинско-азербайджанские отношения. – С. 82–90.

²⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 4, спр. 16, арк. 15.

²⁵⁵ Див.: *Гасымлы М.Дж., Купчик О.Р., Дамиров А.У.* Украинско-азербайджанские отношения. – С. 84.

сула Ахмед Ферід Бея²⁵⁶. На цю посаду колишнього депутата від Кютахії було призначено указом султана Мехмеда IV Вахдетіна від 15 липня 1918 р. за поданням Міністерства закордонних справ до Адміністрації Великого візира²⁵⁷. Турецьке представництво отримало 10 кімнат на другому поверсі «Паласт-Отелю», які займала німецька місія, котра щойно припинила свою діяльність після підписання Комп'єнського перемир'я й залишила Київ. Саме в приміщенні цього готелю, в резиденції турецького посла, менше ніж за місяць, 14 грудня 1918 р. гетьман Павло Скоропадський підписав грамоту про зречення влади.

Повідомлення про приїзд турецького консула МЗС Української Держави отримало ще 6 серпня і негайно дало відповідні доручення щодо надання йому «в кращім кварталі в центрі міста» приміщення в центрі столиці²⁵⁸. Спершу йшлося про дві, потім — про три, далі — про шість—сім, зрештою про десять кімнат для розташування співробітників генерального консульства Туреччини з родинами. На Міністерство військових справ покладался обов'язок надати турецькому представництву «один із кращих самоходів»²⁵⁹ 12 жовтня МЗС Української Держави підтвердило повноваження генерального консула Оттоманського уряду в Києві Ахмеда Ферід Бея, в Одесі — Евуріза Наміка Бея та в Харкові — п. Руї Бея Абдулгаді²⁶⁰. 28 жовтня 1918 р. незадоволений наданим приміщенням у Києві голова турецької дипломатичної місії уповноважений міністр Ахмед Мухтар-Бей²⁶¹ звернувся «з приводу безкінечної справи з розміщення Цісарської місії» з проханням надати кімнати на другому поверсі «Паласт-Отелю»²⁶².

11 листопада 1918 р. отримали посвідчення на повноваження в Україні польські репрезентанти: надзвичайний посланник і уповноважений міністр Ради Регенційної Королівства Польського при Українській Державі Станіслав Ванькович — дворянин з Віленської губернії, морський інженер, член 2-ї і 3-ї Державної Думи Російської

²⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 114, арк. 30.

²⁵⁷ Див.: *Сергійчук Б.В.* Документи з Османського Архіву про відносини Української Держави й Туреччини в 1918 році. — С. 226–231.

²⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 114, арк. 2.

²⁵⁹ Там само, арк. 15.

²⁶⁰ Там само, арк. 22, 23.

²⁶¹ Див.: *Сергійчук Богдан, Сергійчук Володимир.* На межі двох світів. Українсько-турецькі відносини в середині XVI — на початку XXI ст. — С. 183.

²⁶² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 114, арк. 29.

імперії — та перший секретар Королівського польського представництва при Українській Державі Едуард Соболевський²⁶³. Консулярним радником було призначено Маркіяна Хойновскі²⁶⁴. До його обов'язків входило видавання національних паспортів польським підданам. Польське представництво повідомило МВС про те, що з початком його роботи всі видані іншими установами посвідчення польських громадян слід вважати недійсними²⁶⁵.

Питання про визнання за ним консульських функцій до моменту призначення офіційних консульських представників порушив у листопаді 1918 р. новостворений Комітет громадян Чехословацької Республіки, який розташувався за адресою вул. Хрещатик, 41 кв. 11²⁶⁶. За кілька днів після офіційного проголошення Чехословацьким національним комітетом Чехословацької Республіки чехи, що перебували в Києві, самоорганізувалися в громадське об'єднання і обрали керівний орган. Тисячі колишніх військовополонених і солдат австрійської армії, що визнавали себе чехословацькими громадянами, потребували консульського захисту, матеріальної допомоги та сприяння в поверненні на батьківщину. Свою функцію представники комітету вбачали в проведенні реєстрації всіх чехословаків, що перебували на території України і забезпеченні їх документами, які б визнавалися українською владою, та організації відправки на батьківщину²⁶⁷.

Організація сподівалася на сприяння Української Держави й у питанні організації відправки військовополонених чехословаків, що знаходяться в австрійській армії на території Чехословаччини. Прагнення комітету щодо охорони інтересів співвітчизників поділяв колишній начальник Чехословацької стрілецької дивізії полковник Мамонов. Уповноваження на організацію відправки чехословацьких громадян на батьківщину новоствореній організації делегував чехословацький уряд. Щойно обраний перший прем'єр-міністр Чехословаччини Карел Крамарж підтримав ініціативу комітету й доручив провести повернення чехословацьких громадян у Прагу та просив

²⁶³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 138, арк. 4–5.

²⁶⁴ Там само, арк. 10.

²⁶⁵ Там само, арк. 22.

²⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 142, арк. 10.

²⁶⁷ Там само, арк. 10.

повідомити про результати справи²⁶⁸. «Чехословацкий народ никогда не забудет помощи Украинского народа, который принял его на территорию и дал ему возможность организовать и возвратиться на родину в то время, когда чехословацкое государство было окружено пламенем политических и социальных беспорядков»²⁶⁹, — наголошувалося у його звернення до МЗС Української Держави. Українське зовнішньополітичне відомство підтримало ініціативу чехословацької організації. На заваді став лише час — відповідь було підготовлено 13 грудня 1918 р. Відтак отримати консульські повноваження комітетові за доби Гетьманату не вдалося.

Не розпочав діяльності й генеральний консул Голландії в Києві мистецтвознавець²⁷⁰ д-р Тімон Х. Фоккер. Офіційне звернення про підтвердження наданих йому повноважень було скеровано ще до гетьманського МЗС 9 грудня 1918 р., а отримано 10 січня вже в МЗС УНР²⁷¹.

Наприкінці жовтня 1918 р. за дорученням королівського датського посланника в Петербурзі датський консул Карл Нільсен взяв на себе охорону китайських підданих у Києві та сприяння китайській місії²⁷². Потреба у втручанні датського консула була зумовлена тим, що велика кількість китайців, які працювали робітниками інженерно-будівельних дружин Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу земств і міст, після завершення війни опинилися в Києві без грошей, які їм не виплатили, і роботи, але з бажанням повернутися на батьківщину. Ця обставина великою мірою спричинила масові арешти серед безробітних китайців за підозрою їх у більшовизмі. Представник китайського посольства і Союзу китайських громадян п. Тсу Шао Ян неодноразово звертався в різні інстанції щодо виплати заробітної плати китайським робітникам. Правильність претензій щодо видачі грошей підтвердив державний контролер Г.О. Афанасьєв. Однак справа «кочувала» від Уповноваженого Української Держави з управління і ліквідації інституцій та організацій воєнного часу до Управління інженерно-будівельних дружин безрезультатно. «В цей час в умовах повної відірваності Києва від усіх інших міст і держав

²⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 142, арк. 22.

²⁶⁹ Там само, арк. 10 зв.

²⁷⁰ Див. наприклад: *Timon H. Fokker*. Wenzel Cobergher schildert // *De kunst der Nederlanden*. — 1930, 5 November.

²⁷¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 48, арк. 2.

²⁷² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 144, арк. 12.

невиплачена сума є єдиною можливістю підтримати безробітних китайців, оскільки інші можливості вичерпано»²⁷³, — пробував пояснити датський консул міністру закордонних справ.

Однак у місті бракувало грошової маси. З метою уможливлення організації виїзду китайських громадян із Києва було вирішено зібрати в Харбїні та інших містах гроші в сумі 693 913 руб. передати їх китайському посольству через датського консула²⁷⁴. Крім того, зібравши відомості про китайських підданих в українських в'язницях, консул К. Нільсен звернувся до МЗС Української Держави щодо допомоги в звільненні й відправленні за межі України в'язнів, які не вчинили карних злочинів. Останнє його звернення було датоване 13 грудня 1918 р. Про відсутність з боку зовнішньополітичного відомства «перешкод до видачі грошей Датському Консулу для передачі китайським громадянам»²⁷⁵ він отримав відповідь уже за підписом комісара революційного Комітету при МЗС М.Г. Левитського.

В день свого зречення, 14 грудня 1918 р., гетьман Павло Скоропадський дізнався про приїзд до Києва французького віце-консула Еміля Енно. Радісний голос міністра закордонних справ Г.О. Афанасьєва, який повідомляв про прибуття Е. Енно в Київ було останньою згадкою гетьмана перед підписанням грамоти про зречення влади²⁷⁶. Прихильник ідеї відновлення «єдиної невідомої Росії» силами Добровольчої армії генерала А.П. Денікіна і противник «самостійників усіх мастей», Еміль Енно був напівміфічною (за визначенням П.П. Скоропадського — «опереточною») особою серед іноземних консулів. Одружений із киянкою Оленою Марківною Погребанською і близько знайомий з редактором «Киевлянина» В.В. Шульгиним²⁷⁷, він добре розумівся на психології середовища, в якому існував. У Києві Е. Енно — капітан французької контррозвідки — видавав себе за інженера. Призначення на посаду віце-консула в Київ було лише його прикриттям. Основним місцем діяльності «віце-консула» Е. Енно стала Одеса, але жодних консульських функцій він не мав, виконуючи лише

²⁷³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 144, арк. 24.

²⁷⁴ Там само, арк. 16.

²⁷⁵ Там само, арк. 28.

²⁷⁶ *Скоропадський Павло*. Спогади. — С. 325.

²⁷⁷ Див.: *Пученков А.С.* Антибольшевистское движение на Юге и Юго-Западе России (ноябрь 1917 — январь 1919 г.). — С. 548–594.

політичну місію щодо організації допомоги країн Антанти Добровольчій армії²⁷⁸.

Загалом упродовж існування Української Держави в Києві продовжили діяльність іноземні консули, які працювали в Українській Народній Республіці й залишалися там у квітні 1918 р. З особливими почестями Гетьман Павло Скоропадський прийняв вірчі грамоти у посланників Німеччини та Австро-Угорщини. При цьому посада генерального консула, надана австро-угорському представнику Вальтеру Ріттеру Принцігу фон Гервальту, свідчила не так про прагнення Австро-Угорщини започаткувати з Українською Державою повноцінні консульські зносини, як про використання консульської діяльності з політичною метою. Не обмежувалися виключно консульською роботою і німецькі консули. Натомість діяльність консулів нейтральних держав зосередилася в цей час на захисті прав та інтересів іноземних підданих, які систематично порушувалися. Характерною особливістю функціонування іноземних консульських установ у Києві було постійне втручання окупаційної влади в їх роботу. Консульському корпусу довелося обстоювати права виселених із Києва іспанського консула Стеліо Василяді, грецького консула Перикла Гріпарі, французького консула Карла Фішмана. Деякі інші завдання мали консульські установи, засновані новоутвореними державами. Економічні інтереси превалювали в пріоритетах діяльності генерального консульства БНР. Новим типом установи, яка претендувала на виконання консульських функцій стали громадські організації, що займалися реєстрацією підданих своїх країн та організацією їх повернення на батьківщину. В процесі взаємодії зовнішньо-політичного відомства з іноземними представництвами було вперше розроблено церемоніал проведення аудієнції іноземних представників у Глави держави.

З відновленням УНР першим звернувся до МЗС УНР секретар і «тимчасово керуючий» французьким консульством у Києві Теодор Муллен, який отримав від свого керівника доручення захищати інтересів «підданих і громадян Держав Згоди»²⁷⁹. «Англійські, американські, сербські, румунські і грецькі громадяни чи піддані не мають в теперішнім часу своїх консульських представників у Києві, — писав

²⁷⁸ Див. зокрема: *Дацків Ігор*. Еволюція українсько-французьких відносин в умовах української революції (1917–1921 рр.) // Україна–Європа–Світ: Міжнародний зб. наук. праць. — 2014. — Вип. 13. — С. 154.

²⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 48, арк. 22.

він міністру закордонних справ, — бо консулі згаданих підданих ще не мали можливості повернутися до нього після того, як германська влада витиснула їх на протязі останнього літа»²⁸⁰. В цих умовах він брав на себе відповідальність заступати практично весь консульський корпус і просив про «справедливе і бережне» ставлення до іноземців та упередження можливої самовільної реквізиції їхнього майна.

Відповідь на звернення мала значення показової акції: на прикладі скасування розпорядження щодо реквізиції майна дипломатичного працівника Матіоса Клебера та висловлення вибачення за «прикре непорозуміння»²⁸¹ нова влада демонструвала готовність співпрацювати з представниками іноземних держав. Більше того, на запит французького консульства щодо надання приміщення для гаража та виділення щоденно одного пуду бензину (оскільки «бензин весь реквізирovalo воєнне ведомство — достать его в вольной продаже возможно только у спекулянтов по такой цене, коя делает пользование машиной невозможным»²⁸²) МЗС запропонувало коменданту м. Києва з проханням «негайно реквізувати великий сарай» на вул. Прорізній, 12 під гараж для автомобіля французького посольства й видати відповідний ордер.

23 грудня 1918 року до МЗС звернувся й Латиський центральний комітет в Україні з проханням визнати Національну Раду Латвії тимчасовим представництвом Латвії в УНР, із консульськими повноваженнями в справах громадян Латвії «до організації урядовою дорогою Дипломатичних зносин між Україною і Латвією» та вважати дійсними видані нею посвідчення про належність до громадянства Латвії»²⁸³.

В свою чергу МЗС УНР просило допомоги грузинської місії в справі розшуку майна та архівів, зібраних діловодом гетьманського Відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва Головного управління мистецтв і національної культури Г.Я. Стеллецьким як керівником воєнно-археологічної наукової експедиції в завойованих Туреччиною країнах. Через наступ більшовиків йому не вдалося вивезти з Тифлісу виявлені щоденники, документи та артефакти. Щодо цього питання голова відділу М.Ф. Біляшівський звернувся ще до МЗС Української Держави, але спроби вирішити його було здійснено вже з

²⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 40, арк. 22.

²⁸¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 48, арк. 20.

²⁸² Там само, арк. 23.

²⁸³ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 33, арк. 6–6 зв.

приходом до влади Директорії. Передбачалося, що документи мають зберігатися в помешканні співробітника експедиції Ф.В. Постникова, на розі Троїцької й Графської вулиць²⁸⁴.

Принципові дискусії виникли в МЗС щодо надання консульських повноважень у частині захисту інтересів естонських громадян представникові Самостійної Естонської Республіки. Ще 9 грудня 1918 р. правління Київського естонського товариства уповноважило «до прибуття в Україну офіційного представника» доктора Едуарда Яковича Рітсона на тимчасове представництво інтересів громадян Естонії при уряді Української Держави. 12 грудня Е.Я. Рітсон подав звернення до уряду як Тимчасовий представник інтересів естонців в Україні з проханням визнати за ним право видавати естонські національні паспорти, які б дозволяли уникнути непорозумінь у питаннях мобілізації²⁸⁵. Експертну оцінку питання по суті було доручено дати досвідченому правникові й дипломату О.О. Ейхельману. На його думку, подане уповноваження «формально не мало юридичного значіння», крім того «нічого не відомо про існування такої самостійної держави». Однак вирішити питання він запропонував на підставі українського закону про громадянство²⁸⁶. 30 грудня 1918 р. Е.Я. Рітсон отримав вже від уряду УНР охоронний лист як «представник Естонії на Україні»²⁸⁷. Того самого дня отримав охоронний лист для виїзду з дружиною і двома дітьми з Києва управитель справами швейцарського консульства Віктор Ренігер²⁸⁸. У своєму запиті про надання такого документу він указував на виїзд «в Швейцарію і назад», але, очевидно, що повертатися не збирався. Залишався працювати деякий час болгарський посол І.Д. Шишманов, який невдовзі виїхав із урядом УНР до Вінниці, а 1 квітня 1919 р. склав повноваження під час аудієнції у царя Болгарії Бориса²⁸⁹.

Натомість у швейцарському консульстві одразу після новорічних свят з'явився Гавриїл Енні. 4 січня 1919 р. він повідомив МЗС УНР

²⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 29, арк. 12.

²⁸⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 34, арк. 1.

²⁸⁶ Там само, арк. 3.

²⁸⁷ Там само, арк. 6.

²⁸⁸ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 25, арк. 4.

²⁸⁹ Див.: Павленко В. Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. — С. 22.

про те, що повертається до своїх обов'язків «старійшини іноземних консулів у Києві»²⁹⁰.

Чи не останнім перед залишенням Директорією Києва було призначення генеральним консулом Голландії в Києві д-ра Тімона Х. Фоккера. 10 січня до МЗС УНР надійшов офіційний лист щодо його повноважень, скерований до МЗС Української Держави²⁹¹. Д-р Фоккер особисто того ж дня письмово прокоментував ситуацію. Невдовзі, 20 січня 1919 р., Київський губернський комісар отримав від МЗС УНР інформацію про «призначення генеральним консулом Голландії в Києві д-ра Т. Фоккера»²⁹². Часу для організації роботи консульства йому практично не залишалось.

22 січня 1919 р. усі іноземні представники отримали офіційне запрошення до участі в урочистостях на честь злуки УНР і ЗУНР. МЗС надіслало для кожного перепустки для входу на Софійський майдан та прийняття²⁹³.

За короткий термін діяльності Директорії в Києві іноземні консули намагалися зберегти свої функції, які зводилися переважно до захисту життя і майна підданих своїх країн.

5.3. Особливості діяльності іноземних консулів у Києві та радянській столиці України

На початку лютого 1919 р. у Київ увійшли більшовики. Фінський представник проф. Г. Гуммерус залишив захоплене місто²⁹⁴. Деякі «старі» іноземні консули зробили спробу встановити стосунки з новою владою. Деяких арештували. У всіх були вилучені архіви, гроші, коштовності. Домінантною стала проблема військової

²⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 25, арк. 25.

²⁹¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 48, арк. 2.

²⁹² Там само, арк. 6.

²⁹³ Там само, арк. 26.

²⁹⁴ Див.: «Вірю в українську державність...». Відвідини в колишнього фінського посла в Києві, проф. Германа Гуммеруса. — С. 2.

повинності, відбувати яку нова влада вирішила змусити й іноземців. Після численних звернень та за взірцем російських рішень 13 лютого 1919 р. робітничо-селянський уряд ухвалив декрет «Про права та обов'язки іноземців», у якому визначався правовий статус іноземних підданих, декларувалося звільнення таких осіб від військової служби та демобілізація раніше мобілізованих іноземців.

Першим новим іноземним консулом у Києві у березні 1919 р. став Костянтин Цагарелі²⁹⁵. Йому доручалося виконання консульських обов'язків в ранзі віце-консула в складі місії Грузинської Демократичної Республіки в Україні²⁹⁶.

Натомість «старі» представники консульського корпусу на початку травня після аудієнції італійського консула у голови Раднаркому вирішили залишити Київ. Однак без новостворених, але вже всевладних НКВС та НКЗС, що діяли під чітким контролем з Москви, виїхати з міста, де вони провели значну частину свого життя, ніхто не міг. Консули не мали на руках паспортів, не могли отримати в банках кошти, встановлені обмеження на вивезення валюти були по суті грабунком. Запланувавши виїзд на 17 травня 1919 р., вони звернулися до Народного комісаріату закордонних справ з проханням дати відповідні розпорядження щодо повернення архівів та цінностей; збільшення ліміту валюти, дозволеної до вивезення з 100 000 франків до 200 000 франків для консулів і визначення суми, дозволеної до вивозу членами родин та секретарями; сприяння виділенню потягу до Одеси і видання паспортів²⁹⁷. Щоб не змінювати дату від'їзду, просили дати відповідь на звернення до 15 травня. В дорогу готувалися швейцарський, італійський та бельгійський консули, секретар швейцарського консульства з родинами. Відповідь на своє звернення вони отримали вчасно, але часткову. Їм видали паспорти й повернули вилучені предмети, втім лише «дозволені до вивозу», грошові суми для вивозу збільшили до 150 000 франків, а членам родин дозволили вивозити по 3 000 франків, прохання про потяг залишили «без наслідків»²⁹⁸. Іншою складовою відповіді було створення Комісії з ліквідації консульських установ.

Залишаючи Київ, швейцарський консул Гавриїл Енні відбув «дипломатичну» зустріч із «відповідальними співробітниками Головнач-

²⁹⁵ Репресований 12 вересня 1938 р., розстріляний у Києві.

²⁹⁶ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 16, арк. 121.

²⁹⁷ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 19, арк. 100.

²⁹⁸ Там само.

постачу т. Крушинським і т. Ковнацьким»²⁹⁹, давши їм дозвіл на зайняття кімнат у своєму приміщенні (тоді вже — колишньому). На поселення в консульських будинках одразу набралось безліч претендентів — «відповідальних», «радянських» та інших організацій, які «гарантували зберегти все майно і навіть передати його згодом за описом»³⁰⁰. Націоналізовано було й будинок англійського консула³⁰¹.

На тлі бруталного ставлення радянської влади до іноземних консулів показовою була справа так званого «представника Бразильської республіки при уряді УСРР» «графа» Альберта-Вольдемара Павловича Пірро. У березні 1919 р. при ВУНК розпочав діяльність іноземний відділ для боротьби з контрреволюційною діяльністю «агентів іноземних держав», широкі повноваження, пов'язані з попередженням, присікання та розкриттям контрреволюційних злочинів (насамперед дій, спрямованих проти більшовицької влади) отримав оперативний відділ ВУНК³⁰². «Справою Пірро» займався секретний відділ ВУНК з боротьби з контрреволюцією. «Графа» «призначили» «центральною фігурою» контрреволюційної змови проти радянської влади³⁰³. Учасники цієї змови («чорне офіцерство і представники буржуазних кіл») ніби планували захопити всі головні радянські установи і здійснити в Києві переворот, готували для цього зброю (гвинтівки, кулемети тощо) та передавали шифровані відомості до «англо-французьких місій»³⁰⁴. Звернення громадян до бразильського консульства були також кваліфіковані як частина змови і спроби прийняти бразильське підданство й порвати з радянською владою. Ухвала Колегії ВУНК про розстріл Пірро та його «посібників» (завідувача складом зброї перших київських інженерних курсів П.П. Альфердова, помічника завідувача навчальною частиною Других радянських командних артилерійських курсів І.І. Митрофанова, зем-

²⁹⁹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 2, спр. 1, арк. 5.

³⁰⁰ Там само, арк. 9.

³⁰¹ ГДА МЗС, ф.1, оп. 1, спр. 4, арк.4, арк. 35.

³⁰² Білас І.Г. Репресивно-каральна систем а в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. Кн 1. — К.: Либідь-Військо України, 1994. — С. 67.

³⁰³ Сообщение ВУЧК о раскрытии в г. Киеве контрреволюционного заговора // Білас І.Г. Репресивно-каральна систем а в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. Кн 2. — К.: Либідь-Військо України, 1994. — С. 31–32.

³⁰⁴ Там само. — С. 31.

левласника Г.М. Трифановського, співробітниці «консула» Р.Л. Поплавської) знайшла широкий розголос, особливо після публікації в газеті політвідділу Особливого корпусу військ ВУНК «Красный меч» (1919, 18 серпня).

Насправді уродженець Ліфляндської губернії, політичний авантюрист і аферист А. Пірро не мав відношення до консульської служби і був енкістським агентом, засланим до Києва з провокаційними завданнями. На честь його приїзду в Києві відбулося урочисте прийняття за участі представників консульського корпусу. «Бразильський консул», як згадувала племінниця київського мецената Зайцева, котра отримала доручення як співробітниця китайського консульства в Києві бути перекладачем для цієї особи під час прийняття, дивувався своєю манерою поведінки за столом, потягом до алкоголю і провокативними розмовами щодо ставлення до більшовиків³⁰⁵. Розраховуючи знайти роботу в бразильському консульстві для свого приятеля, вона попросила про це консула під час розмови. Та після застереження одного із консульських співробітників щодо стосунків з «графом» Пірро, як особою підозрілою вирішила відмовитися від свого наміру.

Наступного дня в місті з'явилися оголошення про те, що консул Пірро має особливі повноваження, а співробітники консульства перебувають під захистом радянської влади. Відтак захисту в консульстві шукало багато людей — «всі вони були арештовані і переважно розстріляні»³⁰⁶. Крім того, «консул» «надавав бразильське громадянство» всім бажаючим. Нові «бразильські піддані» отримували прохання передати в Бразилію листи з Києва. Незабаром вони потрапляли в підвали спецслужб, а листи виявлялися «шпійонськими шифровками»³⁰⁷. За такою схемою Пірро знищив і свою секретарку Р.Л. Поплавську. Дізнавшись, що її чоловік перебуває у Франції, він запропонував молодій жінці туди поїхати і доставити необхідний шифр. Пірро допоміг їй вибрати дорожню сукню й сам зашив туди шифр. Виходячи з дому, Р.Л. Поплавська вирішила відмовитись від подорожі, але оголосивши про це А. Пірро, почула у відповідь умов-

³⁰⁵ Див.: *Л-ла Л.* Очерки жизни в Киеве в 1919–20 гг. // Архив Русской Революции, изд. И.Е. Гессеном. — Т. III. — Берлин, 1921. — С. 214.

³⁰⁶ Там само. — С. 215.

³⁰⁷ Див.: Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції. Матеріали круглого столу 19 грудня 2013 р., м. Київ / Упоряд.: О.Г. Бажан, Р.Ю. Подкур. К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. — С. 347–378.

ляння, а через кілька хвилин її арештували й невдовзі розстріляли³⁰⁸. «Бразильський консул» і сам неодноразово сидів за ґратами аж до 1936 р., а 1925 р. у Ризькій центральній в'язниці написав мемуари «Я раскаиваюсь и проклиная»³⁰⁹. Тобто, історія з розстрілом «бразильського консула» в Києві була більшовицькою провокацією.

Втім радянська влада ставилася з великою недовірою до колишніх консулів і активно фабрикувала щодо них кримінальні справи з відповідними наслідками. 16 квітня 1919 р. за постановою радянського уряду України було вислано з Києва датського консула Г. Гуревича. Звинувачення в агітації та інсинуаціях проти радянської влади висунуто персидському консулові в Києві Ісаакію Вітенбергу. Він залишив Київ під час відступу Добровольчої армії, деякий час жив у Одесі. Отримавши дозвіл від більшовицьких керівників повернутися в Київ³¹⁰, невдовзі був заарештований Особливим відділом XII армії. Для розслідування справи його відправлено в Москву, а в листопаді 1920 р. — розстріляно з відома надзвичайної персидської місії³¹¹. В цей час персидське консульство в Києві продовжило діяльність, але вже за керівництва нещодавнього секретаря Комісаріату Азербайджану в Українській Державі Мір Джалала Мір-Тагієва (Міртагієва).

Основним місцем роботи іноземних консулів від січня 1920 р. стала нова радянська столиця — Харків. У лютому 1920 р. Київ телеграфічно звітувався перед Харковом, що в місті «сконструювався консульський колектив» на чолі з персидським віце-консулом, якому надано повноваження консула і права захисту югославських громадян. Повноваження консула отримали вірменський та чехословацький представники. Останній — з обов'язком захисту австрійських і угорських громадян. Швейцарський консул отримав право представляти швейцарське консульство, датсько-норвежський — управляти справами консульства, шведський — вести справи консульства, німецький — захищати інтереси німецьких громадян до приїзду офіційного

³⁰⁸ Див.: *Л-ла Л.* Очерки жизни в Киеве в 1919–20 гг. — С. 215.

³⁰⁹ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://sundry.wmsite.ru/pravozaschita>

³¹⁰ Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 7, арк. 5.

³¹¹ Там само, арк. 6.

представника³¹². Консульські функції щодо грецьких підданих тимчасово перебрала на себе грецька президія.

В травні 1921 р. до Києва прибули нові іноземні місії, переважно з питань репатріації відповідно до Ризької угоди. Для їх розташування Уповноважений НКЗС у Києві Лев Савельєв погодив із харківським керівництвом питання про виселення мешканців із квартир у будинках № 21 (де раніше розташовувалося англійське консульство) та № 24 (де розташовувалося австрійське консульство) по вулиці Пушкінській³¹³. Всі іноземні представники, окрім грецького, отримали від ревкому охоронні свідоцтва³¹⁴. Втім, до кінця 1922 р. у Києві не залишилося жодного іноземного консульства. Останнім припинило діяльність персидське генеральне консульство, розташоване в будинку № 50³¹⁵ по вулиці Фундуклеївській³¹⁶.

Персидський генеральний консул М.Дж. Мір-Тагієв «зіпсував» стосунки з радянською владою через самочинне розширення своїх повноважень. Він створив у консульстві турецький відділ і видавав документи турецьким підданам. Отримання офіційних посвідчень особи іноземними громадянами мало особливу актуальність у зв'язку з оголошеною Губвиконкомом реєстрацією. Однак Уповноважений НКЗС УСРР в Києві В.Д. Торговець відмовився візувати видані Мір-Тагієвим паспорти через сумнів у наявності у консула повноважень щодо їх видавання підданам Туреччини. Відповідно до надісланого з Харкова на запит уповноваженого розпорядження персидському генеральному консулові було відмовлено в праві видавати національні паспорти не лише турецьким, але й персидським підданам з огляду на відсутність будь-яких договірних відносин між урядом радянської України та Персії³¹⁷.

На початку 1922 р. у Києві сформувалося Управління в Україні Представництва Ассирійської Народної Делегації в РСФРР із консульськими функціями. Штат управління складала три особи: керівник Біт Шумун і два співробітники. Установа розташувалася в

³¹² ЦДАВОУкраїни, ф. 4, оп. 1, спр. 17, арк. 19.

³¹³ Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 7, арк. 13.

³¹⁴ ЦДАВОУкраїни, ф. 4, оп. 1, спр. 17, арк. 19 об.

³¹⁵ Цей колишній прибутковий будинок дворянки С. Хомицької відомий ще й тим, що тут мешкав у 1919–1926 рр. піонер дирижаблебудування Ф.Ф. Андерс (1828–1926).

³¹⁶ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 793, арк. 158.

³¹⁷ Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 14, арк. 50, 51.

будинку № 5 на Миколаївській (від 1996 р. — В. Городецького) вулиці³¹⁸. Ініціатива створення представництва належала громадськості — «беженской массе». Її очільники пояснювали, що осіб, «почти целиком не имеющих какой-либо профессии, не знающих русского языка и не могущих найти такой труд, который бы оплачивался удовлетворительно, чтобы они могли содержать свои многочисленные семьи, оставшиеся после убийства их ближайших родственников», на території радянської України налічувалося 20 тисяч³¹⁹. З метою пошуків матеріальної допомоги для організації «евакуації» асирійських біженців на батьківщину на зібрані цією «масою» кошти була відряджена делегація до Москви з повноваженнями представляти інтереси громади. Делегація звернулася до народного комісара закордонних справ РСФРР Г.В. Чичеріна з проханням взяти на себе посередництво в переговорах із персидським урядом щодо умов повернення асирійських біженців. Отримавши у відповідь запевнення щодо доведення переговорів із Персією «до кінця» делегати повернулися в Київ. Про факт заснування управління та його місію — захист асирійських біженців і видавання їм видів на проживання — Біт Шумун повідомив персидське генеральне консульство 3 лютого 1922 р.³²⁰

Не маючи коштів на утримання установи з невизначеним статусом у невизначених умовах, Біт Шумун «з надією на комуністичну гуманність» висунув через посередництво Управління Уповноваженого НКЗС у Києві низку вимог до більшовицького уряду республіки. Вони торкалися виділення кредиту на утримання його управління та продовольчих пайків для співробітників, звільнення управління від виплати комунальних платежів, надання керівникові управління можливості безоплатного проїзду в міському транспорті, продовження терміну дії документів — заміників паспортів, які він видавав, до шести місяців³²¹.

Ці вимоги, як і сам факт існування управління, обурили персидського консула Мір-Тагієва, котрий вважав діяльність асирійського представництва зазіханням на його повноваження. На його думку, складалася «ненормальная двойственность», тим більше, що «народні делегації» не мали права видавати національні паспорти або

³¹⁸ Там само, арк. 31.

³¹⁹ Там само, арк. 32.

³²⁰ Там само, арк. 52.

³²¹ Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 14, арк. 32 зв.

інші посвідчення особи іноземних підданих. Він так само звернувся з листом до Уповноваженого НКЗС у Києві з вимогою надати копію повноважень керівника уповноваженого в справах асирійців, де було б визначено його права і функції³²². Під час особистого візиту консул порівняв діяльність асирійського представництва з «незаконними» петлюрівськими організаціям, вимагав повернення виданих Біт Шумуном паспортів та роз'яснення позиції НКЗС щодо його діяльності. Повноважний представник НКЗС у Києві В.Д. Торговець роз'яснив персидському консулу, що УСРР не має жодних зобов'язань перед Персією і може дозволити існування очолюваного Біт Шумуном Ас-нардепу, так само, як і існування не наділеного офіційними повноваженнями персидського консула в Харкові³²³.

НКЗС УСРР так само вирішило питання на користь обраного громадськістю асирійського представника, надавши йому повноваження на видання паспортів із терміном дії до 6 місяців. клопотання щодо матеріальної допомоги натомість було відхилено з рекомендацією звернутися щодо субсидії на покриття витрат за проїзд у залізничному транспорті в сумі 38 р. 04 коп. до ЦК КП(б)У³²⁴.

Невдовзі М.Дж. Мір-Тагієв очолив торговельну контору Уповноваженого представництва Азербайджанської СРР при уряді РСФРР. Однак він свідомо чи несвідомо постійно робив учинки, які не лише шкодили його авторитету, а й ставили під загрозу його перебування на офіційних посадах у Києві. Про розгул, пиятику і інші «безчинства», в яких брав участь і яким сприяв доктор Мір-Тагієв написав до Уповноваженого НКЗС у Києві в анонімному листі «відданий радянській владі Григорій» зі сподіванням, що консула нарешті буде покарано³²⁵. В.Д. Торговець, доповідаючи в Харків про таке звернення, охарактеризував представництво Азербайджанської СРР в особі Мір-Тагієва як «дивне»³²⁶.

«Перепрофілювалися» за принципом Мір-Тагієва й деякі інші консульські працівники. Зокрема колишній секретар королівського італійського консульства в Києві італійський громадянин Чезаре (Цезар Йосипович) Мікос-Урбан очолив у липні 1922 р. Київське

³²² Там само.

³²³ Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 102, арк. 87.

³²⁴ Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 14, арк. 19.

³²⁵ Державний архів Київської обл., ф. 4205, оп. 1, спр. 38, арк. 75.

³²⁶ Там само.

бюро королівської італійської торговельної делегації в Москві. Він мав повноваження щодо захисту і підтримки співвітчизників та підпису документів від мені київського бюро. Однак візи на в'їзд в Італію на італійських та іноземних паспортах виставляло виключно московське представництво³²⁷. Київське бюро за керівництва Ч. Мікоса-Урбана розташувалося на вул. Театральній в буд. № 3, кв. 12.

У Харкові іноземні консули працювали під безпосереднім контролем НКЗС УСРР. Переїжджаючи до Харкова в січні 1920 р., грузинський віце-консул Костянтин Соломонович Цагарелі отримав від дипломатичного представництва в РСФРР право на встановлення ділових стосунків із усіма державними і громадськими установами в Харкові та підвищення статусу до консула Грузинської Демократичної Республіки з дипломатичними повноваженнями. На підставі підписаної дипломатичним представником Грузії в Росії Г. Хунгадзе та керівника справами Ш. Лордкипанідзе³²⁸, консул звернувся з клопотанням щодо надання приміщення (по можливості в центрі міста), встановлення телефону та відновлення електропостачання квартири консула на вул. Дмитрівській, буд. 15 та секретаря консульства на вул. Дмитрівській, буд. 16. Йшлося також про харчові пайки, видачу паспортів кур'єрам, безперешкодне приймання телеграм і службової кореспонденції, друкування в державній друкарні бланків консульства³²⁹. Штат генконсульства, секретарем у якому був рідний брат генконсула — Цагарелі Григорій Соломонович, складав 7 осіб, а загальна чисельність із родинами — 22 особи³³⁰.

Та його нові повноваження українське радянське зовнішньополітичне відомство зустріло насторожено. Тим більше, що К. Цагарелі не зголосився до іноземного підвідділу Харківського губвиконкому і не отримав дозволу місцевої радянської влади на виготовлення печатки консульства³³¹. Більшовики в Харкові відверто порушували права грузинських громадян, відправляли їх виконувати трудову повинність у вугільних шахтах, забирали особисті речі, розстріляли петроградського консула Грузії Черкезишвілі³³².

³²⁷ Там само, арк. 42.

³²⁸ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 16, арк. 119.

³²⁹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 17, арк. 45.

³³⁰ Там само, арк. 61.

³³¹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 16, арк. 129.

³³² *Кіладзе Симон*. Невідомі сторінки дипломатії. — С. 32.

Підписання 7 травня 1920 р. Грузинською Демократичною Республікою мирного договору з радянською Росією і визнання відповідно п. 1 цього договору Грузії незалежною державою змінювало статус грузинських громадян в УСРР на іноземців та актуалізувало консульські обов'язки К. Цагарелі в УСРР. Вже через два тижні після підписання договору, ґрунтуючись на вимогах Декрету робітничо-селянського уряду УСРР від 13 лютого 1919 р. і наказу Головного санітарного управління від 21 квітня 1920 р. про звільнення іноземних громадян від воєнної повинності та звільнення мобілізованих, він порушив перед українською владою питання про термінове доповнення згаданих актів нормою про грузинських громадян³³³. У відповідь консул отримав роз'яснення, що норми декрету від 13 лютого не поширюються на грузинських підданих, оскільки між Україною і Грузією немає договору. А в Росії нові «іноземці»-лікарі звільняються від військової повинності за умови, якщо вони отримали освіту не в Росії³³⁴. Повністю від військово-санітарної служби звільнялися всі іноземні піддані, які отримали освіту за кордоном. Такими вважалися й іноземці, які прослухали курс в іноземних університетах, а в Росії склали іспити на допуск до медичної практики³³⁵. Серед представників медперсоналу, які отримали освіту в Росії, звільненню від військової служби підлягали лише піддані Англії, Франції, Італії і Бельгії, згідно з укладеними УСРР та урядами цих держав угодами, за умови, якщо такі громадяни виявили бажання повернутися на батьківщину. Піддані держав, з якими уряд РСФРР уклав або збирався укласти угоди, що не поширювалися на УСРР (Грузія, Латвія, Литва, Естонія), підлягали звільненню від військово-санітарної служби лише в тому випадку, коли вони були мобілізовані не на території УСРР.

НКЗС УСРР розпорядився вважати недійсними офіційні документи, видані грузинським консулом, а його самого кваліфікував як приватну особу³³⁶. Пропозицію щодо присилання уповноважених для мирних переговорів українською стороною грузинській вже було надіслано. З червня секретар НКЗС особисто роз'яснив К. Цагарелі, що його діяльність, визнана на території РСФРР, може вважатися

³³³ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 16, арк. 124.

³³⁴ Там само.

³³⁵ ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 733, арк. 15 а.

³³⁶ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 16, арк. 127.

легітимною в Харкові лише за умови підписання договору про мир і дружбу Грузинської Демократичної Республіки з Українською СРР³³⁷.

Ультиматум змусив грузинську місію розпочати підготовку до виїзду на батьківщину на судні «Бр. Феофані», пришвартованому в Одеському порту. Спершу губвиконком Одеси дав дозвіл на вихід цього судна в море 23 червня, більше того — було вирішено влаштувати урочисті проводи грузинської місії на пароплаві «Бр. Феофані»³³⁸. Та вже 28 червня губвиконком змінив рішення, аргументуючи тим, судно належить УСРР, а мирна угода Грузії з РСФРР не має чинності в Україні³³⁹.

Грузинська місія висунула контраргументи: «пароход «Бр. Феофани» еще в 1918 г. взят Грузинским правительством на основании договора от Черноморской железной дороги, пролегающей по территории Грузии, и прислан из Поти в распоряжение Одесского консульства для ремонта под грузинским флагом. Мы полтора года содержим пароход и его экипаж неся огромные расходы»³⁴⁰. Критиці було піддано й можливе розуміння судна як військового трофею, оскільки Грузія не перебуває в стані війни з Україною, тим більше на тлі української ініціативи про мирні переговори³⁴¹. Крапку в протистоянні було поставлено рішенням Москви. Х.Г. Раковський отримав розпорядження з РСФРР «войти в сношение для выработки соглашений для восстановления между собой нормальных взаимоотношений с общими экономическими интересами»³⁴².

31 січня 1921 р. у Москві між РСФРР, УСРР і Грузією було підписано загальний договір³⁴³. З українського боку договір підписав повпред УСРР Ю. М. Коцюбинський, з грузинського — повноважний представник Грузії в РСФРР і член парламенту Грузинської Демократичної Республіки Г.Ф. Махарадзе³⁴⁴. Договір містив положення про взаємне визнання суверенітету, започаткування дипломатичних та консульських зносин, встановлення принципу найбільшого сприяння в економічних зв'язках, повернення пам'яток мистецтва та

³³⁷ Там само.

³³⁸ Там само, арк. 133.

³³⁹ Там само, арк. 132.

³⁴⁰ Там само.

³⁴¹ Там само.

³⁴² ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 16, арк. 136.

³⁴³ Див.: *Хміль І.С.* З прапором крізь полум'я війни. — К, 1962. — С. 351.

³⁴⁴ Герасим Фомич Махарадзе (1881–1937) репресований, розстріляний (1937).

архівів. Того самого дня було підписано й угоду про оптацію громадян та вивіз майна³⁴⁵.

Відтак 20 лютого 1921 р. К.С. Цагарелі мав аудієнцію у Х.Г. Раковського і отримав повноваження генерального консула в Харкові з правом користуватися прямим проводом, як у Раднаркомі, так і у центральному телеграфі, для зносин із представниками Грузинської Демократичної Республіки в Одесі, Києві, Москві та грузинським урядом у Тифлісі³⁴⁶. Його родину (п'ять осіб), родину секретаря консульства, його брата — Г.С. Цагарелі (три особи), співробітника консульства М.Р. Клігулашвілі та родину кур'єра С.С. Татарішвілі (дві особи) на початку березня 1921 р. у НКЗС було поставлено на облік для забезпечення продовольством³⁴⁷. Однак підписана угод підлягала ратифікації, якої через захоплення Тифлісу більшовиками 25 лютого 1921 р. не відбулося. 9 березня грузинський генеральний консул К.С. Цагарелі зник у лабетах Надзвичайної комісії...

Натомість співробітники персидського генконсульства та члени їх родин продовжували користуватися послугами щодо отримання продуктів. Серед постійних клієнтів Бюробіну числилися А. Таїров — виконувач обов'язків генконсула (п'ять членів родини і прислуга), І.Б. Юзбашинський — заступник генконсула (дві особи родини), М.Б. Мамюбеков — секретар (чотири особи родини), Салтан Хатум машиністка (дві особи родини), Над Алі Таїров — охоронець (дві особи родини), Ізмаїл Джалал огли — швейцар (дві особи родини), кур'єр Зейнал Акпер огли — всього 18 осіб³⁴⁸.

«Дипломатичний пайок» отримували члени чехословацької та литовської місії, секретар австрійського посольства, представник українсько-російської змішаної комісії, економка їдальні, кур'єр, повар, секретар колегії НКЗС, завідувач пресбюро, завідувач експраввідділом³⁴⁹.

Захист іноземних громадян у «радянському раю» ставав нагальною необхідністю в зв'язку з наростанням необмеженого втручання «людей у формі», «з повноваженнями і без повноважень», які від-

³⁴⁵ *Киладзе Симон*. Неизвестные страницы дипломатии.

³⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 16, арк. 114; Див. також: *Бежуашвілі Аміран*. Україна і Грузія: дипломатичні відносини 1918–1920 років. — С. 46.

³⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 2, спр. 275, арк. 3.

³⁴⁸ Там само, арк. 4.

³⁴⁹ Там само, арк. 48.

бирали майно, виселяли з квартир, арештовували без пред'явлення звинувачень. Додатковий привід для занепокоєння іноземців створила постанова ВУЦВК «Про реєстрацію бельгійських громадян, турецьких і естонських утікачів»³⁵⁰ від 18 травня 1920 р., згідно з якою передбачалося в найкоротший термін провести реєстрацію всіх бельгійських, турецьких і естонських громадян, які живуть в межах УСРР. Мета акції не коментувалася. Виконання постанови покладалося на систему установ губебавків. Запроваджувана реєстрація іноземних громадян викликала занепокоєння і обґрунтований страх за своє життя.

Спробу спротиву обов'язковій «реєстровке» зробив харківський генконсул В.З. Дубинський у червні 1920 р. Демонструючи на конкретних прикладах порушення прав персидських підданих (секвестрування майна колишнього кондитера Абдула Таїрова, 44 000 рублів у дрібного торговця Мамеда Абасова, 4 000 рублів та білизни у Садика огли Джафара; арешту без суда і слідства Вагана Халогляна, у якого родина з семи осіб залишилася без засобів для життя та ін.)³⁵¹, консул просив повернути майно, випустити арештованих і відмінити обов'язкову реєстрацію³⁵².

Питання про потребу захисту особистих прав виникло й серед членів харківської колонії турецьких підданих, яка з 1914 р. існувала без спеціального органу правління. Їхнє життя та майно так само залежало від волі радянських чиновників, які систематично здійснювали так зване «изъятие излишков у буржуазии»³⁵³. Відправивши в червні 1920 р. до центрального управління надзвичайних комісій УСРР 17 заяв про арешт майна та затримання окремих осіб, турецькі громадяни сподівалися на позитивне вирішення проблеми. Натомість управління надзвичайними комісіями і НКЗС вирішили узгодити практику і розробити перелік предметів, які можна конфісковувати під час компанії вилучення надлишків у іноземних підданих, «зادля уникнення непорозумінь і претензій з боку іноземних урядів»³⁵⁴. Іноземні піддані, які мали достатні документальні докази свого гро-

³⁵⁰ Про реєстрацію бельгійських громадян, турецьких і естонських утікачів // Вісті ВУЦВК. — 1920, 18 травня. — № 123.

³⁵¹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 16, арк. 57.

³⁵² Там само, арк. 63.

³⁵³ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 726, арк. 44.

³⁵⁴ Там само.

мадянства, визнавалися такими, що не складають винятку в питанні конфіскації майна.

В зв'язку з цими подіями в липні 1920 р. актуалізувалася потреба обрання уповноваженого колонії турецьких підданих з консульськими функціями. Їхнім порадником залишався персидський генеральний консул у Харкові. Та 3 листопада 1920 р. Володимир Захарович Дубинський раптово помер. Документи діловодства, печатку і архів (п'ять в'язок) консульства вилучили представники НКЗС, залишивши кімнату померлого «під особисту охорону дружини Олени Олександрівни Дубинської»³⁵⁵. За процедурою все вилучене мали повернути новому консулові.

Харківська персидська колонія обрала рішенням загального зібрання 7 листопада 1920 р. обрала генеральним консулом свого старосту, уродженця м. Хамадана Абдула Алі Таїрова та його помічником Мугбільбека Мамедова. Підтвердження повноважень новообрані репрезентанти перської колонії в Харкові мусили отримати в Москві³⁵⁶. Та тижнем пізніше член персидського донвиконкому К. Зульфуміров провів у харківській мусульманській мечеті зібрання персидських підданих, на якому було обрано генеральним консулом харківського округу Вольдемара Депарма, колишнього персидського віце-консула в Петрограді, що залишив про свою діяльність найкращі спогади співвітчизників. Про цю подію, запротокольовану й засвідчену 231-им підписом³⁵⁷, та про «незаконність» і «недійсність» кандидатури А. Таїрова була скерована в Московський персидський виконавчий комітет телеграма та лист до НКЗС УСРР з вимогою передати печатку і архів консульства В. Депарму. До листа додавалася «переконлива» заява з 93-а підписами³⁵⁸.

Однак Генеральне консульство Персії в Москві надало повноваження А.А. Таїрову «до призначення нового представника персидського уряду в м. Харкові» й дозволило одночасно продовжити роботу старости³⁵⁹. Новий консул подав заяву до НКЗС щодо прийняття обов'язків із захисту прав та інтересів персидських підданих у Харкові та повернення документів і архіву консульства 29 листопада 1920 р.

³⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 16, арк. 29.

³⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 17, арк. 29.

³⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 16, арк. 80.

³⁵⁸ Там само, арк. 14.

³⁵⁹ Там само, арк. 21.

Московський персидський генконсул прозвітував своєму безпосередньому керівникові в Надзвичайне персидське посольство: «функції харьківського генерального консульства, прерванние после смерти консула Дубинского 6 декабря вновь восстановлены»³⁶⁰. Щоб улагодити напружену ситуацію з частиною громади, яка обрала консулом В. Депарма, А.А. Таїров запропонував його кандидатуру колонії турецьких підданих на посаду їх губернського уповноваженого. В. Депарма було обрано, а 4 лютого 1921 р. затверджено губвиконкомом. Конфлікт вичерпався.

Вже 14 лютого 1921 р. почав функціонувати технічний апарат представництва. Насамперед новий уповноважений звернувся до Харківського губвиконкому щодо надання йому права видавати охоронні грамоти на майно та житло турецьких підданих за зразком документів, які видавалися Київським губвиконкомом про звільнення від трудової мобілізації³⁶¹. Харківська міська влада не бачила потреби у видаванні таких грамот, з одного боку, через наявність серед турецьких громадян великої кількості спекулянтів, торговців та осіб, що «живуть на нетрудові доходи», а з другого — чесних громадян, які користуються в радянських республіках усіма правами, наданими громадянам цих республік³⁶². Позицію Харківського губвиконкому підтвердив НКЗС, відмовивши уповноваженому в праві видавання охоронних грамот³⁶³. Невдовзі, 2 квітня, В. Депарма без пояснення причин арештували³⁶⁴. Колонія звернулася до НКЗС щодо захисту свого голови, та отримала лаконічну відповідь: «Удовлетворить ходатайство не нахожу возможности. С. Ковалев»³⁶⁵.

Окрім персидського і грузинського консульства, в Харкові розпочали роботу різні іноземні представництва: Управління німецького уповноваженого (уповноважений — Зігфрід Гай); Естонська репатріаційна комісія (голова — Александр Тамман); Чехословацька комісія (голова — Вацлав Бенеш); Литовська комісія (уповноважений — Вітовт Мошинський); Австрійська комісія (повноважений представник для РРФСР і УСРР — Франц Вагер)³⁶⁶. Найбільшою за чи-

³⁶⁰ Там само, арк. 33.

³⁶¹ Там само, арк. 36.

³⁶² Там само.

³⁶³ Там само, арк. 34.

³⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 17, арк. 55.

³⁶⁵ Там само.

³⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 78, арк. 71–73.

сельністю дипломатичною установою було Посольство Польської Республіки (67 співробітників) з консульським відділом (генеральний консул — Франциск Хорват, віце-консул Михайл Свірський)³⁶⁷. Прибуття польської дипломатичної місії до Харкова було пов'язане з особливими труднощами. Щоб забезпечити перевезення іноземних представників від нападу повстанців, більшовики пустили попереду і позаду за рухом потягу броньовики³⁶⁸.

Не менш знаковою виявилася й перша аудієнція радника польського посольства у Х.Г. Раковського. Виголошення офіційної заяви планувалося українською мовою, що зобов'язало б «українського» народного комісара згідно з вимогами дипломатичного етикету відповісти також українською, якої він не знав. Відтак польському дипломатові було запропоновано говорити «общепонятной» російською мовою. Ця «дрібниця» дала підстави співробітникам польського посольства зробити висновок про те, що «самостійність совітської України являється повною фікцією»³⁶⁹. Твереза оцінка і розуміння ситуації не завадило початку роботи польського представництва в радянській столиці України.

Офіційними консульськими установами, «допущеними» НКЗС до виконання своїх обов'язків на початку квітня 1921 р. в УСРР було лише персидське консульство в Харкові, очолюване тимчасово виконувачем обов'язків А.А. Таїровим³⁷⁰.

У червні–липні 1921 р. російський радянський уряд, а за ним — і український ухвалили низку постанов, які врегульовували зносини між урядовими органами та іноземними представництвами. Виключне посередництво в таких зносинах надавалося НКЗС УСРР³⁷¹. Усі офіційні документи та акти набували легітимності лише за умови засвідчення представником НКЗС УСРР підпису іноземного представника за умови, що ці документи було створено в УСРР, та відповідного закордонного представника УСРР, якщо такі документи виходили від іноземних держав і громадських об'єднань поза межами УСРР³⁷².

³⁶⁷ Там само.

³⁶⁸ Бюллетень пресбюро Украинского советского посольства в Польше. — № 89. — 1922, 30 янв. // ЦДАВО України, ф. 3, оп. 1, спр. 146, арк. 64–64 зв.

³⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 3, оп. 1, спр. 146, арк. 64 зв.

³⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 16, арк. 79.

³⁷¹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 733, арк. 7.

³⁷² Там само.

Від 29 липня 1921 р. іноземні консульські установи мали організувати свою діяльність відповідно до затвердженого РНК «Положення про консульських представників іноземних держав при Робітничо-селянському уряді УСРР»³⁷³. Консульськими представниками вважалися особи, скеровані своїми державами для представництва при уряді УСРР у ранзі генеральних консулів, віце-консулів та консульських агентів, що отримали екзекватуру від уряду УСРР в особі НКЗС УСРР. Положення закріплювало за консульськими представниками дипломатичний імунітет і звільнення від державних і місцевих особистих і натуральних податків, декларувало заборону несанкціонованого доступу до консульського архіву і листування консула без його згоди, дозволяло вивішувати над входом до установи консульський щит з гербом країни і відповідним написом та встановлювати національний прапор.

Спеціально розробленими на розвиток цього положення правилами визначалося, що консули повинні працювати в тому місті, куди вони призначені. Про прибуття консула НКВС мало невідкладно повідомляти відповідному відділу³⁷⁴. Після затвердження консула йому видавалося посвідчення з фотографією, в якому вказувалося місце перебування (консульський пункт) і округ, у межах якого будуть здійснюватися консульські функції. Завдання консула окреслювалися як захист інтересів окремих громадян країни, яку він представляє. Наголошувалося, що до обов'язків консула не належить захист державних інтересів та дипломатичне представництво. Без дозволу НКЗС консули не мали права призначати своїх представників або відкривати свої відділення і зобов'язувалися контактувати з місцевими органами влади виключно через уповноваженого НКЗС або іноземний підвідділ губвиконкому, якщо в консульському пункті не було уповноваженого НКЗС. Із питань реалізації укладених торговельних угод консул мав право контактувати з місцевими уповноваженими Накоркомату зовнішньої торгівлі в консульському пункті або в межах консульського округу. У разі порушення цієї умови, НКЗС мало залишати звернення іноземного консульства без відповіді і спрямовувати його до НКВС. Консули не мали права посилати

³⁷³ О консульских представителях иностранных государств при Рабоче-крестьянском правительстве УССР // Собрание Указаний и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1921, 5–8 июля. — № 13. — С. 479–480.

³⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 733, арк. 7.

шифровані телеграми, дипломатичних кур'єрів і секретні пакети. В разі хвороби або смерті консула його обов'язки доручалися іншій особі з дозволу НКЗС через посередництво НКВС та іноземного підвідділу губвиконкому. Недоторканність консулів та їхнього майна визначалася із застереженням щодо відсутності обґрунтованих підозр у протиправних діях, що давало підстави для ігнорування в разі потреби норми про заборону на реквізицію, конфіскацію майна чи арешт консула. Тим самим за діяльністю іноземних консулів на території радянської України офіційно закріплювався потрійний контроль, що реалізовувався органами іноземного підвідділу губвиконкому, НКВС і НКЗС. Додатковий тотальний «нагляд» здійснювали органи держбезпеки.

Чи не єдиною офіційною «пільгою» для іноземних представників (у тому числі консулів), які відповідно до своїх службових обов'язків користувалися екстериторіальністю, був дозвіл на користування вогнепальною зброєю «без установлення на сей предмет у нас разрешений»³⁷⁵. Співробітника, які не мали права екстериторіальності, могли отримати дозвіл на вогнепальну зброю індивідуально і лише за умови взаємності: якщо такий дозвіл видавався співробітникам українських представництв відповідних категорій³⁷⁶.

Узагальнені вимоги до порядку організації взаємодії українських державних органів та іноземних представників унормовував Декрет РНК «Про порядок зносин із іноземними представниками» від 17 жовтня 1921 р.³⁷⁷ Ключова вимога полягала в здійсненні всіх зносин між державними органами та іноземними представниками через посередництво НКЗС. При цьому для консульських представників визначалася можливість безпосередніх зносин із урядовими органами УСРР. Передбачалася обов'язковість засвідчення підписів іноземних представників, що прибували в УСРР, на офіційних документах відповідною візою НКЗС УСРР і за кордоном — відповідних представників НКЗС УСРР.

7 жовтня 1922 р. ГПУ УСРР запровадило правила реєстрації членів іноземних представництв в УСРР. Відтоді керівники та спів-

³⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 64, арк. 71.

³⁷⁶ Там само, арк. 72.

³⁷⁷ О порядке сношений с иностранными представителями // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1921, 15–26 октября. — С. 707.

робітники представництв мали отримувати в НКЗС особливі посвідчення з виокремленням категорій: а) дипломатичні картки (для дипломатичних представників); б) посвідчення консульських представників; в) посвідчення службовців представництв. Відомості про видані посвідчення вносилися до спеціального реєстру, в якому фіксувалися номер посвідчення, прізвище, ім'я та по батькові службовця, назва держави, яку він представляв; ранг, місце проживання і територія, на яку поширювалася його компетенція; назва документу, на підставі якого видано посвідчення. В посвідченнях першої і другої категорій для дипломатичних і консульських представників містилися витяги з відповідних декретів про права і пільги цих представників. Право на внесення до посвідчення запису про те, що його власник не підлягає особистому затриманню без відома НКЗС УСРР, залишалося й за торговельними та іншими іноземними представниками, які не користувалися дипломатичним чи консульським імунітетом. Такий запис робився за рішенням НКЗС. У разі вибуття іноземного представника, він був зобов'язаний повернути посвідчення, про що робилася спеціальна позначка. На перше число кожного місяця витяг із реєстру виданих посвідчень скеровувався до ГПУ³⁷⁸.

Подальше обмеження прав іноземних місій запровадила колегія НКЗС на засіданні 20 липня 1923 р. Видавання віз на виїзд іноземцям, дипломатичних та службових паспортів, а також нагляд за дотриманням за законодавством українського уряду в галузі прав і обов'язків іноземців і виконання договорів із іноземними державами відносилось до компетенції Уповноваженого НКЗС СРСР в УСРР. Надалі відкриття чи продовження повноважень іноземним консульствам мало відбуватися лише за дозволом НКЗС СРСР³⁷⁹.

Таким чином, умови діяльності іноземних представництв у радянській столиці України характеризувалися обмеженою самостійністю та постійним наглядом із боку силового відомства. Тим самим здійснення консульських функцій щодо захисту прав підданих держав, які вони репрезентували, практично унеможлиблювалося. Забезпечення встановлених нормами міжнародного права консульського імунітету на практиці не виконувалося. Нормативно-правова база щодо статусу іноземців на території УСРР систематично коригу-

³⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 78, арк. 65; Державний архів Київської області, ф. 4205, оп. 1, спр. 38, арк. 288.

³⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 15, арк. 115.

валася в сторону ускладнення процедур. До 1923 р. консульські представництва іноземних держав припинили свою діяльність у Харкові.

5.4. «Нецентральні консульські округи» на території України

Окрім традиційного центру зосередження іноземних представництв — Києва і Харкова як «тимчасової» столиці УСРР, найбільшими центрами діяльності іноземних консулів упродовж 1917–1923 рр. були великі портові міста: Одеса та Миколаїв. Німецькою та австро-угорською владою в 1918 р. призначалися також консули до важливих промислових центрів — Катеринослава та Харкова.

Великий торговельний порт та суднобудівний завод в Миколаєві від часу їх створення спричинювали постійний інтерес до міста зарубіжних країн. Іноземні консульства в Миколаєві з'явилися в другій половині ХІХ ст. у зв'язку з активним розвитком економіки, зростанням обсягів зовнішньої торгівлі Російської імперії, важливу роль у забезпеченні якої відігравав створений з цією метою Миколаївський порт. Миколаїв увійшов до складу Одеського консульського округу. Тому до Миколаєва призначалися консульські представники в ранзі віце-консулів або консульських агентів, підзвітні генеральним консулам або консулам у Одесі й відповідним відомствам у своїх країнах³⁸⁰.

Першим іноземним консулом у цьому важливому стратегічному місті став 1869 р. консул Бельгії Тит Ноццоліні, а його наступника, що працював від квітня 1881 г. — хлібного експортера і члена Миколаївського біржового комітету Івана Давидовича Ерліха³⁸¹ містяни обирали навіть до складу Миколаївської міської думи в 1888–1892 рр. Від

³⁸⁰ *Левченко Л.* Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900). Навч. посібник. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. — 300 с.

³⁸¹ Адрес-календарь и справочная книжка Николаевского градоначальства на 1902 год. — Николаев, 1901. — С. 108, 117, 120, 122.

1873 р. мешкав у Миколаєві грецький консул І.П.Зигомола³⁸². 1887 року тут почав працювати віце-консул Петро Спиридонович Калогерас³⁸³, від 1895 р. — віце-консул Великої Британії Генрі Браун Діксон³⁸⁴. До початку Першої світової війни у місті функціонували консульські установи Австро-Угорщини, Бельгії, Бразилії, Великої Британії, Італії, Швеції та Норвегії, Німеччини, Франції, Туреччини, Греції, Нідерландів, Данії³⁸⁵, Іспанії, Румунії, Сербії.

За доби Української Центральної Ради та Гетьманату відбулися зміни в складі консульського корпусу: на вимогу австро-німецької окупаційної влади весною з Миколаїва виїхали англійський консул Г. Браун та португальський — П. Калогерас³⁸⁶, помер французький консульський агент і бельгійський віце-консул А. Вадон — власник лісопильних заводів і мукомельного млина в Миколаєві, член Комітету яхт-клуба і товариства фотографів-аматорів³⁸⁷.

Інші консульства певний час продовжували функціонувати. Окупаційна влада прислала генерального консула Німеччини — доктора Георгія Оттоновича Штоббе. Його консульський округ охоплював м. Миколаїв та частину Херсонщини на схід від Буга і Таврію³⁸⁸. Генеральне консульство Німеччини працювало на вул. Адміральській, в буд. № 5–3. Канцелярією установи керував Курт Францевич Воленберг. Шведське консульство, очолюване Ричардом Альбертовичем Дандерделем, діяло на вул. Наваринській, 1. Іспанський консул Соломон Якович тепер працював за адресою: вул. Спаська, 14; нідерландський — Лісон Дожан Торн-Лісон — вул. Нікольська, 11; бразильський — управитель Миколаївського відділення Одеського купець-

³⁸² Державний архів Миколаївської обл., ф. 229, оп. 4, спр. 553, арк. 21 зв.

³⁸³ Там само.

³⁸⁴ Державний архів Миколаївської обл., ф. 229, оп. 3, спр. 50, арк. 2.

³⁸⁵ *Левченко Л.* Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900).

³⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 3696. Оп. 1, спр. 59, арк. 5.

³⁸⁷ Адрес-календарь Николаевского градоначальства на 1915 год. — Николаев, 1914. — С. 123; Адрес-календарь и справочная книжка города Николаева на 1904 год. — Николаев, 1903. — С. 167, 294, 295; Адрес-календарь Николаевского градоначальства на 1913 год. — Николаев, 1913. — С. 107; Адресная и справочная книга всего Николаева на 1912 год. — Николаев, 1911. — С. 62; Державний архів Миколаївської обл., ф. 229, оп. 4, спр. 553, арк. 30.

³⁸⁸ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 104, арк. 24.

кого банку і агент Бессарабсько-Таврійського земельного банку³⁸⁹ Михайло Маркович Ландау — вул. В. Морська, 50 (проти аптеки Ландау), а грецький віце-консул Іван Пантелеймонович Зигомола — вул. Фалєєвській, 21³⁹⁰, а мешкав на Католицькій, 56/2³⁹¹.

До 1919 р. у зв'язку з виїздом консулів у місті залишилися управитель канцелярії німецького генконсула Курт Францович Воленберг та «керуючі» англійським, французьким, американським, бельгійським, шведським і нідерландським консульствами — нідерландський консул Торн-Лісон; іспанським та датським — іспанський консул Тепер; грецьким, норвезьким і датським — грецький віце-консул Зигомола; італійським — Де-Кірико; бразильський консул Ландау³⁹². Невдовзі І.П. Зигомола перебрав на себе опіку ще й італійськими підданими. Але же наприкінці лютого 1919 р. він повернувся в свою країну, передавши свої повноваження щодо захисту еллінських підданих у Миколаєві й Херсоні датському віце-консулу Віктору Генриховичу Іенсену³⁹³, а норвезьких підданих — Володимиру Олександровичу Калагеоргію Алкалаєву³⁹⁴. В грудні 1919 р. залишив посаду представник Л. Д. Торн-Лісон. «Без згоди» відповідних консулів у Одесі він передав обов'язки щодо захисту італійських та шведських громадян віце-консулу Бразилії в Миколаєві М.М. Ландау до призначення консульських агентів³⁹⁵, а бельгійських підданих — Калагеоргію Алкалаєву до призначення нідерландського віце-консула³⁹⁶.

В березні 1920 р. при місцевому виконкомі було створено іноземний підвідділ, що фактично припинило діяльність кількох «комплексних» консульських установ, котрі після «евакуації білих» ще діяли в Миколаєві. Їх керівники — датський віце-консул Віктор Іенсен (датський підданий), норвежський (Калагеоргій Алкалаєв) та

³⁸⁹ Адрес-календарь Николаевского градоначальства на 1915 год. — Николаев, 1914. — С. 123, 101, 105; Адрес-календарь и справочная книжка Николаевского градоначальства на 1902 год. — Николаев, 1901. — С. 108, 131, 133.

³⁹⁰ Державний архів Миколаївської обл., ф. 229, оп.4, спр. 553, арк. 21 зв

³⁹¹ ЦДАВО, ф. 3696, оп. 1, спр. 59, арк. 6; Адрес-календарь Николаевского градоначальства на 1915 год. — Николаев, 1914. — С. 123.

³⁹² ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 17, арк. 49.

³⁹³ Там само, арк. 50.

³⁹⁴ Там само, арк. 48.

³⁹⁵ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 17, арк. 49.

³⁹⁶ Там само.

бразильський (М.М. Ландау) консули (українські піддані) не скористалися можливістю виїхати з міста, в якому мешкали й працювали багато років. За нової влади вони отримали посади в радянських установах і демонстрували «доброзичливе і лояльне ставлення» до іноземного підвідділу³⁹⁷. Діяльність іноземних консульств у Миколаєві на тому за радянської влади призупинилася.

Активність іноземних консулів у цей час перемістилася до іншого портового міста, яке стало під час революційних подій своєрідним вікном у вільний світ. Як центр діяльності іноземних консулів Одеса мала популярність ще на межі XVIII–XIX ст. Перший іноземний консульський представник в особі віце-консула Неаполітанського двору Гульєльмучі з'явився відповідно до указу імператора Павла I про визнання його повноважень у жовтні 1800 р.³⁹⁸ Невдовзі, за часів правління герцога Еммануїла Йосиповича Рішельє (Армана Еммануеля Софії Септіманії де Віньєро дю Плессі, герцога д'Егільона, герцога де Фронсака, герцог де Рішельє) — Херсонського воєнного губернатора та першого одеського градоначальника (1803–1814) й колишнього міністра закордонних справ і прем'єр-міністра Франції, почали працювати австрійське та іспанське консульства. Подальше розширення іноземного консульського представництва пов'язувалося з розвитком одеського порту та зростання ролі Одеси в міжнародних зв'язках Півдня України.

У 1917 році в Одесі функціонувало 5 генеральних консульств (Італії, Великобританії, Румунії, Греції, Персії), 12 консульств (Франції, Іспанії, Португалії, Швейцарії, Нідерландів, Королівства Данії, Бельгії, Швеції, Норвегії, США) та одне віце-консульство — Бразилії, що розпочали свою діяльність в різний час у важливому портовому місті Російської імперії. Консульство США очолював консул Джон А. Рей, який від 1916 р. опікувалося також правами й потребами німецьких та австрійських підданих в Одесі³⁹⁹. В лютому 1917 р. консульство через розірвання дипломатичних стосунків між США і Німеччиною припинило «турботу про потреби німецьких підданих»⁴⁰⁰,

³⁹⁷ Там само, арк. 46.

³⁹⁸ Див.: *Вовчук Л.* Консули Одеси в економічному житті Південної України. — С. 121.

³⁹⁹ Див.: *Вовчук Л.* Російсько-американські дипломатичні зв'язки (1832–1919 рр.). — С. 73–79.

⁴⁰⁰ Державний архів Миколаївської обл., ф. 229, оп. 4, спр. 553, арк. 1.

але на прохання шведського консульства ще впродовж місяця видавало їм матеріальну допомогу⁴⁰¹. Припинили діяльність і генеральні консульства Сербії, Аргентини і Болгарії та консульства Панамської Республіки, Князівства Монако і Республіки Уругвай⁴⁰².

З проголошенням Української Народної Республіки конфігурація консульського корпусу в Одесі практично не змінилася. Перспективу розширення іноземного представництва передбачала стаття IV Брестського мирного договору, згідно з якою дипломатичні та консульські зносини між сторонами мали встановлюватися одразу після його ратифікації, а також надавалося право на укладання спеціальних домовленостей з метою забезпечення якомога ширших повноважень консулів⁴⁰³. Та вже наприкінці березня, не очікуючи ратифікації договору, Верховний штаб Кайзерівсько-королівської австро-угорської армії, яка разом із німецькими військами увійшла 14 березня 1918 р. в Одесу, порушив питання про відновлення роботи австро-угорського консула з включенням його посади до командного складу четвертої армії в якості цивільного комісара⁴⁰⁴.

Консул мав бути «добре обізнаним з місцевими економічними та торговельними умовами», «дуже добре знати свій персонал, мати хороші зв'язки та надійних довірених осіб»⁴⁰⁵. Потреба в такій фаховій особі австро-угорському генералітету була надзвичайною ще й з огляду на те, що консульство Данії, уповноважене на захист австро-угорських інтересів, відмовилося виконувати цю функцію після вступу окупаційних військ. Представник Австро-Угорщини в Києві граф Йоган Форгач зі свого боку клопотав про проведення «запланованого відправлення консульського функціонера до Одеси» та надання йому в «повному обсязі консульських функцій, необхідного для цього персоналу та наділити його одночасно аналогічними функціями, які має місцева паспортна служба в межах колишнього консульського округу...»⁴⁰⁶.

Однак відновити діяльність попереднього складу консульства Австро-Угорщини в Одесі не було можливості. Колишній консул

⁴⁰¹ Там само, арк. 2.

⁴⁰² Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1917 год. — Одесса, 1917. — С. 60–63.

⁴⁰³ Історія української дипломатії. — С. 84–87.

⁴⁰⁴ *Агстнер Р.* Про цісарів, консулів і купців. — С. 314.

⁴⁰⁵ Там само.

⁴⁰⁶ Там само. — С. 316.

Йоганн Паумгартнер та віце-консул Ганс Філлунгер, в серпні 1914 року заарештовані місцевою владою та інтерновані з порушенням міжнародного права з Одеси, не виявляли бажання повернутися на службу⁴⁰⁷. Пошуки кандидата на посаду консула в Одесі тривали до середини червня 1918 року. Відтак за доби Української Народної Республіки Австро-Угорського консульства в Одесі утворити не вдалося. Встиг однак наприкінці квітня 1918 р. доїхати до Одеси німецький генеральний консул Вільгельм Онессайт⁴⁰⁸, але офіційне підтвердження своїх повноважень він отримав уже за доби Гетьманату.

Натомість встигли зробити крок до створення в Одесі консульства (хоч і в іншій формі) білоруси. Після проголошення Білоруської Народної Республіки 25 березня 1918 р. місцева білоруська громада створила Білоруський національний комісаріат, пріоритетним завданням якого задекларувала захист інтересів білорусів, що проживали в Одесі та Одеській окрузі. Білоруський контингент складала переважно біженці та вояки. Ініціатива створення такого органу належала заснованій відповідно до рішення З'їзду воїнів-білорусів Румунського фронту, що відбувся 1–7 грудня 1917 р. в Одесі, Білоруській військовій раді⁴⁰⁹. До складу ради увійшли С.М. Некрашевич (голова), А.В. Балицький, Р.Я. Козел, П.В. Ільюченко, А.В. Адамович, І. Волчек. Головним завданням новоствореного органу було визначено розвиток у військах білоруського руху, підтримка уже створених білоруських організацій та формування білоруських підрозділів⁴¹⁰. Особливим авторитетом серед білоруських вояків користувалися Степан Некрашевич, який згодом став академіком Білоруської Академії наук Білорусі й одним із основоположників сучасної білоруської мови, та Антон Балицький — майбутній нарком освіти БСРР (1926–1929), двічі засуджені й розстріляні більшовиками в 1937-му.

⁴⁰⁷ Там само. — С. 314.

⁴⁰⁸ Там само. — С. 315.

⁴⁰⁹ Див.: *Щавлинский Н.Б.* Белорусские организации в Одессе на первоначальном этапе своей деятельности (конец 1917 — начало 1918) // Сборник научных трудов сотрудников кафедры «История, мировая и отечественная культура» / Под ред. В.А. Бажанова, Д.Н. Хромченка. — Минск: БНТУ, 2012. — С. 24.

⁴¹⁰ Див.: *Щавлинский Н.Б.* Белорусские организации в Одессе на первоначальном этапе своей деятельности (конец 1917 — начало 1918) // Сборник научных трудов сотрудников кафедры «История, мировая и отечественная культура»/ Под ред. В.А. Бажанова, Д.Н. Хромченка. — Минск: БНТУ, 2012. — С. 24.

Степан Михайлович Некрашевич належав до відомого з XVII століття роду Некрашевичей герба «Любич», що походив зі Слущького князівства. Його батько Михайло Павлович займався сільським господарством, мати — Єва Дмитрівна — вихованням дітей. Після закінчення в 1903 р. Паневезької вчительської семінарії вчителював у Ковненській та Віленській губерніях, вступив до Віленського вчительського інституту, по закінченню якого в 1913 р. отримав призначення на посаду вчителя в школі м. Дагоза Двинського повіту Вітебської губернії. З початком Першої світової війни Степан Некрашевич опинився на Румунському фронті, відтак потрапив у Одесу⁴¹¹.

Схожі шляхи привели на Південь України й Антона Васильовича Балицького. Уродженець Гродненщини (народився 1 вересня 1891 р. у с. Баличі Лашанської волості) і виходець із селянської родини, він закінчив Свіслоцьку учительську семінарію (1910) та Вітебський учительський інститут (1916) й одразу потрапив на Румунський фронт⁴¹².

⁴¹¹ Після демобілізації С.М. Некрашевич до 1920 р. мешкав у Одесі, вчився в Одеському вищому міжнародному інституті, завідував білоруською секцією при губернському відділі народної освіти. Повернувшись у Мінськ, займався науковою працею: в 1922 р. очолював Науково-термінологічну комісію Наркомосу БСРР, висував ідею про створення Інституту білоруської культури, в 1925–1926 рр. стажувався в Науково-дослідному інституті мови і літератури при Ленінградському університеті. Віце-президент Білоруської Академії Наук (з 1928 р.), розробник теоретичних засад і принципів створення діалектологічних словників білоруської мови, автор білорусько-російського і російсько-білоруського словників у співавторстві з М.Я. Байковим, академік. Репресований. Уперше арештований 21 липня 1930 р. у справі «Спілки визволення Білорусі», засуджений до 5 років заслання; вдруге арештований в листопаді 1937 р., 20 грудня розстріляний у Мінську. Реабілітований 1957 р. за першим вироком, 1988 р. — за другим. 1978 р. поновлений в званні академіка. Див.: Возвращенные имена: Сотрудники АН Беларуси си, пострадавшие в период сталин. репрессий / Сост. и авт. предисл. Н.В. Токарев; Под ред. А.С. Махнач. — Мн.: Наука і тэхніка, 1992. — С. 79–80.

⁴¹² З приходом більшовиків деякий час А.В. Балицький залишався в Одесі: працював у Головному управлінні соціалістичного виховання при Одеському наркоматі освіти, очолював спілку працівників освіти. Членом КПРС став 1920 р. 1922 р. його було призначено на посаду заступника наркома освіти БСРР, впродовж 1926–1929 рр. був наркомом освіти БСРР, проводив політику білорусизації, очолював секцію білоруської мови і літератури Інституту білоруської культури. 1929 р. став членом Президії Білоруської Академії наук, кандидатом у члени КЦ КП(б) Білорусі, членом ЦВК БРСР. Піддавався критиці за націонал-демократичні погляди. В серпні 1929 р. переведений на завод імені Ланцюцького в Гомель. Репресований, вперше арештований 3 вересня 1930 р. у справі «Спілки визволення Білорусі», засуджений разом із П.В. Ільюченоком та А.В. Адамовичем, до 10 років

Члени Білоруської військової ради майже в повному складі склали штат Білоруського національного комісаріату в Одесі. Структура комісаріату включала посади комісара та його помічника, уповноваженого з військових справ, службовця з особливих доручень і секретаря. Першим комісаром було обрано Трофимова, якого згодом змінив С.М.Некрашевич, помічником — А.В. Балицького. Службовцем з особливих доручень став П.В. Ільюченко, секретарем — Л. Таукач, військовими справами займався полковник Пекарський⁴¹³.

Штаб-квартира громадської організації, яка претендувала на виконання консульських функцій, розташовувалася в будинку № 20 на вулиці Тираспільській⁴¹⁴. Вона розпочала свою напівофіційну діяльність раніше, ніж до Києва прибув генеральний консул БНР із дипломатичними повноваженнями.

Попри відсутність повноважень від уряду новоутвореної республіки 4 квітня 1918 р. комісаріат погодив із Головним українським комісаром Одеського округу питання про право на тимчасове виконання обов'язків білоруського консульства в Одеському окрузі⁴¹⁵. В зв'язку з цим комісаріат мав провести реєстрацію білоруських громадян і видати їм відповідні посвідчення, опікуватися потребами білоруських біженців та демобілізованих вояків-білорусів, що поверталися з Румунського фронту, й мали прибути на батьківщину з усвідомленням свого білоруського громадянства. Йшлося про захист інтересів білоруських громадян також у Катеринославі, Херсоні, Миколаєві, Мелітополі та інших південних містах. З перших днів роботи Білоруський національний комісаріат в Одесі розпочав реєстрацію білоруських громадян і видавання їм посвідчень для повернення на батьківщину й порушив перед українською владою питання про надання фінансової допомоги для налагодження роботи в розмірі 50 000 рублів та створення Білоруського етапно-концентраційного пункту. Для організації білорусів в окрузі відряджалися члени комісаріату до Херсона та Миколаєва.

виправно-трудовах таборів; 30 жовтня 1937 р. вдруге засуджений до вищої міри покарання, розстріляний 31 жовтня 1937 р. у Мінську. Реабілітований 1958 р. за другим вироком, 1988 р. — за першим. Див.: Возвращенные имена: Сотрудники АН Беларуси, пострадавшие в период сталин. репрессий. — С. 20.

⁴¹³ Національний архів Республіки Білорусь, ф. 325, оп. 1, спр. 10, арк. 17.

⁴¹⁴ Там само, арк. 16.

⁴¹⁵ Там само, арк. 103.

З приходом до влади гетьмана Павла Скоропадського своєрідне підтвердження консульських функцій комісаріату надав керівник білоруської делегації в справах переговорів Олександр Цвікевич, офіційно не маючи на те повноважень. Листом на бланку делегації 23 травня 1918 р. він уповноважив комісаріат «до призначення консула БНР в Одесу» продовжити реєстрацію білоруських громадян, видавати їм посвідчення на право в'їзду в БНР, захищати інтереси білоруських біженців та демобілізованих військовиків. При цьому наголошувалося, що комісаріат підпорядковується безпосередньо Народному Секретаріату БНР і надає йому щомісячну звітність⁴¹⁶. На потреби комісаріату Олександр Цвікевич виділив 3 000 рублів.

До кінця червня 1918 р. комісаріат зареєстрував близько 10 000 білорусів, котрі мешкали в Одесі, й видав їм перепустки, що мали силу нарівні з аналогічними документами, які видавала німецька комендатура. Кожен зареєстрований білорус отримував два документи: посвідчення про громадянство і посвідчення на право вільного проїзду на територію БНР. «Проїздне» посвідчення містило фото і штамп німецькою мовою на звороті й дозволяло проїжджати без перепустки від німецьких комендантів.

З метою створення білоруського етапно-концентраційного пункту комісаріат скерував його штатний розпис на затвердження українській владі. Було засновано караульний батальйон, який передбачалося використовувати для підготовки «майбутньої білоруської армії», та раду при комісаріаті, яка репрезентувала все білоруське населення Одеси й щотижнево проводила засідання. За погодженням із Одеською міською управою розпочалися підготовчі роботи з організації білоруських шкіл для біженців та білорусів, які виявили бажання навчатися рідною мовою.

Першою ластівкою мала стати приватна білоруська змішана гімназія із викладанням російською мовою предметів, передбачених навчальними планами гімназій в Українській Державі з включенням білорусознавчих предметів. З метою підготовки вчителів для викладання таких предметів кілька членів одеської білоруської вчительської спілки відбули навчання в Мінську. Для підготовки до «майбутньої артистичної діяльності в Білорусі»⁴¹⁷ білоруської творчої молоді було створено можливість навчання для шести студентів у

⁴¹⁶ Національний архів Республіки Білорусь, ф. 325, оп. 1, спр. 10, арк. 142.

⁴¹⁷ Там само, арк. 103 зв.

кіностудії та одеських драматичних школах. Комісаріат і рада існували переважно на приватні пожертви й систематично зверталися до української і білоруської влади за позичкою. Натомість виділені на реевакуацію кошти (отаман Одеси В.А. Мустафін отримав на потреби біженців понад 352 тис. руб., отаман Миколаєва Е.Л. де-Бонді — 68 тис. руб.)⁴¹⁸ не було можливості реалізувати через страйки залізничників.

Після призначення генеральним консулом БНР у Києві П.В. Тремповича Білоруський національний комісаріат в Одесі 1 липня 1918 р. подав йому звіт про свою діяльність з метою отримати за його посередництва 10 000 рублів від Народного Секретаріату БНР⁴¹⁹. Консул отримав звіт лише 29 липня й одразу видав А.В. Балицькому 5 000 рублів.

Затвердження гетьманом 2 липня 1918 р. закону «Про громадянство Української Держави» додало роботи комісаріату. Оскільки «російські піддані», що перебували на момент прийняття закону на території України, відповідно до ст. 4 визнавалися громадянами Української Держави, а незгодні з автоматичним набуттям українського громадянства мали подати заяву про це місцевому старості впродовж місяця від дня одержання закону на місцях, то Білоруський національний комісаріат опублікував роз'яснення в місцевій пресі й підготував бланки для тих, хто бажав відмовитися від українського громадянства. На посвідченнях таких осіб до отримання ними національного паспорту ставився штамп, який засвідчував належність до білоруського громадянства. Через генерального консула П.В. Тремповича перед МЗС Української Держави було порушено клопотання про те, щоб особи, які мали білоруські посвідчення, вважалися іноземними підданими. Проте з 9 504 осіб, зареєстрованих у комісаріаті лише 48 подали заяву про відмову від громадянства. Ставлення білорусів до реалізації норм закону пояснювалося, як інертністю та незнанням своїх прав, так і небажанням платити консульський збір за подання заяви.

Народний Секретаріат БНР на своєму засіданні 22 липня, розглядаючи питання фінансового забезпечення генерального консуль-

⁴¹⁸ Жванко Л.М., Стрілець Ю.І. Політика Української Держави щодо соціального захисту біженців першої світової війни (квітень–грудень 1918 р.) // Сторінки історії. Зб. наук. праць. — К.: НТУУ «КПІ», 2012. — Вип. 34. — С. 56.

⁴¹⁹ Національний архів Республіки Білорусь, ф. 325, оп. 1, спр. 10, арк. 103 зв.

ства БНР у Києві, дозволив Павлу Тремповичу надати позичку Одеському білоруському комісаріату з умовою повернення грошей після затвердження повноважень консула українською стороною⁴²⁰. 25 липня комісаріат очолив С.М. Некрашевич, але питання про призначення консула залишалося відкритим.

Претендентами на виконання консульських обов'язків були С.М. Некрашевич, А.В. Балицький та звільнений зі своєї посади голова Вітебської земської управи М. Карташов. Останній мав сумнівну репутацію через участь у махінаціях з продажем шкіри для пошиття чобіт та іншої амуніції для армії у 1916 р.: із куплених 220 пудів шкіри для армії було використано лише 12⁴²¹. Вибори відбулися 10 серпня 1918 р.

Голова народного секретаріату міжнародних справ БНР звернувся з питання підтвердження повноважень С.М. Некрашевича як консула БНР в Українській Державі безпосередньо до Одеського міського отамана генерала В.А. Мустафіна та міністра внутрішніх справ Ф.А. Лизогуба⁴²². МЗС утім указало на відсутність аналогічного звернення в відомстві та порушення процедури, що за офіційною версією стало на перешкоді підтвердження виконання консульських функцій С.М. Некрашевичем⁴²³.

Подібну діяльність пробував започаткувати в серпні 1918 р. Вірменський комісаріат в Українській Державі, заснованого на базі створеного видатним ученим у галузі виноградарства і виноробства, професором Василем Таїрянцем (Василем Єгоровичем Таїровим) Вірменського комітету. Комітет опікувався біженцями, надавав їм білизну, одяг, матеріальну допомогу. З цією метою було спеціально відкрито швейну майстерню. Вірменський комісаріат, згодом реорганізований у «Представництво вірменської національної ради», займався сприянням евакуації демобілізованих вірменських вояків. Професор В.Є. Таїрянець і підполковник князь Туманов працювали до

⁴²⁰ Національний архів Республіки Білорусь, ф. 325, оп. 1, спр. 10, арк. 78.

⁴²¹ *Калашиников Максим*. Проворованная война. Как коррупция уничтожила Россию в Первой мировой и как мы сейчас вернулись в «новый 1915-й». Див.: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kprf-kchr.ru/?q=book/export/html/6584>

⁴²² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 139, арк. 18.

⁴²³ Там само, арк. 22.

кінця вересня 1918 р. На початку жовтня консулом Республіки Вірменія в Одесі був призначений М.Б. Попов⁴²⁴.

Влітку 1918 р. отримав підтвердження повноважень німецький генеральний консул в Одесі Вільгельм Онессайт⁴²⁵. Межі його консульського округу охоплювали частину Херсонщини на захід від Буга та Таврію⁴²⁶. Запит на отримання екзекватур для німецьких генеральних консулів у Одесі, Миколаєві, Харкові та Катеринославі до МЗС Української Держави було скеровано ще 26 травня⁴²⁷. Незадоволення щодо затримки екзекватур висловлював у червні 1918 р. «королівський амбасадор» барон А. Мумм, хоч він передбачав «встановлення консульства ...в нормальний спосіб» після ратифікації Німеччиною Брестського мирного договору, що очікувалося найближчим часом. Німецький консул в Одесі мав доручення без видачі екзекватур приступити до виконання консульських функцій та формально вступати в контакт з місцевими органами в «інтересах майбутніх торговельних зносин»⁴²⁸. На приміщенні Кайзерівського німецького генерального консульства одразу встановили герб та прапор як офіційні символи діяльності установи. В. Онессайт мав досить широкі повноваження та вплив на місцеве самоврядування, зумовлені його належністю до німецької влади, що господарювала в Україні. Особливу увагу консул зосередив на питаннях виконання Україною зобов'язань щодо постачання хліба⁴²⁹, однак займався політичними питаннями та систематично скеровував інформацію про перебіг подій в своєму окрузі в Берлін.

Консульство Австро-Угорщини почало функціонувати в Одесі в червні 1918 р. На посаду консула зрештою знайшли відповідну особу з професійним досвідом — старшого лейтенанта у відставці Гайнріха фон Цітковскі. Він отримав 19 травня 1918 р. звільнення з посади консула в албанському місці Дураццо (Дурессі), де працював від 1914 р. Ще шість років до того Цітковскі виконував обов'язки консула

⁴²⁴ *Вовчук Л.* Становлення дипломатичних установ у портових містах чорноморсько-азовського басейну Російської імперії (1785–1919 рр.). — С. 214.

⁴²⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 104, арк. 17.

⁴²⁶ Там само, арк. 24.

⁴²⁷ Там само, арк. 5.

⁴²⁸ *Агстнер Р.* Про цісарів, консулів і купців. Австрія і Україна 1785–2010. — С. 316.

⁴²⁹ Див.: Крах германской оккупации на Украине. — С. 160.

в Бітові (1908–1914)⁴³⁰. Одночасно йому делегувалися права представника кайзерівсько-королівського дому та міністерства закордонних справ при командуванні Східної армії в Одесі. Процедура акредитації консульства проводилася з Відня через київське представництво Австро-Угорщини. Щомісячна заробітна плата консулові передбачалася в розмірі 5 200 австр. крон із майже 200-відсотковою надбавкою в розмірі 9 000 австр. крон⁴³¹. Разом із консулом фон Цітковскі до Одеси вирушили віце-консули др. Віктор Креннер і барон Фрайгер фон Шелль-Баушльот, консульський аташе фон Ціглер-Поцца, секретар консульської канцелярії Авелін Водварка та консульський «офіціал» Фрідріх Шнайдер. З огляду на політичну нестабільність та побутові труднощі життя в Одесі брати родини їм не рекомендувалося. 24 червня 1918 р. співробітники австро-угорського консульства на чолі з керівником прибули до Одеси.

Тут їх не оминули труднощі пошуку приміщення через аварійну ситуацію з будинком, у якому раніше працювало консульство. Розташована на території зсуву ґрунту на високому березі моря садиба почала зсуватися в море, й консул змушений був «переселяти» персонал. Він терміново подав запит до Відня щодо надання фінансової підтримки в розмірі 50 000 рублів⁴³². Через деякий час консульство розташувалося на вулиці Новосельській у будинку № 100 на засадах щомісячної оренди. 8 липня Генеральне консульство Австро-Угорщини в Одесі відкрилося для відвідувачів. Згодом передбачалося створити при генконсульстві філію місцевої паспортної служби. Проте з огляду на відсутність ратифікації з боку Австро-Угорщини Брестського мирного договору консулові фон Цітковскі керівництво з Відня рекомендувало утриматися від використання зовнішньої атрибутики: консульських емблем та прапорів.

Покладені на нього обов'язки Гайнріх фон Цітковскі виконував до 14 листопада 1918 р. Із виходом із Одеси австрійських військ, втрапивши зв'язок зі своїм віденським керівництвом, він склав обов'язки, звільнив позаштатних працівників, спалив політичні документи і шифрувальні матеріали, передав консульські функції консульству Данії в Одесі й вирушив із персоналом до Відня, який вже не був

⁴³⁰ *Агстнер Р.* Про цісарів, консулів і купців. Австрія і Україна 1785–2010. — С. 316.

⁴³¹ Там само. — С. 317.

⁴³² Там само. — С. 318.

столицею могутньої імперії. Це призначення стало останнім у його кар'єрі. 1 березня 1919 р. він отримав відставку, а 31 серпня 1919 р. вийшов на пенсію⁴³³.

4 серпня 1918 р. генеральний консул РСФРР у Києві Казимир Кржемінський повідомив українське МЗС про призначення консульським агентом в Одесі (до моменту призначення туди генерального консула) російського громадянина Михайла Матвійовича Кубріна⁴³⁴. За місяць керівником російської мирної делегації Х.Г. Раковським було названо й кандидатуру генерального консула РСФРР в Одесі. Уряд радянської Росії до Одеси скерував 29-річного більшовика Михайла Михайловича Бека⁴³⁵. Його консульський округ поширювався на місто Одесу та Херсонську, Бессарабську, Таврійську (без Криму) губернії. Для обліку та реєстрації російських громадян при консульстві створювалися реєстраційні округи: 1) херсонський — м. Одеса; 2) таврійський — мм. Мелітополь, Бердянськ. До приїзду в Одесі М.М. Бека організацією роботи генконсульства керував М.М. Курбін.

Генеральне консульство РСФРР діяло в Одесі від часу призначення генерального консула менше двох місяців. Одразу після створення установи під її прикриттям розпочалася несумісна з консульськими обов'язками діяльність з виконання співробітниками генконсульства функцій агітаторів та інструкторів з підготовки збройного повстання проти української влади в Києві та Одесі⁴³⁶.

Новопризначений консул з'явився в причорноморському місті в офіційному статусі фактично на кілька днів, у другій половині вересня. Можна припустити, що організація Х.Г. Раковським інформаційної компанії в Києві з протестами проти його «невизнання», була не випадковою і слугувала прикриттям для виконання М.М. Беком фактично поставлених перед ним завдань щодо організації пропагандистської та інструкторської роботи, набору контингенту Червоної гвардії, матеріального забезпечення підпільних організацій. Більше того, результати візиту більшовицького консула до

⁴³³ *Агстнер Р.* Про цісарів, консулів і купців. Австрія і Україна 1785–2010. — С. 321.

⁴³⁴ ЦДАВО України, ф. 2482, оп. 1, спр. 4, арк. 1.

⁴³⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 95, арк. 9.

⁴³⁶ *Сідак В.С.* Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). — К.: Видавн. дім «Альтернативи», 1998. — С. 76–77.

місцевої влади були потрактовані керівником російської делегації на мирних переговорах як невизнання⁴³⁷.

На початку жовтня Державна Варта провела обшуки в приміщенні генконсульства й виявила інструкції з організації «робітничих дружин» та численну пропагандистську літературу. Російська сторона під час мирних переговорів закликала з цього приводу до пояснень. «Група вооруженных лиц, назвавшаяся вартовыми ворвалась в советское консульство в Одессе, разбила ящики, произвела дебош и затем скрылась», — заявив Д.З. Мануїльський, апелюючи до української сторони⁴³⁸. Більшу частину співробітників консульства було заарештовано. Генконсул М.М. Бек негайно виїхав у Москву. Невдовзі генконсульство офіційно припинило діяльність. Ліквідацією всіх справ російського генконсульства в Одесі в другій половині жовтня 1918 р. займався юрисконсульт російської економічної місії А.М. Ждан-Пушкін⁴³⁹. Після повернення в Росію М.М. Бек очолював у 1922–1923 рр. Московський революційний трибунал (був його останнім керівником), по тому безслідно зник...

У вересні 1918 р. в Одесі на вулиці Садовій у будинку № 4 відкрилося Генеральне консульство Грузії на чолі з Овсієм Іларіоновичем Ушверідзе, якого обрали головою консульської колегії. Грузинське консульство зосередило зусилля на роботі, яка домінувала в діяльності усіх консульських представників: реєстрації грузинських громадян, допомозі біженцям та демобілізованим солдатам, організації товарообміну. Багато грузинських підданих потерпали від хвороб і недоїдання. Рівно через рік денікінські війська захопили Одесу й закрили грузинське представництво. Консул О.І. Ушверідзе залишив місто чи не останнім серед іноземних консулів, продовжуючи увесь час опікувати не лише грузинськими громадянами, а й іншими іноземцями⁴⁴⁰.

12 жовтня 1918 р. МЗС Української Держави підтвердило повноваження генерального консула Оттоманського уряду в Одесі Евуріза

⁴³⁷ Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. — С. 271.

⁴³⁸ Там само. — С. 274.

⁴³⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 95, арк. 98.

⁴⁴⁰ Див. зокрема: Генконсул Грузії [Теймураз Нишнианидзе] — о секрете реформ Саакашвили и одесской притягательности. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.reporter.com.ua/interviews/72g/>

Наміка Бея⁴⁴¹. Його першочергові завдання розглядалися як захист інтересів турецьких підданих, серед яких було немало греків, та організація виїзду цивільних громадян і військовополонених турків з Одеси. За підрахунками Л.Г. Білоусової, турецькопідданих військовополонених в Одеському районі зібралося близько 160 000 осіб⁴⁴².

В буремних подіях Української революції, коли влада неодноразово змінювалася, а в Одесі проголошувався то статус «вільного міста», то Одеська Радянська Республіка, аж до встановлення 24 березня (6 квітня) 1919 р. радянської влади, іноземні консульства поступово згортали свою діяльність.

Поодинокую консульською установою, яка продовжувала діяльність в таких умовах було персидське консульство на чолі з генконсулом А. Меффертом⁴⁴³. Не маючи детальних інструкцій від свого уряду в умовах відсутності можливості зносин із Тегераном, він діяв на свій розсуд. Насамперед консул розробив текст охоронної грамоти, який відповідно до процедури передав командувачу 14-ою армією (оскільки Одеса була прифронтовою зоною). Охоронні грамоти він почав видавати персам і туркам. Однак очікуваного впливу видані документи не мали: у помешканнях турків і персів відбували обшуки й реквізиції⁴⁴⁴. До персидських громадян, які займалися городництвом, щоденно вторгалися «відповідальні і безвідповідальні особи» «агенти влади» «поодинокі і гуртом», які забирали урожай і коней, витоштували городи. Після прийнятої за зверненням консула постанови Одеського губвиконкому, яка передбачала «просити начальника гарнізону» забезпечити персидських городників від нападів, набіги посилювалися. Капусту вивозили мішками, черешню — десятками пудів, робітникам погрожували зброєю й били. Через кілька днів після взяття Одеси більшовиками на початку лютого консул звернувся до ревкому з пропозицією купити товар, привезений купцями в двох фелюгах. У відповідь отримав подяку, виявлений інтерес до можливості налагодження постійного доправлення товарів в УСРР і

⁴⁴¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 114, арк. 22, 23.

⁴⁴² Білоусова Лілія. Матеріали Державного архіву Одеської області про діяльність іноземних консульств в Одесі. — С. 386.

⁴⁴³ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 16, арк. 36.

⁴⁴⁴ Там само, арк. 64–65.

обіцянку заплатити гроші⁴⁴⁵. Однак гроші не заплатили й замовлення не надійшли.

В липні 1919 р. жертвами нападу й пограбування в Одесі стали члени китайської місії в складі китайського консула в Києві Тсу Шау Яна, представників московського виконавчого комітету китайських робітників Чжан Юн Куя, Лю Де Чі та Сун Ші Чена та співробітників. Місія займалася питаннями реєвакуації китайських робітників і мала зібрані значні суми коштів. Нападники забрали у членів місії 2 975 310 рублів і особисті речі. Місцева колегія НКЗС УСРР визнала за необхідне вибачитися й повернути викрадені гроші і коштовності⁴⁴⁶. Грабіжників було затримано й одразу повернуто китайській місії 1 млн рублів та 600 000 радянських грошових знаків, китайському консулу Тсу Шау Яну — перстень, а Чжан Юн Кую — годинник. Справу не було завершено через відступ більшовиків із Одеси під натиском білогвардійців.

В цей час у спішному порядку «ліквідувалися всі радянські установи з питань полонених і біженців» і організовувалася їх евакуація⁴⁴⁷. Забезпечення дотримання прав підданих своїх держав залишилося єдиною функцією іноземних консульств у цих умовах. За розробленою консулом Великої Британії Вільямом Монро Карром схемою іноземні піддані під наглядом свої консулів евакуювалися через Одеський порт на зафрахтованих із цією метою пароплавах Російського товариства пароплавства і торгівлі («Велика Княжна Ксенія», «Лазарев», «Труд»), Російсько-балканського торговельного товариства, товариства «Гермес» та ін. Передбачалося, що турецькі піддані евакуювалися негайно і без перешкод у Константинополь, палестинські євреї виїжджали в Константиноволь, звідки зусиллями англо-американської місії евакуювалися до Палестини. Сербохорватські громадяни мали евакуюватися через Румунію або Грецію з висадкою в Салоніках. Чехословаки до особливого розпорядження залишалися в Одесі⁴⁴⁸.

Найактивніше діяв Польський реєміграційний комітет ради організацій при Польському консульстві, розташованому на вул. Софіїв-

⁴⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 16, арк. 64–65.

⁴⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 659, арк. 10.

⁴⁴⁷ Державний архів Одеської області, ф. 65, оп. 1, спр. 11, арк. 1–1 зв.

⁴⁴⁸ Білоусова Лілія. Матеріали Державного архіву Одеської області про діяльність іноземних консульств в Одесі. — С. 386.

ській, 26⁴⁴⁹. Він опікувався також польськими військовополоненими. Польське консульство скеровувало до «особоуповноваженого» з питання евакуації численні прохання про сприяння в виїзді за кордон через Жмеринку — Волочиськ 400 польських полонених⁴⁵⁰, 4 000 біженців (партиями по 350–400) пароплавами на Галац⁴⁵¹ та ін. Про надання продуктів харчування для 64 голодних вірменських військовополонених, які очікували відправки на теплоході «Св. Миколай» після відміни рейсу теплохода «Лазарев», просив генконсул Вірменії⁴⁵². З запитуваних харчів консульство отримало лише на три дні хліба і цукру.

Після остаточного встановлення 7 лютого 1920 року в Одесі радянської влади іноземні консули опинилися в «стані ворогів»: їх звинувачували в шпигунстві, піддавали нападам, кидали за ґрати. В квітні 1920 року було розстріляно грецького консула Серафідіса⁴⁵³ за нібито шпигунську діяльність та організацію на кошти Добровольчої армії таємного білогвардійського осередку.

Одним із перших до співпраці з більшовиками зголосився Сільвіо Коцеліо, котрий від 1862 р. жив у Одесі й практично все своє свідоме життя присвятив консульській службі. 1879 р. він розпочав роботу на посаді перекладача італійського консульства в Одесі, згодом був секретарем, а від 1902 р. виконував обов'язки почесного консула. Мотивуючи тим, що через закриття італійського консульства італійські громадяни опинилися в безпорадному становищі, він 23 квітня 1920 р. звернувся до Х.Г. Раковського з проханням дозволити відновити діяльність консульства для захисту громадян, лояльних до радянської влади. Зі свого боку зобов'язувався обмежити функції виключно родинними і діловими справами італійських підданих, а зносили з італійським урядом лише з питань економічного характеру щодо організації товарообміну вести тільки з дозволу та під контролем місцевої або центральної влади⁴⁵⁴.

За «мовчазною згодою» НКЗС УСРР на підставі існування аналогічного консульства в Москві та за порадою персидського посла в

⁴⁴⁹ Державний архів Одеської області, ф. 65, оп. 1, спр. 12, арк. 7.

⁴⁵⁰ Там само, арк. 79.

⁴⁵¹ Державний архів Одеської області, ф. 65, оп. 1, спр. 11, арк. 7.

⁴⁵² Державний архів Одеської області, ф. 65, оп. 1, спр. 2, арк. 19.

⁴⁵³ Див.: *Білоусова Лілія*. Матеріали Державного архіву Одеської області про діяльність іноземних консульств в Одесі. — С. 387.

⁴⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 16, арк. 1.

Константинополі продовжило діяльність персидське консульство⁴⁵⁵. Не вдалося зберегти лише приміщення консульства — дачу екс-шаха на Французькому бульварі, в будинку № 6 по Санаторному провулку, 2⁴⁵⁶. Її було реквізовано за дозволом голови губвиконкому Олександра Шумського⁴⁵⁷ разом із меблями в червні 1920 р. для розташування військового керівника Одеського міського повітового комісаріату з військових справ. Одеський виконком, комунгосп і земельно-житловий відділ «просили» посла «не чинити перепон щодо надання будинку групі відповідальних партійних і радянських працівників через поганий стан їхнього здоров'я»⁴⁵⁸. Нова влада передавала найкращі приміщення для своїх служб.

Оскільки консули в інших містах не мали офіційних повноважень, а були секретарями або виборними уповноваженими персидських та турецьких колоній, одеське персидське консульство стало по суті єдиним акредитованим консульством на території радянської України. Основною метою своєї діяльності в умовах радянської дійсності А. Мефферт вважав захист інтересів персидської колонії в Одесі. Водночас він вирішив (хоч і не мав на це спеціального дозволу) опікуватися інтересами турецьких підданих, яких багато жило в Одесі. На початку липня 1920 р. він звернувся до всіх можливих радянських органів — від голови Одеського губревкому до завідувача інформаційним бюро НКЗС РСФРР — з повідомленнями про порушення прав персидських підданих. Консул просив захисту для пекарів, у яких відбирали борошно, призначене для випікання хліба на наступний день; учнів музичних шкіл, у яких «реквізували» музичні інструменти й вони не могли закінчити освіту; торгівців, лавки яких закривали без пояснень. Запит містив вимогу до представників радянської влади: або підтвердити права персидських і турецьких підданих або видати працівникам консульства та всім турецьким і персидським громадянам паспорти для «безперешкодного» виїзду на батьківщину. клопотання консула було відхилено⁴⁵⁹.

Відтак він розпочав заходи щодо організації реєвакуації персидських громадян (понад 100 осіб), які зголосилися їхати. У січні 1921 р.

⁴⁵⁵ Там само, арк. 36.

⁴⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 794, арк. 44.

⁴⁵⁷ Там само, арк. 46.

⁴⁵⁸ Там само, арк. 43.

⁴⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 16, арк. 66.

він звернувся до Одеського наркомфінвідділу щодо надання позички розміром у два млн радянських рублів із обіцянкою повернути, як тільки відновиться зв'язок із Тегераном⁴⁶⁰. Вказівки російського керівництва з цього питання українському НКЗС були однозначні: «Никакого персконсульства ми не признаем и предлагаем УССР тоже не признавать»⁴⁶¹. У цьому контексті очевидною була й відмова щодо допомоги в евакуації персидських громадян⁴⁶² та чергова реквізиція майна консульства в серпні 1921 р. у зв'язку з розпорядженням Губвиконкому про мобілізацію і реквізицію автомобільного транспорту⁴⁶³. В консульстві було реквізовано легковий автомобіль «Фіат», вантажний «Паккард» і кузов «Лімузин». На дачу экс-шаха також з'явився новий претендент — помічник начальника Одеської губернської промислової міліції Л.Л. Субтельний, який теж «через стан здоров'я» потребував мешкати «в дачній місцевості поблизу моря»⁴⁶⁴. На численні звернення консула до органів влади надійшла лаконічна відповідь із інформацією про те, що Павла Дибенка попереджено щодо неправомірних дій, а майно на дачі буде збережено⁴⁶⁵.

Невдовзі іноземний підвідділ губвиконкому звинуватив А. Мефферті в зловживанні довірою радянських органів, неправомірному привласненні права захисту турецьких та сербських громадян, переведенні грецької громадянки в турецьке підданство; корупційних діях, які виявилися в продажі паспортів⁴⁶⁶. Діяльність консула за цим звинуваченням розслідувала Одеська губНК, «документально довівши» приховування консулом архіву і печаток консульства⁴⁶⁷.

До кінця року нагадали про свої проблеми й китайські представники. Наполегливість голови Центрального виконкому Союзу китайських робітників У Росії Чжан Юн Куя в зверненнях до НКЗС завершилася в квітні 1921 р. виплатою решти коштів 1 375 310 романовських рублів, призначених для реевакуації китайських громадян на батьківщину⁴⁶⁸, і організацією їх виїзду. Одночасно радянські

⁴⁶⁰ Там само, арк. 36.

⁴⁶¹ Там само, арк. 39.

⁴⁶² Там само, арк. 71.

⁴⁶³ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 794, арк. 47.

⁴⁶⁴ Там само, арк. 45.

⁴⁶⁵ Там само, арк. 41.

⁴⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 16, арк. 83.

⁴⁶⁷ Там само, арк. 70.

⁴⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 659, арк. 3.

чиновники порушили питання про переведення з Києва в Харків Центрального виконкому Союзу китайських робітників «ібо он там существует не зависимо от нас и много путает. Сомнительно, чтобы вообще он был нужен»⁴⁶⁹ і невідкладно втілили його в життя — на початок 1922 р. китайської організації в Києві вже не існувало. Для організації евакуації китайців було розроблено інструкцію і подано оголошення в центральній і місцевій пресі. Всі китайські громадяни, що вирушали на батьківщину мали надати свої документи з фотографією в китайське консульство на візування, яке здійснювалося безоплатно. Евакуація китайських громадян із українських міст здійснювалася виключно Укреваком, а реєстрацією осіб, що зголосилися для виїзду, займалися союзи китайських робітників у співпраці з китайським генеральним консульством. Списки склалися в п'яти примірниках, окремо на робітників і тих, хто не працював, а евакуація починалася лише після візування списків у НКЗС.

Таким чином, основний напрям діяльності іноземних консульств в Одесі впродовж 1917–1920 рр. зумовлювався географічним положенням міста і наявністю в ньому порту, що дозволяло здійснювати переміщення великих груп громадян, евакуювати іноземних підданих із охопленої вогнем революції України. Водночас саме в Одесі під прикриттям консульської діяльності планувалися акти протидії українській владі. Захист і згуртування співвітчизників належав до завдань консулів, висунутих самоорганізованими громадами (білоруською, персидською, турецькою). З метою забезпечення можливостей виконання своїх функцій вони контактували в представниками одеської влади, яка під час революційних подій часто змінювалася.

⁴⁶⁹ Там само, арк. 12.

В історії консульської служби України період між 1917 р. і 1923 рр. складає надзвичайно важливий етап, який можна назвати періодом її формування як державного інституту. Саме під час Української революції 1917–1921 рр., коли Україна виборювала своє право на повноцінну міжнародну правосуб'єктність, доводила світові не лише свою здатність як міжнародного гравця, але й спроможність опікуватися своїми громадянами за кордоном та вести торговельно-економічні зносини, відповідно реагувати на інтерес іноземних держав до себе, виникла потреба в заснуванні консульської служби. Цей державний інститут засновувався в умовах більшовицької агресії, останньої стадії Першої світової війни та подолання її наслідків, переміщення з країни в країну величезної кількості людей (біженців, військовополонених, емігрантів, реемігрантів) і матеріальних цінностей (приватної й державної власності), невизнання багатьма державами самостійності України. Сто років тому почали розроблятися його організаційно-правові засади та здобувався перший практичний досвід. Особливість цього періоду формування і функціонування консульської служби полягає в практично «паралельному» започаткуванні діяльності консульських установ, які репрезентували незалежну Україну та Україну радянську.

Точкою відліку в історії консульської служби на цьому етапі можна вважати грудень 1917 р., коли в консульському відділі Генерального секретарства справ міжнаціональних на чолі з О.Я. Шульгіним було розроблено перший проект нормативного акту з вимогами до організації консульської установи. З реорганізацією 22 грудня 1917 р. відомства в зовнішньополітичне нормотворча робота продовжилася в Генеральному секретарстві справ міжнародних, а від січня 1918 р. — в Народному міністерстві закордонних справ УНР. З початку 1920 р. практичні кроки до розбудови консульської служби на принципово інших ідеологічних засадах, але в схожих формах, почала робити радянська Україна. Консульська служба створювалася в системі органів зовнішніх зносин у підпорядкуванні зовнішньополітич-

ному відомству і розглядалася як складова зовнішньополітичної діяльності держави. Її структурними компонентами були три складові: а) спеціальний підрозділ у центральному апараті зовнішньополітичного відомства; б) консульські установи; в) консульські відділи в дипломатичних представництвах.

Важливе завдання щодо заснування консульської служби як державного інституту полягала в розробленні її нормативно-правової бази, оскільки після розпаду Російської імперії зберігали чинність імперські законодавчі акти. Основні принципи її організації було вироблено консульським та юридичним відділами Генерального секретарства справ міжнародних/Народного міністерства закордонних справ УНР упродовж останнього тижня грудня 1917 р. – квітня 1918 р. Вони знайшли відображення в трьох варіантах проекту Консульського статуту УНР та проекті Закону УНР «Про консульські тарифи». Проекти профільних законодавчих актів проходили апробацію на засіданнях спеціально створеного дорадчого органу – міжвідомчої комісії за участі представників міністерства закордонних справ, міністерства торгу і промисловості та міністерства фінансів. Ключовий момент нормотворчої роботи полягав у врахуванні європейського досвіду формування консульської служби.

Перший проект Консульського статуту з огляду на створення після жовтневого перевороту на території РСФРР численних громадських об'єднань передбачав норму про проведення консультацій щодо кандидатури на консульську посаду з українськими громадськими організаціями.

Новели проекту закону «Про консульські установи УНР в зарубіжних країнах», розглянутого Генеральним Секретаріатом УНР в грудні 1917 р., полягали в диференціації консульських посад (консули і консульські агенти), уточненні процедури призначення консула в частині отримання згоди від уряду держави, до якої призначений посадовець, наданні права на погодження кандидатури на консульську посаду Генеральному секретарству торгу і промисловості УНР, підпорядкуванні діяльності консульств із профільних питань генеральним секретарствам торгу і промисловості, фінансів, справ судових і справ морських.

Проект «Уставу про консульства Української Народної Республіки», поданого на розгляд Ради Народних Міністрів УНР у квітні 1918 р. містив нові норми, які передбачали призначення на консульські посади лише громадян УНР (посади консульських агентів

дозволялося обіймати українцям із числа місцевих мешканців країни акредитації), складання кандидатами на консульські посади іспиту перед комісією в складі представників міністерств закордонних справ і торгу та промисловості, заборону суміщення державної служби з будь-якою іншою оплачуваною діяльністю (як у державних, так і приватних установах), підпорядкування консульської служби в рівній мірі міністерствам закордонних справ і торгу та промисловості та в справах судочинства і економіки — міністерствам фінансів і судових справ; підпорядкування консульств посольствам УНР у країнах перебування, наголошення відповідальності всіх співробітників консульств за несумлінне виконання своїх обов'язків, встановлених карними і цивільними законами. Вироблені в цей час підходи до організації нормотворчої роботи та збереження ядра основних виконавців після зміни влади сприяли її більшій ефективності за доби Гетьманату.

Комплексну програму організаційно-правового забезпечення створення консульських установ в Українській Державі розробив В.Я. Оренчук. Вона ґрунтувалася на взаємопов'язаності правових, організаційних, практичних та психологічних аспектах роботи консулів і передбачала негайне розроблення нормативних документів, які б регламентували діяльність українських штатних та почесних консулів, альбому діловодних форм консульського діловодства, інструкцій щодо організації діяльності консулів; створення міжвідомчої комісії для приймання іспитів у кандидатів на консульські посади. Принципова вимога торкалася необхідності вивчення європейського досвіду в цій сфері, розроблення психологічного портрету консула як захисника, учителя і опікуна українських громадян за кордоном та таких критеріїв професійності консула, як щирість, свідомість, ідейність. Міжвідомчу комісію, компетенція якої поширювалася на розроблення конфігурації мережі консульських установ та рекомендацію кандидатур на посади консулів, очолив член ради МЗС І.Г. Красковський. У вересні в її складі почала працювати підкомісія з розроблення Консульського статуту, очолювана В.Я. Оренчуком.

Проект «Загального статуту для українських державних консулів», поданий на затвердження 11 грудня 1918 р., уперше пройшов повноцінну апробацію в зацікавлених міністерствах і враховував зауваження і пропозиції, висловлені під час його обговорення. Новелами законопроекту були норми, які забороняли консулам одержувати звання консула іноземної держави без «особливого дозволу»

міністра закордонних справ та брати пряму чи опосередковану участь у торговельних справах; дозволяли виставляти на приміщеннях, де мешкатимуть консули, «щит з видом державного герба» та прапор, декларували створення інституту почесних (нештатних) консулів. Однак на розгляд законопроекту часу не залишилося.

За доби Директорії законотворча робота щодо розроблення профільного законодавства консульської служби значно загальмувалася: проекти консульських статутів не розроблялися, старі було відкладено, чинними залишалися нормативні документи в сфері консульської служби Російської імперії. Істотним здобутком у сфері формування правових засад консульської служби можна вважати проект закону «Про почесних консулів УНР», розроблений О.О. Ейхельманом, та Індивідуальну інструкцію почесного консула, підготовлену консульським відділом департаменту чужоземних справ МЗС УНР 18 травня 1923 р., що стала останнім серед низки нормативних актів, які регламентували правові аспекти формування української консульської служби.

Досвід нормотворчої роботи та вироблені впродовж 1917–1923 рр. принципи діяльності консулів, що корелювали з вимогами міжнародного права, досі не втратили наукової і практичної цінності. Головна відмінність нормотворчої роботи консульської служби радянської України полягала в прямому використанні галузевих нормативних документів РСФРР або калькуванні їх положень в актах УСРР.

Важливими для формування правової бази діяльності консулів, окрім спеціальних актів, були закони «Про громадянство Української Народної Республіки» від 2 березня 1918 р. та «Про реєстрацію громадянства Української Народної Республіки» від 4–5 березня 1918 р., «Про громадянство Української Держави» від 2 липня 1918 р., «Про громадянство Української Народної Республіки» від 15 листопада 1920 р. тимчасовий закон про прапор Українського Військового Флоту від січня 1918 р. На консула покладалися обов'язки в організації процедури, пов'язаною з реалізацією права на прийняття українського громадянства за кордоном.

Практичне створення консульських установ розпочалося з приходом до влади гетьмана П.П. Скоропадського. Політичну підставу склала для цього попередня мирна угода між Українською Державою і радянською Росією, підписана 12 червня 1918 р. у ході мирних переговорів у Києві, правову — постанова Ради Міністрів Української

Держави «Про призначення генеральних консулів до Москви і Петрограду та 10 консульських агентів 1 розряду і 20 — 2-го до інших міст радянської Росії» від 22 червня 1918 р. та закони Української Держави «Про заклад генеральних консульств і консульських агентств за кордоном» від 4 липня 1918 р. і «Про скасування закону 4 липня відносно закладу генеральних консульств і консульських агентств поза кордоном, про встановлення нових штатів консульських установ Української Держави, утворення консульських установ по різних краях та про асігновання в розпорядження Міністра закордонних справ 832 766 крб. на утримання вище згаданих установ» від 6 листопада 1918 р.

Перший пакет кадрових призначень ґрунтувався на рекомендаціях комісії та пропозиціях українських громад, утворених у російських містах наприкінці 1917 р. — на початку 1918 р. Упродовж липня — жовтня 1918 р. було сформовано мережу українських консульських установ (генеральних консульств і консульських агентств 1-го і 2-го розряду) на території колишньої Російської імперії: два генеральні консульства в Москві (Олександр Кривцов) і Петрограді (Сергій Веселовський); 10 консульських агентств 1-го розряду в Мінську (Анатоль Квасницький), П'ятигорську (Федір Борщинський), Гельсінфорсі (Петро Сливенко), Самарі (Олександр Багрій), Ново-Черкаську (Володимир Міщенко), Тифлісі (Олексій Кулинський), Батумі (Євген Засядько), Омську (Адамович), Ташкенті (Іван Лось-Коліндзян), Новоніколаєвську (Йосип Суховерський); 14 консульських агентств 2-го розряду — в Ризі (Никифор Бендеровський), Казані (Пилип Бочило), Царицині (Петро Перепичай), Саратові (Іван Яковлев, радник Віктор Сапіцький), Орші (Олекса Пожар), Пензі (Федір Богдановський), Харбіні (Петро Твардовський); Тамбові (Леонід Успенський); Орлі (Микола Кононович Лютий-Лютенко); Калусі (Феофан Степаницький); Нижньому Новгороді (віце-консул Григорій Федорович Колосовський); Ржеві (уповноважений Микола Іванович Демчук); Воронежі (уповноважений Яків Сенчик); Рязані (уповноважений Полікарп Чирко).

Реально розпочати роботу вдалося переважно особам, висунутим на посаду консула українськими громадами: Анатолію Квасницькому, Петру Сливенку, Никифору Бендеровському. Посаду офіційного представника Військового міністерства з виконанням обов'язків Генерального консула України в Румунії поєднав Корнелій Чоботаренко. В радянській Росії підтвердження повноважень отримали лише 7 кон-

сульських установ: у Москві, Петрограді, Пензі, Саратові, Казані, Царицині й Харбіні, і лише 4 — у Москві (О.К. Кривцов), Петрограді (С.Ф. Веселовський), Пензі (Ф.І. Богдановський), Саратові (В.А. Сапіцький) змогли розпочати роботу. Визнаний російською стороною консульський агент у Царицині Петро Перепечай відмовився від виконання своїх обов'язків.

В жовтні — на початку грудня 1918 р. були призначені консули в європейські країни: Швейцарію (Цюрих — Олександр Вілінський, Женева — Євген Сокович), Баварію (Мюнхен — Василь Оренчук), Польщу (Лодзь, Варшава — Сергій Нілус), до вільного міста Гданська — Клим Павлюк. Відбулися заміни в попередніх призначеннях: до Тифліса — Лев Лісняк, до Ташкента — Іван Опока-Оппоков, якому не вдалося виїхати до місця консульської служби. Організувати повноцінну роботу української консульської установи в Європі (Мюнхен) вдалося лише Василеві Оренчуку.

Основна діяльність консулів зосереджувалася на організації роботи, пов'язаної з реалізацією права на прийняття українського громадянства та виїзду українських громадян на батьківщину, а також допомоги військовополоненим та біженцям. У цій частині вони взаємодіяли з українськими Військово-санітарними місіями для допомоги полоненим українцям у Центральній і Південній Європі та представництвами Червоного Хреста (українськими і міжнародними), а також місцевою владою та консульським корпусом у місті акредитації. Робилися також спроби започаткування товарообміну та створення українських банків за кордоном, проводилася широка інформаційна діяльність.

З приходом до влади Директорії призначені за Гетьманату консули Української Держави переважно отримали нові призначення з підтвердженням своїх повноважень як представників УНР. Основна консульська робота, пов'язана з захистом прав українських громадян та допомогою переміщеним особам, зосередилася в цей час у посольствах та надзвичайних дипломатичних місіях, де були окремі консульські відділи (в Австрії, Німеччині, Румунії, Польщі) або покладені консульські обов'язки на конкретних співробітників (Греції, Угорщині, Швейцарії).

Через матеріальні труднощі штати дипломатичних представництв і консульств було скорочено до мінімуму. Деякі консули знаходили вихід із скрутної ситуації й не лише продовжували допомагати співвітчизникам, але й утримували невеличкий штат. Консул у Гданську Клим Павлюк організував видавництво адресних книг, що користу-

валися попитом у населення, і тим самим забезпечив існування очолюваної ним установи. Скоротивши штат консульства до двох осіб, продовжував працювати в Мюнхені Василь Оренчук. Своїм основним завданням у найтяжчих умовах він вважав захист прав українських громадян за кордоном та державні інтереси в сфері економіки і торгівлі.

Долю інших українських консулів визначав перебіг політичних подій. Втікаючи від наступу більшовиків, залишили Тифліс і Батумі наприкінці лютого 1921 р. Левко Лісняк і Євген Засядько. В Царгороді, куди їм вдалося дістатися, консули жили в нічліжці, голодували, поневірялися на важкій найманій праці, поки І. Токаржевський-Карашевич не прийняв їх на роботу в Посольство УНР у Царгороді без утримання. Порятунком для них була постанова РНК УНР від 20 листопада 1921 р. про відкриття генерального консульства УНР у Царгороді. 1 червня 1922 р. колишньому генеральному консулові УНР у Тифлісі Леву Лісняку було доручено виконання обов'язків генерального консула УНР у Царгороді з покладанням на обов'язків керуючого посольством.

Загалом функції консульств і дипломатичних місій УНР у сфері консульської діяльності були ідентичними і полягали в реєстрації українських громадян, видаванні посвідчень, допомозі військовополоненим і українським громадам, вчиненні нотаріальних дій. Водночас вони намагалися довести світу, що єдина легітимна влада України — українська, а не більшовицька й проводили систематичні переговори з місцевою владою щодо визнання документів УНР. Результати таких переговорів напряду залежали від авторитету в країні перебування особи консула. З розгортанням за кордоном мережі радянських повноважних представництв починаючи з 1921 р. українські консульства та дипломатичні місії припиняли діяльність. Більшість із них до кінця 1922 р. було ліквідовано.

Важливою складовою практичного формування консульської служби стало створення навчального закладу для підготовки консульських кадрів. Народні міністерства закордонних справ, торгу та промисловості УНР і Українське наукове товариство економістів заснували перший навчальний заклад у сфері консульської служби у формі короткотермінових Консульських курсів. Ініціатива започаткування професійної підготовки майбутніх співробітників консульської служби належала М.І. Туган-Барановському. Підготовка до відкриття Консульських курсів при УНТЕ із двомісячним курсом навчання стартувала в березні 1918 р., а 20 квітня перша група розпочала

навчання. Всі слухачі відповідали вимогам щодо знання мов (досконало — української та іноземної) та мали вищу освіту (юридичну або економічну). Через брак підручників для навчання фахівців такого профілю планувалося заснувати науковий часопис «Вісник Українського товариства економістів».

За доби Гетьманату Консульські курси при УНТЕ продовжили діяльність. Ключовими складовими навчального плану були питання економіки, права, діловодства та іноземних мов. Професорсько-викладацький колектив склали найавторитетніші фахівці, професори і приват-доценти Університету св. Володимира й Київського комерційного інституту, співробітники зовнішньополітичного та інших профільних відомств, іноземні консули в Києві: Оттон Ейхельман, Костянтин Воблий, Сергій Остапенко, Андрій Ярошенко, Петро Кованько, Леонід Яснопольський, Іван Огієнко, Овсентій Корчак-Чепурківський, Борис Мартос, Стеліо Василяді.

Показовим був і склад слухачів: всі вони володіли двома-трьома мовами, крім української і російської, отримали вищу освіту в українських і зарубіжних університетах, мали мотивацію для роботи в закордонних установах. Таким чином, в українському зовнішньополітичному відомстві складався відповідний кадровий резерв для дипломатичних і консульських установ. Перший випуск відбувся 17 липня 1918 р. З огляду на статус Консульських курсів (при громадській організації) виникла потреба легалізації отриманих слухачами свідоцтв шляхом складання державних іспитів. З цією метою було сформовано «Державну іспитову комісію» при МЗС Української Держави. Атестовані випускники Консульських курсів при УНТЕ поповнили штати консульських установ, що засвідчувало ефективність такої форми навчання.

Апробувалася ще одна форма підготовки кадрів — Економічно-адміністративний інститут при УНТЕ, завдання якого було дещо ширше за завдання Консульських курсів і полягало в удосконаленні економічних і управлінських знань фахівців із вищою освітою. В системі підготовки кадрів для консульських установ цей проєктований заклад помітного значення не мав.

Консульське відділення мав Близькосхідний інститут (спершу — Інститут східних мов), заснований з ініціативи групи київських професорів у липні 1918 р. як приватний вищий навчальний заклад для вивчення країн Близького Сходу, Балканського півострова і Малої Азії в сфері економічній, етнографічній та політичній з двома від-

діленнями: консульським (для підготовки консулів та «дипломатичних агентів») і комерційним (для підготовки державних і приватних комерційних агентів, комерційних кореспондентів, організаторів торговельно-промислових установ, керівників торговельних музеїв, керівників складів товарних зразків, керівників і службовців різних торговельно-промислових підприємств). Першим директором Близькосхідного інституту в Києві став П.М. Богаєвський, його послідовно змінили Є.Д. Сташевський та І.Л. Бабат. Серед викладачів інституту були Т.Г. Кезма, А.Ю. Кримський та інші видатні науковці.

Символічне значення в умовах втрати державної території УНР та припинення діяльності офіційних консульств мало запровадження посад українських почесних консулів у зарубіжних країнах. Заснування інституту почесних консулів мислилося в цьому сенсі як доказ існування самостійної держави — Української Народної Республіки, свідчення здатності національного уряду захистити українських громадян за кордоном. Ідею створення інституту почесних консулів було реалізовано в практичній площині за доби Директорії УНР І.С. Токаржевським-Карашевичем. Інститут почесних консулів був покликаний пролонгувати функціонування консульської служби, засвідчити українську присутність у європейських країнах та забезпечити можливу міру опіки українським громадянам, що опинилися в різних місцях за кордоном і потребували допомоги держави. Він створювався з урахуванням норм міжнародного права і фактично заступав офіційні консульські установи. Друга причина створення почесних консульств полягала в відсутності коштів на утримання державних консульств. Першими почесними консулами стали громадяни Швеції, Нідерландів, Швейцарії — представники купецтва та промислових кіл: Симон Куоні (Цюрих), Йоганн Гаусшільд (Стокгольм), Вільгельм Хрестіансен (Копенгаген). Останнім у травні 1923 р. отримав відповідне призначення на посаду почесного консула у Дамаску Олекса Боголюбський. Діяльність цього почесного консула потребує додаткового вивчення з огляду на особу, яка рекомендувала кандидата на посаду почесного консула — Віктора Богомольця, відомого як резидента британської розвідки. Із закриттям дипломатичних представництв і консульських установ почесні консульства деякий час надавали допомогу українцям, які опинилися в скрутних обставинах за кордоном.

Консульська служба радянської України формувалася на принципово інших засадах і мала своїм провідником недавнього керівника російської делегації на мирних переговорах у Києві Х.Г. Раковського.

Народний комісаріат закордонних справ УСРР від січня 1920 р. розташовувався в Харкові. В Києві і Одесі діяли Управління Уповноваженого НКЗС УСРР.

Питаннями, пов'язаними з консульською діяльністю, в структурі комісаріату покладалися на економічно-правовий відділ. Спеціального консульського підрозділу утворено не було. Ключовим пріоритетом у консульській роботі була ідеологічна складова та політична доцільність на тлі повної відмови від європейських взірців. Консульські функції, пов'язані з питаннями зовнішньої торгівлі, втратили актуальність у зв'язку зі створенням Народного комісаріату зовнішньої торгівлі УСРР та підпорядкованих йому торговельних представництв. Діяльність НКЗС УСРР та його органів постійно перебувала під контролем органів державної безпеки (Всеукраїнської надзвичайної комісії, Державного політичного управління при НКВС). У грудні 1922 р. Повноважене представництво УСРР у Німеччині висунуло пропозицію підпорядкування консульської служби Іноземному відділу НКВС.

Особливу «увагу» НКЗС приділяло питанням взаємодії з іноземними представниками та іноземцями. В цій сфері було затверджено низку нормативних актів: «Положення про консульських представників іноземних держав при Робітничо-селянському уряді УСРР» (липень 1921 р.), «Правила реєстрації членів іноземних представництв в УСРР» (жовтень 1922 р.)

Для обслуговування іноземців при НКЗС було створено окреме бюро зі статусом державного органу для вирішення питань побутового, господарського та матеріально-технічного забезпечення іноземних представництв. З огляду на профіль роботи Бюробін поступово перейшов під контроль ДПУ.

Очевидні відмінності в концепції діяльності від Близькосхідного інституту мав і створений на його базі в результаті реорганізації у вересні 1920 р. Київський інститут зовнішніх зносин. Він мав статус науково-навчального закладу, покликаного підготувати працівників у сфері міжнародних відносин. Ідею започаткування підготовки радянських консульських кадрів із консульським і торговельним факультетами підтримав особисто Х.Г. Раковський. Успіх створення навчального закладу на першому етапі його існування забезпечувався спадкоємністю навчальних планів і професорсько-викладацького складу. Навіть ректор Близькосхідного інституту І.Л. Бабат отримав призначення на посаду в новому виші. Невдовзі його було звільнено.

До керівництва закладом прийшли лояльні до радянської влади особи: Г.М. Хименко, М.І. Канторов. На пропозицію останнього з інституту було звільнено професорів І.Л. Бабата, К.Г. Воблого, О.М. Гуляєва, П.Л. Кованька і Б.Л. Личкова, М.С. Гроссу, О.О. Жиліна, П.Р. Сльозкіна. В липні 1923 р. установу було реорганізовано в Технікум зовнішньої і внутрішньої торгівлі, а до кінця навчального року закрито.

Свою специфіку мала й консульська діяльність закордонних установ (повноважних і консульських представництв) НКЗС УСРР. На першому етапі в 1921 р. їх завдання мало переважно політичний характер і полягало в створенні альтернативи українським представництвам за кордоном і боротьбі з ними. Спеціально консульські установи фактично не створювалися. Вони діяли як консульські відділи при Повноважних представництвах УСРР (в Австрії — повпред Ю.М. Коцюбинський; Німеччині — повпред В.Х. Ауссем, Чехо-Словаччині — повпред М.Г. Левицький; Польщі — повпред О.Я. Шумський).

Упродовж 1917–1923 рр. на території України перебували іноземні консульства, взаємодія з якими покладалася на спеціальні підрозділи зовнішньополітичного відомства. Їх статус і повноваження, як і цілі та функції діяльності, а також форми взаємодії з місцевою владою за доби УНР, Української Держави та Української РСР помітно відрізнялися. Основними містами роботи іноземних консулів упродовж цих років стали Київ (столиця УНР і Української Держави), Харків (столиця Української РСР), Одеса (портове місто, через яке проходили найбільші потоки евакуації, реєвакуації та виїзду переміщених осіб на батьківщину) і Миколаїв (портове місто, в якому традиційно зосереджувався інтерес іноземних держав, пов'язаний із торговельним мореплаванням та транспортуванням хліба, руди). Серед іноземних консульств, що діяли в цей період на території України, можна виокремити кілька типів: а) консульства іноземних держав, які розпочали свою діяльність до розпаду Російської імперії і переважно не були уродженцями країн, які вони репрезентували; б) представництва іноземних держав, які лише умовно номінувалися консульствами, а прибули в Україну з іншими функціями; в) представництва країн, створених після розпаду Російської імперії, керівники яких виконували консульські функції і часто не мали офіційних повноважень від керівництва своєї держави г) дипломатичні представництва, які виконували консульські функції.

В Києві на момент проголошення УНР працювали консули Бельгії (Я.Я. Гретер), Великої Британії (Джон Дуглас), Греції (П.П. Гріпарі), Іспанії та Португалії (С.С. Василяді), Італії (К.В. Фішман), Норвегії (В.Д. Мозерт), Швейцарії (Г.Г. Енні), Франції (Д.Г. Балаховський), Персії (І.М. Вітенберг), Данії (Г.О. Гуревич). Вони продовжили свою діяльність і за нової влади. Процедури офіційного визнання повноважень ще вироблено не було, тому консули іноді самостійно повідомляли про своє призначення, а дипломатичні статусні документи мали різну форму. Представники консульського корпусу переважно не були громадянами країн, які їх акредитували; були людьми заможними (мали власні підприємства або високі посади на заводах цукрової промисловості, в банківській сфері), давно жили в Києві, брали активну участь у громадському житті (були гласними Київської міської думи, членами благодійних організацій), мали маєтки або навчалися в Університеті св. Володимира, були одружені з місцевими мешканками. Місію дуаена консульського корпусу, самоорганізованого в жовтні 1918 р., виконував П.П. Гріпарі, на якого покладалися насамперед не церемоніальні функції, а завдання взаємодії з зовнішньополітичним відомством і захист прав членів консульського корпусу у випадку їх порушення владою. Його змінили послідовно Г.Г. Енні, І.М. Вітенберг. Консульства, засновані як іноземні представництва в Російській імперії, що продовжили свою діяльність після проголошення УНР, склали перший тип іноземних консульств, які функціонували в Києві. Їх діяльність зосередилася в цей час на захисті прав та інтересів іноземних підданих, які систематично порушувалися. З приходом до влади гетьмана П.П. Скоропадського з'явилися нові представники держав, котрі вже мали консулів у Києві. Тим самим друга група консульських установ поповнювалася, впливаючи на статус «старих» консулів. Зокрема приїзд у червні 1918 р. представника Данії К. Нільсена ставив під сумнів легітимність перебування на посаді Г.О. Гуревича.

Поспіль із «старими» консулами в другій половині грудня 1917 р. у Києві почала формуватися група представників іноземних держав, які номінально мали консульські функції. Одну частину з них складали консульські підрозділи (або окремі особи) іноземних місій, які прибували з політичною чи торговельно-економічною метою. В місії комісара Французької Республіки при уряді УНР генерала Ж. Табуї був консульський представник Л. Арке. Планувалася посада генерального консула в місії військово-дипломатичного уповнова-

женого при уряді УНР Румунського королівського уряду генерала К. Коанде. Такі консульські підрозділи були орієнтовані передусім на організацію постачання в свої країни товарів та сировини, а також на виконання інших функцій, в тому числі політичних. Під прикриттям консульської посади здійснював свої «недипломатичні» функції в Одесі «консул у Києві» — Е. Енно.

Другу частину складали окремі установи/особи, завдання яких полягало в ознайомленні з ситуацією в Україні, а посада консула була лише підставою для приїзду в Київ без політичних зобов'язань щодо визнання незалежності молодого країни. Такі повноваження мали генеральний консул США — Джеймс Даглес Дженкінс та представник Великої Британії — Джон Піктон Багге (Бедж). У березні 1918 р. розпочала роботу німецька делегація на чолі з Ф. Муммом фон Шварценштайном. Для переговорів з господарських питань та організації товарообміну прибув представник Австро-Угорщини Йоганн Форгач фон Гюмес і Гач. Представники Німеччини і Австро-Угорщини не рекомендували своїм урядам поспішати з призначенням повноважних послів, пропонуючи прислати в Київ тимчасово консулів. Для вивчення можливостей щодо встановлення торговельних відносин між УНР і Швецією приїздив у Київ консул Гест Лангенфельд. Очільники нових консульських установ, генеральний консул США і представник Великої Британії участі в житті консульського корпусу не брали.

Третій тип іноземних консульських установ складали представництва країн, які виникли з розпадом Російської імперії. За статусом це були офіційні місії / делегації (як делегація Білоруської Народної Республіки на чолі з О.І. Цвікевичем); офіційно призначені консули або само організовані громадські об'єднання, які взяли на себе функції захисту інтересів громадян своїх країн. Офіційно призначені консули переважно мали завдання отримати від УНР допомогу або сприяти громадянам своїх країн щодо повернення додому, захищати їхні права та інтереси в країні перебування.

Громадські організації, що займалися реєстрацією підданих своїх країн та організацією їх повернення на батьківщину, були новим типом установи, яка претендувала на виконання консульських функцій. Їх виникнення зумовлювалося політичними обставинами. Визнання за громадськими об'єднаннями консульських функцій «до прибуття в Україну офіційного представника» за доби Гетьманату досягли представники Латвії (Латиський центральний комітет, голова — Кристап

Оттонович Бахман), Азербайджану (Комісаріат Азербайджану в Українській Державі, комісар — Джелил Гаджи Мамед огли Садихов), Естонії (Київське естонське товариство, голова — Едуард Якович Рітсон).

Офіційно акредитували в Києві генерального консула з дипломатичними функціями Білоруська Народна Республіка (П.В. Тремпович), консула — Грузинська Демократична Республіка (Д.В. Вачеїшвілі). Серйозним випробовуванням для зовнішньополітичного відомства став обмін консульствами між Українською Державою і РСФРР. Питання організації діяльності генеральних консулів (або за російською версією — «комісарів») в Києві (К.О. Грінбаум-Кржемінський) та Одесі (М.М. Бек), призначення генерального консула в Харків (Д.Ю. Гопнер), консульських агентів у Полтаві — М.І. Бурлаченка, Кам'янці-Подільському — В.П. Яковлева, Житомирі — Я.Н. Дровниця, Чернігові — П.І. Свистуна, стали інструментом затягування мирних переговорів та предметом спекуляцій.

За доби Української Держави в Київ прибули й різні дипломатичні представництва, які мали серед інших і консульські функції. Ці представництва склали четвертий тип консульських установ. Їх очолювали надзвичайні послы і повноважні міністри, постійні представники, тимчасові представники, голови дипломатичних і економічних місій (І.Д. Шишманов, Герман Гуммерус, Константин Концеску, Станіслав Ванькович, Мухтар Бей). У процесі взаємодії з іноземними представництвами за доби Гетьманату було вперше розроблено церемоніал аудієнції у Глави держави.

Організація взаємодії з іноземними консулами за доби Центральної Ради, Гетьманату на Директорії (на час її перебування в Києві) покладалася на консульський відділ зовнішньополітичного відомства. Характерною рисою вирішення проблем, що виникали в процесі взаємодії, за доби УНР був пошук консенсусу, толерантність і взаємоповага. Основну особливість в організації взаємин зовнішньополітичного відомства з іноземними консулами за доби Гетьманату складало втручання окупаційної німецької влади в усі рішення щодо їх діяльності, неконтрольовані обшуки в приміщеннях іноземних підданих і арешти іноземців. Окупаційна влада позбавила повноважень С.С. Василяді, виселила П.П. Гріпарі, К.В. Фішмана.

З приходом до влади більшовиків принципи взаємодії їх зовнішньополітичного відомства — Народного комісаріату закордонних справ, очолюваного Х.Г. Раковським, з іноземними консулами кардинально змінилися. Статусні імунітети «старих» консулів у очах

нової влади не мали значення. Консулів арештовували, вилучали їх архіви, гроші, коштовності, конфісковували житло. Представники консульського корпусу на початку травня після аудієнції італійського консула у голови Раднаркому вирішили залишити Київ, давши їм дозвіл на зайняття кімнат у своєму приміщенні. Перед виїздом, який супроводжувався численними утисками, їх «просили» передати свої будинки новій владі. Безоплатно передав житло зокрема Г.Г. Енні, будинок англійського консула було націоналізовано. Щоб зберегти свої садиби, деякі власники пропонували їх у безоплатну оренду для визнаних радянської владою консульських установ. Так у будинку київського мецената Зайцева розташувався китайський консул, який набрав штат із місцевих мешканців, тим самим рятуючи їх від більшовицьких безчинств. Із метою з'ясування настроїв населення нова влада почала використовувати для розвідувальної роботи консульські посади. Детально розроблена конспіративна операція щодо започаткування діяльності в Києві так званого «представника Бразильської республіки при уряді УСРР» «графа» А.П. Пірро коштувала життя багатьом киянам. Щодо колишніх консулів також активно фабрикувалися кримінальні справи. 16 квітня 1919 р. за постановою радянського уряду України було вислано з Києва датського консула Г.О. Гуревича; звинувачено в агітації проти радянської влади, арештовано й згодом розстріляно з відома персидської місії — І.М. Вітенберга.

Консульські зносини з новою владою встановила Грузинська Демократична Республіка (консул К.С. Цагарелі), розстріляного персидського консула заступив колишній секретар Комісаріату Азербайджану в УНР, діяльність якого припинили більшовики, М. Мір-Тагієв (Міртагієв). Отримати консульські повноваження та фінансування пробувало Представництво Ассирійської Народної Делегації (керівник — Біт Шумун).

Основним місцем роботи іноземних консулів від січня 1920 р. стала нова радянська столиця — Харків. Права та обов'язки іноземців у радянській Україні регулював відповідний декрет робітничо-селянського уряду від 13 лютого 1919 р. Однак ці права систематично порушувалися, майно іноземців реквізували, їх виселяли з квартир, арештовували без пред'явлення звинувачень.

Окрім персидського і грузинського консульства, в Харкові розпочали роботу різні іноземні представництва (Управління німецького уповноваженого, уповноважений — Зігфрід Гай; Естонська репатріаційна комісія, голова — Александр Тамман; Чехословацька комісія,

голова — Вацлав Бенеш; Литовська комісія, уповноважений — Вітовт Мошинський; Австрійська комісія, повноважний представник для РРФСР і УСРР — Франц Вагер. Консульський відділ мало лише посольство Польщі, генеральний консул — Франциск Хорват, віце-консул Міхаїл Свірський. 7 жовтня 1922 р. ГПУ УСРР запровадило правила реєстрації членів іноземних представництв в УСРР та зобов'язало керівників і співробітників представництв отримувати в НКЗС особливі посвідчення з виокремленням категорій (дипломатичні картки, посвідчення консульських представників, посвідчення службовців представництв). Зі створення Союзу РСР відкриття чи продовження повноважень іноземним консульствам мало відбуватися лише за дозволом НКЗС СРСР.

Доля визначила консульським представникам України і їхнім керівникам, як незалежної, так і радянської, переважно нелегкий шлях: репресії, еміграція, злидні, смерть на чужині і нарешті — забуття... Соловецькі табори довелося пройти Володимиру Чеховському й Андрію Ніковському. Першого органи ДПУ стратили як «небезпечний контрреволюційний елемент» у 1937-му, другий загинув у блокадному Ленінграді в 1941-му. Пройшла тортури радянських концтаборів Надія Суровцева. Емігрантське життя судилося Олександрові Вілінському, Андрієві Левицькому, Костю Мацієвичу, Василю Оренчуку, Петру Сливенку, Корнелію Чоботаренку та багатьом іншим. Останній рано пішов із життя від туберкульозу в Відні. А хворому Володимиру Темницькому, який у скруті доживав у Галичині, його колишній радник Андрій Жук збирав серед друзів і знайомих за кордоном хоч якісь кошти на життя. У злиднях, часто хворіючи, провів решту життя в еміграції Петро Сливенко.

Щасливо завершилася доля у небагатьох. Професор О.В. Багрій у 1922 р. переїхав із Самари до Баку, де зосередився на науково-педагогічній праці: захистив дисертацію «Шевченко і російська література», вивчав азербайджанський фольклор, уклав у співавторстві з Ханефі Зейналлі першу збірку азербайджанських казок «Азербайджанські й тюркські казки» (1935), очолював фундаментальну бібліотеку Академії наук Азербайджанської РСР, викладав у вишах Баку¹, — тобто був якнайдалі від політики та якнайближче до улюбленої філології і фольклору. Цим, очевидно, й врятував собі життя.

¹ Див.: *Марченко Валерій*. Професор Олександр Васильович Багрій // Хроніка-2000: Український культурологічний альманах. — К., 2011. — Вип. 1(87): Україна — Азербайджан. — С. 229–233.

Практично всі перші радянські керівники консульської служби та установ із консульськими функціями загинули як «вороги» держави, якій так вірно служили. Репресовані й розстріляні або померли у в'язницях чи безслідно зникли 1930-х А. Б. Асков, В.Х. Ауссем, Н.М. Калюжний, Ю.М. Коцюбинський, М.Г. Левицький, О.Я. Шумський. Знищила радянська влада й керівника свого першого генерального консульства в Українській Державі К.О. Грінбаума-Кржемінського і співробітників генконсульства — С.К. Пастухова та М.І. Челяпова, генеральний консул у Одесі М.М. Бек «безслідно зник». Розстріляли в Києві консула Грузії К.К. Цагарелі...

Документальні свідчення цієї «неофіційної» історії консульської служби зберігаються в українських та зарубіжних архівах, однак досі залишаються малодослідженими. Внесок кожного з українських консулів, які шли «в народ», працювали «для народу» й боролися «за народ», тим самим заклавши підвалини сучасної консульської служби, заслуговує на окреме дослідження. Перспективним напрямком наукової роботи в цій сфері в зв'язку з недостатньою дослідженістю «зарубіжного сегменту» джерельної бази історії дипломатичної і консульської служби видається підготовка зведеного довідника про склад і зміст українських та зарубіжних дипломатичних архівів, що уможливить створення об'єктивної історії дипломатичної та консульської служби України за час її столітнього існування.

Науково-довідкові видання

Енциклопедія історії України [Текст]: у 10-ти т. / Гол. ред. В.А. Смолій. — К.: Наукова думка, 2003–2013 : Т. 1: А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. — К.: В-во «Наукова думка», 2003. — 688 с.: іл.; Т. 2: Г–Д. — 2004. — 688 с.; Т. 3: Е–Й. 2005. — 672 с.: іл.; Т. 4: Ка–Ком. — 2007. — 528 с.: іл.; Т. 5: Кон–Кю. — 2008. — 568 с.: іл.; Т. 6: Ла–Мі. — 2009. — 790 с.; Т. 7: Мл–О. — 2010. — 728 с.: іл.; Т. 8: Па–Прик. — 2011. — 520 с.: іл.; Т. 9: Прил. — 2012. — 944 с.: іл.; Т. 10: Т–Я. — 2013. — 784 с.: іл.

Енциклопедія Сучасної України [Текст]: у 30-ти т. / редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, О.М. Романів, М.Г. Железняк, В.М. Баранецький та ін. — К.: Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2001–2014. — Т. 1: А. — 2001. — 823 с.; Т. 2: Б–Біо. — 2003. — 871 с.; Т. 3: Біо–Бя. — 2004. — 695 с.; Т. 4: В–Вог. — 2005. — 699 с.; Т. 5: Вод–Гн. — 2006. — 727 с.; Т. 6: Го–Гю. — 2006. — 711 с.; Т. 7: Г–Ді. — 2007. — 707 с.; Т. 8: Ді–Дя; Додаток: А–Г. — 2008. — 715 с.; Т. 9: Е–Ж. — 2009. — 712 с.; Т. 10: З–Зор. — 2010. — 712 с.; Т. 11: Зор–Кал. — 2011. — 712 с.; Т. 12: Кам–Киї. — 2012. — 712 с.; Т. 13: Киї–Кок. — 2013. — 712 с.; Т. 14: Кол–Кос. — 2014. — 768 с.; Т. 15: Ком–Кос. — 2014. — 712 с.

Київ. Історико-біографічний енциклопедичний довідник [Текст] / відп. ред. О.Ю. Храмов. — Київ: Фенікс, 2007. — 1087 с.

Україна в міжнародних відносинах: Енциклопед. словник-довідник [Текст]. — Вип. 1: Предметно-тематична частина : А–Г / відп. ред. М.М. Варварцев. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. — 184 с.; Вип. 2: Д–Й. — 2010. 252 с.; Вип. 3: К–О. — 2012. — 315 с.; Вип. 4: П–Я. — 2013. — 357 с.; Вип. 5: Біогр. частина: А–М. — 2014. — 331 с.

Українська дипломатична енциклопедія [Текст]: у 2-х т. / редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. — Київ: Знання України, 2004. — Т. 1. — 760 с.; Т. 2. — 812 с.

Документальні видання

Дипломатія УНР і Української Держави в документах та спогадах сучасників [Текст]: у 2 т. / упоряд. і передм. І.М. Гнатишина, О.С. Кучерука,

О.О. Мавріна; вступ. слово В.С. Огрязка. — Київ: Укр. письменник, 2008. — Т. 1. — 369 с.; іл.; Т. 2. — 379 с.

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки, листопад 1919 — листопад 1920 р.: документи і матеріали [Текст]: у 2 т. Т. 1 / упоряд. В. Верстюк та ін. — Київ, 2006. — 688 с.; Т. 2 / упоряд. В. Верстюк та ін. — Київ, 2006. — 744 с.

Збірник законів і постанов Українського правительства відносно закордонних інституцій. Ч. 1 [Текст] / упоряд. І. Храпко. — Вид. неофіц. — Відень, 1919. — 151 с.

Історія української дипломатії : перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.) : документи і матеріали [Текст] / Держкомархів України, Укр. НДІ архів. справи та документознавства; [авт. передм., упоряд.: І.Б. Матяш та ін.; редкол.: К.І. Грищенко (голова) та ін.]. — Київ: Вид-во гуманіт. л-ри, 2010. — 592 с. : табл.

Крах германской оккупации на Украине : (По документам оккупантов) [5 февр. — 30 нояб. 1918 г] [Текст] / под ред. М. Горького, И. Минца ; пер. с нем. С. Драбкиной, О. Шаргородской. — Москва: ОГИЗ, 1936. — 206, [1] с. — (История граждан. войны в документах ; вып. 1).

Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991) [Текст] / В.С. Лозицький. — Київ: Генеза, 2005. — 368 с.

Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: Зб. документів і матеріалів [Текст] / Ін-т історії України НАН України, Ін-т східноєвропейських досліджень НАН України, Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В.К. Липинського (США) та ін.: уклад.: О.І. Лупандін, І.В. Ралле, Л.В. Яковлева. — Київ; Нью-Йорк; Філадельфія: Ін-т історії України НАН України, 1999. — 366 с.

Надзвичайна дипломатична місія УНР у Греції (1919–1920 рр.) [Текст] / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, ЦДАВО України; упоряд., передмова, коментарі: В.М. Даниленко, Н.І. Миронець. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 2006. — 136 с.

Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення [Текст] / В. Сергійчук. — Львів: Свічадо, 2002. — 704 с.

Україна і Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УСРС з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали [Текст] / НАН України. Ін-т історії України; упоряд., коментарі, вступ. стаття: Н.С. Рубльова, О.С. Рубльов. — Київ: Дух і літера, 2012. — 624 с.

Українська Держава (квітень–грудень 1918). Документи і матеріали. [Текст]: у 2 т. Т. 1 / упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. — Київ: Темпора, 2015. — XVIII + 790 с.; Т. 2. — XX + 412 с.

Українська Центральна Рада: документи і матеріали [Текст]: у 2 т. Т. 1 / упоряд. В. Верстюк та ін. — Київ, 1996. — 591 с.; Т. 2 / упоряд. В. Верстюк та ін. — Київ, 1997. — 424 с.

Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): документи і матеріали [Текст] / упоряд. В.М. Даниленко, Н.В. Кривець. — Київ: «Смолоскип», 2012. — 592 с.

Червона калина: Історичний календар-альманах на 1939 рік. — Львів, 1938. — Т. XVIII: Україна на дипломатичному фронті. — 189 с.

Спогади

Галаган М. З моїх споминів (1880-ті — 1920 р.): Документально-художнє видання [Текст] / М. Галаган [передмова: Т. Осташко, В. Соловійова]. — Київ: Темпора, 2005. — 656 с.; іл.

Галаган М. З моїх споминів [Текст] / М. Галаган. Ч. 4. — Львів: Червона калина, 1930. — 203 с.

Пеленський О. Евакуація дипломатичного корпусу з Києва в січні 1919 р.: спомин [Текст] / О. Пеленський // Літопис Червоної калини. — Львів, 1933. — Ч. 3. — С. 3–4.

Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві: [Текст] / Г. Гуммерус; [пер. з фін., коментарі та передмова Й. Ремі, В. Пилипенка]. — Київ: Видав.-поліграфіч. центр «Київський ун-т», 2004. — 188 с.

Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві: [Текст] / Г. Гуммерус [пер. з фін., коментарі та передмова Й. Ремі, В. Пилипенка]. — Київ: Таксон, 1997. — 200 с.

Дорошенко Д. Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 році: [Текст] / Д. Дорошенко // Хліборобська Україна. — Відень, 1920–1921. — Зб. 2/4. — С. 49–64.

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. 1914–1920 [Текст] / Д. Дорошенко: в 4 ч. — 2-е вид. — Мюнхен, 1969. — 542 с.

Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): [Текст] / Д.І. Дорошенко: Наук.-популярне вид. — Київ: Темпора, 2007. — 632 с.: іл.

Дрейер В.Н., фон. На закате империи [Текст] / В.Н. фон Дрейер. — Мадрид: Изд-во авт., 1965. — 226 с.

Кедровський В. Рижське Андрусово (спомини про російсько-польські мирові переговори в 1920 р.) [Текст] / В. Кедровський. — Вінніпег, 1936. — 64 с.

Кобилянський Л. Українське посольство в Туреччині (1/XI.1918–22/V. 1919): [Текст] / Люцій Кобилянський // Нова Україна (Прага). — 1925, червень–липень. — № 2-3. — С. 77–91.

Мазепа Ісаак. Україна в огні й бурі революції [Текст] / Ісаак Мазепа, [передм. Василя Яблонського]. — Київ: Темпора, 2003. — 608 с.: іл.

Матушевський Ф. Із щоденника українського посла: [Текст] / Ф. Матушевський // З минулого: зб. ред. Р. Смаль-Стоцький. — Варшава, 1938. — С. 138–157.

Онацький Є. По похилій площині: Записки журналіста і дипломата [Текст] / Є. Онацький. — Ч. I. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1964. — 152 с.; Ч. II. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1969. — 262 с.

Онацький Є. Українська дипломатична місія в Італії за перших шість місяців своєї діяльності [Текст] / Є. Онацький // Календар-альманах «Відродження». — Буенос-Айрес, 1956. — С. 29–52.

Онацький Є. Українська дипломатична місія до Ватикану [Текст] / Є. Онацький // Календар-альманах «Відродження». — Буенос-Айрес, 1954. — С. 29–61.

Сікевич В. Сторінки із записної книжки [Текст] / В. Сікевич. Т. 5. — Едмонтон, 1947. — 76 с.

Скоропадський Павло. Спогади: кінець 1917 — грудень 1918 [Текст] / П.П. Скоропадський, [гол. ред. Ярослав Пеленський]. — Київ, Філадельфія, 1995. — 494 с.

Суровцева Н. Гетьманський ранок [Текст] / Н. Суровцева // Україна дипломатична : наук. щорічник. — Київ, 2000. — Вип. 1. — С. 296–302.

Суровцова Н. Спогади [Текст] / Надія Суровцова. — Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1996. — 432 с.

Толстая С.А. Дневники [Текст]: у 2 т. — М.: Худож. лит., 1978. — Т. 2: 1901–1910. — С. 458. — (Сер. лит. мемуаров).

Токаржевський-Карашевич І. Царгородські спомини (1919–1921) [Текст] / І. Токаржевський-Карашевич // Визвольний шлях. — Лондон, 1952. — Ч. 7. — С. 25–34.

Шульгин О. Початки діяльності Міністерства Закордонних Справ України [Текст] / О. Шульгин // Український самостійник. — 1957, грудень. — Ч. 4. — С. 29–32.

Шульгин О.Я. Початки діяльності Міністерств закордонних справ України [Текст] / О. Шульгин // Розбудова держави. — 1993. — № 1. — С. 22–24.

Южный-Горенюк И.Э. Автобиография и краткие воспоминания. — М., 1955. — 58 с.

Монографії та підручники

Bruski Jan Jacek. Petlurowscy. Centrum Państwowe Ukrainiskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie, 1919–1924: [text] / Jan Jacek Bruski. — Kraków: Wydawnictwo ARCANA, 2004. — Wyd. 2. — 600 s.: il.

Агстнер Р. Про цісарів, консулів і купців. Австрія і Україна 1785–2010: [Текст] / Рудольф Агстнер. — Wien–Berlin : Lit Verlag GmbH&Co. KG, 2011. — 409 с. — Текст укр., нім.

Баранова-Шестова Наталя. Жизнь Льва Шестова. По переписке и воспоминаниям современников. Т. 1 [Текст] / Наталя Шестова-Баранова. — Париж: La Presse Libre, 1983. — 360 с.

Боряк Тетяна. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010) [Текст] / Тетяна Боряк. — Ніжин: Вид-во НДУ ім. Миколи Гоголя, 2011. — 544 с.

Веденєєв Д.В. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньо-політичної служби Української держави. 1917–1923 роки [Текст] / Д.В. Веденєєв, Д.В. Будков. — Київ: «КІС», 2006. — 312 с.

Веденєєв Д.В. Дипломатична служба Української держави. 1917–1923 роки: [навч. посібник] / Д.В. Веденєєв. — Київ: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2007. — 260 с.

Гасымлы М.Дж. Украинско-азербайджанские отношения: история и современность [Текст] / М.Дж. Гасымлы, О.Р. Купчик, А.У. Дамиров. — Изд. Второе, испр. и доп. — Київ: Изд. дом Дмитрия Бураго, 2014. — 160 с.

Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. [Текст] / І.Б. Дацків. — Тернопіль: Астон, 2009. — 520 с.

Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. [Текст] / М.С. Держалюк. — Київ: Оріони, 1998. — 240 с.

Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.) [Текст] / Л.М. Жванко. — Харків: Віровець А.П. «Апостроф», 2012. — 568 с.

Камбон Ж. Дипломат. Никольсон Г. Дипломатия / [пер. с фр. и англ.; ред. и примеч. Л.А. Сифуровой; вступ. О.О. Хохлышевой]; Дипломатическая академия МИД РФ — Москва: Научная книга, 2006. — 110 с. — («Классика дипломатии»).

Ковалинський В.В. Меценаты Киева [Текст] / В.В. Ковалинський. — Київ: Кий, 1998. — 528 с.

Константінова Вікторія. European Vector of the Northern Azov in the Imperial Period: British Consular Reports about Italian Shipping = Європейське спрямування Північного Приазов'я в імперську добу: британські консульські рапорти про італійське судноплавство [Текст] / Вікторія Константінова, Ігор Лиман, Анастасія Ігнатова. — Бердянськ: ФОП Ткачук О.В., 2016. — 184 с. — Текст англ., укр.

Кривець Н.В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка, 1918–1933 рр. [Текст] / Н.В. Кривець; НАН України, Ін-т історії України. — Київ, 2008. — 322 с.

Кудлай О. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 — квітень 1918 рр.)

[Текст] / О. Кудлай; НАН України, Ін-т історії України. — Київ, 2008. — 116 с.

Купчик О.Р. Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1919–1923 рр.): між українською формою та радянським змістом [Текст] / О.Р. Купчик. — Тернопіль, 2011. — 264 с.

Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917–1921 рр.: на теренах пост-імперської Росії [Текст] / В.М. Матвієнко. — Київ: ВПЦ «Київський ун-т», 2002. — 373 с.

Матвієнко В. Історія української дипломатії ХХ століття у постатях [Текст] / В.М. Матвієнко, В.І. Головченко. — Київ: ВПЦ «Київський ун-т», 2001. — 266 с.

Матяш І.Б. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: історія, спогади, архівні документи [Текст] / І.Б. Матяш, Ю.Ю. Мушка. — Київ: Видавн. дім «КМ Academia», 2005. — 400 с.

Михалюк Д. Беларуска Народноя Республика 1918–1920 гг.: ля вытокаў беларускай дзяржаўнасцы [Текст] / Дарота Мыхалюк; [наук. рэд. Станіслава Рудовіч; переклад з польскай мовы Алесь Пілецкі]. — Смаленск: Інбелкульт, 2015. — 496 с.

Мушинка Микола. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси [Текст] / Микола Мушинка. — Київ, 2005. — 160 с.

Нариси з історії дипломатії України [Текст] / [О.І. Галенко, Є.Є. Камінський, М.В. Кірсенко та ін.]; за ред. В.А. Смолія. — Київ: Вид. дім «Альтернативи», 2001. — 736 с.

Нетреба Ю.Б. Протистояння дипломатичних представництв УСРР та УНР у Німеччині (1921–1922) [Текст] / Ю.Б. Нетреба. — Київ: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2012. — 204 с.

Павленко Вікторія. Українсько-болгарські взаємини. 1918–1939 рр. [Текст] / Вікторія Павленко. — Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. — 224 с.

Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії : ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.) [Текст] / М. Павленко; НАН України, Ін-т історії України. — Київ, 1999. — 353 с.

Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923) [Текст] / О. Павлюк. — Київ: Видавничий дім «КМ Academia», 1996. — 188 с.

Палієнко Марина. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій) [Текст] / Марина Палієнко. — Київ: Темпора, 2008. — 688 с.

Пиріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною Росією [Текст] / Р.Я. Пиріг. — Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. — 209 с.

Пиріг Р.Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси [Текст] / Р.Я. Пиріг; Ін-т історії України НАН України. — Київ, 2011. — 335 с.

Пиріг Р.Я. Діяльність урядів Павла Скоропадського: персональний вимір [Текст] / Р.Я. Пиріг. — Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. — 518 с.

Рубльов О.С. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. [Текст] / О.С. Рубльов, Реєнт О.П. — Київ: Видавн. дім «Альтернативи», 1999. — 320 с.

Сергійчук Богдан. На межі двох світів: українсько-турецькі відносини в середині XVI — на початку XXI ст. [Текст] // Богдан Сергійчук, Володимир Сергійчук. — Київ: ПП Сергійчук М.І., 2012. — 320 с.

Симон Петлюра. Збірник студійно-наукової конференції в Парижі (травень 1976): статті, замітки, матеріали [Текст]; за ред. Володимира Косика. — Мюнхен; Париж, 1980. — 237 с. (серія «Монографії», ч. 32 / Український вільний університет; Бібліотека імені Симона Петлюри).

Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії) [Текст] / В.С. Сідак. — Київ: Видавн. дім «Альтернативи», 1998. — 320 с.

Соловійова В.В. Українська дипломатія у країнах центральної Європи 1917–1920 рр. [Текст] / В.В. Соловійова. — Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2004. — 170 с.

Соловійова Вікторія. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр.): [Текст] / В.В. Соловійова. — Київ–Донецьк, 2006. — 394 с.

Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.) [Текст] / І. Срібняк; Київ. лінгв. ун-т. — Київ, 1999. — 316 с. : іл.

Стрельський Г.В. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917–1920 рр.) : біогр. довід. [Текст] / Г.В. Стрельський. — Київ, 2000. — 48 с.

Стрельникова І.Ю. Організаційно-правові засади функціонування зовнішньополітичного відомства в УСРР (1917–1929 рр.) [Текст] / І.Ю. Стрельникова. — Харків, 2012. — 200 с.

Табачник Д.В. Україна на шляху у світ : керівники зовнішньополітичних відомств України в 1917–1996 рр. : біогр. нариси, документи і матеріали : навч. посіб. [Текст] / Д.В. Табачник. — Київ: Укр. Акад. держ. упр. при Президентові України, 1996. — 384 с.

Табачник Дмитро. Історія української дипломатії в особах: навч. посібник [Текст] / Д.В. Табачник. — Київ: Либідь, 2004. — 640 с.

Турчин Я.Б. Отто Ейхельман : постать на зламі століть. Політологічний дискурс [Текст] / Я.Б. Турчин. — Львів : Вид-во Нац. ун-т «Львів. політехніка», 2010. — 519 с.

Україна–Румунія: 20 років дипломатичних зносин [Текст]; упор. В.Д. Котик. — Чернівці : Букрек, 2012. — 152 с. : іл. — Текст укр., рум.

Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки [Текст] / Вольфрам Дорнік та ін.; упоряд. В. Дорнік; пер. з нім. В. Кам'янець; наук. ред. Р. Пиріг. — Київ: Ніка-Центр, 2015. — 512 с.

Цветков Г.М. Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917–1945 рр. : навч. посібник [Текст] / Г.М. Цветков. — Київ: Либідь, 1997. — 230 с.

Дисертації

Варгатюк С.В. Становлення зовнішньополітичної служби України, 1917–1920 [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / С.В. Варгатюк. — Київ, 1996. — 26 с.

Веденєєв Д. Становлення зовнішньополітичної служби України, 1917–1920 [Текст]: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Д. Веденєєв — Київ: Ін-т української археографії а джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1994. — 209 с.

Веденєєв Д.В. Зовнішня політика Директорії УНР [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Д.В. Веденєєв. — Київ, 1994. — 17 с.

Гісем О.В. Дипломатичні відносини між Польщею та УСРР 1921–1923 рр. [Текст]: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / О.В. Гісем; Ін-т української археографії та джерелознавства НАН України ім. М.С. Грушевського. — Київ, 2008. — С. 35–62 (розділ II «Обмін дипломатичними представництвами між УСРР і Польщею»).

Городня Н.Д. Політика країн Антанти та США щодо державності України в 1917–1919 роках [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Н.Д. Городня ; Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. — Київ, 1996. — 24 с.

Дацків І.Б. Дипломатія українських національних урядів у захисті державності (1917–1923 рр.) [Текст]: автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02 / І.Б. Дацків ; Дип. акад. України при М-ві закордон. справ України. — Київ, 2010. — 34 с.

Заруда Т.В. Зовнішньополітична діяльність уряду Української Держави, 1918 р. [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — Київ, 1995. — 15 с.

Кучик О.С. Україна в зовнішній політиці Антанти (1917–1920 рр.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / О.С. Кучик ; Нац. ун-т «Львівська політехніка». — Львів, 2001. — 20 с.

Лозинська С.В. Інститут почесних консулів в міжнародному праві та практиці України [Текст]: дис... канд. юрид. наук / С.В. Лозинська; Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. — Київ, 2000. — 186 арк.

Матвієнко В.М. Політика УНР та Української Держави щодо ново-посталих державних утворень на території колишньої Російської імперії (1917–1921 рр.) [Текст]: автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02 / В.М. Матвієнко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — Київ, 2003. — 40 с.

Нетреба Ю.Б. Дипломатичне протиборство представництв УСРР та УНР у Німеччині (1921–1922 рр.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Ю.Б. Нетреба ; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. — Чернівці, 2009. — 18 с.

Павленко В.В. Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. [Текст]: автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02 / В.В. Павленко ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства. — Київ, 1996. — 46 с.

Павлюк О.В. Східна Галичина в європейській політиці 1918–1919 рр. [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / О.В. Павлюк. — Київ, 1993. — 21 с.

Пученков А.С. Антибольшевистское движение на Юге и Юго-Западе России (ноябрь 1917 — январь 1919 г.): идеология, политика, основы режима власти [Текст]: дисс. ... докт. истор. наук: 07.00.02 / А.С. Пученков. — Спб: Санкт-Петербургский институт истории РАН, 2014. — 958 с.

Пученков А.С. Национальный вопрос в идеологии и политике южно-русского белого движения в годы гражданской войны 1917–1918 гг. [Текст]: дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.02 — Отечественная история / А.С. Пученков. — Спб: Санкт-Петербургский университет, 2005. — 233 с.

Сергійчук Б.В. Українсько-турецькі відносини в першій чверті ХХ ст. [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Б.В. Сергійчук ; Дип. акад. України при М-ві закордон. справ України. — Київ, 2011. — 19 с.

Соловійова В.В. Дипломатичні представництва Української Народної Республіки в країнах Центральної Європи за доби Директорії (1918–1920 рр.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В.В. Соловійова ; Запоріж. держ. ун-т. — Запоріжжя, 1999. — 20 с.

Соловійова В.В. Формування та діяльність дипломатичних представництв українських національних урядів 1917–1921 рр. [Текст]: дис. ... докт. іст. наук / В.В. Соловійова. — К., 2006. — 470 с.

Статті

Fedynsky Andrew. Ukraine's historic opportunity [Text] / Andrew Fedynsky // The Ukrainian Weekly. — 1997, February 23. — № 8, Vol. LXV.

Hałagida Igor. Konsulat Ukrainńskiej Republiki Ludowej przy Elisabethwall 9 (przyczynek do dziejów Wolnego Miasta Gdańska) [Text] / Igor Hałagida // Polska–Ukraina. Ludzie pojednania. Ukraińcy na Pomorzu w XX wieku : Materiały z sesji naukowych pod redakcją Tadeusza Stegniera. — Gdańsk: Wydawnictwo ‘STEPAN desing’, 2002. — S. 117–122.

Бассехес Николай. Исчезнувшие советские дипломаты // Русские записки: ежемес. журнал под. ред. П.Н. Милукова. — Париж, 1939. — Т. 19, вып. июль. — С. 121–138.

Бежуашвілі А. Україна і Грузія: дипломатичні відносини 1918–1920 років [Текст] / А. Бежуашвілі // Україна–Грузія: Хроніка 2000 : Український культурологічний альманах. — Київ, 2002. — Вип. 47–48. — С. 20–25; публікація архівних документів С. 26–110.

Білоусова Лілія. Матеріали Державного архіву Одеської області про діяльність іноземних консульств в Одесі в ХІХ — на початку ХХ століть : [Текст] / Лілія Григорівна Білоусова // Міжнародні зв'язки України : наук. пошуки і знахідки: міжвід. зб. наук. пр.; Редкол. С.В. Віднянський (відп. ред.) та ін. — Вип. 24. — Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. — С. 374–390.

Борисенко С.А. Документи консульських установ Української Держави в РСФРР як історичне джерело [Текст] / С.А. Борисенко // Архіви України. — 2003. — № 1-3(251). — С. 146–149.

Браиловский Георгий. Последний хозяин Барановки [Текст] / Георгий Браиловский // Антиквар. — 2012, июнь. — № 6 (64). — С. 16–17.

Веденеев Д. На захисті прав українства: З історії консульської служби України [Текст] / Д. Веденеев // Розбудови держави. — 1994. — № 4. — С. 33–38.

Веселовський Сергій Феофанович // Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. — Київ, 1998. — С. 73–74.

Власенко В.М. До діяльності Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії (1919–1923 рр.) [Текст] / В. Власенко // Україна дипломатична : наук. щорічник. — Київ, 2007. — Вип. 8. — С. 176–217.

Власенко В.Н. Формирование украинской политической эмиграции в Румынии в межвоенный период (первая волна) [Текст] / В.Н. Власенко // Русин. — 2014. — № 1 (35). — С. 106–120.

Власенко Валерій. До історії української еміграції у південно-східній Європі (український червоний хрест на Балканах) [Текст] / В.М. Власенко // Пам'ятки : археографічний щорічник / Держ. архів. служба України, УНДІАСД ; редкол.: С.Г. Кулешов (гол. ред.) [та ін.]. — Київ, 2013. — Т. 14. — С. 80.

Вовчук Л.А. Джерела до історії консульських установ іноземних держав на Півдні України (кінець ХVІІІ — початок ХХ ст.) [Текст] / Людмила Анатоліївна Вовчук // Історичний архів. Наукові студії : Зб. наук. пр. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. — Вип. 9. — С. 101–106.

Вовчук Л.А. Консули Одеси в економічному житті Південної України (ХІХ — початок ХХ ст.) [Текст] / Л.А. Вовчук // Краєзнавство. — 2012. — № 2. — С. 121–126.

Вовчук Л.А. Просопографічний портрет іноземних консулів Чорноморсько-Азовського регіону Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.) [Текст] / Л.А. Вовчук // Наук. пр. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – Вип. 229, том 241. – С. 46–53. – (Серія «Історія»).

Вовчук Л.А. Дипломатичні зв'язки України на завершальному етапі Першої світової війни [Текст] / Л.А. Вовчук // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / гол. ред. В.М. Вашкевич. – Київ: Вид-во «Гілея», 2014. – Вип. 90 (11). – С. 60–64.

Вовчук Л.А. Дипломатичні зв'язки України на завершальному етапі Першої світової війни [Текст] / Л.А. Вовчук // Гілея : наук. вісн.: зб. наук. пр. / гол. ред. В.М. Вашкевич. – Київ: Вид-во «Гілея», 2014. – Вип. 90 (11). – С. 60–64.

Гайдуков Л.Ф. Традиції України в підготовці дипломатичних кадрів : діалог з історією, 1918–1922 рр. [Текст] / Л.Ф. Гайдуков // Наук. вісн. Дип. академії України. – 1998. – Вип. 1. – С. 66–71.

Гайдуков Л.Ф. Щоб працювати на її честь і на її славу : підготовка дипломатичних кадрів в Україні : маловідомі факти [Текст] / Л.Ф. Гайдков // Політика і час. – Київ, 1998. – № 2. – С. 67–74.

Гайдуков Л.Ф. Служба повного профілю. Розбудова зовнішньополітичної служби Української Держави гетьмана Павла Скоропадського [Текст] / Л.Ф. Гайдуков, Д.В. Веденєєв // Політика і час. – 1998. – № 6. – С. 71–78.

Гай-Нижник П. Фінансові взаємини Української Народної Республіки і Української Держави з Німеччиною та Австро-Угорщиною (1918) [Текст] / П. Гай-Нижник // Україна дипломатична: наук. щорічник. – 2003. – Вип. 3. – С. 394–412.

Гай-Нижник П. Фінансові взаємини Української Народної Республіки з Французькою Республікою як віддзеркалення стосунків України та країн Антанти (1917–1918 рр.) [Текст] / П. Гай-Нижник // Пам'ять століть. – 2007. – № 2. – С. 133–152.

Гісем О.В. Створення повноважного представництва (посольства) УСРР у Польщі в 1921 р. [Текст] / О.В. Гісем // Міжнародні зв'язки України: наук. пошуки і знахідки: міжвід. зб. наук. пр.; редкол.: С.В. Віднянський (відп. ред.) та ін. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 14. – С. 74–91.

Гончар Б.М. Відносини між Францією та УНР (грудень 1918 – січень 1919 рр.) [Текст] / Б.М. Гончар, Н.Д. Городня // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 44–52.

Даниленко Олександр. Українська радянська дипломатія 1920-х рр.: персоналії, статус, функції [Текст] / Олександр Даниленко // Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. статей. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. – № 36. – С. 150–171.

Даниленко О. Українська радянська дипломатія 1920-х рр.: умови функціонування та повсякденність [Текст] / О. Даниленко // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 / упоряд.: О.М. Лукашевич, Т.Ю. Нагайко — Переяслав-Хмельницький, 2010. — С. 126–129.

Дацків І.Б. Створення системи дипломатичних представництв і місії Української Народної Республіки [Текст] / І.Б. Дацків // Наук. вісн. Чернів. ун-ту : зб. наук. ст. — Чернівці : Рута, 2008. — Вип. 378/379. — С. 111–114. — («Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини»).

Дацків І.Б. Дипломатичні дії Української Держави за кордоном 1918 р. у захисті національних інтересів [Текст] / І.Б. Дацків // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. — Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. — Вип. 1. — С. 91–95. — («Історія»).

Дацків Ігор. Еволюція українсько-французьких відносин в умовах української революції (1917–1921 рр.) [Текст] / І. Дацків // Україна–Європа–Світ: Міжнародний зб. наук. праць. — 2014. — Вип. 13. — С. 152–161. — («Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини»).

Жалоба І.В. Діяльність консульських установ Габсбурзької монархії другої половини ХІХ ст. (за матеріалами засідань Буковинської торгово-промислової палати) [Текст] / І. Жалоба // Наук. вісн. Дипломатичної академії України при МЗС України. — Вип. 15. Світова та українська дипломатія: історичний досвід, сучасний стан, перспективи / за заг. ред. Б.І. Гуменюка, В.Г. Ціватого. — Київ, 2009. — С. 392–402.

Жванко Л.М. До проблеми репатріації іноземних біженців з територій колишньої Російської імперії (1918–1925 рр.) : [Текст] / Л.М. Жванко // Київ. старовина. — 2011. — № 2. — С. 81–97.

Жванко Л.М. Проблема біженців першої світової війни в контексті українсько-радянських переговорів (1918 р.) [Текст] / Л.М. Жванко // Наук. вісник Ужгородського ун-ту. — 2011. — Вип. 27. — С. 41–52. — (серія «Історія»).

Зубко О. Білоруський слід в українській дипломатії : (крізь призму життя Івана Красковського) [Текст] / О. Зубко, М. Трус // Київ. старовина. — 2008. — № 4. — С. 92–101.

Зубко О. Іван Красковський — голова української дипломатичної місії УНР на Кавказі (1919–1920 рр.) [Текст] / О. Зубко // Проблеми історії та історіографії України : прогр. і матеріали наук.-практ. конф. [«День науки іст. ф-ту», Київ, 2011 р.]. — Київ, 2011. — С. 30–32.

Карамаш С. Нові відомості про Василя Кужима — дипломата і віце-консула України в Азербайджанській Демократичній Республіці [Текст] / С. Карамаш // Лідер двох епох: Азербайджансько-українські відносини через призму життя і діяльності Гейдара Алієва / А. Денисенко, В. Туркевич, Л. Шпаковські. — Київ, 2013. — С. 218–225.

Кіладзе Симон. Невідомі сторінки дипломатії [Текст] / Симон Кіладзе // Хроніка-2000: Український культурологічний альманах. — Київ, 2001. — № 43 : Україна–Грузія. — С. 27–33.

Кочубей Ю.М. Араб і арабіст Тауфік Кезма (1882–1958) [Текст] / Ю.М. Кочубей // Східний світ. — 2012. — № 4. — С. 56–61.

Кривець Н. Українське консульство в Мюнхені (1919–1922 рр.) [Текст] / Н. Кривець // Міжнародні зв'язки України : наук. пошуки і знахідки : міжвідом. зб. наук. пр.; редкол.: С.В. Віднянський (гол. ред.) та ін. — 2003. — Вип. 12. — С. 77–85.

Кукса Александр. Украинская дипломатия начиналась в Беларуси [Текст] / Александр Кукса // Беларуская думка. — 2012. — № 11. — С. 68–74.

Купчик О.Р. Організаційно-правові засади функціонування Управління Уповноваженого РКЗТ РСФСР при РНК УСРР (1919–1922) [Текст] / О.Р. Купчик // Наук. записки. Національний університет «Києво-Могилянська академія». — Київ, 2011. — Т. 117. — С. 20–23. — (Історичні науки).

Купчик О.Р. Організаційно-правові засади функціонування органів зовнішньої політики в УСРР (1922–1924 рр.) [Текст] / О.Р. Купчик // Вісник Академії адвокатури України. — 2011. — № 1(20). — С. 168–174.

Купчик О.Р. Організаційно-правові засади функціонування Народного Комісаріату Закордонних справ УСРР (1919–1923 рр.) [Текст] / О.Р. Купчик // Часопис Київського університету права. — 2010 — № 2. — С. 30–34.

Лебедзева В. Дыпламатычная місія БНР у перамовах з Украінай (1918 г.) [Текст] / В.М. Лебедзева // Białoruskie Zeszyty Historyczne. — Białystok, 2001. — Т. 15. — С. 97–108.

Лебедзева В. Тэрытарыяльнае пытанне на беларуска-ўкраінскіх перамовах 1918 г. : факталагічны і крыніцазнаўчы аспекты [Текст] / В. Лебедзева // Архівознаўство. Археаграфія. Джерелознаўство : міжвід. зб. наук. пр. — Київ, 2000. — Вип. 2 : Архівознаўчі чытаньня. — С. 104–113.

Лозенко Л.І. Празький український архів: історія і сьогодення [Текст] / Л.І. Лозенко // Архіви України. — 1996. — № 1-6. — С. 24 .

Лозицький В. Дні української культури в Берні : [церемонія відкриття на фасаді посольства України у Швейцарській Конфедерації пам'ятної дошки на честь Надзвичайної дипломатичної місії Української Народної Республіки у Швейцарії (1918–1926 рр.)] [Текст] / В. Лозицький // Голос України. — 2001. — № 8. — С. 1.

Лозицький В. Про архів Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Берні (1918–1926) [Текст] / В. Лозицький // Україна дипломатична : наук. щорічник. — Київ, 2002. — Вип. 2. — С. 275–280.

Лозицький В.С. Архів Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Берні за 1918–1926 рр. передано в Україну [Текст] / В. Лозицький // Архіви України. — 2000. — № 1-3(243). — С. 74–80.

Лупандін О.І. Питання реституції культурних цінностей за часів Української Держави 1918 року [Текст] / О.І. Лупандін // Національна та історична пам'ять. — 2013. — Вип. 7. — С. 284–291.

Матвієнко В. Державно-політичні відносини та налагодження економічного співробітництва Української держави з Білоруською Народною Республікою [Текст] / В. Матвієнко // Пам'ять століть. — 2003. — № 1. — С. 47–58.

Матвієнко В.М. Проблеми формування українсько-білоруських відносин : історичний досвід: [Текст] / В.М. Матвієнко // Наук. вісн. Дипломатичної академії України при МЗС України. — Київ, 2001. — Вип. 5: Українська зовнішня політика та дипломатія : десять років незалежності. — С. 297–305.

Матвієнко В.М. Розвиток українсько-білоруських відносин за доби Директорії [Текст] / В.М. Матвієнко // Вісн. Акад. праці і соц. відносин Федер. профспілок України. — 2002. — № 2, ч. 2. — С. 39–41.

Матвієнко В. На шляху розбудови дипломатичної служби : перші відомства закордонних справ України [Текст] / В. Матвієнко // Україна дипломатична : наук. щорічник. — Київ, 2008. — Вип. 9. — С. 160–170.

Матвієнко В.М. Архіви дипломатичні [Текст] / В.М. Матвієнко, Л.Ф. Гайдуков // Українська дипломатична енциклопедія у 2-х т. Т. 1. — Київ: Знання України, 2004. — С. 81–82.

Матяш І. Лист консульського агента Української Держави в Казані П. Бочила до Міністерства закордонних справ про політичну ситуацію та становище громадян України в Поволжі [Текст] / І. Матяш // Зовніш. справи. — 2009. — № 6/7. — С. 54–55.

Матяш І. Формування консульської служби [Текст] / І. Матяш // Зовніш. справи. — 2009. — № 3. — С. 58–61.

Матяш Ірина. Доля «Дипломатичної історії України» французького українця Євгена Слабченка [Текст] / Ірина Матяш // Міжнародні зв'язки України: наук. пошуки та знахідки: міжвід. зб. наук. пр.; редкол.: С.В. Віднянський (відп. ред.). — Вип. 24. — Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. — С. 391–410.

Міхалюк Д. Дипломатичні зносини Білоруської Народної Республіки та Української Народної Республіки і Гетьманату у світлі документів (березень–грудень 1918 р.) [Текст] / Д. Міхалюк // Студії з архів. справи та документознавства. — Київ, 2004. — Т. 12. — С. 107–114.

Музычко А. Иван Яковлевич Фаас: декан юридического факультета Одесского университета в годы румынской оккупации [Текст] / А. Музычко // Вісник Одеського Історико-краєзнавчого музею. — Одеса: «Астропринт», 2010. — Вип. 9. — С. 46–54.

Мягкий І.М. Відносини України та Франції у 1917–1920 рр. у документах ЦДАВО України [Текст] / Ігор Миколайович Мягкий // Архіви України. — 2010. — № 3-4. — С. 125–144.

Осташко Т. Дипломатичні представництва УНР в країнах Західної Європи (1918–1921 рр.) [Текст] / Т. Осташко, В. Соловійова // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. : [зб. ст.]. — Київ, 2002. — [Вип. 1]. — С. 187–231.

Павленко В.В. Дипломатична місія Української Народної Республіки в Болгарії (1918–1920) [Текст] / В.В. Павленко // Український історичний журнал. — Київ: Наукова думка, 1992. — № 12. — С. 18–31.

Павленко Вікторія. Іван Шишманов — повноважний посол Болгарії в Україні [Текст] / В.В. Павленко // Міжнародні зв'язки України: наук. пошуки і знахідки: міжвід. зб. наук. пр.; редкол. С.В. Віднянський (відп. ред.). — Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. — Вип. 19. — С. 59–70.

Пилипенко В.В. Дипломатична діяльність Петра Сливенка у Фінляндії (1918 р.) [Текст] / В.В. Пилипенко // Національна та історична пам'ять. — 2013. — Вип. 7. — С. 218–225.

Пилипенко Віктор. Відносини між Україною та Фінляндією (1918–1921 рр.) [Текст] / В.В. Пилипенко // Етнічна історія народів Європи. — 2000. — Вип. 5. — С. 59–63.

Пригоровський Віталій. Дипломат Олександр Довженко // Україна дипломатична: науковий щорічник. — Київ, 2007. — Вип. VIII. — С. 662–669.

Пученков А.С. «Большой город дает возможности развернуться»: из истории французской интервенции в Одессе: [Текст] / А.С. Пученков // Труды исторического факультета Санкт-Петербургского университета. — 2013. — № 14. — С. 125–157.

Сергійчук Б.В. Документи з Османського Архіву про відносини Української Держави й Туреччини в 1918 році: [Текст] / Б.В. Сергійчук // Національна та історична пам'ять. — 2013. — Вип. 7. — С. 226–231.

Сокирська В.В. Джерела з історії становлення та розвитку російсько-українських відносин 1920-х рр. у фондах федеральних архівів Російської Федерації [Текст] / В.В. Сокирська // Історичний архів: Наук. студії : зб. наук. пр. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. — Вип. 10. — С. 179–186.

Сокирська В.В. Фонди Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України як джерело вивчення російсько-українських відносин у період становлення тоталітарної держави [Текст] / В.В. Сокирська // Історичний архів. Наукові студії : зб. наук. праць. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. — Вип. 7. — С. 143–147.

Сокирська В.В. Українська дипломатична місія УСРР при Народному комісаріаті в справах національностей РСФРР [Текст] / В.В. Сокирська // Грані: Альманах. — 2015, липень. — № 7 (123). — С. 146–152.

Соловійова В.В. Торговельно-економічна діяльність українських дипломатичних представництв (1917–1920 рр.) [Текст] / В.В. Соловійова // Наук. пр. Кам'янець-Подільського держ. ун-ту. — Кам'янець-Подільський, 2006. — Т. 16 : На пошану професора А.О. Копилова. — С. 102–110.

Соловійова В. Консульська служба УНР у Центральноевропейському регіоні [Текст] / В. Соловійова // Український історичний журнал. — 2006. — № 3. — С. 84–88.

Стопчак Микола. Діяльність дипломатичних представництв директорії УНР у країнах Антанти в сучасній вітчизняній історіографії [Текст] / Микола Стопчак // Наукові записки. — 2012. — Вип. 19. — С. 324. — («Історичні науки»).

Стрельникова І.Ю. Правове регулювання діяльності органів зовнішніх зносин УСРР у 1918–1922 рр. [Текст] / І.Ю. Стрельникова // Форум права. — 2007. — № 2. — С. 206–210.

Тагирзаде Адалет, Карамаш Сергей. Новые документальные сведения о В.Н. Кужиме (1884–1958) [Текст] / Адалет Тагирзаде, Сергей Карамаш. // Цивилизация. — 2014. — № 8. — С. 140–150.

Трембіцький В. До 40-ліття дипломатичних зносин Української держави, 1918–1921 [Текст] / В. Трембіцький // Вісник. — Нью-Йорк, 1958. — № 4. — С. 9–12; № 5. — С. 15–17.

Трембіцький В. Заходи українських урядів у справі звільнення українських вояків з італійського полону [Текст] / В. Трембіцький // Вісті Комбатанта. — Торонто, 1973. — № 1. — С. 55–64.

Трембіцький В. Консуляти в Українській державі 1917–20 років і українська консульська служба [Текст] / В. Трембіцький // Вісник. — Нью-Йорк, 1968. — № 2. — С. 21–22.

Трембіцький В. Розміщення консульських бюро для червоно-хресних представництв Української держави 1918–1923 рр. [Текст] / В. Трембіцький // Вісті комбатанта. — Торонто — Нью-Йорк, 1975. — № 3/4. — С. 33–34.

Трембіцький В. Санітарна блокада України 1919 р. [Текст] / В. Трембіцький // Вісті комбатанта. — Торонто, 1973. — № 5/6. — С. 59–66.

Трембіцький В. Червоно-хресні взаємини з суміжними державами [Текст] / В. Трембіцький // Вісті комбатанта. — Торонто, 1973. — № 3. — С. 87–93; № 4. — С. 8–14.

Трембіцький Володимир. Українська консульська служба, 1918–1924 [Текст] / Володимир Трембіцький // Літературна Україна. — 1990, 9 серпня. — С. 3; 16 серпня. — С. 3.

Трембіцький Володимир. Український дипломатичний корпус 1917–1924 (до 70-х роковин державности 1917–1989) : [Текст] / Володимир Трембіцький // Альманах Українського народного союзу на рік 1989. — Річн. 79. — Джерсі-Сіті—Нью-Йорк: Вид-во «Свобода», 1989. — С. 70–76.

Тригуб О.П. «Почесні шпигуни» (розвідницька діяльність іноземних консулів на Півдні України на початку ХХ ст.) [Текст] / Олександр Петрович Тригуб // Гілея : наук. вісник : зб. наук. пр.; гол. ред. В.М. Вашкевич. Київ: ВІР УАН, 2012. — Вип. 67 (№12). — С. 49–50.

Шульгин В. Консул Энно // Русская газета. — Париж. — 1924, 12–17 октября.

Електронний ресурс

Боханов А.Н. Деловая элита России. — М., 1994. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/bohanov/04.php — Назва з екрану.

Булавин Александр. Слуга нескольких господ. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gazeta.zn.ua/history/sluga-neskolkih-gospod-.html>

Василеўская Нона. Жыцьцёвы шлях Паўла Трамповіча // Spadcyна. — 1998. — № 2. — [Електронний ресурс]. — http://www.\Spadcyна\2_98\Tramp.doc 16.03.98/ — Назва з екрану.

Генконсул Грузії [Теймураз Нишнианидзе] — о секрете реформ Саакашвили и одесской притягательности. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.reporter.com.ua/interviews/72g/>. — Назва з екрану.

Евселевский Лев Исакович. К истории заводов «Лильпоп, Рау и Левенштейн» в Кременчуге. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://okrain.net.ua/article/view/Istoriya_Kremenchugskih_predpriyatij.html. — Назва з екрану.

Иоффе Эмануил. Под сенью Эйфелевой башни... // Журнал Мишпоха. — 2000. — № 6 (6). — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mishpoха.org/6/turefel.php>. — Назва з екрану.

Калашиников Максим. Проворованная война. Как коррупция уничтожила Россию в Первой мировой и как мы сейчас вернулись в «новый 1915-й». — [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://kprf-kchr.ru/?q=book/export/html/6584>. — Назва з екрану.

Кальницкий Михаил. Зодчие и певчие. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.oldkiev.info/Delovoy_KIEV/zodchie_i_pegchie.html. — Назва з екрану.

Оськин Д. П. Записки прапорщика // Откровенные рассказы. — М.: Воениздат, 1998. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://h.ua/story/58071/#ixzz409хтуН9g>. — Назва з екрану.

Портнова Нелли. Это бесконечное отщепенство // Лехаим. — 2012, сентябрь. — Вип. 9 (245). — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.lechaim.ru/ARHIV/245/245.html> — Назва з екрану.

Почесні консули України. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mfa.gov.ua/ua/about-mfa/abroad/honorary-consulates>. — Назва з екрану.

Положення про нештатних (почесних) консулів України. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?-nreg=150%2F97>. — Назва з екрану.

- Абасов М. 396
Абдулгаді Руї Бей 377
Абраменко Ф.А. 285, 292
Агахан (Талишинський М.А., Рзахаї) 123
Агстнер Р. 10, 30, 36
Адамович 141, 142, 144, 428
Адамович А.В. 408, 409
Айснер К. 196, 193
Аксельрод П. 325
Алі Булі Хан Мошаверол Мемалек 296
Алі Фуад Паша 296
Альфердов П.П. 386
Андрієвський Д. 78, 80
Андрузька Л. 138
Анисимов В.Ф. 176, 292
Антоненко М. 228
Антонович Д.В. 125, 144, 241
Арке Л. 325, 326, 336, 339, 435
Арко-Валлейм 196
Артамонов-Нікітін А. 138
Асков А.Б. 287, 291, 440
Астіані С.С. 375
Ауссем В.Х. 295, 296, 298, 299, 300, 301, 313, 314, 315, 434, 440
Афанасьєв Г.О. 76, 379, 380
- Бабат І.Л. 281, 284, 285, 287, 432, 433, 434
Бабицький М.Є. 332
Багге (Бедж) Дж.П. 28, 328, 330, 436
Багрій О.В. 141, 144, 178, 179, 428, 439
Бажан М.П. 292
Базаревич Г.Ф. 22, 27, 47, 344, 373
Бакинський С. 247
Балаховський Д.Г. 30, 320, 324, 330, 346, 435
Балинський І.М. 288
Балицький А.В. 408, 409, 410, 413

Балтов 234
Балтрушайтис Ю.К. 296
Бальмонт К. 158
Баран Г. 139
Баранів О. 138
Баранова-Шестова Н. 30
Барановський Х.А. 125, 205, 207, 211
Барац Л.Г. 281
Баргерот 355
Бартоломуччі А.А. 282
Бассехес Н. 249, 258
Бахман К.О. 356, 437
Бачеліс І.І. 291
Бежуашвілі А. 32
Безименський 363
Безсонов В.О. 176
Бек М.М. 182, 364, 365, 366, 416, 417, 437, 440
Белецький С.П. 165
Белинський 292
Беляєв О. 158
Бендеровський Н. 144, 221, 222, 223, 428
Бенеш В. 398, 439
Берг О.Є. 270
Берген Е, фон. 17
Бернгейм Л.М. 247
Берхем Г., фон 349, 350
Беседовський 315
Бесядецький 226
Бежуашвілі А. 32
Бжеська М. 77
Білецький С. 218, 219
Білоусова Л.Г. 10, 28, 29, 418
Біляшівський М.Ф. 163, 382
Боберський І. 45
Богаєвський П.М. 117, 432
Богданович М. 158
Богдановський Ф. І. 142, 144, 159, 172, 175, 176, 177, 181, 185, 428, 429
Боголюбський О.Г. 128, 129, 130, 131, 132, 432
Богомолець В.В. 130, 432
Богонюк М.П. 178
Богоявленський С.Г. 175, 185
Боднар М. 138
Болобан А.П. 89, 113, 137, 138, 139

Боржинський 235
Борисенко С.А. 22, 23
Бородаєвський С.В. 375
Борщак І. 52
Борщинський Ф. 144, 428
Боханов А. 30
Бочило П.С. 141, 142, 144, 178, 179, 180, 428
Бош Є. 295
Браїловський Г. 30
Браун Г. 29, 404
Брегвадзе Н.П. 375
Брендстрем 184
Бриліант Л.М. 332
Бриль С. 78
Брусський Я.Я. 10, 25, 26
Бутков В. 220
Будов В. 173
Буришкін П.А. 153
Бурлаченко М.І. 366, 437
Бурчак Ф.С. 344
Бухман Г.А. 332
Бучинський О. 78

Вагер Ф. 398, 439
Вагнер 212
Вадон А. 29, 404
Вакар 70
Вакуленко В.П. 139
Ваніє 326
Ванькович С. 377, 437
Варгатюк С.В. 18
Вареник О.У. 178
Варес Д.Г. 296
Василевська Н. 10, 30
Василенко Г. 87
Василенко М.П. 74, 75, 115
Василяді С.С. 108, 114, 320, 329, 331, 332, 334, 335, 339, 341, 342, 351, 355,
371, 381, 431, 435, 437
Василько М.М. 17, 125, 209, 313
Васильчук А.К. 332
Вачеїшвілі Д.В. 375, 437
Вдовин В.Д. 186
Вейбуль 336

- Вейган М. 132
Вейсе К. 323
Величковський М. 105
Вельц В.А. 192, 209
Вер-Ельст Г. 355
Вернадський В.І. 37, 107, 115
Вернодон Г. 336
Веселовський М.Ф. 41, 42, 175, 429
Веселовський С.Ф. 95, 141, 144, 168, 172, 173, 184, 185, 428, 429
Вєденєєв Д.В. 10, 18, 19, 20, 24
Винниченко В.К. 38, 68, 76, 326
Винявський Р. 69, 329
Віда А. 227
Віденфельд 205
Відстедт В. 149
Вікторовський 274
Вілінський О.В. 17, 129, 150, 151, 429, 439
Віревський В. 110
Вісконті 335
Вігенберг І.М. 320, 324, 330, 331, 332, 334, 335, 339, 346, 351, 372, 376, 388,
435, 438
Вітошинський А. 239
Владимирський-Буданов М.Ф. 158
Власенко В.М. 33
Воблий К.Г. 44, 106, 281, 287, 355, 431, 434
Вовчук Л.А. 10, 28, 29, 406
Водварка А. 415
Воленберг К.Ф. 404, 405
Волков О.М. 44, 281
Волнухін С.М. 182
Володимиров М. 220
Волчек І. 408
Вольська С. 69, 329
Вольтнер Р.О. 282
Вольфсон О. 371
Воронок І.Я. 147
Восторгов Іоанн, протоієрей 165
Вюглер К.Г. 336
Вює І. 355
Вює Л. 355
- Гаврилів В. 228
Гавч 198

Гагарін Б. 156, 159
Гай З. 398, 438
Гайдуков Л.Ф. 21, 22
Гай-Нижник П.П. 30
Галаган М.М. 10, 51, 53, 54, 125, 216, 217, 225, 241
Галагіда І. 10, 25, 26
Галин М. 332, 334
Галіп Т. 241
Гамзаєв Джангір Ісмаїл огли 376
Гаусшільд Й. 128, 432
Гелленбегль Б.К. В. 297
Генюк Г. 138
Герчсун 292
Гехтер М. 207
Гешвенд-Пивовонська М.Ф. 282
Гібсон Г. 130
Гінзбург Р.І. 287
Гісем О. В. 34
Гітченко І. 241
Глазов А.Д. 160
Глінський Ф. 96
Глоговська У. 139
Гломозда К.Ю. 21, 23
Головань А. 123
Головченко В.І. 33
Голуб 332
Голубович В.О. 68, 76, 332, 341, 345
Гольц Рюдігер, фон 149
Гончар Б. М. 31
Гончаренко 218
Гопнер Д. Ю. 184, 364, 365, 437
Горенюк-Южний Й.Е. 268, 275
Горовцов О.М. 45, 281
Городня Н.Д. 31
Гофман Й. 196, 197
Гофман М. 138
Гоффінгер Р. 348
Грановський М.Л. 181
Гретер Я.Я. 320, 321, 322, 329, 330, 339, 346, 351, 355, 435
Гречко Ю. 96, 220
Грінбаум-Кржемінський К.О. 361, 362, 365, 366, 367, 369, 416, 437, 440
Гріпарі М.П. 320, 321

- Гріпарі П.П. 320, 321, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 338, 339, 342, 346, 351, 370, 371, 381, 435, 437
Громницький Р.Є. 109, 139, 192, 194, 209
Гроссу М.С. 281, 282, 287, 434
Грушевський М.С. 27, 103, 305, 307, 314
Гуляєв О.М. 45, 281, 285, 287, 434
Гуммерус Г. 10, 53, 54, 352, 353, 354, 384, 437
Гуревич Г.О. 30, 46, 47, 324, 325, 330, 337, 339, 351, 372, 388, 435, 438
Гурська А. 138
Гутник С.М. 353
- Давидова А. 69, 329
Давидович В. 275
Дандердел Р.А. 404
Даниленко О.В. 10, 34, 35
Даньківський В. 69, 78, 329
Данько М. 52
Дарморос М.Т. 139, 186
Дацків І.Б. 10, 18, 26, 27
Де-Бонді Е. Л. 412
Де-Кірико 405
Дем'яненко О. 150
Демченко Олексій 228
Демчук М.І. 144, 180, 428
Денікін А.П. 26, 380
Денс 326, 329
Депарм В. 397, 398
Дербаремдікер Б. 338
Держалюк М.С. 18
Джалал огли І. 395
Джафар М. 119
Джафар огли С. 396
Дженкінс Дж.Д. 27, 30, 46, 327, 328, 436
Джуманьяров С. К. 297
Дибенко П. 422
Диновський К.К. 70
Дирик А.І. 282
Дитрих Ф. 110
Дідушок П.Ф. 314
Діксон Г.Б. 404
Дінтер 348
Дірксін, фон 349
Дложевський С.109

Дмитрієвський Г.О. 176
Довженко О.П. 303
Довнар-Запольський М.В. 145, 344, 359, 374
Дорошенко Д.І. 10, 42, 51, 53, 60, 65, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 86, 111, 113, 114,
115, 150, 159, 166, 190, 215, 349, 351, 355, 356, 362, 365
Драгомирецький В. 234
Дрейєр В.М., фон 54, 161, 162
Дрейєр І. фон 162
Дринов Д.П. 282, 292
Дробишевський О. 220
Дровниць Я.Н. 366, 437
Дубинська О.О. 397
Дубинський В.З. 396, 397, 398
Дуброва О.П. 18
Дуглас І. (Д.) 320, 324, 330, 339, 435
Дяків П. 97
Д'яконенко П. 334

Евуріз Намік Бей 377, 417
Ейхгорн Г., фон 146
Ейхельман О.О. 11, 44, 70, 74, 77, 81, 100, 106, 111, 113, 171, 211, 365, 383, 427,
431
Енні Г.Г. 30, 320, 322, 323, 328, 330, 338, 339, 346, 371, 372, 383, 385, 435, 438
Енні Ф. 323,
Енно Е. 26, 27, 54, 329, 380, 436
Ерліх І.Д. 403
Ерні А. 17

Жалоба І.В. 28
Жванко Л.М. 33
Ждан-Пушкін А.М. 248, 417
Жилін О.О. 283, 286, 287, 434
Жоржеску Г.Д. 326
Жук А. 439
Жуківський Р. 97
Жуковський О.Г. 305

Забіла (Забелло) П.П. 141, 144, 158
Завадський 292
Задорожний Ф. 80, 86, 105
Заруда Т.В. 18
Засядько Є. 141, 144, 147, 148, 230, 231, 232, 428, 430
Затонський В. 247

Заяць Л.І. 147
Згуріді Г. 339
Зейнал Акпер огли 395
Зеленецький О. 78
Зефірі Г.О. 176
Зигомола І.П. 404, 405
Зоненштраль Н. 77
Зубберт М.О. 364
Зубко О. 33
Зульфуміров К. 397

Іванів Г. 78
Іванова І. 77
Ігнатова А. 28
Ігнат'єв О.П. 174
Ігнат'єва С.О. 174
Ієнсен В.Г. 405
Іларіон, митрополит 108
Ільченко К. 142
Ільюченко П.В. 408, 410
Ісаєвич 314
Істоміна 336

Калагеоргій-Алкалаєв В.О. 405
Калиман А.М. 186
Калогерас П.С. 404
Калюжний (Шейтельман) Н.М. 440
Калюжний Н.М. 298, 299, 315
Калюжний П. 130
Камбон Жюль-Мартін 7, 71
Каменєв Л.З. 182
Канівець П. 144
Кан 198
Канторов М.І. 285, 286, 287, 291, 293, 434
Карамаш С. 32, 39
Карвал К. 78
Карпенко 225
Карпинський О.М. 76, 332
Карр В.М. 419
Карр Монро 419
Карташов М. 413
Карт'є М.Г. 282
Карум Л.С. 283

Касяненко І.І. 333
Квасницький А.М. 22, 141, 144, 145, 146, 147, 357, 428
Кебер Р. 350
Кезма Т.Г. 45, 119, 282, 432
Кемпер Генрих 208
Кенжинська І.П. 186
Кивекес К. 138, 139
Кіладзе С. 32
Кістяківський Б.О. 158
Кістяківський І.О. 81, 350, 369
Клебер М. 382
Клевиц С.Є. 363
Кленце Б. 282
Клепачевський В. 186
Клименко О.О. 178
Клігулашвілі М.Р. 395
Кляйнвехтер, фон 348
Коанде К. 326, 436
Кобилянський Л. 148, 231
Ковалевський М.П. 139, 220
Ковалів П. 52
Ковальська Н. 17
Кованько П.Л. 107, 287, 434
Ковнацький 387
Коган І.І. 258
Козел Р.Я. 408
Козловський І.Я. 177
Коліух Д.В. 332
Коллонтай О.М. 182
Кологерас П. 29
Колосовський Г.Ф. 144, 180, 428
Кольцов О.В. 181
Комірна Н. 139
Кон Ф.Я. 250, 297
Константинова В.М. 28
Концеску К. 352, 437
Копп В.Л. 299
Кордт В.О. 282
Корецький В.І. 255
Корнилович М.І. 174, 185
Королів В.В. 80, 86, 113, 137
Корчак-Чепурківський О. 108, 431
Коцеліо С. 420

- Коцюбинський Ю.М. 35, 270, 294, 295, 297, 298, 305, 306, 394, 434, 440
Крамарж К. 378
Красковський І.Г. 11, 60, 61, 76, 80, 86, 87, 113, 123, 125, 137, 187, 190, 229,
230, 236, 374, 426
Кременецька Е. 78
Креннер В. 415
Криванеко Й. 321
Кривець Н.В. 10, 18, 21, 25
Кривцов О.К. 17, 80, 95, 139, 141, 144, 152, 153, 156, 158, 159, 162, 163, 164,
165, 166, 168, 169, 171, 172, 180, 181, 182, 183, 185, 186, 187,
188, 365, 428, 429
Кримський А.Ю. 45, 119, 278, 281, 432
Крофеїч-Горянський П. 236
Крутиков М.В. 364
Крушенко В.І. 186
Крушинський 386
Кубрін М.М. 416
Кужім В.М. 22, 32, 124, 125
Кукса О. 31
Кулик І.Ю. 181
Кулинський О. 139, 142, 144, 149, 220, 229, 236, 428
Куоні С. 128, 129, 151, 432
Купчик О.Р. 10, 34, 35
Курбас З. 46
Курбін 416
Курилович І.В. 344
Курц В.Г. 283, 285
Кушнар'ов Й.Г. 297
Кушнір В. 139
- Ладан** 301
Лазерсон А. 270
Лангенфельд Г. 345, 436
Лангер Й 226
Ландау М.М. 405, 406
Ланін В. 190, 233
Ластовецький А. 239
Лебединець М. 145, 315
Левандовський М. 138
Левицький А. 439
Левицький Д.П. 52, 113, 128, 137
Левицький М.Г. 95, 139, 187, 295, 298, 315, 380, 434, 440
Левицький М.П. 125, 236, 308

Левченко І.І. 289
Лейкін Б.М. 287
Леонтовський І.М. 175
Лерн 198
Лебедева В.М. 31
Лизогуб Ф.А. 76, 81, 413
Лиман І.І. 28
Липинський В.К. 235
Лисенко М.В. 151
Личков Б.Л. 45, 281, 287, 434
Ліберман А.Ш. 325
Лівицький А.М. 46, 95, 97, 201, 224
Ліндрен 198, 210
Лісняк Л.І. 220, 229, 230, 231, 236, 429, 430
Лобода М.І. 283, 285
Лозинська С.В. 34
Лозицький В.С. 40, 50
Лозієв П. 119
Лордкипанідзе Ш. 392
Лось М.П. 139
Лоський К.В. 60, 61, 74, 77, 191, 201, 329, 334, 338
Лось-Коліндзян І. 142, 144, 428
Лубенко В.С. 186
Луговий Є. 100
Лукаsevич Є.К. 51, 150
Любинський М.М. 68, 69, 73
Любченко М.П. 275
Лю-Де-Чі 419
Лютий-Лютенко М.К. 144, 180, 185, 428
Лютостанський, ксьондз 165
Лях В.К. 296

Мазепа І.П. 25, 54, 149
Мазуренко В.П. 305
Макаренко А.Г. 202
Македонська дю Тур А.Е. 282
Маклаков М.О. 165
Мамаладзе Г.П. 375
Мамалига Д.М. 178
Мамедов М. 397
Мамюбеков М.Б. 395
Мандрика М. 46
Мануільський Д.З. 75, 78, 182, 185, 247, 370, 417

Марголін А.Д. 125
Марголін А.М. 363
Маринович Ю. 69, 329
Маркевич А.І. 182, 183, 186
Маркман 349
Мартос Б. 108, 149, 431
Марченко П. 77
Маслов 89
Матвієвська Г. 78
Матвієнко В.М. 10, 18, 21, 22, 32, 33
Матушевський Ф. 51
Матюшенко 314
Матяш І. 18, 21
Махарадзе Г.Ф. 394
Мацієвич К.А. 100, 237, 238, 439
Машкін А.П. 287
Маяковський 70
Мемалек Алі Булі Хан 296
Меркле 198
Мефферт А. 418, 421, 422
Мехмед IV Вахдетін, султан 377
Мещерський Д.В. 186
Миклашевський М. 77
Митрофанов І.І. 386
Михалюк Д. 32
Мікос-Урбан (Цезар Йосипович) Ч. 391, 392
Мінзаренко І. 223, 224, 225
Мінкін А. 176
Мірний І.І. 77
Мірошніченко П. 78, 86, 140
Міщенко В. 142, 144, 428
Мір-Тагієв (Міртагієв) Мір Джалал 376, 388, 389, 390, 391, 438
Мнаванадзе В.Г. 332
Модзалевський О.Й. 27, 361, 373
Мозерт В.Д. 320, 324, 328, 330, 339, 346, 351, 372, 435
Моїсеєв 292
Монтрезор А. 226
Мошинський В. 398, 439
Муллен Т. 342, 381
Мумм А.Ф. 75, 167, 340, 346, 349, 352, 356, 414, 436
Мустафін В.А. 412, 413
Мухтар-Бей А. 437
Мягкий І.М. 32

Налисник Ю. 52
Некрашевич С.М. 408, 409, 410, 413
Ненглер 355, 356
Нетреба Ю.Б. 10, 34
Нечаївський О. 139
Нєвєжин Г.О. 142
Нікітін І.С. 181
Ніковський А.В. 38, 95, 123, 125, 127, 439
Нілус С. 220, 429
Нільсен К. 351, 379, 380, 435
Новицький М.М. 160
Новохацький К. 145
Нога Я. 219
Ноццолінні Т. 403
Ночовний В.Г. 174

О'Коннор-Вілінська В.О. 151
Огієнко І. 108, 431
Олександрівська О. 78
Онацький Є. 46, 51, 241
Онессайт В. 414
Опока-Опоков І.К. 139, 220, 221, 429
Оренчук В.Я. 10, 11, 24, 25, 47, 48, 69, 70, 76, 77, 80, 84, 85, 86, 88, 89, 93, 99,
102, 111, 112, 113, 120, 137, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196,
197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 210,
212, 213, 214, 215, 220, 426, 429, 430, 439
Остапенко С. 106, 431

Павленко В.В. 10, 18, 21, 23
Павленко М.І. 33, 34
Павлих Іван 181
Павлович М. 139
Павлюк (Закревський) К. 25, 26, 54, 149, 226, 227, 228, 229, 242, 429
Павлюк О.В. 27
Палтов О.О. 74, 76, 184
Панасевич М. 241
Пасічник І. 307
Пастухов С.К. 363, 440
Паумгартнер Й. 408
Пекарський 410
Перепичай П. 142, 144, 180, 428, 429
Перетц В.М. 179
Петлюра С.В. 25, 44, 51, 52, 95, 128, 231, 305

- Петренко Г. 25, 233, 289
Петрівський Т. 87
Петров П.В. 276
Петрова 287
Петрушевич Є. 274
Пилипенко В.В. 10, 21, 23, 33, 39
Пиріг Р.Я. 21, 23, 30, 33, 349
Підгірський С.М. 70
Піلسудський Ю. 54, 226, 303
Пільбада 336
Пірро Ал.П. 386, 387, 438
Пітлік, фон 348
Плетньов В.Д. 142, 143
Погребанська О.М. 380
Подгаєць П. 229
Пожар О. 144, 180, 428
Пожидаєв В. 233
Поклетару М. 326
Покровський О.І. 281
Полетика В. 235
Полетіко П.І. 186
Поливанов К. 235
Полоз М.М. 298
Поплавська Р.Л. 387
Попов К.М. 291
Попов М.Б. 414
Попович Г.Г. 281
Пороцький П. 87
Портнова Н. 30
Порш М.В. 197, 209, 233
Постников Ф.В. 383
Приходько В. 231
Прінціг Г.В.Р., фон 30, 341, 345, 346, 347, 348, 381
Протопопів 87
Пругло І. 143
Путін В. 162
Пухтинський М.Д. 70
Пученков А.С. 27, 31, 161
Пшор І. 193, 198
- Рабінович В. І. 332**
Радцевич-Плотницький 230
Райтлер А.Н. 287

Рак-Михайловський С.М. 343
Раковський Х.Г. 75, 78, 153, 166, 167, 169, 171, 172, 177, 178, 180, 181, 247,
250, 277, 290, 303, 314, 362, 364, 365, 394, 399, 416, 420, 432,
433, 437
Раммат К.Д. 282
Раупах 165
Рахінський Ф.П. 158, 183, 187
Рачинська О. 69, 329
Рашковський Ю. 138
Ревічки І. 348
Редліх В. 70
Реєнт О.П. 31
Рей Д.А. 406
Ренігер В. 383
Реслер 349
Рітсон Е.Я. 383, 437
Ріттер Ю. 78
Рішельє Е.Й. 406
Робесп'єр М. 181
Розумович В. 110
Ромео А. 330
Рубльов О.С. 21, 23, 30
Рудаковський П.Ю. 175, 186
Руденко М.М. 255, 301
Рудницький М. 52
Рябий П. 180
Рябовол М.С. 360
Ряппо Я. 292

Савельєв Л.С. 268, 269, 270, 276, 389
Савчак Я.Д. 122
Садик огли Джафар 396
Садихов Дж.Г. Мамед огли 339, 376, 437
Садовський В. 96, 109, 113
Салехов Ю. 376
Салтан Х. 395
Саммерс М. 327, 328
Санцебакер В. 323
Сапіцький В.А. 44, 144, 159, 172, 177, 178, 188, 428
Сванідзе А.О. 375
Свистун П.І. 366, 437
Свірський М. 399, 439
Селенгинський Є., єпископ 165

- Семенів О. 235
Семеновський 305
Серафідіс 29, 420
Сергійчук Б.В. 31, 39
Сергійчук В.І. 50
Середа А.Ф. 150
Сенчик Я.П. 144, 181, 186, 428
Сивохоп В.Г. 176
Сидоренко Г. 125
Синявський М.М. 258
Сідак В.С. 20
Сікевич В. 16, 46, 51, 241, 242
Сікора П. 96, 97, 234
Сімсонен Г. 127, 128
Скловський В.Л. 270
Скоропадський П.П. 20, 27, 53, 73, 75, 81, 82, 93, 122, 150, 162, 164, 188, 190,
192, 219, 345, 346, 347, 348, 349, 352, 377, 380, 381, 411,
427, 435
Скрипник М. 247
Слабневич Є. 69, 78, 329
Слабченко Є. 46
Славік Й.-В. 309
Славинський М.А. 76, 125, 126, 238, 240
Слива М. 233
Сливенко П.П. 24, 142, 144, 148, 149, 428, 439
Сльозкін П.Р. 287, 434
Смаль-Стоцький Р.С. 209, 211, 233, 313, 314
Смаль-Стоцький С. 125, 126
Смирнов В.П. 281
Соболевський Е. 378
Сокович Є. 17, 129, 151, 201, 219, 220, 240, 429
Соколов І.І. 281, 282
Соколова С.Я. 287
Соколовський В. 240
Соловійова В.В. 10, 18, 21, 24
Сонні А.І. 282
Сосунов А.І. 89
Спарис І. 110
Срібняк І.В. 33
Старицький М. 140
Стасюк М. 104, 105
Шашевський Є.Д. 117, 289, 290, 432
Штелецький Г.Я. 382

Стенрот О. 353
Степаницький Ф.О. 144, 148, 180, 428
Стефанович М. 239
Стомахін Й.Б. 286
Стопчак М.В. 33, 36
Стороженко І. 86
Стоянович М.З. 282
Стрельникова І.Ю. 34, 35
Субтельний Л.Л. 422
Сун-Ші-Чен 419
Супрун Г. 209
Суровцева Н.В. 10, 44, 53, 69, 77, 109, 114, 191, 329, 334, 338, 439
Суховерський Й. 69, 70, 77, 93, 143, 144, 180, 354, 428
Суховецький В. 86, 109, 138, 241

Табуї Ж. 28, 325, 326, 327, 329, 435
Тагірадзе А. 39
Таїров Абдула Алі 395, 396, 397, 398, 399
Таїров Над Алі 395
Таїрянц В.Є. 413
Тамман А. 398, 438
Татарів П. 86
Татарішвілі С.С. 395
Таукач Л. 410
Твардовський П. 141, 143, 144, 428
Тевзая В.В. 375
Тельман Е.А. 297
Темницький В.М. 95, 201, 439
Тепер 405
Терещенко Ф.А. 65
Тесленко М.В. 142
Тесля А.Ю. 235
Тессейр Е.Е. 282
Тимошок П.І. 281
Тихоміров М. 241
Тишкевич М. 51
Тіль (Тілле) Е. 349, 350
Тімірязєв К.А. 148
Тімрот, фон А. 184
Ткачів М.М. 181
Токаржевський-Карашевич І.С. 11, 48, 51, 101, 126, 128, 130, 132, 230, 231, 430, 432

Толлер Е. 196

Томас 351
Торговець В.Д. 248, 275, 284, 288, 389, 391
Торн-Лісон Л.Д. 404, 405
Трембіцький В. 10, 15, 16, 17, 18, 20, 24, 26, 36, 44
Тремпович П.В. 27, 30, 47, 55, 357, 358, 359, 360, 361, 373, 412, 437
Тригуб О.П. 28
Трифановський Г.М. 387
Троцький М. 235
Трус М. 33
Тсу Ша-Ян 379, 419
Туган-Барановський М.І. 104, 430
Туманов 413
Туніцький М.Л. 45, 281
Турчин М. 338
Турчин Я.Б. 33

Улицький А.І. 287
Ульянов (Ленін) В.І. 165, 182, 250
Урицький М. 173
Усов С.А. 186
Успенський Л. 144, 428
Ушаков С.О. 176
Ушверідзе О. І. 417
Ушинський К.Д. 158

Фединський А. 30
Федоров І. 182
Ферід Бей Ахмед 377
Фещенко-Чопівський І.А. 103, 150
Філіппович Татус 297, 348
Філлунгер Г. 408
Фішман К.В. 320, 324, 330, 339, 346, 351, 370, 371, 381, 435, 437
Фоккер Т.Х. 329, 379, 384
Фонфе Й. 127
Форгач, фон Й. 30, 75, 340, 341, 347, 348, 352, 407, 436
Форнер 349
Форшретер А.Л. 142, 156
Фрайберг 203
Фрідель 198
Френсис Д.Р. 327
Фюрстенберг Е.Е. 348

Хавкин М.Я. 282

Халоглян В. 396
Ханенко А.І. 164
Ханенко В.О. 164
Харитоненко І.П. 153
Хвостов О.М. 165
Хергет Р.Ф. 344
Хименко Г.М. 285, 434
Хлопецькі 348
Ходов С. 86
Хойновски М. 378
Холодний П.І. 163
Хорват Ф. 399, 439
Храпко І.П. 186
Храпкова Драгоманова О. 77, 86
Хрістіансен В. 128, 129, 189, 432
Хунгадзе Г. 185, 392

Цагарелі Г.С. 392, 395, 440
Цагарелі К.С. 385, 392, 393, 395, 438
Цвікевич О.І. 145, 343, 357, 359, 374, 411, 436
Цегельський Л.М. 51
Ціолковський К.Е. 148
Ціглер-Поцца, фон 415
Цітковські, фон Гайнріх 415
Цуканов І.Й. 178
Цхакан М. 297

Чапман Ю. 241
Челяпов М.І. 363, 440
Черкас В. 139
Черкезишвілі 392
Чернявський-Чернігівський М.П. 142
Черячукін О.В. 352
Чехівський В.М. 95, 187, 439
Чечель М.Ф. 305
Чжан-Юн-Куй 419, 422
Чирко П. 144, 180, 428
Чичерін Г.В. 152, 168, 250, 370, 390
Чоботаренко К. 54, 88, 216, 217, 218, 219, 224, 225, 428, 439

Шанявський О.Л. 96
Шаповал М.Ю. 38, 93, 241
Шафаренко І. 80, 86, 139

- Шахмагонов Ф.М. 148
Шевченко Т.Г. 181, 182
Шелль-Баушльот, фон 415
Шелухін С.П. 38, 78, 125, 140, 169, 170
Шишманов І.Д. 10, 21, 53, 352, 353, 354, 383, 437
Шкільняк М. 96
Шмигельський Г.Л. 286
Шнайдер Ф. 415
Шоменко М. 78
Штейнгель Ф.Р. 190, 233
Штефан І.Д. 305
Штоббе Г.О. 404
Шульга Ф.Г. 234
Шульгин В.В. 27, 54, 380
Шульгин О.Я. 10, 23, 38, 51, 53, 59, 66, 68, 76, 77, 125, 126, 234, 325, 327, 329,
331, 334, 339, 424
Шультц Ольга 341, 348
Шумський О.Я. 295, 303, 421, 434, 440
Шумун Біт 389, 390, 391, 438
- Щ**егловітов І.Г. 164, 165
Щегловітова А.І. 164
Щербак 70
- Ю**збашинський І.Б. 395,
Юзефович Б. 268
- Я**кович С. 404
Яковлев В.П. 366, 437
Яковлєв В.І. 309
Яковлів А.І. 77, 125, 191, 222, 223, 428
Яковлів І. 141, 142, 144, 179, 180, 181, 186, 370
Ямковий 218
Яросевич Р. 139
Ярослав Ю. 180
Ярошенко А.І. 107, 431
Ясинський М. 105
Яснопольський Л.М. 107, 431
Яцута О. 139

Matyash I.B. Ukrayins`ka konsul`s`ka sluzhba 1917–1923 rr. yak derzhavny`j insty`tut: stanovlennya, funkcionuvannya, personaliyi: [monografiya]/ Iry`na Bory`sivna Matyash. – K.: Insty`tut istoriyi Ukrayiny` NAN Ukrayiny`, 2016. – s. 482.

Matiash I.B. Ukrainian consular service during 1917–1923 as a state institute: establishing, functioning, personalities: [monograph] / Iryna Borisovna Matiash. – Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine, 2016. – 482 p.

Based on wide range of documental sources, this monograph highlights the process of establishing consular service of independent Ukrainian governments and Soviet Ukraine and their functioning as a state institute during 1917–1923. Chronological framework of the research covers the period of time from the founding of the special division of foreign policy agency (at that time – General Secretariat for Foreign Affairs); the beginning of its employees' elaborating first projects of legal and statutory instruments which regulated the activity of future consulates in December, 1917; till the discontinuation of the UPR last consular institution activities – consulate of the UPR in Munich in February, 1923, on one hand and termination of functioning of relatively independent NKZS (the People's Commissariat for Foreign Affairs) of the Ukrainian SSR and closing of authorized representations of the Ukrainian SSR with consular functions in September, 1923, on the other. It was the period when the legislative guidelines of Ukraine consular services were developing and foundations of national traditions were laying. Special attention is drawn to the issues of establishing of Ukrainian institute of honorary consuls.

Against a backdrop of high attention during 25 years of state independence of Ukraine, before institutional history of Ukrainian diplomacy, political history of Ukraine at the time of the Ukrainian

revolution in 1917–1921, personalities of prominent state, social and political leaders of that period, the history of consular service appeared to be left behind historical researches. Starting from describing by Volodymyr Trembitskyi, an American historian in the field of diplomacy of Ukrainian origin, the history of consular service as a topical subject of research in the second part of 1960, the activity of consular institutions was studied mostly in the context of research of establishing and developing process of diplomatic institutions only partially and occasionally.

Upon a comprehensive source base that the author of the monograph discovered in Ukrainian and foreign archives in the process of preparation of the monograph, there were studied an organizing structure and activity of the relevant divisions of foreign policy agency of the Ukrainian People's Republic, the Ukrainian State, the Ukrainian SSR with respect to elaborating legal, statutory and organizational guidelines of consular service, their interaction with foreign consuls in Ukraine, and working out a concept of Ukrainian consul's mission. There were analyzed principal differences in organizational and regulatory support of consular institutions activity.

Organizational and practical matters of establishing of first consular institution were studied with consideration for information provided by works of Ukrainian (L.H. Bilousova, D.V. Viedienieiev, L.A. Vovchuk, O.V. Danylenko, I.B. Datskiv, N.V. Kryvets, O.R. Kupchyk, V.M. Matviienko, Iu.B. Netroba, V.V. Pavlenko, V.V. Pylypenko, V.V. Soloviova etc.) and foreign historian (Rudolf Ahstner, Yan Yatsek Bruskyi, Nonna Vasylevska, Ihor Halahida, Volodymyr Trembitskyi), recollections of Ukrainian public figures (M.M. Halahan, D.I. Doroshenko, N.V. Surovtseva, O.Ya. Shulhyn etc.) and foreign diplomats (H. Humerus, I.D. Shyshmanov etc.).

Through benchmarking analysis there were defined differences in principles and working procedures of consular service of the Ukrainian People's Republic (both timeframes), the Ukrainian State and Soviet institutions with consular functions. There were considered duties and responsibilities of Ukrainian consuls and authorized representations of the Ukrainian SSR, clarified personal contribution of first Ukrainian consuls to the development of consular service. There was studied an activity of first higher educational institutions for training consular officers, activity of Consular courses under the Ukrainian Scientific Society of economists, the Middle East Institute and the Kyiv Higher Institute for Foreign Affairs.

A separate line of consular service functioning at the stage of its establishing during 1917–1923 constituted cooperation with foreign consular institutions. In this respect there were surveyed the main forms and methods of activity of foreign consulates in the Ukrainian People's Republic, the Ukrainian State and the Ukrainian SSR, outlined peculiarities of their functioning, ways and forms of interaction with foreign policy agencies and other state establishments, determined a personnel of consular institutions and a role of their management in formation of consular relations with the independent new state and an influence on building its foreign relations.

In the course of studying there was important for the author a personal contribution of diplomatic and consular employees to the development of Ukrainian consular service as a state institute that functions on the European grounds. A bright and rather underestimated input to this sphere was made by O.O. Eikhelman, I.H. Kraskovskyi, V.Ya. Orenchuk, I.S. Tokarzhevskyi-Karashevych and others. On the eve of the 100 anniversary of diplomatic and consular service establishment their names are worth mentioning in biographic researches.

Матяш, І.Б.

М354 Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії [Текст] / Ірина Борисівна Матяш. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. — 482 с.

ISBN 978-966-02-7918-6

У монографії на підставі широкого кола документальних джерел висвітлено процес формування консульської служби незалежних українських урядів і радянської України та функціонування її як державного інституту в 1917–1923 рр. Проаналізовано принципові відмінності в організаційному та нормативно-правовому забезпеченні діяльності консульських установ. Розглянуто функції і завдання українських консульств та повноважних представництв УСРР, з'ясовано особистий внесок у розбудову консульської служби перших українських консулів. Досліджено діяльність перших навчальних закладів з підготовки консульських працівників та особливості взаємодії зовнішньополітичного відомства УНР, Української Держави та УСРР з іноземними консулами.

Для науковців, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів, працівників консульської служби та всіх, хто цікавиться історією консульської служби.

ББК Х911.122
УДК 35.081.72:94 (02)

Наукове видання

Ірина Матяш

УКРАЇНСЬКА КОНСУЛЬСЬКА
СЛУЖБА 1917–1923 рр.
ЯК ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ:
СТАНОВЛЕННЯ,
ФУНКЦІОНУВАННЯ, ПЕРСОНАЛІЇ

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет *Зубець Л.А.*

Для оформлення обкладинки та шмуц-титулів використано документи з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву імені Т.С. Пшеничного, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтв України та відкритого інформаційного ресурсу Вікіпедії.

Підписано до друку 21.07.2016 р. Формат 70x108/16.
Ум. друк. арк. 39.16. Обл. вид. арк. 38,51.
Тираж 300. Зам. 14. 2016.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.